

QUAN PLOU SOBRE MULLAT

50 anys de neoliberalisme, crisi rere crisi

QUAN PLOU SOBRE MULLAT

50 anys de neoliberalisme crisi rere crisi

Coordinació: Ernest Gutiérrez i Carla Rivera

Edició: Carla Rivera i Ernest Gutiérrez

Traduccions castellà-català: Carla Rivera

Disseny de la coberta: Descontrol Editorial i Impremta SCCL

Maquetació: Descontrol Editorial i Impremta SCCL

© Marco Aparicio Wilhelmi, Iraide Álvarez, Vidal Aragonés Chicharro, Blanca Bayas Fernández, Rafa Burgos, Jordi Colomer i Missé, Mònica Clua-Losada, Albano Dante Fachin, Guillem Domingo Utset, Irene Escorihuela, Miren Etxezarreta, Eva Fernández i Lamelas, Ricard Gomà, Luis González Reyes, Adoración Guamán, Ernest Gutiérrez, Javier Guzmán, Pedro Ibarra, Pello Igeregi Santamaria, María Jesús Izquierdo, Saül Karsz, Àngels Martínez i Castells, Sara Moreno Colom, Albert Noguera, Alfredo Palomera Zaidel, Alfons Pérez, Juan M. Pericàs, Marta Ribera, Carla Rivera, Irene Sabaté Muriel, Sergi Saladié Gil, Benet Salellas i Vilar, Patricia Simón, Antoni Soy Casals, Gisela Torrents Monegal

© Associació de Drets Humans, Observatori DESC

c/ Casp 43, Baixos
08010 Barcelona

ISBN: 978-84-18256-68-4
Dipòsit legal: B 8976-2023

1a edició

Impressió: Descontrol Editorial i Impremta SCCL

Amb el suport de:

**Generalitat
de Catalunya**

**Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament**

En cas de reproducció total o parcial del llibre cal demanar el consentiment previ dels i les autors, de l'Observatori DESC, així com citar i fer constar el títol de l'obra, autories, edició i la resta de crèdits.

L'Observatori DESC i l'Agència de Catalana de Cooperació al Desenvolupament (ACCD), com a ens finançador, no es fan responsables de les opinions versades en els diferents capítols i de la que són titulars les autors i autors d'acord a la seva llibertat d'expressió, pensament i llur exercici amb ple respecte vers els drets humans, els DESCA, la no-discriminació i la igualtat.

Índex

INTRODUCCIÓ:

Cinc dècades d'ofensiva neoliberal contra
els drets socials, la democràcia, la terra i la vida 9

Carla Rivera i Ernest Gutiérrez

PRÒLEG:

De la crisi de la dècada de 1970 a la de 2020 23

Luis González Reyes

BLOC I.

LA OFENSIVA NEOLIBERAL DEL CAPITAL CONTRA EL TREBALL

1. El pensament neoclàssic. El que sempre ha
convingut als poders dominants 41

Miren Etxezarreta

2. La reconversió en el capitalisme neoliberal espanyol. 58

Antoni Soy Casals

3. Autoritarisme neoliberal a Espanya als 80 i 90:
Estat, economia i recomposició de la lluita de classes 76

Mònica Clua-Losada

4. Caixa de resistència: Instrument pel conflicte capital-treball 84

Pello Igeregi Santamaria

5. Quaranta anys de reformes i contrareformes
laborals sota l'ofensiva i hegemonia neoliberal.
Gènesi, causes i conseqüències laborals i socials 91

Vidal Aragonés Chicharro

BLOC II.
**LA OFENSIVA NEOLIBERAL CONTRA
NATURA, TERRA I MENJAR**

6. La gran reforma agrària capitalista. De l'agricultura familiar a les plataformes exportadores, història d'un atzucac 105
Javier Guzmán
7. Infraestructures energètiques, extractivisme i despoblament. De les promeses i els relats a la realitat territorial 111
Sergi Saladié Gil
8. Infraestructures al límit? El port i l'aeroport de Barcelona davant la crisi climàtica 120
Rafa Burgos
9. Vint-i-set COPs més tard, serveix d'alguna cosa el CMNUCC? Poders i contra-poders en les cimeres internacionals del clima . . 133
Gisela Torrents Monegal
10. La cursa per la cadena de valor de la transició verda 145
Alfons Pérez

BLOC III.
**LA OFENSIVA NEOLIBERAL CONTRA
CURES, SALUT I SOSTRE**

11. L'acció de l'Estat davant els fluxes financers durant la crisi habitacional a Espanya: alleujant o amplificant els impactes socials de la financiarització? 161
Irene Sabaté Muriel
12. La 'desprotecció' oficial: Accions de desinversió en política d'habitatge a Catalunya (2000-2014) 175
Alfredo Palomera Zaidel i Guillem Domingo Utset

13. La Salut pública en temps de crisi 188
Àngels Martínez Castells i Albano Dante Fachin
14. La salut mental en un món neoliberal. Despertar o desertar?.. 201
Eva Fernández i Lamelas
15. Des d'on pensar la salut avui. Tres anys després de
l'esclat de la pandèmia de COVID-19 211
Juan M. Pericàs
16. Continuitat o canvi en la desigualtat de gènere?..... 227
María Jesús Izquierdo
17. Per què allò essencial persisteix invisible?
Les treballadores públiques i el treball de cura
abans, durant i després de la pandèmia. 235
Sara Moreno Colom
18. Crisi de reproducció social: la consciència ecofeminista
durant la pandèmia i reptes per a la construcció
de models que trenquin amb el capitalisme 246
Blanca Bayas Fernández

BLOC IV.

**LA OFENSIVA NEOLIBERAL
CONTRA I A TRAVÉS DE L'ESTAT**

19. Drets socials, dinàmiques neoliberals
i un món en transformació 263
Ricard Gomà
20. Crisi de la societat civil en el protagonisme democràtic..... 275
Iraide Alvarez i Pedro Ibarra

21. La relació entre l'economia i el sistema polític-jurídic a la UE.
De l'austeritat pressupostària a l'elogi de la despesa pública . . . 287
Albert Noguera
22. Evolució dels entrebancs a la
gestió directa de serveis públics locals 295
Jordi Colomer i Missé
23. Externalitzacions dels serveis públics.
Repassant impactes i construint debats nous 310
Marta Ribera
24. Empreses transnacionals i drets humans. Instruments per a posar
fi a la impunitat i assegurar l'accés a la justícia i a la reparació . 322
Adoración Guamán
25. Les fronteres sud, Estats de no-dret i d'impunitat 331
Patricia Simón
26. Lawfare: un nou terme per a un vell poder 339
Benet Salellas i Vilar
27. Quasi 50 anys del Pacte Internacional pels Drets Socials,
Econòmics i Culturals en vigor. Efectivitat i nous horitzons . . 348
Irene Escorihuela
28. Construir comunitat front al col·lapse estatal-corporatiu 359
Marco Aparicio Wilhelmi

EPÍLEG

- Epíleg —no conclusiu— sobre la situació contemporània 375
Saül Karsz

INTRODUCCIÓ

Cinc dècades d'ofensiva neoliberal contra els drets socials, la democràcia, la terra i la vida

Carla Rivera i Ernest Gutiérrez

Carla Rivera i Ernest Gutiérrez, coordinadores i editors del llibre. Actualment són membres de l'equip tècnic de l'Observatori DESC. Carla Rivera és Graduada en Filosofia, Política i Economia (UPF) i Màster en Sociologia i Antropologia Social (CEU). Ernest Gutiérrez és Llicenciat en Ciències Polítiques i de l'Administració (UAB), Màster en Sociologia jurídica (UB), Postgraduat en Participació i desenvolupament sostenible (UAB) i en Comunicació i estratègia (UAB)

Per què aquest llibre?

Aquest llibre neix arran d'una línia estratègica interseccional de l'Observatori DESC encetada ara fa uns anys de prospecció, denúncia i reflexió sobre les conseqüències socioeconòmiques, democràtiques, culturals i ambientals que avui arrosseguem fruit de l'expansió del neoliberalisme durant les darreres dècades. Si enguany es compleixen 50 anys de la Guerra del Yom Kippur, la crisi del petroli i la crisi inflacionària, avui assistim a una Guerra a Ucraïna, una nova batalla energètica i mineral, i de nou, una altra crisi inflacionària¹.

¹ No menys transcendental pels impactes -tant interns com externs- que va tenir, com directament vinculat amb l'emergència neoliberal, paga la pena recordar que enguany també es compleixen 50 anys de la fixació del programa social i econòmic del govern de Salvador Allende a Xile com a objectiu polític i militar de primer ordre. Fins al punt que és precisament la no-renúncia a la intervenció en l'economia i la distribució, la nacionalització de béns essencials estratègics o la provisió de necessitats per dret, un dels principals motius -sinó el primer- que motiven un cop d'Estat d'Augusto Pinochet co-dirigit per Henry Kissinger, la vulneració sistemàtica de drets humans i l'assaig d'un dels primers programes neoliberals a gran escala de la mà dels *Chicago Boys* com a laboratori del que en sortirien rèpliques posteriors.

Més enllà d'efemèrides, aquests darrers 50 anys es caracteritzen per la successió accelerada de crisis —econòmiques, socials, laborals, energètiques, climàtiques, habitacionals, sanitàries, alimentàries, democràtiques i de cures—, acumulades i alhora superposades entre sí en nom del progrés, del creixement i de l'adveniment d'un món fet mercat global. Ara bé, *quin* progrés? De *qui*, *com* i a costa de *què*?

Bona part de les generacions nascudes als anys 70 i en endavant han viscut més temps sota context de crisis diverses que no pas al contrari. Més que a l'emergència d'un nou món i a l'anunciada fi de la història segons Fukuyama, el neoliberalisme ens ha conduït a un món en crisi permanent. Des dels anys 70, no hi ha cap dècada sense, com a mínim, més d'una crisi. I al seu torn, totes s'han anat succeint sense resoldre les causes i les conseqüències de l'anterior, de forma que sense sortir-ne d'una se n'ha sobreposat una altra; plovent sobre mullat.

En context de pandèmia, ara fa un parell d'anys publicàvem el llibre *Béns Comuns i Necessitats Col·lectives: la cruïlla de camins entre velles crisis i noves emergències*. Una obra col·lectiva conformada per una quinzena de capítols de diverses autores amb anàlisis i reflexions en una doble direcció: d'una banda, sobre els fonaments i impactes de la concentració i acumulació de capital que han fet possible la infraestructura neoliberal i la mercantilització de béns comuns; i, de l'altra, sobre la cruïlla de camins en què ens trobàvem davant dels possibles canvis, resistències, esperances i riscos per avançar en matèria de justícia econòmica, social i ambiental.

Amb el pas de la pandèmia a l'endèmia, s'han difuminat algunes esclertes, evidències i l'escèptic optimisme de canvi sorgits davant de l'anhelada visibilitat *mainstream* —durant els confinaments i els estats d'alarma— de les conseqüències provocades durant dècades per la hipermercantilització de béns, drets i serveis essencials; la insostenibilitat fundacional i continuada del model '*import to export*'; les conseqüències de la deslocalització i la fragmentació productiva, tant per poder abastir-se com pel *dumping* social, ambiental i fiscal en què es fonamenta; la depredació contra-natura d'un planeta fet objecte de mercat; l'ofensiva neoliberal contra la interposició de límits al Capital; i el menyspreu als drets socials per part d'una concepció ideològica de la humanitat basada en la naturalització de la desigualtat, la individualització i la seva lluita contra tota estructura de solidaritat horitzontal.

Amb el títol *Quan plou sobre mullat: 50 anys de neoliberalisme, crisi rere crisi*, aquest llibre vol donar continuïtat a l'anterior però anant un pas més enllà. Així doncs, d'una banda, abraça tot el període històric de contrareforma neoliberal fins als nostres dies; i de l'altra, amplia l'anàlisi i reflexió de la seva gènesi i les seves conseqüències sobre el conjunt de necessitats bàsiques, drets socials i econòmics, condicions d'existència de les persones, així com sobre el planeta, la natura, les espècies que l'habiten i els seus límits —incloent-hi tot l'ampli ventall d'ofensives neoliberals abans, durant i després de l'esclat de la pandèmia, el seu qüestionament i el seu rearmament.

En altres paraules, aquesta obra col·lectiva d'una trentena d'autores amb experiències i sabers en diferents àmbits i dimensions pretén retratar el llegat, i sobretot el pòsit actual, que ens ha deixat la contrareforma neoliberal vigent: la seva arquitectura, les seves noves estructures i la captura de les velles; la individualització cultural i l'erosió relacional del teixit comunitari, la desconfiança en la solidaritat horitzontal a termini i la immediata de l'interès individual; la seva recreació en cada crisi sobre un nou futur de guanyadors i supervivents adaptats al medi; així com el continu rearmament ideològic en defensa de la reproducció del Capital, l'expansió del mercat com a motor dinàmic d'extracció i distribució de necessitats arreu del planeta o el seu permanent embat contra la universalitat dels drets socials. Un pòsit des d'on qüestionar-nos avui, amb perspectiva històrica i en prospectiva, quines esclatxes, aprenentatges, disputes i reptes ens deixen aquests 50 anys de crisi i impregnació neoliberal que no són pas el guió de matrix ni cap sèrie distòpica, sinó realitats per visitar i recuperar alternatives en aquesta llarga lluita per seguir avançant i resistint pel compliment efectiu dels drets humans, els drets socials, la igualtat, la justícia econòmica i la justícia climàtica davant d'un model socioeconòmic depredador que aprofita —quan no provoca— les crisis per rearmar-se i reblar el clau.

Per què ara?

És possible que la pandèmia i els confinaments fessin més visible la dependència de les persones entre sí per poder (sobre)viure, ajudés a fer una mica més visible els treballs imprescindibles als que es priva de reconeixement i retribueix com a auxiliars, o fins i tot quedés en tela de judici la fal·làcia (neo)liberal de l'individu com a subjecte d'autorealització que aquesta

ideologia promet i no pot complir. És probable que també la pandèmia i els confinaments amplifiquessin la necessitat —i l’anhel— de solidaritat horitzontal i ajuda mútua a la que el liberalisme i el neoliberalisme ha dedicat bona part de la seva existència a combatre.

No sabem encara del cert si el col·lapse va ser un realitat, un risc o una predicció que es materialitza per fascicles, normalitzant-lo. Però sí podem observar que el retorn a l’anunciada *nova normalitat* post-pandèmica s’assembla, i molt, a la pre-pandèmica. És molt probable —i a ningú se li escapa per molt que augmentin les mesures de seguretat alimentària— que, amb l’actual capitalisme alimentari global, la pandèmia de la Covid-19 sigui només un episodi entre d’altres que probablement es repetiran, ja sigui amb mesures molt diferents o bé similars. Però també és possible que torni a passar sense l’efervescència de consciències remogudes, sense socialització del patiment i empatia recíproca, sense la mateixa narrativa, i normalitzant, així, les causes de mort amb l’enèsima invocació al progrés, al peatge de danys colaterals o a la transferència cap a la responsabilitat individual. O fins i tot, amb major risc de control social, efervescència de moviments negacionistes i caldo de cultiu de neofeixismes.

La *nova normalitat* té molt de vella. De fet, si poc abans de la pandèmia, l’emergència climàtica i la transició energètica estaven al centre de l’arena política i estaven en disputa el subjecte i el model de transició, s’han aprofitat aquests anys de crisi per injectar enormes quantitats de capital públic a l’esfera privada —especialment a oligopolis i grans transnacionals— per a què siguin aquestes estructures mercantils les que ens portin a una transició energètica a través dels seus mitjans sota el seu control i domini, un altre cop. Abans de la pandèmia, el debat sobre re-publicacions, re-municipalitzacions o re-nacionalitzacions de serveis públics, béns comuns i sectors estratègics va treure el cap amb prou força per demostrar que el dogma que la gestió privada és més eficaç i globalment més barata, és fals si es contempla tota la cadena —tant fals com es va demostrar que era possible, viable i sostenible fins i tot malgrat les nombroses resistències legals, polítiques i administratives.

La pandèmia va evidenciar que la descapitalització neoliberal del sector públic —tant en la distribució com la redistribució, ambdues— provoca desigualtat, desequilibri, pèrdua d’autonomia i capacitat per autoabastir-se en allò essencial. Però lluny de noves polítiques orientades a un retorn a la responsabilització pública directa sobre fins i mitjans de provisió i distribució, a la recuperació de estructures, patrimoni i saber, està

succeïnt el contrari: durant la pandèmia i la post-pandèmia s'ha accentuat la compra al mercat, les concessions i les fórmules públic-privades sense contrapartida, ni tant sols la participació pública en l'accionariat i la co-direcció de societats a qui s'està injectant un enorme quantitat de fons públics en nom d'un interès compartit. I el mateix podríem dir respecte d'un sistema sanitari al que també s'ha injectat capital del que abans se l'havia desproveït, però que malauradament observem, de nou, com en la vella *nova normalitat* el sistema sanitari públic continua sent objecte d'erosió, retallades, fragmentació i manca de redimensionament —fins i tot després d'una pandèmia!—, mentre continuen les transferències a un sector privat que es frega les mans amb a través de la prestació privada de serveis públics i el creixement de clients mutualistes als que derivaran a hospitals públics quan tinguin un problema de gravetat. *Win-win*.

Encara que sembli una eternitat, tot just fa només tres anys del primer decret d'estat alarma i el confinament. Ciutats, viles i pobles aplaudíem cada vespre en senyal de solidaritat, mentre ens indignava com persones grans i amb diversitat funcional morien a plom en centres residencials —molt especialment i amb una diferència considerable en aquells gestionats per empreses privades *multiservei* i *facilities* que viuen de la licitació pública i de les externalitzacions de l'Estat. En la *nova normalitat*, tampoc el capital públic injectat per a la recuperació econòmica no s'ha destinat a revertir les disfuncions de la mal anomenada llei de dependència, ni a la construcció de centres públics, la creació d'empreses públiques o la nacionalització parcial o total d'un sector —anomenat el seu dia com a quarta pota de l'Estat de benestar— amb escassa participació pública o bé reduïda a xecs-servei, concerts, reglaments i protocols.

Paga la pena recordar com l'adveniment de la societat post-industrial es descriu, des de fa unes dècades, com a fet ineludible, irreversible i gairebé evolutiu de progrés. Potser hem oblidat que entre aquells territoris que han conservat indústria —qui sí va fer reconversions i no desindustrialitzacions— o entre qui n'ha recuperat, també hi ha potències mundials i territoris amb millors salaris. Potser hem oblidat que les fàbriques s'han desplaçat gràcies al foment neoliberal i la seva arquitectura legal, institucional i comercial favorable al dumping, la deslocalització i a la omissió dels drets humans i de totes les externalitats negatives al llarg de la cadena fragmentada de producció i subministrament. Però la indústria no ha deixat d'existir.

En plena pandèmia, aquesta societat post-industrial no era capaç de produir mascaretes malgrat la tradició històrica d'un tèxtil ara deslocalitzat explotant persones al sud-est asiàtic, no produïem respiradors malgrat la indústria de béns i equipaments, seguïem exportant porcs com a potència mundial i la higiene dels hospitals estava en mans de filials d'ex-construïdors amb múltiple raó social mercantil. Això sí, on abans hi teníem la indústria de l'acer amb què es fabriquen trens, autobusos, vaixells, cotxes i electrodomèstics a prop d'aquestes factories, ara no hi tenim ni acer ni factories. Sinó grans ports i *hubs* logístics de mercaderies en trànsit import/export, grans aeroports per al turisme i els negocis, així com grans distribuïdores i magatzems. La pandèmia —i l'emergència climàtica— semblaven apuntar a una relocalització industrial i del conjunt de l'economia productiva. I no és nou: no hi ha dècada en que no es parli dels efectes negatius de perdre indústria, però alhora es persisteix en la prioritització del capital financer, la inversió pública en ampliar ports i aeroports, més autopistes, més hubs i més parcs temàtics per atraure turisme com a mecanisme de desenvolupament econòmic. La relocalització industrial és reconegudament estratègica, però la contrareforma neoliberal és tan vigent que l'Estat i el Sector públic no emprenen ni lideren la reindustrialització de béns essencials, ni de forma directa ni indirecta.

El neoliberalisme porta repetint fins a la sacietat que tota crisi és canvi i oportunitat, l'afloreament de la innovació, el trasllat de capitals que flueixen d'un sector a un altre donant origen a nous sectors, nous mercats i nous nínxols; nous motors de progrés. Però a cada crisi anem perdent llençols a cada bugada, primer en nom d'una eficiència sense eficàcia per donar cobertura a necessitats; i després, per apel·lar a l'eficàcia privada un cop desmantellada la participació pública o col·lectiva en les estructures de provisió i distribució. Al ritme de crisis acumulades que portem, no és estrany que la realitat i la intensitat provoqui atordiment, trenqui dinàmiques de mobilització o comporti la desubicació en la perspectiva espai-temps. Nogensmenys, d'una banda, la pandèmia semblava el col·lofó de la crisi neoliberal que ens quedava encara per viure, i qui sap, si l'emergència d'alguns canvis i rectificació observant les conseqüències on el neoliberalisme ens ha portat cinquanta anys més tard.

La ressaca davant d'un període molt curt entre crisi i crisi, amb un gran nivell de tensió, intensitat, saturació i esgotament emocional, físic i mental, encara es present. Però ni el neoliberalisme ni el capitalisme donen treva en el marc d'una *vella i nova normalitat* post-pandèmica en disputa,

amb velles-noves guerres i ofensives de què aprendre, no oblidar-les i fer-hi front observant-ne els seus *contínuums* i *discontínuums*. Perquè precisament el neoliberalisme sempre promet un nou demà, un nou individu, un nou trasllat del capital, un nou mercat per conquerir, un nou límit a abatre, una nova immediatesa com si no existís ahir... fins a la propera crisi, cada cop més pròxima a l'anterior. D'aquí la raó de ser del llibre i la seva publicació avui.

Com s'estructura el llibre?

El llibre l'hem estructurat en quatre blocs, a més d'un pròleg i un epíleg. El pròleg de **Luis González Reyes** ofereix una visió panoràmica del transcurs *De la crisi de la dècada de 1970 a la de 2020*. Parteix, doncs, de la crisi del model de capitalisme que havia imperat des de la Segona Guerra Mundial produïda els anys 70, fent referència a les crisis energètiques, la crisi econòmica, la crisi d'hegemonia dels Estats Units i la contrareforma neoliberal a escala global. I exposa, a continuació, la crisi del 2020 com una conjunció del Capitalocè, la crisi estructural del capitalisme, la feblesa dels moviments socials i l'aprofundiment en la crisi d'hegemonia estatunidenca. Davant d'això, considera essencial que moviments socials forts fusionin les lluites segmentades que van néixer al llarg de la dècada de 1970 amb un ciment anticapitalista, antipatriarcal, decolonial i eco-cèntric.

El primer bloc, *La ofensiva neoliberal del Capital contra el Treball*, ofereix una perspectiva general i concreta de la gènesi del neoliberalisme. Entre d'altres: la seva pugna per alterar la correlació de forces entre Capital i Treball; mercantilitzar totes les esferes i espais possibles encara que es tracti de drets; desmantellar la participació de l'Estat en la distribució i constrènyer la redistribució a la selectivitat quirúrgica menys universal possible; desprotegir el treball i assegurar la lliure mobilitat de capitals a través de noves regulacions i tractats; homogeneïtzar el món d'acord amb la seva cosmovisió de l'individu com a subjecte universal naturalment desigual segons els seus mèrits i lliure consumidor de les seves necessitats, eleccions i preferències de vida en el mercat. En aquest sentit, el bloc comença amb el capítol de **Miren Etxezarreta**, qui ens fa un recorregut per la gènesi de l'economia neoclàssica, l'emergència reforçada del neoliberalisme des dels anys 70 i l'impacte de la seva hegemonia en les polítiques econòmiques —a escala global i particularment

a l'Estat espanyol— al llarg de les successives crisis fins als nostres dies. En segon lloc, **Antoni Soy Casals** analitza el que ha estat —i continua sent— una de les grans escomeses i camps de batalla del neoliberalisme: la participació del Sector Públic en la distribució, la fallida reconversió industrial, les diferents onades de privatitzacions a les portes del mercat únic europeu, així com les conseqüències d'una descapitalització pública i absència deliberada de política industrial activa. En tercer lloc, **Mònica Clua Losada i Pello Igeregi Santamaria** afronten la qüestió dels actors i, en especial, les estructures organitzatives del moviment obrer davant de l'embat neoliberal. Respectivament, d'una banda, el tercer capítol reflexa la capacitat del neoliberalisme per erosionar a unes estructures sindicals que al seu torn tindran cada cop més dificultats per atraure noves generacions de treballadors més precaritzats. I de l'altra, un quart capítol, on es descriu l'estratègia particular —paradoxalment *contracorrent* en el context dels darrers 40 anys— de construcció històrica d'una de les caixes de resistència actualment més grans, temudes i efectives d'Europa que garanteix cobertura de suficiència econòmica —per sobre dels llindars de la majoria de prestacions socials— en cas de conflicte col·lectiu. Finalment, **Vidal Aragonés** tanca aquest bloc amb una panoràmica del que han estat 40 anys de reformes i contrareformes laborals al sud d'Europa i a l'Estat espanyol, l'embat del neoliberalisme contra la negociació col·lectiva crisi rere crisi, la fragmentació productiva, així com l'emergència del fenomen cada cop més estès del *working poor* o pobresa laboral.

El segon bloc, *La ofensiva neoliberal contra natura, terra i menjar*, recull cinc capítols sobre els impactes del capitalisme neoliberal, l'extractivisme i la geopolítica energètica sobre el planeta i els seus recursos en un context de canvi climàtic. En primer lloc, els capítols de **Javier Guzmán** i **Sergi Saladié Gil** centren la mirada en la sostracció de recursos que ens són comuns i béns estratègics a través de la hipermercantilització, la concentració i una dualització camp-ciutat on la natura, la terra i el menjar són un objecte i un solar més d'explotació malgrat els múltiples impactes negatius que provoca. Ambdós autors fan un repàs històric, d'una banda, del que ha estat la transformació del camp i l'economia a través de la contrareforma agroexportadora, així com del procés d'electrificació a través de grans oligopolis i la desposseïció de fonts —incloses les renovables— per l'altra. En segon lloc, **Rafa Burgos** analitza la política estratègica de construcció de grans infraestructures logístiques *import to export* que avui coneixem a grans ciutats com Barcelona. Infraestructures que són imprescindibles per a l'expansió del comerç global de béns de producció

deslocalitzada, i que alhora són fruit de projectes estratègics executats a llarg termini des dels anys 90 per enfocar econòmicament les ciutats com a *Hub* logístic. En quart lloc, **Gisela Torrents Monegal** analitza quina ha estat l'evolució, les resistències, els protagonistes, la capacitat i el tipus de resposta de les grans potències mundials i poders institucionals per afrontar el canvi climàtic amb mesures efectives a través del Conveni Marc de les Nacions Unides contra el Canvi Climàtic (CMNUCC) i la successió de 27 cimères internacionals (COP). Finalment, aquest bloc el tanca **Alfons Pérez** amb un capítol que ens situa davant de la tríada pandèmia/crisi energètica/inflació com a esdeveniments que estan marcant el canvi de dècada, l'economia mundial i la geopolítica. La recuperació econòmica derivada de la pandèmia ha esdevingut una cursa incentivada per a la captació privada de recursos públics per a la transició energètica, pel control de matèries primeres i minerals i per la captura del *negoci verd*, entre d'altres. Un debat dominat per la tecnologia i per la reproducció del mateix model socioeconòmic, però que, com indica l'autor, cal subordinar-lo a les limitacions materials i energètiques.

El tercer bloc, *La ofensiva neoliberal contra cures, salut i sostre*, es centra en els impactes del neoliberalisme sobre alguns drets socials i necessitats essencials per la reproducció de la vida, els impactes de la seva mercantilització i la divisió sexual del treball inscrita en el capitalisme. En primer lloc, tant **Irene Sabaté i Muriel** com **Alfredo Palomera Zaidel i Guillellem Domingo Utset** aborden la qüestió de l'habitatge des de les òptiques de la financiarització i la seva desprotecció oficial. En segon lloc, seguidament, el capítol d'**Àngels Martínez Castells i Albano Dante Fachin**, així com els d'**Eva Fernández i Lamelas** i **Juan M. Pericàs**, n'examinen els múltiples efectes sobre l'àmbit de la salut que ha tingut —i té— la contrareforma neoliberal abans i després de la pandèmia. En tercer lloc, **María Jesús Izquierdo** i **Sara Moreno Colom** plantegen els avenços i retrocessos en matèria d'igualtat, la divisió sexual del treball i els impactes del neoliberalisme sobre la crisi de cures i la seva invisibilitat malgrat les evidències emergides durant els confinaments. Finalment, **Blanca Bayas Fernández** tanca el bloc amb una mirada interseccional i ecofeminista a la crisi de reproducció social en contraposició a la reproducció del capital, tot plegat en un context de desigualtats socials creixents però alhora amb una gran injecció pública de capital al mercat i als grans oligopolis com a mecanisme de recuperació econòmica i transició energètica. Aquest bloc posa de manifest, doncs, com el neoliberalisme concep la vida com a objecte per mitjà de la 'colonització' de les necessitats bàsiques —les quals

suposen un dels àmbits d'inversió més segurs, ja que ningú pot prescindir de la seva provisió i necessitat de cobertura.

La ofensiva neoliberal contra i a través de l'Estat, planteja, en quart lloc, el debat sobre la participació i la responsabilitat que ha tingut l'Estat en aquest context de dècades d'ofensiva neoliberal i crisis encadenades, així com el paper que aquest pot i hauria de tenir en relació al Mercat i altres formes d'organització comunals —amb quins límits i quins marges. En aquest sentit, els deu capítols que constitueixen aquest darrer bloc tracten, d'una banda, el debat sobre el rol que ha jugat —i juga— l'Estat en l'expansió i intensitat de la contrareforma neoliberal des de l'embat neoliberal dels anys 70 fins als nostres dies a través de diversos casos, iniciatives o escenaris de vulneracions de drets, omissió d'obligacions, legislacions adhoc o transferència deliberada de recursos col·lectius. I de l'altra, el debat sobre la provisió i garantia de drets socials, béns i necessitats essencials: quin hauria de ser el paper de l'Estat —és a dir, com de desitjable és que l'Estat intervingui; i, en cas de ser-ho, com ho hauria de fer i en què—, així com és el rol que haurien de tenir (o no, segons els cas) altres estructures comunals o el mateix mercat. Entre d'altres, aquestes són qüestions que es troben en el rerefons de capítols com els de **Ricard Gomà, Irai-de Alvarez i Pedro Ibarra, Albert Noguera, Jordi Colomer i Missé, Marta Ribera, Adoración Guamán i Patricia Simón**. Tanmateix, els últims capítols incideixen en el marge i límits de l'Estat per fer front al reconeixement i compliment efectiu dels drets humans i els drets socials, les seves resistències i les seves esclatxes. En altres paraules, **Benet Salleras i Vilar, Irene Escorihuela i Marco Aparicio** reflecteixen des de dimensions i casos diferents fins a quin punt l'Estat és part i solució (no única) del problema en l'actual context.

Per últim, **Saül Karsz** tanca el llibre amb un *Epíleg —no conclusiu— sobre la situació contemporània* que aborda la influència del neoliberalisme en les societats contemporànies, havent provocat canvis profunds en les modalitats de producció econòmica, distribució i consum a escala mundial, així com el predomini aclaparador de classes i grups dominants. El neoliberalisme, explica, també ha naturalitzat les diferències i desigualtats, que ara són percebudes com a condicions de progrés i benestar, i ha conduït a la estandardització de pràctiques professionals. Enfront d'aquesta realitat, Karsz planteja dues postures habituals: la primera, que preconitza l'adaptació als temps actuals i la correcció d'alguns excessos, i la segona, que critica el liberalisme i promou la igualtat. La seva, però,

ofereix una alternativa: revisar certes representacions i pràctiques per ajudar a contenir i superar aquesta revolució de la qual tots som, en certa manera, còmplices.

PRÒLEG

De la crisi de la dècada de 1970 a la de 2020

Luis González Reyes

Treballa temes relacionats amb l'ecologisme, l'economia i la pedagogia. Soci de Garúa S. Coop. Mad. i responsable d'educació ecosocial a FUHEM. Com a activista, membre de Ecologistas en Acción i participant de diverses experiències justes i resilients. Entre les seves publicacions destaquen *En la espiral de la energia* i *Educar con enfoque ecosocial*

La crisi de la dècada de 1970

En la dècada de 1970 es va produir la crisi del model de capitalisme que havia imperat des de la II Guerra mundial. Darrere hi van estar la força dels moviments socials en el Centre i en les Perifèries, l'encariment del petroli i l'esgotament del keynesianisme.

Revoltes socials

En les dècades de 1960 i 1970 va haver-hi fortes lluites socials, de les quals van néixer renovats subjectes antisistèmics —autonomia, ecologisme, feminisme, pacifisme. El seu epicentre es va situar el 1968 i els anys següents, quan es va viure un esclat revolucionari comparable al de 1917 —França, Itàlia, els EUA, Mèxic, Polònia, Txecoslovàquia, Iugoslàvia.

Els salaris reals havien anat pujant el Centre durant les dècades de 1950 i 1960 com a conseqüència de les lluites laborals. Però mentre abans de 1968 ho van fer per sota de la productivitat del treball, entre 1968 i 1973 ho van fer per damunt, fet que va contreure els beneficis i va ferir de mort al keynesianisme, que es basava en augments salarials no superiors als de la productivitat. D'aquesta manera, la crisi del keynesianisme va venir propiciada per una forta onada de mobilització social, no a l'inrevés.

En les Perifèries, les lluites van impulsar una alça salarial que va trastocar l'obtenció global de benefici en suposar un increment del preu de matèries primeres i aliments. El moviment dels països no alineats i el intent d'impulsar, des de les Perifèries, un Nou Ordre Econòmic Internacional que busqués un intercanvi comercial no tan desigual van ser altres formes de rebel·lió. A més, es va acabar la descolonització i es va produir l'expulsió de Governants clients dels EUA de diversos països —Nicaragua, Iran.

Una plasmació clara d'aquestes lluites van ser les nacionalitzacions, en concret d'empreses petrolieres,² i la creació de l'Organització de Països Exportadors de Petroli (OPEP) el 1960 per intentar controlar el preu del cru. Al món àrab, aquestes mesures van estar motivades, en part, per la Guerra dels Sis Dies (1967), un fracàs del panarabisme nacionalista, laic i 'socialista'. A més, el descobriment de nous jaciments va començar a declinar, la qual cosa va convertir als del Sud-oest asiàtic en països més estratègics.

Crisis energètiques

Les crisis energètiques van exercir un paper crucial en la del keynesianisme³ a causa de l'atac d'una de les seves bases: el petroli barat. El 1973 va tenir lloc la primera gran pujada del preu del petroli com a resultat de l'embargament àrab després de la tercera guerra àrab-israeliana contra els països que havien fet costat a Tel Aviv. A això es va unir la crisi del sistema monetari de Bretton Woods amb el final de patró dòlar-or. La mescla va desencadenar una profunda recessió mundial. L'OPEP va poder imposar el preu del petroli gràcies a què els Estats Units van passar el seu pic de màxima extracció el 1970 i no van tenir capacitat d'augmentar el cru que posava en el mercat per a contrarestar les restriccions imposades pel càrtel. El centre de gravetat petrolier va passar dels EUA al Sud-oest asiàtic.

La segona gran pujada del petroli va ocórrer el 1979-1980. El 1979 va caure el Xa de Pèrsia, el 'Gendarme del Golf' dels EUA, a causa de la Re-

² Per a finals de la dècada de 1970, més del 75% de les possessions petrolieres havien estat nacionalitzades, quan abans les 7 principals petrolieres del món —5 dels EUA i 2 d'Europa— controlaven el 85% de les reserves (Fernández, 2022).

³ Cleveland i col. (1984) expliquen el 98% del descens del creixement per la menor disponibilitat d'energia.

volució iraniana. L'arribada de Jomeini va expulsar del país a les petrolieres dels països centrals. Al mateix temps, l'URSS va envair l'Afganistan, confrontant amb l'Iran. A això es va sumar l'accident nuclear d'Harrisburg (1978) als EUA, que va complicar encara més el panorama energètic.

El petroli es va posar pels núvols com a resultat d'aquestes dues crisis. No obstant això, aquestes crisis petrolíferes es van produir per decisions o esdeveniments polítics, no perquè la capacitat d'extracció de petroli no pogués satisfer la demanda.

La crisi no va ser únicament energètica, sinó d'accés general a recursos. En un context en el qual les Perifèries havien aconseguit un cert grau d'emancipació, i en el qual Europa i el Japó s'havien unit al model dels EUA de consum de masses, els Estats perifèrics van negociar més agressivament el preu de les seves exportacions de matèries primeres.

No obstant això, aquesta rebel·lió perifèrica va néixer amb una ruptura interna inscrita des del principi. En la mesura que la crisi del petroli va separar a una Perifèria 'rica' d'una altra 'pobra', va trencar la unitat d'acció —precària, d'altra banda. L'impacte de l'alça del preu de l'energia va ser desastrós per als qui no comptaven amb petroli.

Després dels països perifèrics sense petroli, Europa Occidental i el Japó es van convertir en les principals víctimes de les crisis energètiques, i especialment les seves classes treballadores —a causa de la inflació i de l'atac als salaris que van suposar les polítiques d'ajust.

Estats Units també es va veure afectat per les crisis energètiques, sobretot perquè la seva dependència del cru exterior es va accentuar en aquest període, activant el seu dèficit comercial. A partir de llavors va passar de ser creditor a deutor mundial. Però els EUA van ser capaços de desvincular el preu del petroli intern del dels mercats mundials, a causa de la seva capacitat d'extracció domèstica, la qual cosa va conferir un avantatge important a la seva indústria. A més, Washington, en negociacions amb Riad, va garantir que el petroli mundial es pagaria en dòlars i amb això va obligar a tots els països a adquirir la seva moneda, sostenint la seva cotització. El nou flux de petrodòlars es reciclaria a través del sistema financer anglosaxó, així com mitjançant la compra de bons del Tresor estatunidenc. A canvi, Riad va rebre una important aportació d'armes. Tot això era una manera d'apuntalar l'hegemonia del dòlar, una vegada que aquesta s'havia desvinculat de l'or el 1971. El dòlar passava, doncs, a estar 'recolzat' pel petroli —propi i aliè—, en lloc de per l'or. Al mateix temps,

Estats Units augmentava la seva influència al Sud-oest asiàtic i dividia a l'OPEP. Tot i així, el dòlar va experimentar un declivi en la dècada de 1970 que podia haver estat més pronunciat de no mediar aquests acords.

Crisi econòmica

Quan els beneficis van començar a declinar es va precipitar la crisi. En la seva gènesi descansava la incapacitat de trobar inversions rendibles per al capital, l'alça salarial aconseguida pels moviments obrers, la pujada del preu del petroli, la baixada de la productivitat (Husson, 2021) i el col·lapse a escala mundial dels mercats immobiliaris. Això va provocar una estagflació⁴ global.

En el fons, el que va mostrar la crisi és que l'estratègia keynesiana d'explotar la plusvàlua futura mitjançant una expansió monetària per a contrarestar les dinàmiques internes del capitalisme cap a les seves crisis —increment dels treballs que no generen plusvàlua i disminució del capital variable— i d'augmentar l'exploració de la naturalesa havien arribat al topall.

La doble crisi energètica i econòmica va posar contra les cordes a l'Estat social, que venia arrossegant problemes des de finals de la dècada de 1960. Sense creixement econòmic i amb uns preus de l'energia pels núvols, l'Estat no va poder fer front als compromisos socials adquirits, sobretot quan aquests s'havien vist elevats com a resultat del cicle de lluites de 1968. L'Estat-nació necessita del creixement econòmic per a quadrar els seus comptes, i quan el creixement va caure i els costos no ho van fer, els Estats centrals van entrar en una forta crisi fiscal.

Crisi d'hegemonia dels EUA

Per als EUA, el problema va ser també hegemònic. D'una banda, la Guerra de Vietnam (1965-1975) va posar en dubte la seva capacitat militar. A més, la Guerra del Yom Kipur (1973) va mostrar que Israel també era vulnerable. A conseqüència d'això, la projecció militar dels EUA en l'exterior va disminuir i entre 1974 i 1979 es va produir una onada de revolucions pel món que van fer que una sèrie de règims asiàtics, africans i fins i tot americans es convertissin en 'comunistes'. A més, la Revolució irania-

⁴ Un procés inflacionari en un marc d'estancament econòmic.

na (1979) va suposar que un país amb una situació energètica fonamental s'independitzés en gran mesura de la potència hegemònica.

Vietnam també va tenir repercussions en el pla econòmic. D'una banda, els pressupostos per a la 'contenció del comunisme' van resultar cada vegada més onerosos. A això va caldre sumar la factura per a fer callar el descontentament intern als EUA.

Mentrestant, Alemanya Occidental i el Japó amenaçaven la primacia productiva dels EUA, al que s'afegiria la deslocalització empresarial a partir de 1970. Així, en la dècada de 1980 Estats Units ja no tenia l'hegemonia industrial.⁵

Contrareforma neoliberal

Davant aquest desafiament majúscul a la dominació capitalista i l'hegemonia dels EUA, la resposta també ho va ser. Es va produir la Contrareforma neoliberal, que va ser capaç de fer fallida al moviment obrer i reduir la força dels moviments socials nascuts a la calor de les revoltes del 68, tant en el Centre com en moltes Perifèries. En lloc de que les rebel·lions al Centre i les Perifèries formessin una pinça contra les classes dirigents, aquestes últimes van ser capaces d'enfrontar les unes amb les altres.

Per aconseguir això es van posar en marxa diferents mesures. Gràcies a la tornada de l'energia barata es va poder substituir força de treball per una nova ona de robotització. A més, es va aprofundir en la deslocalització i privatització empresarial, la qual cosa va redundar en la rebaixa de les condicions laborals. Es van fer també importants reformes monetàries i financeres, que van suposar que el capital es llevés la camisa de força que li havia imposat l'Estat: la fi de la repressió financera. Això va dotar al capital d'un creixent poder disciplinari.

Reforçar el control de les regions perifèriques va ser un procés gradual en el qual van resultar determinants la ruptura del poder de l'OPEP —guerra Iran-Iraq, ruptura de la unitat àrab amb els acords de Camp David de 1979— i la rebaixa del preu del petroli —també motivada per noves prospeccions; el deute extern —i la resta del capitalisme financer—, que va permetre imposar els Plans d'Ajust Estructural com a mecanisme de

⁵ El 1975, Estats Units es va convertir en importador net de mercaderies i el 1981, de capitals (Clugston, 2009).

sotmetiment del Centre sobre les Perifèries; les teràpies de xoc (Klein, 2007), que van possibilitar a governs reaccionaris, en molts casos dictadures, pujar al poder i actuar; i el comerç internacional basat en una especialització en les Perifèries de les branques menys rendibles, la Nova Divisió Internacional del Treball (Naredo, 2006).

Però la Contrarevolució neoliberal no va tenir com a finalitat última el control polític i econòmic de les Perifèries i de les classes populars, ni l'abaratiment de l'energia. Aquests van ser només part dels mitjans per a aconseguir sostenir la caiguda de la taxa de beneficis, que s'arrossegava des de mitjans de la dècada de 1960. Es va aconseguir temporalment (Roberts, 2020). La recuperació neoliberal es va basar en quatre estratègies:

- I) Augment de l'explotació humana per incrementar la plusvàlua —reducció de sous, augment de la jornada laboral, impostos regressius. Això va suposar una reconfiguració de la relació capital-treball global. L'increment de l'explotació humana es va deure, així mateix, a l'augment de la classe treballadora.
- II) Potenciació de manera impressionant dels mercats financers, cap als quals es van desviar les inversions d'una economia productiva que no es recuperava. Així, els estalvis del passat i les plusvàlues futures —gràcies a una gegantesca expansió del crèdit— es van usar en el present en els mercats financers. La financerització de l'economia va permetre lubricar tota l'economia amb el creixement dels deutes per a aconseguir que el consum continués augmentant
- III) Conquesta de nous mercats mitjançant la inclusió de més territoris en el sistema-món —entre els quals van destacar Rússia i la Xina— i inclusió de més facetes de la vida en la lògica del mercat capitalista.⁶ En el Centre, això es va basar en la privatització i la mercantilització. En les Perifèries es va recórrer a la violència per a arrencar la seva riquesa —terres, recursos, treball— i convertir-la en capital.
- IV) Increment de l'explotació de la naturalesa, la qual cosa va accelerar la crisi ecològica.

En conclusió, en la dècada de 1970 el capitalisme keynesià i l'hegemonia estatunidenca van entrar en crisi. Per a això van resultar determinants la força dels moviments socials en el Centre i els límits —polítics— d'accés a energia i materials. No obstant, les elits van ser capaces d'obrir un nou període de creixement: la globalització neoliberal.

⁶ Per exemple, la cura de les persones majors, que va passar d'estar en l'àmbit familiar a fer-ho en el privat i residències.

La crisi de la dècada de 2020

La dècada de 2020 —en realitat tot l'inici del segle XXI— torna a estar marcada per una crisi profunda i estructural, en aquest cas del model de capitalisme obert per la Contrareforma neoliberal.

El Capitalocè

La crisi energètica de la dècada de 1970, de causes majoritàriament polítiques, s'ha convertit en una crisi ecològica de forts impactes. Una de les seves expressions, en qualsevol cas, continua sent l'energètica. El 2005 es va aconseguir la capacitat màxima d'extracció del petroli convencional.⁷ El pic global es sembla haver assolit el 2018 (Turiel, 2020). A partir d'aquest moment el recurs es pot aconseguir en quantitats decreixents, és de pitjor qualitat —ja que primer s'exploten els millors— i més difícil d'aconseguir —al principi es trien els emplaçaments de més fàcil extracció i de major grandària. També requereix de l'ús de tècniques més contaminants i, per tant, de més mesures pal·liatives. Però el zenit del petroli no és l'únic que s'està aconseguint, sinó que això també es produeix en la resta de fonts energètiques no renovables: carbó, gas i urani (Turiel, 2020).

Tot això tensiona els preus a l'alça si existeix demanda (González Reyes, 2016). A aquest element estructural se li suma una fixació de preus condicionada pels mercats de futurs que exagera les pujades, així com els impactes sobre els mercats de l'energia de la guerra d'Ucraïna. Aquesta conjunció d'elements ha produït un increment dels preus de l'energia que ha arrossegat al conjunt de béns i serveis a nivells desconeguts des de l'estagflació de la dècada de 1970.

Però el problema de la fi dels combustibles fòssils va molt més enllà i comporta la impossibilitat de mantenir el capitalisme global industrial en el temps (Fernández Durán i González Reyes, 2018). Per exemple, el petroli és l'única font energètica que permet mantenir una mobilitat massiva, a llargues distàncies i ràpida de mercaderies i persones (Prieto, 2019).

⁷ El petroli convencional és el que és més fàcil d'extreure i té millors prestacions. Suposa la gran majoria de l'utilitzat. El no convencional és el que està en aigües ultraprofundes, en l'àrtic, l'embegut en roques poc poroses, les sorres bituminoses o el petroli extrapesat.

Per tant, sense petroli abundant no hi ha ni Globalització ni hiperurbanització, dos trets centrals del nostre ordre socioeconòmic.

S'ha escrit molt sobre el fet que les renovables poden revertir aquest procés. Això és improbable per diverses raons: funcionen majoritàriament com a fluxos irregulars i no com a estoc, la qual cosa obliga a una instal·lació molt major de plantes per intentar tenir seguretat de subministrament; són fonts disperses i no concentrades, fet que repercuteix en una gran utilització de territori; i permeten tenir una disponibilitat energètica menor que els combustibles fòssils. A aquestes causes estructurals es pot sumar que les tecnologies utilitzades, basades en l'ús de materials i energia no renovable, imposen un límit més a aquestes tecnologies; i que bàsicament s'usen per a generar electricitat, que dona compte de només el 20% del consum energètic mundial (González Reyes, 2022a). Per això, igual que va succeir en la crisi de la dècada de 1970, les renovables no estan sent utilitzades com a substitutius dels combustibles fòssils (excepte parcialment en el sector elèctric), sinó com a addició.

Un segon element del Capitalocè és que nombrosos materials imprescindibles en àmbits com l'agricultura industrial —fòsfor—, les energies renovables —coure, liti, tel·luri...— i un llarg etcètera han travessat o estan travessant ja els seus pics de màxima extracció (Valero i Valero, 2021). Aquest és un dels factors que alimenta els problemes de proveïment global que caracteritzen aquesta dècada (González Reyes, 2021).

L'economia circular, el paradigma que pretén resoldre el problema dels límits materials, s'enfronta a l'evidència que la gran majoria dels residus del capitalisme industrial són impossibles de reciclar, perquè són gasos emesos, substàncies dispersades pel territori o estoc contribuït (Circle economy, 2022). Una economia realment circular és aquella que s'inseureix en els ecosistemes sobre la base d'un metabolisme agroecològic, una cosa molt diferent del que existeix en l'actualitat (González Reyes, 2017).

Ara bé, aquests no són els principals problemes ambientals per a la humanitat, sinó que són la distorsió ecosistèmica motivada per l'emergència climàtica i la pèrdua de biodiversitat. Tots dos fenòmens ja estan sent elements determinants que curtcircuiten el capitalisme global. Fruit de la pèrdua de biodiversitat —i el model alimentari basat en macrogranges—, en les últimes dècades s'està produint un increment de noves malalties zoonòtiques (Shah, 2020). Per això, la probabilitat que sorgís una Covid-19 era cada vegada major. Pel que fa al clima, la proliferació de fenòmens meteorològics extrems —inundacions, sequeres, onades de calor—

o els incendis cada vegada més devastadors estan sent factors que estan impedit el ‘normal’ funcionament del sistema. La tendència no parerà, ans al contrari. Per exemple, la probabilitat d’una crisi alimentària de gran magnitud és creixent pels impactes de l’emergència climàtica sobre els cultius, unit a elements ja anomenats: crisi energètica i material —que està dificultant l’accés a fertilitzants— i guerra a Ucraïna —Rússia i Ucraïna són dos dels grans graners i productors de fertilitzants del planeta.

Crisi estructural del capitalisme

Malgrat créixer en la dècada de 1990, la taxa de reproducció del capital va reprendre una trajectòria descendent amb el nou segle (Roberts, 2020) a causa de:

- I) La productivitat va augmentar cada vegada menys (Roberts, 2022). En part, perquè l’activitat empresarial es va desviar a la compra d’actius financers i el pagament de dividendes, en lloc de maquinària, perquè això era cada vegada menys rendible (Roberts, 2015). També perquè el pic del petroli convencional ha comportat una dificultat creixent d’aconseguir matèria i energia abundant i barata. Per rematar-ho, les TIC no han elevat la productivitat de manera significativa (Albarraquí, 2017).
- II) L’entorn de creixent empobriment social i de falta d’inversió productiva no es va poder defugir indefinidament amb la creació de deute que lubricà el consum. Va arribar un moment en què la seva restitució va resultar increïble. La Gran Recessió que es va obrir en 2007/2008 va resultar inevitable. Una crisi que no va resoldre la sobreacumulació de deute, sinó que es va encarar creant encara més deute (Roberts, 2019). Per això, no és d’estranyar que s’estiguin donant els primers casos d’impagament —Sri Lanka, Líban, Surinam, Zàmbia—, mentre altres països sol·liciten ‘ajuda’ al FMI —el Pakistan, Bangladesh— i molts més afronten greus problemes financers —Xile, Polònia, l’Índia, Filipines, Tailàndia, Egipte, Ghana, Tunísia— (Fernández i Hernández, 2022).
- III) No queda molta mà d’obra a incorporar al sistema-món, ara que les dones ja estan en gran part sota aquesta lògica.
- IV) Les rebaixes en les condicions laborals estan tenint límits en forma de lluites socials —especialment a la Xina—, que ja no queden grans nínxols de ‘treball barat’ per explotar a nivell mundial i, sobretot, de la limitació que suposa reduir més els salaris sense ressentir el consum.
- V) No queden nínxols comparables a la Xina i Rússia per introduir al mercat-món. És més, pot haver començat un procés de desglobalitza-

ció impulsat per diferents factors (González Reyes i Bárcena, 2020). A més, la mercantilització de les nostres vides també és difícil d'incrementar gaire més.

- VI) Una altra de les vies centrals de reproducció del capital és alienar 'treball' de la naturalesa i convertir-lo en capital (Moore, 2020). Conforme avança el Capitalocè, això és cada vegada més difícil: no queden grans bosses de petroli per mercantilitzar, ni sòls fèrtils on plantar lucratiu monocultius, per posar dos exemples.
- VII) Més enllà d'aquesta capitalització, l'accés abundant i barat a energia i matèria és central per al capitalisme, com a mostra el fet que el creixement del PIB mundial guarda una correlació gairebé lineal amb el consum energètic i material (Tverberg, 2016; Bellver, 2018). Un exemple és que la Gran Recessió de 2007/2008 va tenir com un dels seus factors centrals una alça del preu del petroli, que al seu torn va estar impulsat per zenit del petroli convencional.
- VIII) La Contrarevolució neoliberal va socavar les bases de la reproducció social desatenent les labors de cures i destruint la base material sobre la qual s'assenten les societats humanes. En última instància, la crisi de cures també afecta al capitalisme (Pérez, 2014).

Davant aquesta situació, les mesures preses pels organismes econòmics semblen pobres. D'una banda, la creació ingent de liquiditat generant més deute i una capacitat de compra major sobre una disponibilitat de recursos minvants. Per una altra, la política contrària per a controlar la inflació: pujar els tipus d'interès, aprofundint en les possibilitats de recessió i eludint que el problema bàsic de la inflació actual —com en la dècada de 1970— no és una demanda alta, sinó una oferta minvant.

Feblesa dels moviments socials

Des de 2011, van irrompre amb força nous moviments antisistèmics, especialment a gairebé tot el món àrab i a l'Europa mediterrània. No obstant això, són moviments encara relativament febles que no han aconseguit victòries equivalents a les d'aquells que es van desplegar en la dècada de 1970. Una mostra és que el procés inflacionari no ha vingut acompanyat d'alces salarials, a diferència del període previ a la crisi de la dècada de 1970. A més, són moviments que s'enfronten a desafiaments inèdits, perquè la qüestió ja no és només la dicotomia capital-treball, sinó una de més profunda: capital-vida. I les solucions no són senzilles. Per exemple, la transició ecològica —que és inevitable— implica una pèrdua de llocs de treball importants (González Reyes i col., 2019; Alturons i col., 2023), la

qual cosa requereix centrar les forces en el repartiment de les ocupacions i de la riquesa, i a construir autonomia econòmica (González Reyes i Actis, 2019), prioritzant aquests aspectes enfront de la millora de les condicions laborals.

La qüestió no és només de feblesa relativa i grans desafiaments, sinó de fortlesa de les opcions retrògrades. Unes opcions que han guanyat força —Trump, Bolsonaro, Meloni, etc.— alimentades per les condicions socials i ecològiques imperants en aquesta dècada (González Reyes, 2019).

Aprofundiment en la crisi d'hegemonia estatunidenca

Totes les potències hegemòniques del capitalisme han requerit del control de les principals fonts energètiques del seu moment històric. D'aquesta manera, el poder dels EUA s'ha sustentat en el seu domini del petroli, cosa que està fent fallida.

En primer lloc, la seva capacitat extractiva actual, basada en l'obtenció de petroli no convencionals mitjançant la fractura hidràulica, ha entrat en declivi. La fallida en massa de les empreses del sector ha posat probablement el punt final a una indústria que només es va sostenir gràcies a l'especulació financera (Mikulka, 2021).

A nivell internacional, els EUA van perdre el domini d'espais estratègics com Rússia —si és que alguna vegada el va tenir— o Veneçuela. I la seva posició al Sud-oest asiàtic està afeblida, com a mostra del seu control de l'Iraq, li està resultant extremadament difícil. Els rèdits que està obtenint són baixos, i li ha estat incapaç de doblar al règim iranià.

En el pla econòmic, Estats Units estat definitivament desplaçat per la Xina en l'àmbit productiu i només li queda la primàcia financera per a eixugar els seus dèficits bessons —fiscal i per compte corrent. Però en aquesta primàcia, el dòlar està perdent el seu suport petrolier en la mesura que cada vegada més països comercialitzen la primera mercaderia mundial en la seva pròpia moneda.

En la dimensió militar, la retirada de l'Afganistan el 2021 i la ràpida victòria talibana posterior és un bon exemple de la situació. El replegament estatunidenc no ha estat només per la falta de sentit a mantenir l'ocupació, sinó també per incapacitat. El compte de despeses, per més que ha estat eixugada amb la ingent quantitat de diners creats des de 2008, ha acabat sent insostenible. En aquest context de feblesa és on Rússia es permet

envair Ucraïna, després d'anys de contínua expansió dels EUA i els seus aliats cap a les seves fronteres.

Però la feblesa no està implicant una renúncia a l'opció militar, més aviat al contrari: els pressupostos de 'defensa' es disparen, sobretot a la UE, i el militarisme guanya molt en termes polítics i socials, propiciant anàlisis totxes i dicotòmiques —amic-enemic— de la realitat. Tot això, situant a Rússia en primer lloc, però a la Xina després —la tensió creixent al voltant de Taiwan és simptomàtica— com els rivals a batre.

L'aposta militar per intentar sostenir l'hegemonia estatunidenca és la pitjor opció, perquè no sols està en qüestió la pèrdua de vides humanes i no humanes, sinó almenys dos elements més, centrals en aquest temps. El primer és dilapidar els recursos no en les inevitables transicions ecològiques, sinó en alguna cosa que dificultarà aquestes transicions. El segon és reproduir el virus de la violència per la societat, la qual cosa dificulta enormement els mecanismes de repartiment de riquesa necessaris a nivell global i estatal.

A més, aquest escenari de confrontació bèl·lica és probable que no trobi cap clar guanyador. Si els EUA no va poder amb Vietnam i després amb l'Afganistan en temps d'exuberància energètica és improbable que Rússia ho aconsegueixi en aquest context de crisi energètica estructural. A més, les guerres per recursos, que serien les funcionals per al sistema en el Capitalocè, requereixen una ocupació del territori que iguala les forces i genera un fort desgast de la potència ocupant, com ha exemplificat Iraq.

En realitat, la crisi d'hegemonia no és només estatunidenca, sinó del tipus d'hegemonia que hem conegut. Sense una base energètica com els combustibles fòssils, que no existeix, no podrà haver-hi res semblant al que vivim fins a l'inici del segle XXI.

Conclusions

Enfrontar la crisi sistèmica actual passa per sis grans blocs de polítiques: decreixement en l'ús material i energètic, relocalització i diversificació de l'economia, integració del metabolisme humà dins de l'ecosistèmic —el que implica una economia agroecològica i no industrial—, fort repartiment de la riquesa, expansió d'una cultura de pau i construcció d'autonomia social com a element indispensable per a superar el capitalisme. Això no serà fàcil i passa per encarar mesures que siguin capaces d'hibridar la

lluita climàtica amb la pacifista a través d'una desfosilització accelerada (González Reyes, 2022b), per posar un exemple.

Per aconseguir-ho, necessitem moviments socials no sols tan forts com els que van precedir a la crisi de la dècada de 1970, sinó també diferents. Moviments que fusionin les lluites segmentades que van néixer en aquesta dècada amb un ciment anticapitalista, antipatriarcal, decolonial i ecocèntric.

Referències bibliogràfiques

- Albarracín, Daniel. (2017, 20 maig). ¿Qué explica la creación o la destrucción de empleo? *Viento Sur*. <https://vientosur.info/que-explica-la-creacion-o-la-destruccion-de-empleo/>
- Bellver, José. (2019). Costes y restricciones ecológicas al capitalismo digital. *Papeles*, (144), 59-77. https://www.fuhem.es/papeles_articulo/costes-y-restricciones-ecologicas-al-capitalismo-digital/
- Circle economy. (2022). The circularity gap report 2022. *Circle economy*.
- Clugston, Chris. (2009, 5 novembre). Continuously Less and Less. *Resilience*. <https://www.resilience.org/stories/2009-11-05/continuously-less-and-less-paper-abstract/>
- Fernández, Gonzalo; Hernández, Juan. (2022, 1 desembre). La Unión Europea en la tormenta perfecta. *El Salto*. <https://www.elsaltodiario.com/una-de-las-nuestras/la-union-europea-en-la-tormenta-perfecta>
- Fernández, Rafael. (2022). Economía política del mercado mundial de petróleo: flujos, actores y precios. *Papeles*, (156), 43-53. https://www.fuhem.es/papeles_articulo/economia-politica-del-mercado-mundial-de-petroleo-%E-F%AC%82ujos-actores-y-precios/
- Fernández Durán, Ramón; González Reyes, Luis. (2018). *En la espiral de la energía*. Libros en Acción y Baladre.
- González Reyes, Luis. (2016, 27 gener). ¿Qué le pasa y qué nos pasa con el precio del petróleo? *elDiario.es*. https://www.eldiario.es/opinion/tribuna-abierta/pasa-precio-petroleo_129_4215412.html
- González Reyes, Luis. (2017, 16 gener). ¿Qué implica que la economía sostenible genere más empleo que la sucia? *elDiario.es*. https://www.eldiario.es/ultima-llamada/implica-economia-sostenible-genere-empleo_132_3650585.html

- González Reyes, L. (2019, 9 gener). El fascismo ha vuelto para quedarse. *El Salto*. <https://www.elsaltodiario.com/fascismo/el-fascismo-ha-vuelto-para-quedarse>
- González Reyes, Luis; Actis, Walter. (2019). ¿Cómo de alternativas son nuestras alternativas?: Criterios para articular economías feministas, ecológicas y solidarias. *Revista Iberoamericana de Economía Solidaria e Innovación Socioecológica: RIESISE*, 2, 213-224. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7184088>
- González Reyes, Luis; Almazán, Adrián; Lareo, Ángel; Actis, Walter; Bueno, Luis Miguel; Madorrán, Carmen; Santiago, Emilio; de Benito, Cristina. (2019). *Escenarios de trabajo en la transición ecosocial 2020-2030*. Ecológicos en Acción.
- González Reyes, Luis; Bárcena, Lucía. (2020). ¿Ha empezado el fin de la globalización? *Comité para la abolición de las deudas ilegítimas*. <https://www.cadtm.org/Ha-empezado-el-fin-de-la-globalizacion>
- González Reyes, Luis. (2021, 17 novembre). *Desabastecimiento*. <https://ctxt.es/es/20211101/Firmas/37864/desabastecimiento-gas-petroleo-chips-taiwan.htm>
- González Reyes, Luis. (2022a). Crisis energética. *Papeles*, (156), 67-78
- González Reyes, Luis. (2022b). Encarar la guerra de Ucrania desde el pacifismo y el ecologismo. *El Salto*. <https://www.elsaltodiario.com/guerra-en-ucrania/encarar-la-guerra-de-ucrania-desde-el-pacifismo-y-el-ecologismo>
- Husson, Michel. (2021, 1 gener). Robotización, productividad y covid-19. *VientoSur*, (173). <https://vientosur.info/robotizacion-productividad-y-covid-19/>
- Klein, Naomi. (2007). *La doctrina del shock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós.
- Mikulka, Justin. (2021, 16 juliol). The U.S. Shale Revolution Has Surrendered to Reality. *DeSmog*. <https://www.desmog.com/2021/07/16/us-shale-revolution-no-fracking-investment/>
- Moore, Jason W. (2020). *El capitalismo en la trama de la vida*. Traficantes de sueños.
- Naredo, José Manuel. (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI.
- Oteros, E., Monasterio, C., Gutiérrez, A., Hernández, M., Álvarez, I., Albarra-cín, D., González Reyes, L., Fernández Casadevante, J.L., Amo, G., García, M., Hevia, V., Iniesta, I., y Quintas, C. (2023). *Biodiversidad, econo-*

- mía y empleo en España. Análisis y perspectivas de futuro.* Amigos de la Tierra, Ecologistas en Acción, SEO BirdLife, WWF.
- Pérez Orozco, Amaia. (2014). *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida.* Traficantes de Sueños.
- Prieto, Pedro. (2019, 19 abril). Consideraciones sobre el vehículo eléctrico.15/15/15. <https://www.15-15-15.org/webzine/2019/04/19/consideraciones-sobre-el-coche-electrico-y-la-infraestructura-necesaria/>
- Roberts, Michael. (2015, 21 noviembre). ¿Exceso de ahorro o escasez de inversión? *SinPermiso*. <https://www.sinpermiso.info/textos/exceso-de-ahorro-o-escasez-de-inversion#:~:text=No%20hay%20un%20%22exceso%20de,especulaci%C3%B3n%20financiera%20e%20inmobiliaria%20improductiva>
- Roberts, Michael. (2019, 23 octubre). Corporate Debt, Fiscal Stimulus and the Next Recession. *Comité para la abolición de las deudas ilegítimas*. https://www.cadtm.org/spip.php?page=imprimer&id_article=17803
- Roberts, Michael. (2020). A world rate of profit: A new approach. *TheNextRecession*. <https://thenextrecession.wordpress.com/2020/07/25/a-world-rate-of-profit-a-new-approach/>
- Roberts, Michael. (2022, 16 juny). Las tijeras de la depresión. *SinPermiso*. <https://www.sinpermiso.info/textos/las-tijeras-de-la-depresion>
- Shah, Sonia. (2020). Contra las pandemias, la ecología. *Le Monde diplomatique en español*, (293), 24-25.
- Turiel, Antonio. (2020). *Petrocalipsis*. Alfabeto.
- Tverberg, Gail. (2022, 29 agost). The world's energy problem is far worse than we're being told. *Oil Price*. <https://oilprice.com/Energy/Crude-Oil/The-Worlds-Energy-Problem-Is-Far-Worse-Than-Were-Being-Told.html>
- Valero, A.; Valero, A. (2021). *Thanatia. Los límites minerales del planeta*. Icaria.

BLOC I.
**LA OFENSIVA
NEOLIBERAL DEL
CAPITAL
CONTRA EL TREBALL**

1. El pensament neoclàssic.

*El que sempre ha convingut als poders dominants*⁸

Miren Etxezarreta

Economista i intel·lectual estretament vinculada als moviments socials. Catedràtica Emèrita en Economia Aplicada de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Doctora en Economia per la London School of Economics (LSE) i per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

Per a poder entendre l'evolució de l'economia espanyola i la seva situació actual és imprescindible conèixer, si més no molt breument, els canvis que el pensament econòmic ha experimentat des del segle XVIII, a més dels canvis que han experimentat les economies capitalistes i el món en general en tan llarg període.

Al segle XVIII es va arribar a l'establiment de l'Economia com una disciplina de caràcter autònom, construïda pels economistes denominats Clàssics sobre el pensament dels pensadors anteriors que la integraven en la filosofia, la religió, el dret i la política. Als Clàssics els preocupaven les raons que conduïen a la riquesa de les nacions i treballaven amb un esquema integrador dels aspectes econòmic-socials de la societat, des d'un enfocament d'Economia Política. Les seves anàlisis conduïen a resultats bastant pessimistes sobre l'evolució de l'economia.

A aquest període i a aquests economistes els van succeir els autors avui denominats neoclàssics, que buscaven una anàlisi que permetés entendre

⁸ Aquest article està basat, principalment, en els materials de les dues publicacions següents: Etxezarreta, Miren. (Coord.). (1991). *La reestructuració del capitalisme a Espanya 1970-1990*. Barcelona, Madrid: Fuhem/Icària; i AA.VV. (1993). *La llarga nit neoliberal*. Barcelona, Madrid: Institut Sindical d'Estudis, Icària. En aquest s'estudia àmpliament el període 1970-1990. Van ser escrits i publicats en plena etapa neoliberal i crec que, malgrat el temps transcorregut, recullen molt fidelment el que va succeir en aquella època.

l'economia com un mecanisme d'equilibri, potencialitat i harmonia social. Als neoclàssics no els preocupava tant la producció i distribució de la riquesa sinó l'eficiència en la utilització dels recursos. L'anàlisi marginalista o neoclàssica transmutava la conflictiva economia dels Clàssics en un esquema amable i harmoniós, on la cerca dels interessos individuals condueix inexorablement al benestar col·lectiu. Els durs plantejaments dels Clàssics retrocedeixen en l'horitzó enfront de l'avanç de la 'nova i moderna ciència'.

Aquesta interpretació, molt més favorable als interessos econòmics dominants, es va convertir en la ciència econòmica hegemònica fins al primer terç del segle XX, quan davant les crisis de principis de segle, especialment la de 1929 i els problemes sorgits amb la II Guerra Mundial, el pensament econòmic abandonà el neoliberalisme i va ser substituït pel keynesianisme, favorable a la intervenció pública i la regulació dels mercats. Aquest va ser un període que va durar fins a la dècada dels setanta del mateix segle, quan a causa dels problemes derivats de la denominada crisi del petroli —que començà als seixanta amb la guerra de Vietnam— i sota l'influx del pensament de Milton Friedman de la Universitat de Chicago i un profund canvi en la situació política mundial, es va renovar i recuperar el pensament neoclàssic marginalista de finals del segle XIX, que recuperà totalment l'hegemonia i encara continua conformant el pensament econòmic convencional, malgrat les gravíssimes deficiències que el mateix presenta.

Els neoclàssics contemporanis

Els neoclàssics van construir, així, tot un ampli sistema que pretén mostrar com pot existir un mecanisme molt eficient; en primer lloc per a produir riquesa, però també per distribuir-la segons un sistema — propietat privada i salarització— que convenia molt adequadament a les classes que dominaven en una societat de capitalisme consolidat.

Tenint en compte que els dirigents socials sempre han intentat 'entendre per a actuar', és a dir que l'interès dels qui regeixen tota societat resideix en el desig de manejar les variables econòmiques per a aconseguir els objectius que es proposen, a entendre el funcionament econòmic del món per a incidir en la seva dinàmica, un element important dels neoclàssics

és que amb la seva anàlisi creguin que han aconseguit mostrar que el sistema de mercats competitiu és l'òptim des del punt de vista social.

Per als neoclàssics, són les decisions individuals —individualisme metodològic— a través dels mercats lliures i sense regulacions externes les que han de regir la vida econòmica. Afirmen que si els agents econòmics propietaris dels mitjans de producció poden decidir lliurement sobre com utilitzar els seus recursos, aquests s'assignessin amb eficiència, és a dir, s'aconsegueix el màxim rendiment social. Aquesta eficiència és un resultat impersonal, automàtic, que emergeix sense necessitat de consciència social. És només un resultat de les accions individuals egoistes. A més, si es considera la llibertat com a valor suprem, s'afirma que el mercat és èticament superior perquè, garantint l'eficiència que necessita un marc institucional lliure de sobirania sobre un mateix i els seus recursos —llibertat de triar—, remunera a cadascú segons la seva aportació al procés productiu —equitat— i els seus incentius i mecanismes no estan sotmesos a cap principi ètic particular —llibertat de judicis valoratius. A més qualsevol mecanisme alternatiu serà pitjor que el mercat perquè requerirà accions socials conscients i limitacions a la llibertat individual, i, per tant, estarà subjecte a falles o errors i serà vulnerable a ideologies polítiques. Conseqüentment, ja que el mercat és capaç d'aconseguir els millors resultats possibles, sense necessitat d'actuació col·lectiva conscient i salvaguardant al màxim la llibertat, llavors afirmen que el mercat és el millor món possible.

El paradigma neoclàssic s'ha ampliat enormement fins a abastar tots els aspectes de l'anàlisi econòmica i s'ha convertit en el sistema d'anàlisi hegemònic en el món econòmic actual. Sota les seves premisses, els mercats privats s'han convertit en la teoria que guia la prescripció d'actuació de la vida econòmica.

Les línies de política econòmica que implica aquest raonament són molt clares: la màxima llibertat perquè actuïn els mercats —liberalitzar i desregular—, eliminar tot tipus de normatives i regulacions d'activitat econòmica —assignar drets de propietat privada a tots els recursos—, privatitzar —reduir les intervencions del sector públic a l'estrictament necessari— marc institucional: defensa, justícia, relacions de propietat—, eliminar o reduir tot tipus de distorsions dels mercats —institucionals o d'un altre tipus— i potenciar els seus mecanismes i incentius. Si s'ha de produir alguna ingerència, aquesta ha d'anar dirigida precisament a facilitar el lliure funcionament dels mercats segons els seus interessos, de manera que una

societat de mercat caminarà gradualment cap al seu màxim benestar. Si tots els agents econòmics busquen la seva màxima satisfacció individual a través dels mercats, les persones aconseguiran el màxim benestar, ja que per mitjà del domini de l'individu s'aconseguirà el màxim benestar social. El neoliberalisme presenta a l'economia de mercat com l'únic sistema eficient d'organització social i a les crisis econòmiques com a resultat de no haver deixat jugar lliurement al mercat.

Tot això en una línia molt abstracta, perquè la realitat social no presenta els idíl·lics resultats que prediu la teoria neoclàssica. Al contrari, la imatge del món que resulta de l'aplicació de la teoria neoclàssica no ha existit mai. Concretament, després del període de domini de la teoria neoclàssica, de l'últim terç del segle XIX fins a gairebé mediat el segle XX, va portar amb sí mateixa dues guerres mundials, una multitud de guerres regionals, una violenta revolució anticapitalista a Rússia i una seqüència de crisis econòmiques, entre les quals destaca la de 1929 per la seva virulència —com ho posaven de manifest els milions d'aturats, la pobresa i els amplis recursos inactius, els feixismes... fins a desembocar en la II Guerra Mundial. La imatge d'harmonia que proporcionaven els neoclàssics, les ventures que es postulava que possibilitaria l'actuació irrestricta dels mercats no responien a la realitat. Va ser necessari, llavors, transformar de nou la teoria que pretenia explicar com funcionava el món econòmic. Va ser substituït pel keynesianisme en un context de creixent capitalisme que podia respondre a les concessions exigides per unes classes populars, fet que va resultar en la producció d'un altre canvi important en el pensament teòric en un període de relativa prosperitat conegut com 'els trenta gloriosos',⁹ de 1945 a 1975.

El neoliberalisme actual: La resurrecció i empena del neoliberalisme

Els trenta gloriosos va ser un període de creixement i relativa prosperitat. Podria dir-se que en aquest període, el capitalisme, sobretot en l'àmbit occidental, es va expandir i va experimentar un salt qualitatiu i quantitatiu molt significatiu en el seu desenvolupament, però sempre dins de les

⁹ A Espanya, tot i que a partir dels seixanta del segle XX es va experimentar també un creixement, el període no va ser tan favorable pel pes que suposava el franquisme.

premisses del capitalisme, la qual cosa suposava que la vida econòmica seguís organitzada sota l'exploració del treball.

De 1960 a 1989, el PIB per càpita va créixer un 122,92% a la CEE, mentre a Espanya, que partia d'una situació inferior, ho va fer en un 187,11%. Però entre 1979 i 1986, els salaris per conveni sempre van créixer menys que la inflació, i després molt poc per damunt; mentre a Espanya, el 1991, els costos laborals unitaris reals eren inferiors als de 1970 en més d'un 10% (Jordi Roca, 1993: 201).

Això va comportar, també, una sèrie de problemes econòmics que el keynesianisme dominant no va saber afrontar. A la dècada dels seixanta del segle XX, amb la guerra del Vietnam, es van iniciar problemes greus per als Estats Units que van donar lloc a una greu crisi econòmica en l'àmbit occidental durant la dècada dels setanta. L'augment dels preus del petroli que va tenir lloc entre 1973 i 1979 va intensificar la crisi i es van generar problemes importants en relació a la combinació de la falta d'activitat econòmica i la inflació, aspecte que es creia difícil que es produís. Davant aquesta situació el pensament econòmic, secundant-se en recents desenvolupaments, va dur a terme una potentíssima campanya a favor de recuperar els plantejaments neoclàssics.

Perquè al llarg dels trenta gloriosos els interessos econòmics dominants no havien estat ociosos. La contínua cerca de benefici que implica el capitalisme havia comportat el replantejament de com recuperar els beneficis i les condicions de treball que havien afeblit les condicions d'exploració tradicionals. Ja des dels anys cinquanta, l'economista Milton Friedman de la Universitat de Chicago atacà durament al keynesianisme recuperant els elements fonamentals dels neoclàssics i creant la poderosa Escola d'Economia de Chicago. A partir d'aquest moment s'assisteix a una vigorosa recuperació i actualització de les bases neoclàssiques. Van emergir nous desenvolupaments en la teoria, però sempre en el marc de la resurrecció d'idees molt conservadores. Entre elles es poden destacar, el 1961, la teoria de les expectatives racionals¹⁰ i, el 1975, un atac conjunt a la Macroeconomia keynesiana per diversos autors¹¹ —coneguts com els nous ma-

¹⁰ En definitiva, la revolució de les expectatives racionals “va escombrar amb tot el que estava abans d'ella, empenyent als keynesians a un racó intel·lectual del qual a penes estan començant a emergir (Krugman, 1994: 51).

¹¹ Entre els més importants es troben Robert Barro, Robert Lucas, Thomas Sargent i Neil Wallace.

croeconomistes que plantejaven que els problemes, principalment l'atur amb inflació, es devien precisament a l'actuació pública, principalment estatal, en l'economia. És a dir, el que en el keynesianisme se suposava que era el remei als problemes, la intervenció pública, ara es postulava com la causa d'aquests.

La política econòmica va donar un gir de 180 graus i la llibertat de mercat va tornar a ser l'element fonamental de la direcció de l'economia, conduint de nou a transformacions molt significatives en l'orientació de la teoria i la política econòmica. S'inicia així una nova etapa.

Durant les dècades del 70 al 90 del segle XX, en l'àmbit occidental, tot i poder distingir diverses fòrmules de política econòmica, es va practicar una política econòmica que seguia fidelment els postulats essencials del neoliberalisme. Les grans institucions públiques internacionals —FMI, BM, OCDE— van exigir als països que seguissin les principals directrius del neoliberalisme, així com les estratègies impulsades per les grans corporacions privades transnacionals en la seva actuació global, que en la seva expansió anaven controlant les economies i només reconeixien i potenciaven les actuacions més lliures del mercat. Algunes presentaven característiques diferents, fins i tot contradictòries, però considerada en el seu conjunt, tota la política econòmica s'emmarcà llavors en notoris plantejaments neoliberals amb l'individualisme metodològic, el marginalisme i la potenciació dels mercats com a fonaments.

Entre les mesures específiques preses durant aquest període pràcticament en tots els països occidentals es poden destacar:

“(…) situar la lluita contra la inflació en el centre de la política econòmica oposant-la al creixement i a la creació d'ocupació. En segon lloc, invertir el sentit de la distribució (per a afavorir l'increment dels beneficis en detriment dels salaris) i estrènyer i fer més regressiva la redistribució que es realitza mitjançant els impostos i la despesa pública. Tercer, injuriar tot allò públic i ampliar l'àmbit del benefici privat a través de la consecució d'un canvi cultural que portés a percebre negativament les prestacions i serveis públics, la regulació estatal i la participació del sector públic en l'economia, identificant no obstant això les privatitzacions i l'extensió del mercat com a elements progressistes. Quart, forçar un canvi en l'equilibri de poders dins de la societat, afeblint als sindicats en particular i en general a les organitzacions socials l'existència de les quals contrapesa

el funcionament del mercat i de poder dels grups que el controlen” (Jordi Roca, AA.VV. 1993: 201).¹²

La crisi dels setanta va ser la crisi que va revertir totalment el període de l'economia del benestar de després de la II Guerra Mundial. Durant les dècades dels anys 70-80 es va destruir el que podia quedar del keynesianisme de la potsguerra, acusant-lo a més de ser el causant dels problemes econòmics del període. Es va transformar de nou la política econòmica, fent llavors dominant la política econòmica neoclàssica lliurada totalment a l'individualisme, la màxima llibertat per al mercat i la defensa del lliure canvi a escala internacional. Es va forçar la disminució dels elements socials —principalment sindicats— que afavorien una distribució de la renda més igualitària, es va permetre que les empreses transnacionals operessin al món sencer —internacionalització— i es va incentivar l'aplicació de les noves tecnologies per mitjà del disseny de noves formes empresarials molt diverses per a produir i vendre cada vegada mes barat arreu del món —externacionalització, subcontractació, liberalització, desregulació, privatització. Així, d'una banda es concentraven i centralitzaven els capitals i, de l'altra, la competència entre elles augmentava amb múltiples innovacions, fent que els treballadors de tot el món es veiessin obligats a competir entre sí. L'economia mundial es globalitzava.

El neoliberalisme a Espanya

A Espanya, la crisi es va fer sentir, amb tot el seu rigor, a partir del segon semestre de 1974; el 1975, quan va morir el dictador, el país es va trobar amb la greu incertesa i problemàtica que suposava l'imprescindible canvi de règim, amb importants desequilibris externs, enmig d'una crisi econòmica global en l'àmbit occidental. Si bé tota l'orientació de la política econòmica en aquest àmbit s'orientava al neoliberalisme, la tensió política derivada de la mort de Franco va permetre, en un primer període, avenços salarials que van beneficiar als treballadors i van deteriorar els beneficis. Els problemes polítics eren de tal envergadura que van treure importància als aspectes econòmics.

¹² Un tret addicional, típic de les polítiques neoliberals d'aquella època, va ser la seva confrontació amb els sindicats i l'esforç de les administracions més importants per afeblir-los seriosament, la qual cosa van aconseguir en gran mesura.

El 1976, la situació econòmica era greu i plantejava importants problemes que els primers intents del govern de Suárez no van poder resoldre i que van conduir als significatius Pactes de la Moncloa el 1977.

Davant la desintegració del model d'acumulació dels seixanta, s'inicià, en la dècada següent, i especialment a partir dels Pactes de la Moncloa, un vast procés que pretenia establir un nou model d'acumulació, una nova línia d'orientació de l'economia espanyola, basat en estratègies neoliberals d'intens suport al capital privat, potenciació dels mecanismes de mercat i, sobretot, de canvis radicals en la situació del mercat de treball. Els Governos d'Espanya van seguir dòcilment les recomanacions de la política econòmica neoliberal, intensificant la flexibilitat del mercat laboral, reforçant la moderació salarial, fomentant la competitivitat amb la reducció dels costos laborals per mitjà de la disminució dels salaris i la precarització del mercat laboral... El cost de la reducció del poder adquisitiu que els treballadors van haver de pagar pels Pactes de la Moncloa de 1977 i els acords laborals —ANE, AES i altres sigles—, va ser molt elevat. La democràcia va tenir el seu preu per als treballadors i les classes populars del país.

“L'etapa de la institucionalització democràtica d'any i mig de durada va ser decisiva perquè es va adoptar definitivament un model i es van fixar les directrius que van marcar el rumb de la societat espanyola en les següents dècades, tant en el pla polític com en l'econòmic i social (...). S'adoptà el primer programa d'ajust a la crisi i les primeres reformes econòmiques de caràcter estructural, i es va fixar la senda liberalitzadora, rumb a la CEE, que seguiria l'economia espanyola en la següent dècada... [Si bé persistien] alguns problemes: una estructura productiva obsoleta i un sistema financer en virtual fallida” (Gonzalez Calvet, 1991: 144).

D'altra banda, existeixen dades del fet que durant aquest període, malgrat la crisi, la política econòmica realitzada va ser suficient per permetre importants avantatges a alguns sectors del capital privat. Es va beneficiar, de manera preponderant, a les grans empreses de determinats sectors industrials vinculats a destacats dirigents polítics de l'època i a la gran banca. Però no va ser fins a l'aprovació de la Constitució de 1978 que el Govern va reconèixer la necessitat d'afrontar les mesures estructurals més apresants entre les pactades el 1977. A partir de 1978 comença a eixamplar-se l'esfera de l'economia submergida o irregular, incrementant-se el processos de descentralització productiva i precarització de les condicions de treball. Al llarg de tot el període s'observa la persistència de trets comuns,

com ara una política de suport més o menys encoberta als sectors empresarials més influents, la protecció i salvaguarda de la gran banca i una vaga assumpció implícita que l'obertura i l'alliberament econòmic eren la solució als problemes econòmics de la societat.

El 1979, el segon xoc petrolíer el va intensificar els problemes existents en tots els països industrialitzats, i la crisi va ser encara més acusada a Espanya. Com a la resta d'Europa, els problemes es van voler resoldre amb un enduriment de la política econòmica i la intensificació del seu caràcter neoliberal. A més, a Espanya, en constatar que l'esquerra no era tan potent ni radical com es temia, la dreta va endurir les seves posicions i plantejà creixents resistències davant qualsevol actuació que semblés anar contra dels seus interessos. Es van perdre així bastants dels avanços reeixits amb els Pactes de la Moncloa i mai es van arribar, si més no, a plantejar uns altres compromisos dels acceptats llavors.

“Pràcticament tots els comentaristes dels Pactes de la Moncloa coincideixen en assenyalar que el Programa de Sanejament i Reforma es va complir en un sol dels seus vessants, el del sanejament i l'ajust, quedant incomplets els acords més amplis de reformes, tant econòmics com socials i polítics... Els treballadors d'aquest país, davant les dificultats existents, van continuar admetent una política de rendes, la disciplina laboral i importantíssimes transformacions en el mercat de treball, fet que va suposar la deterioració dels seus ingressos mentre augmentava el nombre d'aturats” (Etxezarreta, 1991: 43-44).

“Es va reduir el creixement dels salaris per conveni amb taxes superiors al 20% el 1978 i fins a poc més del 5% deu anys després... i la participació de la remuneració dels assalariats en el PIB es va reduir en 5,24 punts entre 1977 i 1985” (Albarrasí, 1991: 327).

“És molt més difícil realitzar el mateix judici dels propietaris del capital. Com a empresaris tampoc semblen haver-se esforçat amb una actitud dinàmica i energètica per a pal·liar les dificultats mitjançant la millora de l'organització empresarial...” (Etxezarreta, 1991: 43-44).

L'economia es deteriorava però es mantenia la recuperació de beneficis i la millora de la situació empresarial.

En general les forces representades acceptaven amb més o menys entusiasme un model de societat que podríem anomenar 'europeu occidental'; és a dir, no qüestionaven les relacions de producció ni de propietat i apostaren per un sistema capitalista desenvolupat que coexistia amb un sector públic —l'Estat del Benestar— amb llibertats polítiques i sindicals. Com a

resultat del pacte polític de la transició s'instaurava un règim de democràcia parlamentària sense modificar les relacions de producció capitalistes.

“Cap al final del període es van aguditzar els problemes econòmics: el creixement es reduïa convertint-se en estancament, es destruïren llocs de treball, van reaparèixer els desajustos en l'exterior, la inflació continuava presentant nivells molt elevats i el desequilibri era creixent en els comptes del sector públic. No s'havia resolt cap dels problemes estructurals importants amb els quals s'enfrontava l'economia. Va anar creixent el descontentament social” (Etxezarreta, 1991: 44-46).

A l'octubre de 1982, el PSOE va arribar al poder. La gran majoria del poble espanyol va triar una esquerra que ja llavors es reconeixia moderada, però esquerra a la fi. Parcialment orientada, en principi, a afavorir els interessos de les classes populars i els treballadors. La situació no era fàcil. Ni política, ni econòmica. A falta d'un recanvi més efectiu, les classes dominants només estaven disposades a tolerar un govern socialista; tenien l'esperança que fos moderat en els seus plantejaments i eficient en el control de les reivindicacions populars; i estaven parcialment tranquil·litzades per l'acceptació del nou govern per part de les forces internacionals dominants —els Estats Units i, molt especialment, la Internacional Socialista, que sota l'ègida de Willy Brandt semblava constituir-se en garant de la responsabilitat del govern espanyol.

Els governs socialistes

En el període socialista es poden distingir dues etapes: una primera entre 1982-1985, on prevalen l'ajust i el sanejament; i una segona des de mitjans de 1985 fins el 1990, de caràcter més expansiu però continuant l'ajust per als treballadors, quan tot i que la crisi continués, això no va impedir que els beneficis empresarials milloressin ràpida i contínuament.

La política econòmica del Govern PSOE s'adequa directament amb el projecte modernitzador traçat en els Pactes de la Moncloa. El 1982, en establir ja una política pròpia, es va optar per elevar les mesures estabilitzadores a categories permanents. A elles es va afegir una política estructural d'ajust dirigida al sanejament de l'aparell productiu, a la liberalització dels intercanvis amb l'exterior i molt especialment a la flexibilització del mercat de treball. Tot això afegit, sobretot, a l'assumpció de la voluntat d'integrar l'economia espanyola en la llavors Comunitat Econòmica Euro-

pea (CEE), que es va anar convertint en un dels elements bàsics de la política econòmica. És a dir, un programa d'ajust dur i de tarannà neoliberal.

Aquesta política econòmica era la sostinguda pels poders fàctics de l'economia mundial i les institucions internacionals, i coincidia amb la preocupació del nou govern per mostrar la seva 'serietat' al seu davant. Així mateix, era la política econòmica preconitzada pels grups dominants a Espanya, per la qual cosa la seva acceptació anava en la mateixa direcció que aquells. És possible que també existís un cert interès per evitar qualsevol semblança amb el programa del socialisme francès de 1981.

Contra el que molts esperaven, van ser els socialistes els que van consolidar i van fixar permanentment el programa neoliberal en l'economia espanyola a partir de 1982. El Govern socialista donava per descomptat que era "l'única política econòmica possible", com repetien molts dels seus ministres. I això només ho digueren més tard, quan van començar les crítiques. En plena crisi, imbuïts del pensament econòmic dominant, amb el capital enfortit pel 23-F, no plantejaven, si més no, la possibilitat d'altres anàlisis o altres mesures. La seva decisió va ser que "es pagui el cost social de la crisi per dur que aquest fos".

Les relacions de força que van configurar el franquisme són les que, sense solució de continuïtat, van actuar en el període democràtic des de 1982.

"Tot i les diferències de matís, d'instrumentació tàctica, de capacitat política, en el més essencial de la política econòmica es mantindrà un clara continuïtat" (García Díez, 1990: 63).

Molt resumidament, els elements bàsics de l'estratègia socialista de l'època es poden descriure com segueixen:

- I) Es van implantar unes polítiques monetàries i fiscals ortodoxes, es va concedir tota la prioritat al capital privat com a eix de la recuperació econòmica, a través de les forces del mercat, minimitzant la presència del sector públic com a agent directe d'acció econòmica, amb la privatització de les empreses i serveis públics i la introducció dels esquemes mercantils a gairebé tots els àmbits de les administracions públiques. L'expansió del sector públic es va finançar gairebé exclusivament per l'increment de la pressió impositiva sobre els salaris, agreujant la ja notable regressivitat del sistema fiscal.
- II) Des del primer moment de l'accés al poder es va establir la plena liberalització de les relacions econòmiques internacionals i la inserció de l'economia espanyola en l'economia mundial amb la progressiva

liberalització dels moviments de capitals. Va ser un objectiu fonamental per al PSOE, sobretot per la integració d'Espanya a la CEE, fins al punt de considerar-ho tret definitori de l'economia espanyola en l'últim terç de segle.

- III) La recuperació que es va iniciar a mitjans de 1985 continuà fins el 1990 donant lloc a una extraordinària eufòria de les autoritats econòmiques i de la majoria del sector empresarial. Van augmentar alguns salaris reals, però la distribució personal de la renda era, el 1987, la mateixa que el 1980. El percentatge de renda familiar disponible per llar era del 30% per les famílies amb rendes més baixes el 1987, un 2,12% menor que el 1982; mentre que gairebé el 10% de les famílies amb rendes més altes rebien un 2,34% més que el 1982. L'atur presentava xifres intolerables i la gairebé totalitat dels llocs de treball que es creaven eren temporals... els grups marginats i de pobresa que es generaven continuaven augmentant. La recuperació de l'ocupació en la segona meitat de la dècada dels vuitanta va anar acompanyada d'un canvi molt important en l'estructura del mateix, en favor dels contractes de temps definit enfront dels contractes indefinits, característics del model de relacions laborals de la dictadura. És a dir, que el període de recuperació va suposar una millora parcial i superficial, més que un canvi significatiu de tendència per a les classes populars; al mateix temps que augmentaven les rendes, la revaloració social dels propietaris del capital en situacions de privilegi i la diferenciació social. Es va produir nou aflorament del dèficit insostenible de la balança comercial, i eren evidents els punts foscos en els equilibris macroeconòmics —la inflació, la desocupació i els dèficits interior, exterior i públic van continuar sent els grans problemes...
- IV) Malgrat una política econòmica neoliberal, és innegable que el sistema de protecció social es va ampliar notablement tant en relació a la població protegida com pel que fa a quanties i contingències. Però no deixava de ser insuficient: “Al nostre país, durant els vuitanta, s’ha consolidat un raquític sistema de benestar que abasta a tota la població situant-se a la cua de la CEE, per darrere fins i tot dels països més pobres com Irlanda” (Gonzalez Calvet, 1993: 268).
- V) Així mateix, és necessari destacar que el patró distributiu entre salaris i rendes de la propietat es va mantenir impertorbable, i que els vents neoliberals que van impulsar els canvis en el mercat de treball i l'obertura exterior van continuar bufant amb força. “Així, malgrat l'extensió dels mecanismes de benestar, la dècada socialista no va suposar ni una disminució de la pobresa ni una major redistribució de la riquesa” (Gonzalez Calvet, 1993: 268).
- VI) “Amb el govern socialista, les funcions redistributives del sector públic van quedar afectades pel marcat caire neoliberal de la política econòmica. De manera similar al que va ocórrer en altres països, es va adoptar una línia d'acció que va reduir els programes de benestar i

els serveis socials al mínim, deixant la resta en mans del mercat, i que va rendibilitzar així els buits que deixà la (in)acció pública' (Gonzalez Calvet, 1993: 216).

És un model dur, amb moltes conseqüències negatives per als treballadors, fins al punt de portar a alguns observadors a comentar que “en resum, l'esquerra ho ha intentat, la qual cosa la dreta no hagués gosat mai...” (Labarde, 1990, citat en Etxezarreta, 1991: 87). Aquestes opcions eren possibles en tant que es comptava amb l'acceptació del poble espanyol per als durs programes llançats en aquesta línia. La idea que els sacrificis eren necessaris per a iniciar un nou període s'havia implantat en la societat espanyola i la majoria del poble espanyol estava disposat a concedir als socialistes un ampli període de confiança. Els agents socials organitzats van acceptar en essència el model proposat i el discurs econòmic dominant, col·laborant així amb l'establiment de la política econòmica i el seu compliment.

“El 1988 es percebia una situació socioeconòmica on els propietaris i representants del capital no cessaven de proclamar la seva satisfacció, i, d'altra banda, un descontentament i insatisfacció profunda entre les classes populars, una important tensió social latent, continguda, amb pèrdua total de confiança en la vida col·lectiva, l'abandó de tot projecte social, l'ús de ‘tots són iguals’” (Etxezarreta, 1991: 85).

No està satisfet, però tampoc desitja grans canvis, com ho proven els successius resultats electorals.

“En altres paraules, a canvi del creixement en el nivell de vida, la gran massa de la població ‘renuncia’ de fet a operar en política. Es converteix en una majoria silenciosa” (Sevilla Segura, 1985: 159, citat en Etxezarreta, 1991: 87).

“El nombre de llars pobres que actualment [any 1993]¹³ no superaria la línia de pobresa de 1981 és de l'11%, la qual cosa indica clarament que no tots els espanyols s'han beneficiat del boom dels vuitanta... Dins de la CEE Espanya se situa a la cua, només per davant de Portugal, pel que fa al nivell de despeses socials. El nostre país ha estat més de cinc punts per sota el nivell mitjà de la CEE durant tota la dècada, i per sota del percentatge que en la major part de països representaven les despeses socials el 1970” (Gonzalez Calvet, 1993: 258).

¹³ Afegit per l'autora.

El capitalisme, en el seu zenit tecnològic, és un sistema regressiu i un obstacle infranquejable per a satisfer les necessitats i aspiracions de les persones i els pobles.

La continuïtat del canvi

Des de la crisi dels setanta, els neoclàssics van dominar l'escena econòmica i han continuat amb polítiques econòmiques bàsicament neoliberals des de llavors, malgrat ser diferents els plantejaments polítics i els discursos dels diversos governs. A més, el 23-F donà suport a l'assumpció del model neoliberal i no es va voler avançar cap a la possibilitat d'una actitud més favorable a les classes populars. L'últim quart del segle XX i els primers anys del segle XXI van ser dominats per les polítiques neoliberals. Primer fins a la crisi de 2008, sota l'ègida d'un neoliberalisme renovat, i va continuar amb major intensitat durant la crisi de 2007/8. Amb aquesta crisi, que fou un període terrible, es va accentuar encara més la desastrosa política econòmica neoliberal, donant lloc a terribles problemes econòmics per a les classes populars amb l'atur, la deterioració del mercat laboral, els desnonaments, la perduda d'habitatges, la deterioració dels salaris... El capitalisme, lluny de la imatge idíl·lica que presenten els neoliberals, és el regne de la injustícia, perquè el seu funcionament està basat en l'explotació de les persones i porta aparellada l'existència de crisis periòdiques, d'atur, de dilapidació de recursos productius i de pobresa.

S'ha plantejat retrospectivament si en algun moment va ser possible una política econòmica alternativa, més justa per a les classes populars.

“La resposta és un sí rotund, encara que no hi va haver voluntat política ni necessitat d'això, donada l'escassa resistència dels agents socials i la població en general. La situació el 1977, es mostrava prou apurada com per a forçar canvis més profunds del sistema fiscal, del sistema financer i del sector públic. Així mateix, després de 1979 també era possible l'inici de la reconversió sense més... i també es va perdre l'oportunitat de millorar l'eficiència de la gestió empresarial, quan es va accedir amb tanta facilitat a forçar els salaris a la baixa per a transferir-los directament a les empreses. En suma, el comportament molt més actiu del sector públic va canvia, si be només hauria d'haver aprofitat les nombroses oportunitats que la crisi econòmica li va anar brindant per a constituir una veritable economia social de mercat” (Gonzalez Calvet, 1991: 172).

Molts anys després d'iniciar-se el període neoliberal amb la crisi dels setanta, quan semblava que s'anava a remuntar una mica la crisi de 2008, va arribar la pandèmia. I quan algunes persones somiaven, il·lusament, que després d'aquesta s'iniciaria una nova etapa més amable amb els treballadors i les classes populars, la guerra d'Ucraïna tornà a trastocar tota esperança de millora. La distribució de la renda és cada dia més desigual, la pobresa s'expandeix, el treball no garanteix el poder viure sense sobresalts... Les classes populars, i especialment els més pobres, estan experimentant les conseqüències de la desigualtat, la marginació i la pobresa. S'està vivint una etapa d'incerteses, turbulències i confusió, i la injustícia social s'accentua, mentre la 'Gran Societat' dels conservadors¹⁴ creix i domina.

Els problemes que confronta el capitalisme global actual són de tal magnitud que els qui lluiten per l'estatu quo capitalista i el seu desenvolupament recorren a qualsevol mitjà per a continuar obtenint majors beneficis i mantenir el poder i la capacitat de decisió econòmica. Però actualment és difícil trobar en el pensament econòmic de base una teoria sòlida, coherent i consistent. Per contra, operen ad hoc, a mesura que sorgeixen els problemes, per aconseguir els beneficis que desitgen. Amb Trump es va iniciar una espècie de tornada al passat —desglobalització i legitimació del proteccionisme— i es buscaren mesures de política econòmica que van tractar de resoldre els problemes candents, però que no presenten un esquema coherent de pensament econòmic i la seva corresponent política econòmica, sinó que es recorre a qualsevol 'solució' que sembli possible. Es tracta de fer el que sigui necessari perquè els beneficis i el poder per al capital es mantinguin o augmentin, però és difícil percebre un esquema de pensament integrat i lògic.

Amb la pandèmia, la política econòmica global a la UE i a Espanya ha fet un gir important respecte la de la crisi de 2008. Es debat entre el rebuig a l'Estat i l'exigència de 'la llibertat de mercat', d'una banda seguint encara els preceptes neoliberals, però d'altra banda no li queda més remei que reclamar un permanent, significatiu i important recurs al suport de l'Estat i la intervenció pública. Actualment, si els Estats no mantinguessin impor-

¹⁴ El disseny conservador, que encara té aquest nom només al Regne Unit, en el qual els serveis públics seran substituïts per 'empreses socials' sense finançament de l'estat i gestionada per voluntaris no remunerats, substituint els drets socials per la caritat, s'imposa.

tants suports a les economies de les empreses i els països, les economies tindrien dificultats molt més greus.

En relació a la disciplina de l'Economia, em sembla que no hi ha un esquema de pensament integrat sòlid. Oficialment es continua presentant l'economia convencional, principalment neoclàssica, com el pensament econòmic vàlid. Però en realitat, el que succeeix és que l'Economia se sosté ad hoc en cada situació, mantenint aïlladament els elements que ajuden a obtenir beneficis, fins i tot més beneficis que mai, que se sostenen en un doble moviment: sacsejades turbulentes cada vegada mes intenses, i alhora poques però potentíssimes construccions aparentment molt sòlides que concentren enormes possibilitats de riquesa i poder. És interessant constatar que s'està recorrent a, i justificant, múltiples polítiques que fa uns anys eren rebutjades per heterodoxes i radical i intensament rebutjades amb indignació pels dirigents globals¹⁵. No es percep un sistema de teoria i política econòmica coherent i complet. Malgrat això, la base 'oficial' del pensament econòmic en el qual precàriament se secunden, que ja no serveix per a justificar la política econòmica, continua sent encara aquell marginalisme del segle XIX, centrat en l'explotació de l'ésser humà per l'ésser humà, basada en la llibertat màxima del mercat, i amb una teoria que postula la consecució del millor dels móns possibles, ignorant lamentablement la realitat d'una societat cada dia més injusta, desigual i cruel amb àmplies capes de la població.

Referències bibliogràfiques

- Albarracín, Jesús. (1991). La extracción del excedente y el proceso de acumulación. A M. Etxezarreta (Coord.), *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990* (pp. 313-348). Icaria.
- Etxezarreta, Miren (Coord.). (1991). La economía política del proceso de acumulación. A M. Etxezarreta (Coord.), *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990* (pp. 31-94). Icaria.
- García Díez, Juan Antonio. (1990). Política de ajuste. *ICE: Revista de economía*, 676/677, 59-70.

¹⁵ Podria resultar divertit, fins i tot, si les seves conseqüències no fossin tan dramàtiques; perquè no se sap ben bé si riure o plorar en escoltar les justificacions sobre mesures que fa encara molt pocs anys eren si les seves conseqüències no hagin esdevingut tanmateix dramàtiques.

- González Calvet, Josep. (1991). Crisis, transición y estancamiento. La política española, 1973-1982. A M. Etxezarreta (Coord.), *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990* (pp. 133-176). Icaria.
- González Calvet, Josep. (1993). Prestaciones sociales, eficiencia y equidad. A AA.VV., *La larga noche neoliberal. Políticas económicas de los 80* (pp. 223-269). Icaria.
- Krugman, Paul R. (1994). *Peddling Prosperity: Economic Sense and Nonsense in the Age of Diminished Expectations*. Norton.
- Labarde. (1990). A M. Etxezarreta (Coord.). *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990*. Icaria.
- Roca, Jordi. (1993). Evolución de los salarios y evolución del discurso 'oficial' sobre los salarios. A AA.VV., *La larga noche neoliberal. Políticas económicas de los 80*. Icaria.
- Sevilla Segura, José Víctor. (1985). *Economía política de la crisis española*. Crítica.

2. La reconversió en el capitalisme neoliberal espanyol

Antoni Soy Casals

Professor d'Economia Aplicada a la Universitat de Barcelona (UB), ara jubilat. De 2007 a 2010, Secretari d'Indústria i Empresa a la Generalitat de Catalunya. Ha publicat un parell de llibres i diferents articles, i col·labora en varis mitjans de comunicació. Ara treballa temes relacionats amb l'Economia Geopolítica, la crisi econòmica i *El Capital* de Marx

L'evolució recent del mode de reproducció del capital

Per parlar amb rigor de la reconversió industrial/laboral i desindustrialització, recents, de les economies capitalistes avançades —i de l'espanyola i de la Catalunya sencera—, em sembla imprescindible començar, de forma breu, per un dels seus condicionants més importants: l'evolució del mode de reproducció del capital des del final de la II Guerra Mundial (Dockès, 2021).

El model de reproducció del capital 'keynesià-fordista' que comença el 1950, entra en una crisi estructural a principis dels anys 1970 que ja feia temps que es covava. Era un model de gestió fonamentalment industrial. Es tractava de donar suport a la rendibilitat d'una producció industrial local en els països industrialitzats i calia assegurar, a bon preu, els recursos energètics —sobretot petroli— i de matèries primeres, així com les vendes en els mercats locals —consum de les llars— i internacionals —exportacions. És un període amb guanys de productivitat elevats que permetien augments salarials notoris, que alimentaven el consum, mentre la majoria dels Estats desenvolupaven els estats del benestar i la redistribució de la renda. El sistema financer, força regulat, finançava ordenadament el consum de masses i les inversions privades i públiques. I tot en el marc d'un sistema monetari internacional estable —Bretton Woods— basat en el dòlar (Godin, 2023).

Aquest model comença a tenir problemes a mitjans dels anys 1960 i principis dels 1970. Sobretot als EUA, embrancats a la guerra del Vietnam, amb una disminució dels beneficis i de la rendibilitat de les seves empreses, que pateixen una competència creixent, sobretot de les empreses japoneses i alemanyes. D'una banda, la inflació comença a augmentar i, de l'altra, s'incrementen els conflictes socials amb els treballadors i els seus sindicats que veuen que, mentre la productivitat continua creixent de forma notable, ells van perdent poder adquisitiu a causa de la inflació. Però, a més, hi ha un rebuig més profund del funcionament del sistema capitalista i del règim empresarial —els disturbis de Watts a Los Angeles, 1965; vagues a l'Alemanya de l'Oest; el maig de 1968 francès; la 'tardor calenta' italiana de 1969; ocupacions de fàbriques; experiències autogestionàries; crítiques a la societat de consum; la publicació dels 'Límits al creixement' o Informe *Meadows* el 1972. A tot això li acompanya la crisi del sistema monetari de Bretton Woods, que es concreta en la suspensió de la convertibilitat del dòlar en or el 15 d'agost de 1971. I després vindrà el xoc dels preus del petroli el 1973 i de nou el 1979. Els dos pilars del model de reproducció del capital 'keynesià-fordista', l'energia barata i els augmentos salarials, han fet figa. La crisi és inevitable. I el creixement de les economies més desenvolupades ja no arribarà mai més als nivells d'abans. La crisi toca també als mercats financers, tot i que, malgrat afectar la inversió i el crèdit, com que encara estaven molt regulats, queda controlada.

Comença un nou model de reproducció del capital, el neoliberalisme. Hi ha alguns fets que cal destacar. Primer, la productivitat ja no creixerà al mateix ritme que ho havia fet fins aleshores.¹⁶ Però, a diferència d'abans, que ho feien a un ritme semblant, els salaris comencen a créixer per sota de la productivitat —i, per tant, els beneficis per sobre—, cosa que significa, segon fet a destacar, l'augment de les desigualtats i de la pobresa.¹⁷ Tercer, hi ha un procés de desindustrialització molt important, a conseqüència d'una crisi quasi definitiva dels sectors industrials tradi-

¹⁶ Sobre el tema de l'evolució de la productivitat és fonamental *The Rise and Fall of American Growth: The US Standard of Living since the Civil War* (2016), de J. Robert Gordon.

¹⁷ Veure, per exemple, dues publicacions molt recents, *Survival of the Richest. How we must tax the super-rich now to fight inequality* (2023), de OXFAM International, així com *Els ingressos del capital i la desigualtat de la renda a Espanya, 1980-2020* (2022), de M. Artola Blanco, C. Martínez Toledano i A. Sodano.

cionals—mineria, siderúrgica, naval, tèxtil, etc.—seguida per la progressiva privatització d'empreses públiques, i juntament amb l'externalització d'algunes activitats industrials a països menys desenvolupats, amb costos i regulacions menors i de l'externalització de certes activitats que abans es feien a l'interior de les empreses industrials cap al sector de 'serveis a la producció' —neteja, transport, manteniment, però també informàtica, comptabilitat, màrqueting, etc.

Quart, per tant, la inversió productiva en indústria es redueix i augmenten les inversions en el sector serveis i sistema financer; les quals, en general, no fan créixer tant la productivitat. La disminució de l'activitat productiva i industrial és l'altra cara de la moneda de l'incessant creixement de l'activitat financera des de principis de la dècada de 1980. Una expansió financera que ha suposat una contínua aparició de noves estructures, pràctiques, actius financers i règims reguladors —o millor, desreguladors. I “la financerització s’ha basat en bombolles d’actius sostingudes per una política monetària laxa, cosa que ha creat les condicions per l’actual augment dels preus, mentre que ha inhibit l’única política antiinflacionista que podria funcionar” (Desai, 2022); és a dir l’augment de la capacitat productiva, i sobretot industrial, per augmentar l’oferta. Cinquè, relacionat amb tot l’anterior, augmenta l’atur, que té un caràcter estructural i que dona lloc a un canvi en les lluites dels treballadors i dels seus sindicats tradicionals: si abans es lluitava pels augments salarials, la millora de les condicions de treball i, fins i tot, pel poder dins de l’empresa, ara l’objectiu és bàsicament el manteniment dels llocs de treball. I les coses empitjoren en els països on hi ha una immigració important. En definitiva, la possibilitat de l’atur disciplina i reprimeix el món del treball. Sisè, els empresaris, sobretot les grans empreses multinacionals, les institucions internacionals i els estats nacionals opten per l’opció d’augmentar la recessió i l’atur per lluitar contra la inflació; cosa que encara està passant ara.

Per resumir, el model neoliberal implicava inflació baixa i suport als beneficis empresarials, mitjançant la mundialització, la terciarització, la moderació salarial i l’endeutament de les famílies i del sector públic, acompanyats per la liberalització/desregulació de les activitats financeres que suposa un pes creixent de les finances en l’economia. Les quatre dècades de polítiques neoliberals —desregulació dels mercats, externalitzacions, subcontractacions, privatitzacions, mundialització de l’economia— han suposat la desinversió i la disminució de la capacitat productiva, particularment industrial, als països desenvolupats. Això ha fet que aques-

tes economies siguin molt vulnerables a la interrupció de la cadena de subministraments i ha impedit que les mesures implementades pel cantó de l'oferta redueixin els preus. A l'època neoliberal, quan s'ha fet una política monetària laxa i flexible, no ha estat per invertir en l'augment de la capacitat productiva, la producció i l'ocupació, sinó per salvar el sistema financer dels seus problemes, tot posant a la seva disposició tota la liquiditat que necessités. I aquesta política s'ha convertit en estructural perquè com que els diners no arribaven a les famílies per consumir ni es dedicaven a la inversió productiva, sinó al sistema financer, no s'augmentava la demanda i no hi havia inflació.

La flexibilització quantitativa —compra d'actius financers per part dels bancs centrals— s'ha convertit en estructural i sistèmica per mantenir elevats els mercats d'actius financers i el valor de la moneda. Amb el declivi del sector industrial, la baixa inversió i l'austeritat fiscal, el consum de les elits —cada vegada més reduïdes— a partir de les bombolles dels actius, s'està convertint en el motor econòmic més important dels països, però també en el causant d'unes desigualtats cada vegada més extremes, així com de crisis financeres, i les seves corresponents bombolles, més freqüents des de 1990. I Desai conclou: “Fer que el capitalisme dels EUA (i dels països capitalistes avançats en general) torni a ser productiu, no només implicaria invertir la lògica de la financerització, sinó que requerriria un programa dirigit per l'estat per aixecar les restriccions que pesen sobre l'oferta, cosa que és pràcticament impensable en els paràmetres del sistema actual” (2022).

Les finances i les elits que les controlen guanyen, l'economia real —particularment industrial— i les classes treballadores i populars perden. Com ja va dir el magnat Warren Buffet el 2015: “Existeix la guerra de classes, però és la meua classe, la dels rics, els que estem fent la guerra, i l'estem guanyant” (Dockés, 2021: 269).

El mode de reproducció del capital a Espanya: un cas particular?

L'estat espanyol és, en molts sentits, també en el de l'economia, un cas particular. Des del final de la II Guerra Mundial i fins a finals dels anys 1960 o principis dels 1970, la majoria dels altres països desenvolupats vivien el model de reproducció del capital 'keynesià-fordista' que, entre

altres coses, els va permetre un important creixement de la producció i l'ocupació, de la productivitat, un cert 'acord' en la distribució de la renda entre el treball i el capital, un desenvolupament de l'estat del benestar. Mentrestant, l'economia espanyola vivia en la foscor de la dictadura franquista, primer amb una estricta autarquia i després —sobretot a partir de 1959— amb una tímida obertura/liberalització cap a la resta del món, però mantenint els trets essencials d'una economia molt intervinguda, en què l'escassetat de certs productes —a vegades el racionament—, l'estraperlo i la corrupció, el nepotisme i l'amiguisme, la manca de llibertats sindicals —i polítiques— acompanyades d'un cert paternalisme envers les classes populars eren el pa de cada dia. Tot això, diguem-ho clar, amb el vistiplau, més o menys explícit, dels països anomenats 'democràtics', començant pel Vaticà i els Estats Units —Espanya va poder gaudir dels ajuts del *Bienvenido Mister Marshall* com ens va explicar Berlanga— que varen ser els primers a restablir relacions amb la dictadura, i continuant pels organismes internacionals —FMI i OECD— que varen permetre l'entrada de la dictadura ben aviat. I pels països de la Comunitat Econòmica Europea (CEE) —així es deia aleshores— que, quan varen tenir-ne ocasió, començaren les converses per la futura integració de l'estat espanyol.

Tanmateix, des d'un punt de vista quantitatiu, a Espanya, com a altres països, es va viure el que aleshores es va anomenar un 'miracle econòmic'. Entre 1950 i 1973 el creixement del PIB per càpita espanyol (5,2%) és dels més importants entre els països de la OCDE (Catalán, 1991). No oblidem, però, que es partia d'uns nivells molt baixos. Un creixement que depenia molt de les importacions —molt superiors a les exportacions— que significava un rellevant dèficit comercial amb l'exterior que va poder ser finançat gràcies a les entrades per les remeses dels emigrants, per la creixent arribada de turistes a la cerca de 'sol i platja', i per la creixent inversió estrangera en empreses espanyoles. Tot i que, com ens recorda Catalán, "Tal como apuntó Fuà, la economía española siguió formando parte (...) de un grupo caracterizado por tener una industria con mayor presencia del dualismo productivo, una dimensión media de las empresas sensiblemente inferior, una menor capacidad de incidir en los mercados internacionales, una productividad más baja y un menor grado de diversificación de las exportaciones" (Fuà, 1983; citat a Catalán, 1991: 105). Però, el que no ens diu Fuà i sí que ens fa notar Catalán és que a Espanya —a diferència d'Itàlia, per exemple— el desenvolupament industrial tenia una "altíssima dependència tecnològica" (Catalán, 1991: 105) i, em perimetria afegir, energètica.

Quan es mor el dictador (1975), s'inicia un procés de 'transició' política, de fet una reforma del franquisme que va deixar en peu, com encara es pot comprovar ara mateix, una part important dels aparells de l'estat franquista, com ara l'exèrcit, les forces policials, el sistema judicial, els cosos de l'alt funcionariat de l'època franquista, etc. I sobretot es va deixar, crec, que a la societat espanyola predominessin —o quedessin latents, fins avui, per cert— molts valors, comportaments, maneres de fer, etcètera, propis de l'època franquista; els quals, d'altra banda, van empeltar —negativament— als partits polítics i els grans sindicats —CCOO i UGT—, a una part rellevant del sistema mediàtic creador d'opinió pública, i també a les velles —diputacions, ajuntaments— i noves —de les nacions i regions— administracions públiques. Una situació força diferent, doncs, del que va passar a altres països europeus —Alemanya, Itàlia, Grècia, França— on la ruptura amb el feixisme va ser més clara.

En aquest moment convuls políticament i socialment, els governs de la Unión de Centro Democrático (UCD) no es van atrevir a fer gairebé res a l'àmbit econòmic. Però, la situació econòmica es va anar deteriorant: tot i que l'atur no era molt elevat, a mitjan 1977 s'arriba a una situació límit: esgotament de les reserves de divises, creixent dèficit del sector exterior, augment del deute del país, dèficit públic creixent i una inflació totalment desbocada —quasi el 30% en taxa anual el juny de 1977. Les principals forces polítiques i sindicals es posen d'acord en els anomenats Pactes de La Moncloa que tenien tres objectius fonamentals: el més important, de caràcter polític, era la imposició definitiva, per part de les elits polítiques i econòmiques hereves del franquisme, de la reforma monàrquica postfranquista i crear les condicions econòmiques i socials favorables per l'aprovació de la Constitució de 1978; a curt termini, calia disminuir els principals desequilibris macroeconòmics, amb un programa d'estabilització; més a mitjà termini fer unes reformes estructurals que semblaven totalment imprescindibles.¹⁸ S'aconsegueixen establir les grans xifres macroeconòmiques, però a costa d'un estancament de l'economia, disminució de la inversió, destacat augment de l'atur i la fallida de moltes empreses, sobretot Pimes, mentre les propostes de reforma van avançant més lentament.

¹⁸ Les mesures concretes es poden veure a l'article de Josep González i Calvet, *Crisis, transición y estancamiento. La política española, 1973-1982* (1991a).

El segon xoc del petroli (1979) torna a posar dificultats a l'economia espanyola. S'elabora el Programa Económico a Medio Plazo (1979) que “sin ir mucho más allá de la formulación de directrices genéricas, sigue las recomendaciones de la OCDE, recogiendo los nuevos vientos liberalizantes que soplan en los países occidentales” (González i Calvet, 1991a: 154). En definitiva, el model neoliberal és ja un programa clarament basat en l'austeritat. Com ha assenyalat González i Calvet entre les mesures més importants hi ha les limitacions salarials, l'empitjorament de les condicions laborals que ens portaran progressivament a la flexibilitat i precarietat del mercat de treball, retallades de les despeses socials, amb el vistiplau de CCOO i UGT, i a més una desregulació i liberalització del sistema financer i els moviments de capital. Pel que fa a la reconversió industrial González i Calvet ho resumeix molt bé: “no hubo una estrategia de reconversión, sino que el sector público se limitó a poner parches en aquellos sectores o empresas con mayor capacidad de presión, aliviando los problemas financieros del corto plazo pero sin ninguna perspectiva futura” (1991a: 161). I pel que fa a les reformes del mercat de treball, també González i Calvet diu “es una política consciente dirigida a abaratar el coste privado de uso de la mano de obra, lo que se acaba traduciendo en mayor inestabilidad laboral, peores salarios y peores condiciones laborales” (1991a: 165).

La reconversió industrial a partir dels anys 1980

Les polítiques econòmiques d'estabilització —austeritat— que ja s'han esmentat van continuar amb els governs del PSOE a partir de 1982, tant en l'àmbit laboral com industrial, amb una important disminució de la participació dels salaris en el PIB. És la socialització dels costos de la crisi. “El ajuste macroeconómico (estabilización) y el ajuste estructural (saneamiento y reestructuración productiva) industrial y energética” (González i Calvet, 1991b: 186) van acompanyats de la liberalització i desregulació del sistema financer —que també requerirà, més tard, un cert sanejament— i d'una obertura a l'exterior plenament representada per l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea (1986). Les polítiques d'austeritat varen permetre reduir la inflació, però varen fer augmentar l'atur que es converteix clarament en estructural.

Els governs d'Aznar a partir de 1996, es poden recordar, a més de l'entrada a l'euro i el suport entusiasta a la guerra d'Iraq, per la continuació

de les polítiques d'austeritat i liberalització/desregulació, i el fort impuls que es va donar a la reconversió industrial i la privatització d'empreses públiques —o, jurídicament, d'altres organismes equivalents—, que pràcticament es va acabar, i que, entre altres coses, va permetre que Espanya complís amb els requisits de dèficit públic i de deute públic per poder entrar a l'euro.

L'arribada de Rodríguez Zapatero al govern el 2004 coincideix amb una acceleració del boom econòmic basat, principalment en la bombolla immobiliària i l'arribada d'una gran quantitat d'emigrants. Però el 2007/2008 arriba la Gran Depressió que, amb oscil·lacions, ja no abandonarà als països desenvolupats fins al dia d'avui (Roberts, 2017; Carchedi i Roberts, 2023),¹⁹ i que a Espanya ha afectat també als governs de Rajoy i de Pedro Sánchez. A més, la crisi del deute —públic i privat— i la crisi financera, en un moment de creixent predomini de les finances, han posat en primer pla les necessàries reconversions del sistema financer i del deute. Tanmateix, Zapatero, així com Rajoy i Sánchez, no ha deixat d'aplicar les polítiques pròpies del neoliberalisme sempre que ha convingut: austeritat, liberalització i desregulació.

Com que el tema de la reconversió laboral ja està àmpliament tractat en el llibre, a partir d'ara em centraré en el 'sanejament i reestructuració productiva' que primer serà reconversió i privatització industrial i després, quan el pes de les finances hagi augmentat molt, la reconversió i la privatització seran financeres. Amb els governs del PSOE és quan comencen realment els programes de reconversió industrial —*Libro Blanco de la reindustrialización*, 1983.

Per començar, cal tenir clar que no és exactament el mateix liberalitzar que privatitzar:

“una actividad llevada a cabo en régimen de monopolio por una Empresa Pública (EP) puede ser liberalizada, sin que ello implique necesariamente privatizar la EP en cuestión. Y, a la inversa, que una EP monopolista puede ser privatizada sin que el gobierno necesariamente liberalice el sector (por ejemplo, porque técnicamente no es razonable, al tratarse de una actividad que presenta características de monopolio natural). Y, por supuesto, un gobierno puede tomar ambas decisiones políticas al mismo

¹⁹ Veure també el bloc de Michael Roberts, *The Next Recession* on publica contínuament articles sobre aquest i altres temes, i que en molts casos reproduïx en castellà la revista digital setmanal *SinPermiso*.

tiempo: liberalizar la actividad (por ejemplo, telecomunicaciones) y simultáneamente privatizar la empresa pública que hasta ese momento era la única en dicha actividad” (Vergés-Jaime, 2013: 6).

Aquí ens referirem sobretot a les EP estatals, les més importants, tot i que també n’hi ha de les CCAA o dels municipis que han estat privatitzades. Les principals privatitzacions d’EP estatals, bàsicament industrials, es produeix en el període 1985-2013. En Vergés-Jaime, a més de donar informació sobre les principals empreses privatitzades en aquest període, distingeix dos subperíodes: el dels governs del PSOE (1985-1996) i el dels governs del PP (1996-2003), quan varen tenir una rellevància especial. Cal destacar que

“la política de los gobiernos del PSOE al respecto se caracterizó por una combinación de, por una parte, privatizar determinadas EP industriales y, por otra, potenciar otras (como Repsol o Endesa); lo que dio como resultado que el peso del sector público empresarial en la economía española apenas había cambiado hasta 1995 (alrededor del 8%). No obstante —y como figuraba en el programa electoral del gobierno del PP—, desde mediados de 1996 a finales de 2002/3 las operaciones de privatización efectuadas cambiaron substancialmente la situación” (Vergés-Jaime, 2013: 8).

En el període del PSOE, el més important no era privatitzar sinó reestructurar tot el sector públic estatal en un sentit empresarial i aconseguir rendibilitat: “se reorganizaron sectores productivos enteros, fusionando numerosas empresas, con el objetivo político explícito de constituir empresas o grupos sectoriales dinámicos y competitivos a escala internacional: en aluminio, siderurgia, industrias alimentarias, petróleo, banca, electrónica, y electricidad” (Vergés-Jaime, 2013: 9). El que es volia era crear —seguint l’exemple francès probablement— grups empresarials sectorials moderns que continuessin com EP i aportessin finançament —dividends— al pressupost estatal. Per això es va crear el *holding* públic multisectorial *Teneo* (1992) on es varen reagrupar totes les empreses —reestructurades i fusionades— de l’INI —creat a l’època franquista a semblança de l’IRI feixista italià— que eren rendibles o amb una viabilitat empresarial clara en el mercat. Tanmateix, es varen privatitzar algunes empreses estatals importants, com ara Seat, Enasa-Pegaso o La Maquinista, i es varen liquidar algunes Pimes que es consideraven inviables. Tot això amb destacades aportacions públiques.

Tanmateix, entre 1992 i 1996 comencen a fer-se importants vendes de paquets d'accions en borsa d'aquestes 'noves EP' que eren molt rendibles. Això es va accelerar amb l'arribada al poder del PP el 1996. És aleshores que es fan les grans privatitzacions començant per la dissolució del *holding* Teneo. Es va fer a través de la venda de paquets d'accions de les grans EP ja rendibles a la Borsa: Repsol, Endesa, Telefónica, Tabacalera, Argentaria, Red Eléctrica Española, Retevisión, ENCE, Indra —les anomenades 'joyas de la corona'—, a més d'altres empreses que es varen privatitzar per venda directa —per exemple, Transmediterranea, Santa Bárbara, Súrria K Potasas, entre altres— i que es va allargar fins al 2006 (Vergés-Jaime, 2013)²⁰. Com diu Vergés-Jaime,

“(...) no existe una conexión directa entre los ingresos obtenidos de las privatizaciones y el presupuesto del Estado. Sin embargo, (...) debido al procedimiento de privatización (...) estos ingresos pasaron efectivamente en una gran proporción al presupuesto estatal; y no como ingresos extraordinarios por venta de patrimonio, sino como ingresos corrientes, mediante un mecanismo legal, aunque más bien no ortodoxo... Esto permite anticipar la conclusión de que el objetivo recaudatorio aparece como una explicación relevante para el caso de las grandes privatizaciones en España. Especialmente para los años 1997 y 1998, que (...) permitió al gobierno que España [cumplir]²¹ con dos de los criterios de convergencia básicos del tratado de Maastricht (déficit público i endeudamiento público), y situarse así entre los países iniciadores de la Unión Monetaria Europea a principios de 1999” (2013: 20).

A més de l'objectiu recaptatori, el mateix Vergés-Jaime n'ha esmentat d'altres; evitar la despesa pública que suposaria la continuïtat de les EPs; la idea falsa i simplista que és necessari privatitzar per liberalitzar o per augmentar la competència; las pressions de la UE per complir els criteris de Maastricht; la renúncia a fer política industrial mitjançant les empreses públiques²²; el desplaçament del poder de decisió d'algunes d'aquestes

²⁰ Aquí es poden trobar en detall totes les EP estatals privatitzades, ja sigui per venda directa o per la venda de paquets d'accions al sector privat.

²¹ Afegit per l'autor.

²² Alguns han atribuït aquesta renúncia a la normativa comunitària sobre la prohibició de les ajudes d'estat. Tanmateix, no sembla una raó massa sòlida quan hi ha altres països de la UE que han continuat fent política industrial amb les seves empreses públiques.

empreses a altres països —‘desnacionalització’—; la socialització de costos i la privatització de beneficis (2013: 24-32). Segons el mateix Vergés-Jaime,

“(..) del conjunto de estudios empíricos disponibles la conclusión general que se desprende es que no se aprecian diferencias significativas de eficiencia ... entre el después y el antes para las empresas privatizadas. Una conclusión en todo caso más robusta para las EP privatizadas mediante venta de paquetes de acciones en Bolsa, y menos para las privatizadas mediante venta directa —predominantemente empresas industriales, entre las cuales algunos casos notables de EP con necesidades de reestructuración en el periodo previo a su privatización” (2013: 36).

Tanmateix, segons aquest mateix autor, com a mínim en un primer moment, les privatitzacions no varen suposar una reducció automàtica de les subvencions estatals al conjunt de les empreses públiques —fonamentalment les que anaven a Renfe/Adif, Hunosa i Rteve que representaven el 90% de les subvencions a EPs. D'altra banda, en massa casos la privatització no va anar acompanyada d'una eliminació de monopolis, és a dir de més liberalització i de més competència, i el que hi va haver realment és una ‘privatització de monopolis’, especialment en el cas de les EPs que tenien unes característiques de monopoli natural. En aquests casos els governs varen haver de regular aquestes activitats amb la corresponent creació dels organismes públics necessaris per controlar-ho (Vergés-Jaime, 2014: 66-74).

Actualment, encara queden algunes EPs a l'estat espanyol. Per conèixer en detall quines són, no només les estatals, sinó també les autonòmiques i municipals, es pot consultar Inventario de Entes del Sector Público (INVENTE)²³ a la Intervención General de la Administración del Estado (IGAE) de la Secretaria de Estado de Presupuestos y Gastos del Ministerio de Hacienda y Función Pública. Entre les més importants cal esmentar Renfe/Adif, Enaire/Aena, Ports autònoms, Rteve i la Sepi. Renfe, creada el 1941, va ser dividida, seguint les directrius de la UE, l'1 de gener de 2005 en dues empreses Renfe Operadora, que es feia càrrec del material i els serveis ferroviaris i Adif, que s'encarregava de la infraestructura ferroviària.

²³ <https://www.pap.hacienda.gob.es/invente2/PagMenuPrincipalV2.aspx?Entorno=2>

A la pàgina web de Renfe es pot trobar força informació; a destacar que l'any 2021 —el darrer que hi consta— varen tenir unes pèrdues de 350 milions d'euros i varen rebre quasi 1.600 milions d'euros de subvencions, que es dediquen a les línies de mitjana distància i rodalies.²⁴ Pel que fa a Adif, les transferències via pressupostos de l'estat van ser d'uns 1.057 milions d'euros el 2021; el total dels passius financers arriba als 2.000 milions d'euros, dels quals aproximadament la meitat són transformables en inversions quan s'hagin complert les condicions establertes.²⁵ Cal tenir en compte que, tal com explica a la seva web, Adif ha tingut ajudes europees importants: 605 milions d'euros entre 2000-2006 i 2007-2013 procedents del Fons de Cohesió, del Feder i de les ajudes RTE-T. I en el període 2014-2020 preveïen 520 milions d'euros més, sobretot del Feder i també del Mecanisme 'Connectar Europa'. El deute generat per les seves inversions no pot ser finançat, segons la Unió Europea, pels pressupostos generals de l'Estat i ho han de fer amb endeutament propi, la majoria del qual —un 75%— prové del Banc Europeu d'Inversions (BEI).²⁶

Enaire és una entitat pública empresarial responsable dels serveis de control del trànsit aeri, la informació aeronàutica i les xarxes de comunicació, navegació i vigilància per tal que les companyes aèries i els seus avions volin de forma segura, fluida i ordenada a l'espai aeri espanyol. La seva filial principal, amb un 51% del capital, és Aena S.A., que s'encarrega de la gestió i explotació dels serveis aeroportuaris, però té també altres empreses participades. El 2021 va rebre uns 35 milions d'euros nets provinents d'organismes europeus, i aspira a una important quantitat dels Fons NextGeneration²⁷. El seu endeutament el 2021 arriba a més de 4.100 milions d'euros, que corresponen en la seva pràctica totalitat a endeutament d'Aena S.A.. D'altra banda, Aena S.A. va començar a cotitzar a l'IBEX 35 a partir d'una privatització parcial del 49% mitjançant una operació de venda pública d'accions a la borsa. Tant el 2020 com el 2021 els resultats

²⁴ <https://www.renfe.com/es/es/grupo-renfe/gobierno-corporativo-y-transparencia/informacion-economica-y-de-actividad>

²⁵ <https://www.adif.es/sobre-adif/transparencia/informacion-economica>

²⁶ <https://www.adif.es/sobre-adif/transparencia/informacion-economica> i <https://www.adif.es/financiacion-europea/informacion-general>

²⁷ https://www.enaire.es/informes_anuales

de l'empresa han estat clarament negatius, se suposa que també, en part almenys, a causa de la pandèmia²⁸.

Pel que fa a Rtve el resultat de l'exercici va passar de negatiu el 2020 a positiu el 2021, però reben cada any unes subvencions d'explotació properes als 1.000 milions d'euros i unes subvencions per immobilitat d'uns 450 milions d'euros²⁹.

Finalment la Sociedad Estatal de Participaciones Industriales (SEPI) té una participació majoritària en 15 empreses —Correos, Navantia, Tragsa, Mercasa, Hunosa, EFE, entre d'altres—, participacions minoritàries en 9 empreses més —Enagás, Enresa, Indra, Airbus, entre d'altres—, i participacions indirectes en més de 100 empreses més, filials o altres participades de les empreses on té una participació majoritària. El 2021 va tenir 597 milions de beneficis, 4 empreses —Correos, Navantia, Enusa, Tragsa— representen el 94% de la xifra de negocis, de les 15 empreses amb participació majoritària només Tragsa, Enusa, Sepides i Saeca han tingut resultats positius, mentre Correos i Navantia són les que tenen un resultat més negatiu. En canvi, les participades minoritàries, sobretot les que cotitzen en Borsa, han tingut aportacions molt positives al resultat final de la SEPI el 2021, sobretot Airbus i Red Eléctrica Corporación³⁰. És important saber que a la pàgina web de la SEPI es pot trobar un balanç, molt descriptiu això sí, de totes les privatitzacions realitzades a Espanya des de 1985 fins l'actualitat³¹.

Com ja s'ha explicat, el neoliberalisme capitalista va acompanyat d'una creixent presència de les finances a l'economia, no només per la importància que acaparen les institucions financeres, sinó també perquè les empreses de l'economia real, les productives, cada vegada actuen i inverteixen menys en l'àmbit productiu i cada vegada més ho fan en l'àmbit financer.

²⁸ <https://www.aena.es/es/corporativa/sobre-aena/informes-anuales.html>. Els enllaços a les dades econòmiques i financeres es poden trobar a “Enlaces de interés”, al final de l'informe que consta en aquesta pàgina. Tot plegat una mica amagat.

²⁹ <https://www.rtve.es/rtve/20201210/transparencia-memorias-servicio-publico/951181.shtml>

³⁰ <https://sepi.es/es/sala-de-prensa/ultimos-informes>

³¹ <https://sepi.es/es/sectores/privatizaciones/balance>

En els darrers anys, i particularment amb la crisi financera de 2007/2008 i amb la posterior crisi del deute públic, arriba també a Espanya la reconversió del sistema financer, amb importants ajudes —a retornar— de la UE, i que actualment l'estat encara no ha recuperat i probablement mai recuperarà (Dockés, 2021). Així, les caixes d'estalvi, amb una història de més de cent setanta anys, i que varen arribar a tenir una quota de mercat a l'àmbit financer propera al 50% que eren unes 350 el 2005, varen passar a 45 el 2007 i ara només en queden dues molt locals: la Caixa d'Ontinyent i la Caixa de Pollença.³² En resum, des de 2007, amb les preferents, la bombolla immobiliària, el pas de moltes d'elles al Sistema Institucional de Protecció (SIP) el 2010, la crisi del deute, la llei 26/2013 —amb un paper sembla que molt important d'Isidre Fainé— les caixes pràcticament han desaparegut, i hi ha hagut un procés de concentració bancària brutal i, avui dia, ja només existeixen: CaixaBank —que va absorbir la nacionalitzada Bankia—, Santander, BBVA, Sabadell, Bankinter, Unicaja —que no fa massa va absorbir Liberbank—, Kutxabank, Ibercaja i Abanca. I els rumors de noves fusions o absorcions continuen. Un oligopoli —quasi monopoli tenint en compte el pes dels tres primers— en tota regla.

Algunes reflexions finals

El procés de reconversió a Espanya es fa, com a la resta de països avançats, en el marc del neoliberalisme com a model de regulació del procés de reproducció del capital. Però, en el cas espanyol té algunes particularitats pel fet de venir de quasi quaranta anys de dictadura feixista —amb el vistiplau, però, dels anomenats països democràtics i les institucions internacionals—, per no haver fet, com a altres països, un trencament clar sinó només una reforma de la dictadura esmentada, perquè aquest procés de reforma —i de debilitat política de les elits— es fa justament quan es produeix a l'àmbit mundial la transició del mode de reproducció del capital: del keynesià-fordista al neoliberal. Alguns dels aspectes més importants del neoliberalisme són, com se sap, el foment de la competència, la liberalització, la desregulació o la privatització d'empreses/organismes públics.

³² Cal tenir en compte, però, que hi ha algunes entitats financeres que són caixes rurals, altres que són cooperatives, per exemple Laboral Kutxa, Caixa d'Enginyers, Coop 57, etcètera. També han aparegut alguns bancs majoristes com Cecabank.

Un segon element a destacar és el de l'entrada d'Espanya a la Unió Europea —aleshores, 1986, Comunitat Econòmica Europea (CEE)— i posteriorment al nucli fundador de l'euro després de complir els criteris que s'havien establert en el Tractat de Maastricht. La UE i l'euro —a més de no ser una zona monetària òptima i de voler fer una cosa que molts experts consideren impossible, és a dir una unió monetària sense que hi hagi una unió política— han actuat sempre com una restricció externa per a les economies nacionals —la qual cosa no vol dir que molt sovint aquesta restricció els hi vagi molt bé a les elits dels diferents països. La necessitat de complir la normativa comunitària pel que fa a la competència o les limitacions a les ajudes d'estat han representat un estímul a la liberalització i desregulació dels mercats, particularment del de capitals, així com la privatització d'empreses i organismes públics. D'altra banda, als anys 1997 i 1998 es va viure la onada més gran de privatitzacions a Espanya, ja que es tractava d'aconseguir els fons que eren necessaris per complir amb els objectius de dèficit públic i endeutament públic necessaris per a formar part de l'euro; cosa que es va assolir. Més tard, quan va arribar la crisi del deute públic a la UE (2010), Espanya es va veure afectada i l'Estat va haver de demanar ajuda financera —100.000 milions d'euros a retornar— a la zona euro per a poder salvar el seu sistema financer. Finalment, només es varen utilitzar 41.000 milions dels quals els bancs només han retornat una misèria a l'Estat. Dit amb altres paraules, ho hem pagat tots els contribuents amb els nostres impostos o les retallades a altres serveis públics.

A més, no hi ha proves empíriques científiques o tècniques inapel·lables que la gestió pública d'empreses o de serveis públics sigui més o menys eficaç i eficient que la gestió privada. I al revés. És una opció totalment ideològica i política. D'altra banda, no és el mateix desregular o liberalitzar que privatitzar. És a dir, es pot privatitzar sense que necessàriament l'activitat o el sector es liberalitzin. O sigui, i això passa particularment amb els monopolis naturals, es pot passar d'un monopoli públic a un monopoli privat. Alguns propugnen, com a solució màgica el 'partenariat publicoprivat' (PPP) el qual, però, ha estat objecte de moltes crítiques importants.³³

Per acabar, com ja s'ha dit, l'arribada del neoliberalisme suposava, entre altres coses, desregulació, liberalització, privatització d'empreses i serveis públics, acompanyades de la creença en què una política industrial

³³ Veure per exemple, Tribunal de Cuentas Europeo (2018).

activa, que fes servir també les empreses públiques, no era necessària ni convenient. Modestament, i seguint a la Organització de les Nacions Unides pel Desenvolupament Industrial (ONUDI/UNIDO) i a alguns economistes que esmento a l'article, crec que una política industrial activa—amb inclusió de les empreses públiques—és més necessària que mai (Soy, 2020).

Referències bibliogràfiques

- Artola Blanco, Miguel; Martínez Toledano, Clara; Sodano, Alice. (2022). *Els ingressos del capital i la desigualtat de la renda a Espanya, 1980-2020*. Observatori Social de Fundació La Caixa. <https://elobservatoriosocial.fundacionlacaixa.org/ca/-/els-ingressos-del-capital-i-la-desigualtat-de-la-renda-a-espanya-1980-2020>
- Carchedi, Guglielmo; Roberts, Michael. (2023). *Capitalism in the 21st Century: Trough the Prism of Value*. Pluto Press.
- Catalán, Jordi. (1991). Del “milagro” a la crisis: la herencia económica del franquismo. A M. Etxezarreta (Coord.), *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990* (pp. 95-130). Icaria.
- Desai, Radhika. (2022, 17 octubre). Vectores de inflación. *El Salto*. <https://www.elsaltodiario.com/analisis/vectores-inflacion-subida-tipos-interes>
- Dockés, Pierre. (2021). *Le Capitalisme et ses rythmes, quatre siècles en perspective. Tome II, volumes I et II: Splendeurs et misère de la croissance*. Classiques Granier, Classiques Jaunes Économies.
- Etxezarreta, Miren. (Coord.). 1991. *La reestructuració del capitalisme a Espanya 1970-1990*. Fuhem/Icària.
- Fuà, Giorgio. (1986). *Problemas del desarrollo tardío en Europa*. Alfons El Màgnanim, Diputació Provincial de València.
- Godin, Romaric. (2023, 26 desembre). 1973, la grand bascule économique. *Mediapart*. <https://www.mediapart.fr/journal/international/261222/1973-la-grande-bascule-economique>
- González Calvet, Josep. (1991a). Crisis, transición y estancamiento. La política española, 1973-1982. A M. Etxezarreta (Coord.), *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990* (pp. 133-176). Icaria.
- González Calvet, Josep. (1991b). Prestaciones sociales, eficiencia y equidad. A AA.VV., *La larga noche neoliberal. Políticas económicas de los 80* (pp. 223-269). Icaria.

- Gordon J., Robert. (2016). *The Rise and Fall of American Growth: The US Standard of Living since the Civil War*. Princeton University Press.
- Christensen, Martin-Brehm; Hallum, Christian; Maitland, Alex; Parrinello, Quentin; Putaturo, Chiara. (2023). *Survival of the Richest. How we must tax the super-rich now to fight inequality*. OXFAM. <https://www.oxfam.org/en/research/survival-richest>
- Roberts, Michael. (2017). *La larga depresión. Cómo ocurrió, por qué ocurrió y qué ocurrirá a continuación*. El Viejo Topo.
- Soy, Antoni. (2020, 4 setembre). La necessitat d'una política industrial orientada. *Sobiranies*. <https://sobiranies.cat/apunts-sobre-politica-industrial/>
- Tribunal de Cuentas Europeo (TCE). (2018). Asociaciones público-privadas en la UE: Deficiencias generalizadas y beneficios limitados. *Observatorio de Contratación Pública*. <https://www.obcp.es/noticias/informe-especial-del-tribunal-de-cuentas-europeo-sobre-la-colaboracion-publico-privada>
- Vergés-Jaime, Joaquim. (2013). *Las privatizaciones de empresas públicas en España*. Universitat Autònoma de Barcelona (UAB).
https://ddd.uab.cat/pub/estudis/2013/130250/Las_Privatizaciones_de_EP_en_Espana.pdf
- Vergés-Jaime, Joaquím. (2014). RESULTADOS y consecuencias DE LAS PRIVATIZACIONES de Empresas Públicas: Una perspectiva internacional. *MPPRA Paper*, (62655). <https://ideas.repec.org/p/pramprapa/62655.html>

Dades i informes d'empreses públiques

- ADIF. <https://www.adif.es/transparencia/informacion-general>
<https://www.adif.es/sobre-adif/transparencia/informacion-economica>
<https://www.adif.es/financiacion-europea/informacion-general>
- AENA. <https://www.aena.es/es/corporativa/sobre-aena/informes-anuales.html>
- ENAIRES. https://www.enaire.es/informes_anuales
- IGAE. <https://www.pap.hacienda.gob.es/invente2/PagMenuPrincipalV2.aspx?Entorno=2>
- RENFE. <https://www.renfe.com/es/es/grupo-renfe/gobierno-corporativo-y-transparencia/informacion-economica-y-de-actividad>
- RTVE. <https://www.rtve.es/rtve/20201210/transparencia-memorias-servicio-publico/951181.shtml>

SEPI. <https://sepi.es/es/sala-de-prensa/ultimos-informes>
<https://sepi.es/es/sectores/privatizaciones/balance>

3. Autoritarisme neoliberal a Espanya als 80 i 90:

Estat, economia i recomposició de la lluita de classes

Mònica Clua-Losada

Catedràtica d'Economia Política Global en el Departament de Ciència Política de la Universitat de Texas Rio Grande Valley. Doctora en Ciències Polítiques per la Universitat de York (GB) i coeditora de la revista acadèmica *Global Political Economy* i de la sèrie de llibres *Progress in Political Economy* a Manchester University Press

En aquest capítol proposo considerar les característiques de l'autoritarisme neoliberal a l'estat espanyol durant les dècades dels 80 i 90. A partir de l'anàlisi dels canvis institucionals, econòmics i socials del període apunto al procés d'integració europea i a les característiques del procés d'acumulació capitalista a l'estat, com a elements cabdals per entendre les continuïtats, els canvis i les resistències a un neoliberalisme marcadament autoritari i disciplinador del treball. El capítol està estructurat en tres seccions: la primera considera el Pactos de la Moncloa, el què popularment, i de manera crítica, s'ha anomenat el règim del 78, els processos de reformes laborals i com aquests tres elements han contribuït a establir un cert capitalisme caciquista a l'estat espanyol que s'ha trobat còmode en la transició cap a una economia financiaritzada. La segona part del capítol considera l'altre element que configura el període dels 80 i 90, el procés d'integració europea. I finalment, apunto a les relacions de dominació i resistències que han estat integrals durant el període.

Pactos de la Moncloa, Règim del 78, reformes laborals i capitalisme caciquista

Els problemes del mercat laboral de l'estat espanyol són evidents. Però potser el què és més remarcable és la històrica, i sistèmica, incapacitat per

assolir solucions mínimament acceptables. Com a exemple, entre l'any 1981 i l'any 1996, el període de govern del PSOE de Felipe González, trobem 45 exemples de reformes en l'àmbit de les polítiques laborals (Glatzer, 1999). I en canvi, l'estat espanyol segueix sent un dels països europeus amb taxes més altes d'atur, temporalitat, precarietat i desocupació. Un dels grans problemes és que la proliferació de reformes té un acompanyament mínim en polítiques laborals. De fet, una gran part dels fons destinats a la creació de treball són reiteradament destinats a subventionar empreses —de manera directa amb 'ajudes' a la contractació, o de manera indirecta a través del negoci de les polítiques actives de formació.

Si seguim el marc conceptual proposat per Beverly Silver (2003), veiem que a l'estat espanyol, a partir de la transició i sobretot dels *Pactos de la Moncloa*, de 1977, els sindicats majoritaris —CCOO i UGT— assoleixen un important poder estructural, a canvi d'una pèrdua important del poder associatiu. La transició a la democràcia, i el que popularment es coneix com el règim del 78, entre molts altres aspectes, va ser un procés de desmobilització sindical i de les esquerres institucionals. En grans termes, es va canviar el poder de mobilització per un seient a la taula d'un corporativisme dèbil. Això va servir per despolititzar una societat civil que preocupava les elits del moment. La clandestinitat havia comportat una certa radicalitat autònoma que calia eliminar. La institucionalització va ser la medicina necessària per imposar 'responsabilitat' i pragmatisme a un seguit d'actors que passaven de la clandestinitat a assolir quotes de poder a les estructures corporativistes de l'estat, als ajuntaments i en punts estratègics de la societat civil —com per exemple, el moviment veïnal.

Si bé hem considerat sovint la manca d'una transició real en el poder judicial, polític i burocràtic de l'estat, cal també tenir en compte que aquests són anys d'una reestructuració industrial important a nivell global, i a l'estat espanyol. Si bé el capitalisme és un mode de producció marcat per unes relacions socials contradictòries entre dues grans classes socials, és un exercici massa reduccionista pensar que aquestes dues classes tenen interessos comuns entre si mateixes, i expressions d'aquests interessos clarament diferenciats. De fet, pel capital, els interessos de diferents fraccions es poden situar sovint en situacions de conflicte entre elles; el rol de l'estat és habitualment el de gestionar, precisament, aquests interessos contradictoris per garantir l'acumulació del capital. Ens manca molta recerca sobre aquest període. Però, en el cas de l'estat espanyol veiem un procés de burocratització i nacionalització d'indústries fallides —per

exemple, Transmediterrania a finals dels 70, o més recentment la creació de la SAREB—, amb processos de privatització, globalització i financiarització d'altres indústries a partir dels 80 i 90, i accelerats durant el període d'Aznar.

En el cas del mercat laboral espanyol, aquestes contradiccions també s'hi veuen reflectides. Sempre ha patit el fet que els economistes ortodoxos anomenen 'rigideses' i problemes estructurals. Tal i com he apuntat abans, és impossible entendre el mercat laboral sense una anàlisi del capitalisme a l'estat. I aquesta és una tasca que encara ens queda molt per fer. A grans trets, podríem considerar que el projecte de *desarrollismo nacional* del Franquisme co-existeix a partir dels anys 70 amb un incipient model de capitalisme global que es va fent un espai important. A més, durant els 80, diversos processos de fallida bancària i reestructuracions inicien un divorci entre el capital financer i el de tipus quasi-industrial de l'estat.

A partir de finals del 1980, els governs espanyols han fet reformes contínues per 'tractar' les percebudes 'rigideses' del mercat laboral. Podem caracteritzar les reformes en dos grans blocs, força similars: d'una banda, la creació de formes de treball temporal; i, de l'altra, facilitar l'accés al mercat laboral dels joves —Espanya té una de les taxes endèmicament més altes d'atur juvenil. Aquest tipus de reformes han estat útils, i efectives, en períodes de creixement econòmic. El problema és que en períodes de crisi, aquest augment de la temporalitat i precarietat laboral expulsa massivament treballadors del mercat laboral. I al contrari que a la dècada dels 80, a partir dels 90, aquesta expulsió no ve acompanyada de prestacions socials. Amples sectors socials queden desprotegits en moments de crisi econòmica —quelcom que precisament s'accelera a partir d'aquest període on les crisis són cada vegada més recurrents.

Dos aspectes són importants de remarcar. D'una banda, aquesta temporalitat de seguida es comença a veure com una nova debilitat estructural del mercat laboral espanyol i la manera d'esmoreir-la és la reducció de costos d'acomiadament dels treballadors amb contractes permanents o de llarga durada. D'aquesta manera, efectivament, s'acaba de precaritzar els grups de treballadors que aparentment tenien més seguretat laboral. D'altra banda, el procés d'acumulació capitalista requereix un altre canvi estructural, d'una economia basada en la substitució de les importacions cap a una orientada a l'exportació.

Aquest canvi no acaba mai de ser prou extensiu, requereix d'una inversió de capital important i coincideix en el temps amb un altre canvi en l'eco-

nomia global –la financerització. L'economia espanyola arriba tard a un model productiu i industrial basat en l'exportació, i altres economies, amb salaris més baixos i menys proteccions laborals, se li avancen. Per tant, per l'estat i certes faccions del capital, la millor opció és anar cap a un model de 'totxo' i turisme. La connivència històrica, reforçada pels pactes de la transició, deixen un sistema polític ideal. Municipis amb limitada capacitat política, i incentius per incrementar els ingressos municipals a partir de permisos d'obres i IBI es troben amb un sistema bancari proper a les diverses famílies polítiques que controlen el territori. La financerització sota la qual es desenvolupa tot un model productiu basat en la construcció i el turisme troba un terreny prou fèrtil en la configuració política i bancària de l'estat.

Però encara hi ha un altre punt important a tenir en compte. L'ortodòxia econòmica de la majoria del món polític a l'estat i a la Unió Europea, reflectida també en les recomanacions continuades d'organismes internacionals com el Fons Monetari Internacional (FMI), recomanen fer una transició econòmica que passi de mà d'obra intensiva a una economia de capital intensiu, la qual cosa provocaria grans nombres de població treballadora excedent. En el cas de l'estat espanyol, com he apuntat abans, això no només arriba un parell de dècades massa tard en termes de competitivitat global, sinó que a més es troba amb un estat del benestar i una economia de cures subdesenvolupada. Si als països del nord i l'Europa occidental a partir del 1945 l'estat ha absorbit aquesta mà d'obra amb professions assistencials, a Espanya, aquest treball es porta a terme encara en gran mesura en l'àmbit domèstic i familiar; i, per tant, no té el nivell requerit de mercantilització necessària per absorbir la mà d'obra sobrant.

El procés d'integració europea

És important entendre com el procés d'integració europea, sota la bandera de millorar la competitivitat, va ser una de les justificacions més emprades per successius governs per retallar l'incipient estat del benestar i precaritzar el mercat laboral. Cal evitar assumir l'ortodòxia occidental sobre el desenvolupament del capitalisme al segle XX, com a pròpia. El procés d'acumulació capitalista a l'estat espanyol i la lluita de classes han estat mediades per una dictadura feixista, precisament durant el període que alguns països del nostre desenvolupaven estats del benestar. L'època daurada del capitalisme occidental (Hobsbawm, 1994) coincideix amb la

nostra època fosca. Per tant, cal entendre l'ofensiva neoliberal en el context històric i material en què es desenvolupa en el nostre entorn.

D'altra banda, el desenvolupament del capitalisme contemporani a l'estat espanyol durant el segle XX és una història de les relacions entre els grups empresarials familiars, els bancs aliats amb cadascuna d'aquestes famílies i les seves relacions amb l'estat (Valdaliso, 2006). L'estat ha actuat històricament com a protector, no necessàriament del procés d'acumulació capitalista, sinó de 'capitalistes' concrets. Això ha portat a una economia generalment dèbil i poc competitiva amb problemes estructurals greus. No és d'estranyar que a cada crisi, els treballadors de l'estat espanyol siguin dels que més pateixen les conseqüències.

El procés d'integració europea, en el moment en què es desenvolupa a l'estat, és un procés marcadament neoliberalitzador. L'estat espanyol entrava a la Unió Europea pocs anys abans del Tractat de Maastricht de 1992, i el procés d'integració monetària i macroeconòmica ja estava clarament en marxa. Els estats membres, delegant la seva capacitat de governança monetària, perdien un dels elements claus per la seva governança econòmica. Això vol dir que han de regular o desregular altres instruments, i les úniques polítiques macroeconòmiques sobre les quals poden incidir directament són el mercat laboral i les polítiques socials. Això dona lloc a processos de 'devaluació interna' —reduccions de drets, salaris i prestacions—, com a única opció. Per tant, els estats membres entren —voluntàriament— en un procés de despolitització on àmbits essencials de la política econòmica deixen de ser subjectes a demandes i control democràtics. És allò que Margaret Thatcher va anomenar “no hi ha alternativa” —TINA, *there is no alternative*.

Cal remarcar, però, que tot procés politicoeconòmic és en si mateix contradictori. Vanhuysse (1996), en la seva anàlisi dels processos neoliberalitzadors als països post-comunistes de l'Europa de l'Est, ens proposa el concepte de “polítiques socials estratègiques”, i és un concepte força útil per entendre els canvis a l'Europa del Sud, i a l'estat espanyol, dels 80 i 90. Les polítiques socials estratègiques són aquelles que els estats desenvolupen per 'pacificar' certs grups de treballadors, o interessos socials, mentre altres grups es troben cada cop més precaritzats i desprotegits. Per exemple, les jubilacions anticipades de certs grups de treballadors industrials a partir dels anys 90 contrasten amb les reformes laborals que introdueixen contractes laborals temporals i precaris per altres grups de treballadors. O fins i tot podríem incloure les diferències entre les presta-

cions d'atur de treballadors que han cotitzat en comparació amb les prestacions socials no contributives —les diferències en quantia i condicionalitat d'aquests dos tipus de prestacions són importants.

Dominació i resistències

Però el processos de disciplina del treball no només es duen a terme a través de polítiques del mercat laboral, o a través de la desmobilització sindical. El període dels anys 80 i 90, és també el període més extens de privatitzacions i canvis en l'estructura de governança de les empreses —per exemple, amb canvis en l'estructura de propietat, o amb l'entrada d'inversos i fons voltors. Aquests canvis, dissenyats per incrementar la competitivitat i la productivitat de les empreses, sempre comporten una reducció dels llocs de treball i un empitjorament dels salaris i condicions laborals.

Aquests canvis també venen acompanyats d'una internacionalització d'empreses espanyoles, sobretot re-seguint camins colonials, cap a Llatinoamèrica. Potser els tres millors exemples son Telefónica, Repsol i el Banco Santander. En aquests casos el tàndem financiarització i reestructuració empresarial amb efectes directes sobre les condicions laborals dels treballadors estan clarament relacionats. Reestructuracions empresarials, sota la bandera de la competitivitat, sempre tenen un mateix objectiu, la reducció de 'costos'. I això sempre comporta una pèrdua de drets laborals, reducció de salaris i reduccions en el nombre de treballadors.

El poder de classe a les relacions socials de producció —i reproducció— ens apunten a una realitat molt més complexa que la que apareix quan simplement ens fixem en les lluites polítiques. Tal i com afirma Simon Clarke “les lluites polítiques reflecteixen la fragmentació de l'estrat governant, però no expressen les lluites pel poder entre dues classes” (1993: 2).³⁴ Per tant, una de les tasques importants d'anàlisi que ens queda per fer és entendre les lluites contra les privatitzacions durant aquest període —un exemple seria el capítol *Authoritarian neoliberalism and the disciplining of labour* (2017), de Mònica Clua-Losada i Olatz Ribera-Almandoz.

De fet, la pèrdua de legitimitat entre les classes populars dels sindicats majoritaris comporta un sorgiment de l'auto-organització contra la preca-

³⁴ Traducció pròpia.

rietat laboral entre el jovent dels 90. És important remarcar en l'anàlisi que tot procés de dominació contra les classes treballadores és alhora una reacció a lluites anteriors i a un intent d'evitar disruptions futures (Bailey, et al. 2018; Tronti, 2019).

Potser, del període considerat en aquest capítol, cal recordar les grans mobilitzacions i lluites de la segona meitat dels 90 contra els contractes 'basura' i les empreses de treball temporal. "Si l'ETT et crema, crema l'ETT" va ser el crit de guerra –o desesperació del jovent i les classes populars, tot i que el que més va cremar van ser les xocolatades populars que es feien ocupant diversos seus d'ETTs arreu del territori. En un moment de fragmentació –i marginalització– dels moviments d'esquerra radical, aquestes campanyes i accions van comportar una acció unitària entre grups diversos i sindicats combatius sense precedents des de la transició a la democràcia.

Conclusió

La pèrdua del poder associatiu i estructural de les organitzacions representatives de la classe treballadora durant la transició van aplanar el camí de les reestructuracions empresarials, d'una banda, i de les reformes laborals, de l'altra. Aquests processos venien 'legitimats' pel procés de finançament global que s'inicia a partir del 1971 i el procés d'integració europea a l'estat espanyol. Aquests quatre processos, que es desenvolupen alhora, són mediats per un estat que evoluciona en un marc de neoliberalisme autoritari i un moviment obrer en procés de desmobilització i integració a les estructures de l'estat.

Referències bibliogràfiques

- Bailey, David; Clua-Losada, Mònica; Huke, Nikolai; i Ribera-Almandoz, Olatz. (2018). *Beyond Defeat and Austerity: Disrupting (the Critical Political Economy of) Neoliberal Europe*. Routledge, RIPE Series in Global Political Economy.
- Clarke, Simon. (1993). Class struggle and the development of capitalism in Russia. A S. Clarke, P. Fairbrother, M. Burawoy i P. Krotov (Eds.), *What about the workers? Workers and the transition to capitalism in Russia* (pp. 1-5). Verso Books.

- Clua-Losada, Mònica. (2015). Tracing the competitiveness discourse in Spain: social dumping in disguise? A M. Bernaciak (Ed.), *Social dumping: political catchphrase or threat to labour standards?* (pp. 210-225). Routledge, Routledge Advances in European Politics.
- Clua-Losada, Mònica i Ribera-Almandoz, Olatz. (2017). Authoritarian neoliberalism and the disciplining of labour. A C.B. Tansel (Ed.), *States of Discipline. Authoritarian Neoliberalism and the Crises of Capitalism* (pp. 29-46). Rowman & Littlefield International.
- Glatzer, Miguel. (1999). Rigidity and Flexibility: Patterns of Labour Market Policy Change in Portugal and Spain, 1981-96. *South European Society and Politics*, 4(3), 90-110.
- Hobsbawm, Eric. (1994). *The Age of Extremes: 1914-1991*. Abacus.
- Silver, Beverly. (2003). *Forces of Labor. Workers' Movements and Globalization since 1870*. Cambridge University Press.
- Tronti, Mario. (2019). *Workers and Capital*. Verso books.
- Valdaliso, Jesús María. (2006). *La familia Aznar y sus negocios (1830-1983) Cuatro generaciones de empresarios en la España contemporánea*. Marcial Pons.
- Vanhuyse, Pieter. (2006). *Divide and Pacify. Strategic social policies and political protests in post-communist democracies*. Central European University Press.

4. Caixa de resistència:

Instrument pel conflicte capital-treball

Pello Igeregi Santamaria

Llicenciat en Dret per la Universitat Pública Basca (UPV). Advocat laboralista a ELA des de l'any 2006 i membre del Comitè Executiu d'ELA des del 2017. Responsable de Negociació Col·lectiva, Salut Laboral i Euskera

Origen de la Caixa de Resistència d'ELA

La Caixa de Resistència d'Eusko Langileen Alkartasuna —Solidaridad de los Trabajadores Vascos— (ELA) es crea el 1978, poc temps després de la legalització dels sindicats —abril del 1977— i després de la celebració del III Congrés Confederal del sindicat —en dues parts, Zornotza 1976 en clandestinitat i Eibar 1977. Aquest Congrés va venir a suposar una refundació del sindicat perquè la seva militància va optar per noves senyals d'identitat: la plena autonomia política respecte als partits, establint la incompatibilitat de càrrecs sindicals i partidaris, i l'autonomia financera amb la qual es pretenia desenvolupar una organització de classe i *abertzale*. La declaració de principis aprovada en aquell Congrés definia a ELA com una organització que “treballarà per una societat d'homes i pobles lliures i responsables, que serà realitzable en un socialisme en el qual els mitjans de producció, de consum i de cultura, estiguin en mans i al servei dels treballadors”.

Aquelles decisions es van adoptar per aclamació. En relació a l'autonomia política del sindicat respecte als partits polítics, la decisió esmenava la pròpia història d'un sindicat que havia nascut el 1911 vinculat al PNB. L'opció per l'autonomia financera, essencial per a entendre el que ELA és avui, comportaria que, per exemple, la quota sindical d'ELA en sortir de la clandestinitat anés quatre vegades superior a la de CCOO.

La convicció dels qui dirigien l'organització es podria resumir amb facilitat: no era possible garantir l'autonomia política plena del sindicat sense aconseguir l'autonomia financera. Doncs bé, aquestes dues referències van ser treballades —i ho continuen sent— de manera obsessiva entre el conjunt de quadres i militants. No es realitza un sol curset de formació amb delegats i delegades on no s'insisteixi en això.

Aquestes decisions es van adoptar en un moment en el qual dirigents de partits *abertzales* posaven en dubte la viabilitat d'un projecte sindical de classe i *abertzale*. ELA avui és el primer sindicat basc, doblegant en representació al segon. Amb el pas dels anys, si s'ha de destacar alguna especificitat d'aquella època seria la legitimació col·lectiva que van tenir els qui van decidir treballar per a fer-ho possible, establint una direcció confederal centralitzada a la qual se li reservarien les decisions estratègiques; com, per exemple, la gestió integral de la Caixa de Resistència.

Aquestes dues opcions suposaven, *de facto*, que la definició de les estratègies, la fixació de mitjans materials i personals, la definició de l'estructura organitzativa, els instruments per a l'acció sindical, etc., fossin decidits pel propi sindicat, sense més limitacions que les que determinava la pròpia organització. Ningú des de fora —poder econòmic, governs, partits polítics, etc.— limitaria la capacitat de decidir la reflexió, les reivindicacions i definició d'estratègies. És aquí on s'ha de col·locar la decisió, al costat d'unes altres, de crear una Caixa de Resistència. ELA, que mantenia en aquells dies relacions amb diversos sindicats en altres països, va fixar la seva atenció a l'hora d'establir quins serveis oferiria a la seva afiliació en aquells models que disposaven d'una Caixa de Resistència.

Els objectius de la Caixa es van anar adaptant amb el pas dels anys a l'estratègia que definia el sindicat. La seva creació va formar part, igual que la dels models europeus en els quals es va basar, com un reforç per a una acció sindical preferentment institucional —d'igual manera que la gratuïtat dels serveis jurídics. La Caixa es preveia per als casos en els quals la negociació no donés resultats, però sense que el sindicat qüestionés —encara— el sistema de participació institucional del qual formava part.

Caixa de resistència al servei del contrapoder

L'extensió de les polítiques neoliberals, fetes seves les institucions basques, va posar en crisi la participació institucional fins a convertir-la, en

opinió d'ELA, en una cosa totalment irrellevant. Aquestes taules no donaven cap resultat, es mantenien bloquejades per la patronal i pels propis governs, i només tenien per objecte acompanyar les polítiques del Govern i ajudar a la patronal a que consolidés el seu model, a més de donar suport a l'estatalització de les relacions laborals. Tot això, unit a la bel·ligerància de la patronal en contra, per exemple, la vaga i els piquets —va pretendre empresonar a militants del sindicat—, a la proliferació de convenis per part de la patronal i del Govern basc sense respectar les majoria sindical representativa, etc., va comportar que el sindicat decidís abandonar la participació institucional i optar per un model d'intervenció sindical de contrapoder. L'evolució del neoliberalisme, també del basc, va impedir qualsevol operativitat de la participació institucional amb uns mínims continguts, un neoliberalisme a què les estructures d'Estat anaven molt bé. ELA va saber llegir aquesta conjuntura i va treure conclusions.

El rellevant d'aquest procés, de com es transita d'un model institucional a un altre de contrapoder, és reconèixer que ELA no sempre ha estat i ha fet el mateix. Negar-ho seria absurd. Dit això, ELA va ser capaç, a diferència d'altres models sindicals, de donar rellevància als fets i de prendre decisions. Pel que fa a la Caixa de Resistència, perquè aquesta passés de representar un servei més del sindicat a convertir-se, com ho és en l'actualitat, en un dels eixos centrals en la seva estratègia d'acció sindical, social i política. La Caixa va passar a ser un instrument ofensiu amb el qual reforçar les reivindicacions.

Amb aquests canvis en l'estratègia del sindicat, el conflicte capital-treball va passar a ser el centre del quefer del sindicat, adaptant la Caixa de Resistència a donar suport a les vagues en les quals participaven les persones afiliades a ELA, perquè les indemnitzacions afavorissin un major equilibri de forces amb la patronal: les vagues, instrument imprescindible per a la lluita sindical i política, comptaven amb el suport solidari de tota l'afiliació.

L'evolució de la Caixa ha anat responent a contextos diferents: la consolidació del neoliberalisme, el fort augment de la desocupació i la decisió del sindicat de donar prioritat a la lluita contra la precarietat, la proliferació d'importants conflictes, etc. El capitalisme gestionava les seves crisis mostrant la seva pitjor cara, disposat a fer un volt de turca més, i per a això comptava amb el suport dels successius governs; la democràcia espanyola, fortament tutelada en allò polític i econòmic, no va suposar cap ruptura amb les estructures que es van implantar durant la dictadura.

Aquesta evolució del neoliberalisme va desplegar, entre altres actuacions, una estratègia per a anul·lar políticament a la socialdemocràcia. Ho va aconseguir i va tenir la seva concreció en els tractats de la UE —opció neoliberal— i en el fet que l'alternança en els governs de partits conservadors i socialdemòcrates no suposaria cap debat sobre les alternatives al capitalisme, de tal manera que les reformes estructurals que escometia la dreta no van ser discutides quan arribava a governar la socialdemocràcia.

El fet que alguns sindicats fossin corretja de transmissió dels partits va determinar que correguessin la mateixa sort que ells, amb efectes en la definició estratègica i organitzativa de les organitzacions sindicals: no van desenvolupar instruments per a reforçar els conflictes, entre altres coses perquè els partits germans van fixar com a referent el consens amb el neoliberalisme. El diàleg social és l'instrument al servei d'aquesta decisió.

En altres països, com Itàlia, el PCI va establir als anys setanta del segle XX, com a eix de la seva acció política, el que es va conèixer com a 'compromís històric', amb el qual aconseguir una aliança amb els democristians. En el cas italià la decisió del PCI va comportar la devaluació, com a instrument de lluita, del sindicat CGIL, un sindicat que es caracteritzava per lluites exemplars en les empreses. És cert que abans d'aquestes decisions, el model sindical 'mediterrani' —Itàlia, França...— mai va considerar dotar-se de Caixes de Resistència. No ho va fer abans de la fase neoliberal i tampoc després, establint la concertació i el diàleg social alhora que el neoliberalisme es consolidava en la política institucional com a única referència.

ELA, ja en els anys noranta, va considerar, no obstant això, que havia de preparar la seva organització per a una lluita cada vegada més desigual, treballant aliances en clau anticapitalista en una democràcia burgesa amb tendències cada vegada més autoritàries. Les successives reformes laborals, les lleis d'ordre públic i seguretat ciutadana, etc., són reflex de tot això.

A la fi dels anys setanta, aprofitant la fragilitat de les estructures polítiques a l'esquerra i als sindicats, es van establir les bases del que més tard s'anomenaria 'diàleg social', una proposta de concertació acordada pels principals partits polítics, el Govern i el poder econòmic; una proposta que atraparà als sindicats més importants de l'Estat —UGT i CCOO. En aquell moment, sent corretja de transmissió del PSOE i del PCE, van donar suport als denominats Pactes de la Moncloa i, amb posterioritat, van

desenvolupar un sense fi d'Acords Interprofessionals en els quals l'única cosa que quedava clara era l'opció per la devaluació salarial. La negociació col·lectiva en comptes de que fos considerada com un factor de distribució es va convertir en un d'ajust. Les lleis feien la resta.

Les forces sistèmiques van aplaudir la 'responsabilitat' sindical i el seu paper destacat en la 'modernització' de la democràcia espanyola. Aquells acords suposaven que el sindicalisme acompanyés, sense conflictes laborals i socials, les decisions de devaluació salarial i social, estructurant, a més, la negociació col·lectiva de forma piramidal per a tot l'Estat, de tal manera que quedessin neutralitzats els àmbits d'intervenció sindical que no compartien aquestes posicions. L'Estatut dels Treballadors i l'estructura de la negociació col·lectiva que en aquest es va establir esdevenen d'aquells pactes. Amb certesa es pot afirmar que el que pretenien no ho van aconseguir en l'àmbit de Hego Euskal Herria —Euskal Herria sud.

Mentre UGT i CCOO es reconeixien en el consens neoliberal, ELA s'oposaria a aquests acords des dels Pactes de la Moncloa, en clara oposició al PNB que sí que els va secundar. Aquesta oposició hauria quedat en simple prosa si no hagués anat acompanyada, com s'ha dit, del desenvolupament organitzatiu del sindicat, així com de l'establiment d'instruments per a lluita sindical. Instruments que s'han anat adaptant i reforçant amb el pas del temps.

Una caixa reforçada per reforçar les lluites laborals

En el seu inici, pel que fa a la seva evolució i utilització, les limitacions pròpies d'un instrument que havia de consolidar-se van imposar que durant els primers anys només es financessin les vagues d'empresa, no podent fer front a les sectorials. En la mesura en què els recursos de la Caixa s'anaven consolidant es va decidir donar el mateix suport a totes les vagues, bé anessin d'empresa o sectorials. S'indemnitzaven les vagues a partir del tercer dia de durada.

La cobertura de la Caixa en les seves indemnitzacions es va anar modificant amb el pas dels anys. D'un model d'indemnització única es va passar a fer prevaldre la cobertura de la Caixa en funció de l'objecte reivindicatiu —precarietat en sentit ampli— i de la implantació del sindicat en l'àmbit del conflicte.

En l'actualitat hi ha tres nivells d'indemnització:

- I) La indemnització bàsica general és de 1323 euros mensuals.
- II) Si en l'empresa afectada per la vaga el sindicat té un percentatge d'afiliació superior al 35%, la indemnització passa a ser de 1521,45 euros mensuals.
- III) I, finalment, si el conflicte es qualificava d'estratègic perquè les reivindicacions volien abordar la precarietat en totes les seves facetes —inestabilitat laboral, les dobles i triples escales, etc.— la indemnització va passar a ser de 2768 euros mensuals.

El finançament de la Caixa es realitza a través de les quotes que abonen les persones afiliades que treballen —la denominada quota B—, de la qual es destina el 25% a la Caixa de Resistència. La quota B és en l'actualitat de 25,25 euros mensuals.

Una de les característiques de les vagues és la seva durada, degut, entre altres raons, a la negativa patronal a abordar els continguts reivindicatius que tenen a veure amb la precarietat. Quan les vagues es realitzen per tal d'abordar aquests continguts, s'allarguen en el temps. Això confirma que sense instruments que donin suport a la resistència en les vagues és molt més difícil obligar als empresaris al fet que cedeixin privilegis. Només amb la Caixa de Resistència és comprensible una vaga com la que duu a terme la plantilla de Novaltia contra la precarietat, una vaga que ja dura més de 1.000 dies.

En els últims anys, l'ús de la Caixa s'ha incrementat de manera sensible en els sectors més precaris. Hego Euskal Herria és el lloc d'Europa on més vagues es realitzen. Si tenim en compte la dada facilitada per la pròpia administració de l'Estat, més del 50% de les vagues realitzades el 2022 es van dur a terme en el territori d'implantació d'ELA, i ELA és el sindicat que més vagues convoca en tot l'Estat.

El sindicalisme alternatiu té l'obligació de realitzar un debat permanent que abordi reptes, instruments organitzatius i política d'aliances. La Caixa de Resistència no és la definició de l'estratègia d'una organització però la seva existència i ús sí que determina una pràctica alternativa. Un praxi conflictiva que hauria de ser el punt d'unió amb totes aquelles organitzacions que des de posicions anticapitalistes desitgin posar en comú estratègies de lluita.

La Caixa de Resistència d'ELA és l'instrument que cuida de la seva autonomia, també en matèria de negociació col·lectiva, atès que permet a la militància d'ELA decidir l'estratègia de negociació sense haver d'accep-

tar els límits i xantatges per part d'empreses i administracions que estan estenent la precarietat. La durada d'una vaga es decideix a ELA i les empreses no poden interferir condicionant a les plantilles amb el descompte pels dies de vaga.

Totes les persones afiliades a ELA aportem a cadascuna de les lluites que duem a terme amb la Caixa de Resistència, és un instrument solidari, ofensiu per a aconseguir reivindicacions i en molts casos preventius. La Caixa de Resistència ens vacuna enfront d'intents de retallades. En 2021 moltes empreses van comunicar que no iniciarien processos d'acomiadaments col·lectius, vist que a Tubacex, una gran empresa industrial amb més de 700 persones en plantilla, la resposta havia estat una vaga de més de 9 mesos. Aquesta solidaritat organitzada és un valor que preservarem de totes les maneres, perquè és la nostra millor medicina enfront del neoliberalisme.

5. Quaranta anys de reformes i contrareformes laborals sota l'ofensiva i hegemonia neoliberal.

Gènesi, causes i conseqüències laborals i socials

Vidal Aragonés Chicharro

Militant des de mitjans dels anys 90 en moviments en defensa dels drets socials. Advocat laboralista del Col·lectiu Ronda i professor associat de Dret del Treball de la UAB. Diputat de la CUP a la XII legislatura del Parlament de Catalunya

Si en una conversa amb amistats o companyes apareixen les relacions laborals, segurament les primeres idees que es traslladaran són les de precarietat. Si anem a veure que és el que més es destaca sobre la realitat laboral dels darrers anys és l'aparició de 'treballadores pobres'—l'anglèsisme *working poor*. Res d'això forma part de cap malastrugança, és casual o inevitable. La pauperització de les condicions laborals forma part d'un projecte ideològic i d'unes determinades polítiques laborals.

Marx va definir el treball com expressió de l'activitat vital que el capitalisme havia reduït a un mera recerca de mitjans de subsistència i que el mateix era una mercaderia més (Musto, 2022: 200). El teòric i revolucionari alemany entenia que el treball en si no era una mercaderia, sinó que la mercaderia era la capacitat per treballar. És una mercaderia especial, l'única capaç de crear valor (Musto, 2022: 202).

El capitalisme i la seva llei del valor demanen d'un treball menys estable, més precari i temporal. El projecte neoliberal que comença a desenvolupar-se als anys 70 del segle XX i que té el seu gran desenvolupament als anys 80 i 90 de l'anterior segle, vol recuperar la concepció existent sobre el treball en la proposta clàssica del capitalisme: al menor cost. Així, com a mercaderia que és, es vol que es compri a mínim cost —contrac-tes precaris—, que es pugui modificar sense costos —la modificació de condicions de treball— i que es pugui prescindir d'aquesta a reduït cost —acomiadament lliure i amb reduïda indemnització. Podem veure com

els neoliberals es plantegen reduir costos actuant sobre les institucions essencials del Dret del Treball.

Si bé les causes de la precarietat laboral són diferents i combinades el mecanisme formal utilitzat per degradar les condicions de treball han estat les contrareformes laborals dels darrers 40 anys. Certament hem tingut també petits avenços en matèria de Drets Fonamentals, maternitat/paternitat, conciliació de vida laboral, aplicació de la normativa laboral de la UE i prevenció de riscos laborals. Això sí, el que són els elements que determinen la relació laboral han vingut a ser laminats durant els darrers 40 anys. Així, les condicions de treball, l'extinció del contracte —acomiadament—, la modificació de les condicions de treball o la negociació col·lectiva han suposat una pèrdua de drets per la classe treballadora i un enfortiment constant de les posicions patronals.

A l'originari Estatut dels Treballadors (ET) de 1980 apareixien regulades tan sols tres modalitats de contractes temporals. A partir d'aquell moment i durant gairebé 20 anys van proliferar tot tipus de contractes temporals, de tal manera que, quan el 1997 es vol 'racionalitzar' la contractació temporal, la patronal ja ha descobert que en relació a la contractació per temps determinat complir amb la legalitat —utilitzar aquestes modalitats únicament quan existeix causa de temporalitat— o no complir-la en la pràctica no té un efecte més oneros: en la majoria dels supòsits reduir la indemnització de 45 dies per any a 8 dies per any —anys després, de 33 per any a 12 dies per any. Així, formalitzar fraudulentament un contracte temporal davant la seva extinció tan sols pot tenir el mateix cost que haver complert amb la legalitat —havent contractat com indefinit—, per tant: per què formalitzar contractes fixes? A la contractació temporal la van acompanyar mecanismes que faciliten la gestió de la mateixa i que divideixen i atomitzen les persones treballadores: la gairebé il·limitada subcontractació i la legalització de les ETT's. Les ETT's es regulen a l'Estat espanyol a partir de 1994. Aquestes darreres han rebut fins i tot a la darrera 'reforma laboral'³⁵ la possibilitat de gestionar contractes fixes discontinus.

A banda de la contractació temporal l'altre element que converteix la relació laboral en inestable és una regulació de l'acomiadament fàcil i de baix cost per a les empreses. Fins al Reial Decret Llei 17/1977, la indemnitza-

³⁵ Real Decreto-Ley 32/2021 de 28 de diciembre, de medidas urgentes para la reforma laboral, la garantía de la estabilidad en el empleo y la transformación del mercado de trabajo.

ció per acomiadament improcedent no podia ser inferior a 60 dies per any treballat i fins a 60 mensualitats de topall. És amb l'Estatut dels Treballadors de 1980 que s'estableix la indemnització de 45 dies per any treballat amb el topall de 42 mensualitats, així com salaris de tramitació. A partir de mitjans dels anys 90 es desenvolupen supòsits d'acomiadament improcedent³⁶ amb indemnització de 33 dies per any treballat amb topall de 24 mesades que es generalitza amb la contrareforma del PP del 2012 i que manté vigent el Govern de PSOE-UP. Estem parlant d'aquells supòsits en els quals un jutjat declara que no hi ha causa per acomiadar, que extingir el contracte no s'ha fet legalment. És a dir, que no ens trobem davant cap incompliment de les persones treballadores ni causa objectiva per acomiadar sinó amb un acomiadament no ajustat a dret per part de l'empresa. També de la contrareforma laboral del 2012 s'elimina la intervenció de l'Autoritat Laboral per autoritzar els acomiadaments col·lectius i els salaris de tramitació. Aquesta darrera qüestió significava que, pel supòsit que un tribunal declarés la improcedència de l'acomiadament, havien de pagar des de l'acomiadament fins l'opció per l'extinció del contracte com si s'hagués estat treballant, la justificació ben senzilla: si algú ha trencat un contracte de manera no ajustada a dret i en comptes de recuperar el contracte s'opta per extingir-lo, que aboni el període comprés entre que es va fer efectiu l'acomiadament i la sentència que declara la improcedència.

Comentari a banda mereix la contractació temporal a l'Administració Pública, que durant dècades s'ha avalat que pogués ser pràcticament il·limitada en el temps. La justificació per això ha estat que l'adquisició d'una plaça estable ha de trobar origen als principis de mèrit i capacitat, apartant així el frau de llei en la contractació de l'efecte de fixesa. Han estat les resolucions del Tribunal de Justícia de la Unió Europea les que han trencat aquesta estricta interpretació al Regne de Espanya.

Ara, fins i tot, l'acomiadament és lliure en tots els supòsits: si és procedent per causa disciplinària, sense indemnització; si és per causes objectives, 20 dies per any amb topall d'un any; si és improcedent ja sigui disciplinari o objectiu, 33 dies per any treballat, sense salaris de tramitació. També la contrareforma del PP del 2012 va facilitar al màxim els acomiadaments per causes objectives que tenen una indemnització reduïda —és manté també intacte la regulació per part del Govern del PSOE-UP.

³⁶ Ley 63/1997, de 26 de diciembre, de Medidas Urgentes para la Mejora del Mercado de Trabajo y el Fomento de la Contratación Indefinida.

Si bé la temporalitat —i la seva gestió—, conjuntament amb la facilitat que suposa acomiadar, és la clau de volta a través de la qual es construeix la precarietat laboral, hi ha d'altres institucions del Dret del Treball que s'han modificat per desenvolupar la mateixa. Al llarg dels darrers 40 anys, diferents contrareformes han desenvolupat el contracte a temps parcial, el que suposa no tenir ni tan sols una jornada a temps complert. Això ve acompanyat de la possibilitat d'establir hores complementàries, el que *de facto* és una desregulació permanent del temps de treball a favor de les empreses. Cada vegada s'ha facilitat més el contracte a temps parcial, així fins i tot la darrera contrareforma del Govern PSOE-UP possibilita la seva extensió a contractes de formació i aprenentatge. També hem tingut i tenim alguns contractes dels anomenats d'aprenentatge on les retribucions són inferiors.

Però si hi ha hagut una institució del Dret del Treball que s'ha transformat i ha passat de ser garantia de conquesta col·lectiva de drets a eina de desregulació, aquesta és la negociació col·lectiva. El conveni col·lectiu és el gran contracte de classe: la classe treballadora es sotmet a les condicions de treball de l'empresa i a canvi hi ha una garantia de mínims pel que fa a condicions laborals. Progressivament s'ha permès que el mateix conveni col·lectiu pogués ser una eina, també, de desregulació. Amb les modificacions del 1994 es possibilita la pèrdua de compliment retributius. Amb més profunditat a partir de 2010, es permeten la modificació de conceptes amb origen al conveni col·lectiu. A partir del 2011, també es permet fins al 5% de distribució irregular de la jornada, percentatge que es va acabar incrementant fins el 10%. Amb la contrareforma laboral del PP del 2012 es permet inaplicar el conveni a empreses amb dificultats, a la vegada que s'atribueix preferència aplicativa del conveni d'empresa sobre els convenis de sector pel que fa referència a les condicions determinants de la relació laboral —el Govern del PSOE-UP únicament va derogar el que feia referència a salaris però no a les restants condicions. També la possibilitat que no hi hagués ultraactivitat del convenis col·lectius —parcialment recuperada pel Govern del PSOE-UP— debilitava al màxim la part social.

Per últim, però no menys important, hi ha hagut un altre procés que ha facilitat la inestabilitat laboral. Parlem de la cada vegada més senzilla, pels empresaris, possibilitat de modificar les condicions de treball. En un primer moment, a l'any 1994, es desenvolupa el grup professional i es fa

cilita la modificació d'algunes condicions de treball, com els horaris.³⁷ En un salt més, la contrareforma laboral del PP del 2012 facilita al màxim la modificació de totes les condicions de treball —excepte el pas de contracte a temps complert a temps parcial—, així com el canvi de lloc on es treballa que implica canvi de residència.

Treball més enllà de relacions laborals reconegudes i l'estricta compliment de la legalitat

Aquest canvi d'escenaris de drets són la bastida a través de la qual s'ha construït la precarietat laboral. Evidentment estem parlant de realitats on s'aplica el dret laboral o on s'aplica el dret laboral que correspon. A banda de les mateixes tenim tot un seguit de realitats on ni tan sols formalment s'aplica la normativa laboral: dels falsos autònoms a la realitats de persones treballadores sense permís de treball, passant pel dia a dia on les dones no tenen *de facto* les mateixes realitats laborals que els homes.

Una de les expressions de l'hegemonia neoliberal és l'incompliment conscient i sistemàtic de la legalitat. Així, els que es presenten com grans defensors de l'ordre i el *status quo*, quan del que es tracta és de tributar o de complir els drets laborals, resulten ser els grans incomplidors. Insistim, no es tracta d'una errada o dubte, sinó d'una actuació en què es coneix l'existència de drets laborals i obligacions empresarials però s'opta per incomplir les mateixes. En aquest sentit hi ha dos grans models: l'economia informal i les noves realitats en forma de plataformes i aplicacions.

Podríem començar recordant que sota la denominació de 'becaris' s'amaguen com a mínim dues figures: un becari que expressa realitzar un aprenentatge i estudi però alhora realitza activitats que són de treball efectiu per uns ingressos més reduïts que si fes l'activitat amb contracte laboral: i una segona figura que és simplement un frau, doncs fa passar per beca el que veritablement és una relació laboral.

En dos extrems oposats del món on no s'apliquen *de facto* els Drets Laborals trobem els anomenats 'falsos autònoms' i les persones migrades sense permís de treball. Pel que fa a les 'falses autònomes', són relacions

³⁷ Ley 11/1994, de 19 de mayo, por la que se modifican determinados artículos del Estatuto de los Trabajadores, y del texto articulado de la Ley de Procedimiento Laboral y de la Ley sobre Infracciones y Sanciones en el Orden Social.

on hi ha totes les notes de laboralitat i que es vesteixen de suposades relacions mercantils o civils. Per garantir formalment això es demana que es tingui l'alta al règim d'autònoms. El que pot semblar inicialment com no més perjudicial que una relació laboral —s'ingressen moltes més retribucions— pot ser un drama o malson quan arriba una crisi, es dóna malaltia o hi ha jubilació, de sobte no hi ha garanties per res. Pel que fa a les persones migrades sense permís de treball també depenen, pel que fa a les seves condicions, dels cicles econòmics: si hi ha molta activitat i necessitat de mà d'obra poden fins i tot ingressar en quanties netes el mateix que una persona amb permís de treball. Quan arriba la crisi, no únicament no se'ls apliquen els mateixos drets sinó que poden tenir una realitat més propera a l'esclavatge que a una relació laboral. Una Inspecció de Treball permanentment col·lapsada és garantia de poder funcionar amb un relatiu risc al marge de la legalitat i una legislació que no reconeix tots els drets ni garanteix les mateixes prestacions per les persones migrades són una nova expressió de precarietat.

Les Administracions, infrafinançant la Inspecció de Treball, faciliten que no es pugui actuar contra el frau. En el model neoliberal també s'inclou el desgastar, incomplir o construir una realitat pantalla al Dret Laboral. De la mateixa manera, si fem una mirada feminista o en relació a les persones migrades podem trobar com les seves condicions són encara pitjors que les dels homes o persones treballadores autòctones o amb permís de treball.

Els efectes laborals de 40 anys de contrareformes laborals

Si fins el 1988 la contractació temporal es situava per sota del 15%, és a dir, que gairebé el 90% de les persones treballadores eren indefinides —fixes—, a partir d'aquell moment la taxa de temporalitat es situarà durant els 20 anys posteriors entre el 30 i 35%, i únicament cau per la destrucció d'ocupació de la crisi del 2008, si bé entre 2008 i 2021 no baixarà del 20% (INE, 2021). Això es va fer efectiu quan, durant dècades, el 90% dels contractes eren temporals i el 10% indefinits.

A mitjans de 1977 es va donar una de les principals crisis d'Europa, especialment a l'Estat espanyol i els Països Catalans. Es passava d'un nivell de desocupació del 5% el 1977, del 10% el 1979 i del 15% el 1981; encara teníem un normativa garantista que amb d'altres factors evitava

situar la desocupació al 20 o 25%. La crisi post 92 provoca un salt en la desocupació: del 15% el 1991 al 25% a finals del 1993, una destrucció d'ocupació més ràpida i més intensa. A la finalització del 2006, el nivell de desocupació era del 8,5%; al gener de 2013, era de 26,6%. Amb gairebé un increment del 20% en 5 anys, crida molt l'atenció que fins i tot després de 4 anys de creixement de la desocupació la contrareforma laboral del PP no va trencar amb la sagnia.

Les ETT's han passat de contractació 0 el 1995 a 4.300.000 contractes l'any 2019. És possible que en els propers anys continuï augmentant la contractació a través d'ETT's. De la mateixa manera, gairebé un milió i mig de persones treballadores són subcontractades (OECD, 2022). Si hi ha una afectació important de les ETT's sobre un determinant sector de la classe treballadora aquest és el jovent, doncs a principis del mil·lenni el 43% dels contractes els feien amb menors de 24 anys.

Pel que fa a la contractació a temps parcial evoluciona de pràcticament la seva inexistència a les següents dades del 2021: 6,5% homes i 22,4% dones respecte a la contractació total, 3,5% homes i 10,4% dones respecte l'ocupació total (INE, 2021). De la mateixa manera, la contractació a temps parcial augmenta i es situa el darrer any en el segon màxim històric amb 2,57 milions, així com el contracte fix discontinu —*de facto* una realitat de contracte que en còmput anual no és a temps complet—, que creix a nivells mai vistos abans. Per últim, la reducció de la formal contractació temporal no es transforma, per ara, en major estabilitat: els índex de rotació o extinció de contractes estan al mateix nivell. El 2022 ja s'han doblat els contractes fixes discontinus respecte el 2021, amb 830.000 noves contractacions.

Les dues darreres dècades han estat una minoria els convenis col·lectius amb clàusula de revisió salarial segons l'IPC. Els convenis registrats fins el mes de desembre de 2022 deixen una pujada mitjana dels salaris de tot just **un 3% a Catalunya (Ministerio de Trabajo y Economía Social, 2022)**. Això, amb una realitat d'IPC de 5,8%, és una caiguda dels salaris de gran brutalitat. A banda hem de tenir en consideració que durant més 3 dècades els salaris han estat gairebé sempre inferiors als IPC's. Si tot això ho traslладem a realitats concretes podem observar que els salaris a convenis col·lectius pel període 2009 a 2022 han tingut una caiguda del 12,8% dels salaris. No, no és que no s'actualitzin, sinó que cauen. Això juntament amb un IPC del darrer any de 2022 al voltant del 10% en molts

moments i un increment del cost de la vida en habitatge, subministres i alimentació molt superior.

Si prenem com a referència els efectes següents a la contrareforma laboral del PP i sobre el jovent, l'efecte és encara més dramàtic: de 16 a 25 anys, a l'Estat espanyol, el salari va caure dels 11.954 euros el 2011 als 11.039 el 2015 (INE, 2017); si 4 anys van augmentar els IPC's un 4,6% i els salaris baixaven gairebé un 10%.

Tant o més important que la modalitat contractual és la durada real dels contractes, ja siguin temporals o indefinits. Les noves regulacions del contracte temporal i el contracte fix discontinu ha comportat que el 2012 els nous contractes fixes tinguessin una durada mitjana de 45 dies, i gairebé una tercera part no superen el mes.

Els efectes socials de 40 anys de contrareformes laborals

L'empobriment laboral ha vingut de la mà de reducció dels salaris, la contractació a temps parcial i la inestabilitat contractual.

Que una relació laboral no sigui estable, ja sigui perquè formalment és temporal o perquè l'acomiadament és lliure i de baix cost, té efectes sobre com viu el seu lloc de treball qui l'ostenta. L'extensió de temporalitat i l'actual realitat d'acomiadament fàcil i de baix cost —inestable— té com a efecte en la consciència una certa paralització a l'hora de lluitar per drets o fins i tot un cert desinterès pel qui no se sap si serà el seu futur lloc de treball. Pel contrari, qui té una relació laboral estable on l'acomiadament és difícil, l'opció per sindicar-se i lluitar per millorar les condicions laborals guanya. Així, el debilitament de la relació laboral dels darrers anys té efectes també contraris a la defensa col·lectiva de les condicions de treball.

Els altres elements que faciliten més l'acomiadament són l'eliminació dels salaris de tramitació i de l'autorització per part de l'Autoritat Laboral dels acomiadaments col·lectius. En les relacions laborals de poca antiguitat —2 o 3 anys—, el cost per les empreses és tan baix pel que fa a la indemnització —33 dies per any treballat— que els salaris de tramitació, si s'haguessin mantingut, podrien jugar un cert paper dissuasiu. Pel que fa a l'autorització del poder polític, és el que en darrera instància ens apartava pràcticament de l'acomiadament lliure. Fins l'any 2012, no es podien fer efectius acomiadaments si l'Autoritat Laboral no ho autoritzava. Això, i

una normativa no tan permissiva amb les extincions per causes objectives, establia una realitat de negociació real entre les parts —social i patronals— i fins i tot la possibilitat d'oposar-se i no acceptar per la part social. Ara, això darrer forma part d'actuacions heroiques de resistència obrera.

L'existència de múltiples causes d'acomiadament i la gradual reducció dels drets davant del mateix suposen, en la pràctica, una transformació del 'contracte fix' en un contracte sotmès al termini d'extinció que decideix l'empresa. El que determina l'estabilitat en l'ocupació ja no és únicament la formalitat del contracte, temporal o indefinit, sinó el cost que suposa per a les empreses la seva extinció.

La subcontractació i les ETT's tenen també com a efecte una desvinculació absoluta amb l'empresa real. En aquest supòsit, ni tan sols l'ocupador formal és l'empresa per la que en darrera instància treballen. Això provoca, a banda de gestió temporal de feina, atomització i separació entre les persones treballadores. Els 'de l'ETT' o 'jo no sóc de l'empresa' són expressions habituals entre qui realment es veu separat de companys i companyes de feina. No caldria dir que això separa de lluitar conjuntament i que algunes vegades fins i tot enfronta. La perspectives per les mateixes és el creixement, en la mesura que la contrareforma del PSOE-Unidas Podemos li van donar la possibilitat de gestionar contractes fixes discontinus, fins llavors no possible.

I per últim, el contracte a temps parcial i la utilització del contracte fix discontinu fraudulentament també són elements de precarietat. El primer té un doble efecte en la majoria de supòsits: acabar treballant a la carta, en la mesura que s'afegeixen a la jornada pactada hores complementàries *de facto* com l'empresa vol. El segon, la necessitat d'una segona feina o marxar de la mateixa tan bon punt es trobi una altra feina a temps complert. El contracte fix discontinu té també un efecte semblant en relació a la necessitat de buscar una altra feina per el període de l'any que no es treballa amb el mateix, o fins i tot una altra feina que procuri ingressos tot l'any.

Ha estat poc estudiada tota la significació social dels convenis col·lectius. Els convenis col·lectius havien jugat històricament un paper de gran contracte de classe: a canvi de determinades condicions de treball et dono pau social. El conveni històricament apareixia com una eina per millorar els mínims establerts a les lleis o contractes individuals; alhora que el conveni d'empresa servia per millorar allò que s'establia en el conveni de sector. A partir dels anys 90, i sobre tot amb la contrareforma laboral del 2012, la negociació col·lectiva pot passar a ser un mecanisme on es

perden drets salarials: a un conveni posterior pot eliminar complements retributius. Més complex va ser l'escenari que va generar la pèrdua d'ultra activitat dels convenis aprovada el 2012. Això significa que l'afectació col·lectiva d'un conveni col·lectiu podia desaparèixer com a tal una vegada finalitzava la seva vigència, històricament es mantenia fins al següent acord col·lectiu. Això es va utilitzar per tensar la representació de les persones treballadores a qui se'ls demanava acord a la baixa, o sinó deixar sense conveni a les noves contractacions una vegada finalitzada la vigència temporal d'un conveni.

De la 'generació precària' a la generalització de les 'treballadores pobres'

Les darrers dues dècades han consolidat una nova generació de treballadores on la majoria ja no coneix l'estabilitat laboral i els salaris dignes. Dos dels grans efectes d'aquestes contrareformes laborals han estat una caiguda dels nivells salarials i una realitat de manca d'estabilitat laboral —ja sigui per la contractació temporalitat o per la facilitat per acomiadar. Tant és així que les darreres dues dècades, del 2002 al 2021, els salaris reals ajustats a la inflació augmentaven una mitjana del 36% als Estats de l'OCDE i disminuïen en un 1,11% a l'Estat espanyol (Slodkowski, Sugiyura i Lewis, 2022). Sí, 20 anys després els salaris són inferiors.

Si posem en relació salaris mitjans amb preu de l'habitatge —pagament d'hipoteques o lloguer—, la majoria de les persones treballadores no poden viure soles. Les dades de l'Enquesta Contínua de Llars revelen com a 805.100 llars espanyoles —més del 4%, una de cada 22—, pares, mares o parelles de més de 65 anys conviuen amb fills que han complert els 25, xifra a la qual cal sumar-hi 493.600 més en què els progenitors tenen entre 55 i 64. Set de cada deu joves de 16 a 30 anys continuen vivint amb els seus pares, amb una taxa creixent que ja supera el 54% en el cas dels que en tenen més de 25 i que fa anys que augmenta en totes les franges d'edat. Encara no som prou conscients dels efectes que això suposa.

Dels contractes formalment indefinits creixeran els de temps parcial i el fix discontinu, fet que ampliarà la precarietat en el contracte no temporal.

Tot això consolida i desenvolupa la figura de les 'treballadores pobres', que se situa en gairebé el 20%: són, aquells i aquelles que si bé tenen feina es situen per sota del llindar de la pobresa. Malauradament, la perspectiva

pels propers anys serà aprofundir aquesta tendència; per una banda per la consolidació normativa del PP de 2012, i per altra per una perspectiva de realitat econòmica de baixos nivells de creixement i d'encariment del cost de la vida. També jugarà una paper important la substitució per jubilació de la generació de la indústria per la generació dels serveis, així com l'eliminació de llocs de treball a través de la robòtica i el desenvolupament tecnològic, cosa que també pot afectar a l'ocupació en termes generals.

És així com el que fins ara havia estat una generació precària, ara passarà a ser una majoria de treballadores pobres. D'aquesta manera, tindrem 4 o 5 realitats laborals molt diferents, estratificació dins de la classe treballadora, si bé gairebé una majoria serà pobra. Sempre les dones i les persones migrades en una realitat pitjor.

Encara no s'han valorat prou els efectes socials que causarà la nova realitat. En tot cas és un polvorí que això es doni en una mateixa generació. És a dir, no parlem d'una generació que viurà pitjor que els seus avantpassats, sinó que viurà pitjor que si mateixa. Van conèixer una realitat laboral i social a la infantesa que els hi serà negada durant tota la seva vida com adultes.

Aquest article tenia una petició d'anàlisi en base al dret laboral però la precarietat té una expressió i elements en la seva constitució que van més enllà i que tampoc podem enumerar en aquest text. De la mateixa manera, les solucions es troben més enllà del Dret, doncs és un instrument de dominació. Però en el cas del Dret Laboral sí que pot ser una eina de reequilibri social.

A banda de la formalitat legal i la realitat dels convenis col·lectius, com sempre, la recuperació de les condicions laborals vindrà donada, un cop més, pel nivell de mobilitzacions i lluites que es puguin donar entre la classe treballadora.

Referències bibliogràfiques

- Eroski, S. Coop. (2002, 18 gener). Comisión Nacional del Mercado de Valores. *Eroski*. <https://corporativo.eroski.es/wp-content/uploads/2019/02/emision-aportaciones-financieras-subordinadas-2002-eroski.pdf>
- Instituto Nacional de Estadística (INE). (2017, 28 juny). Encuesta Anual de Estructura Salarial. Año 2015. *INE*. https://www.ine.es/prensa/ees_2015.pdf

- Instituto Nacional de Estadística (INE). (2021, 7 abril). Encuesta Continua de Hogares. Año 2020. *INE*. https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176952&menu=ultiDatos&idp=1254735572981
- Instituto Nacional de Estadística (INE). (2021, 27 gener). Encuesta de Población Activa. *INE*. https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176918&menu=resultados&idp=1254735976595
- Ministerio de Trabajo y Economía Social. (2022). Estadísticas de convenios colectivos de trabajo. (2022). <https://www.mites.gob.es/estadisticas/cct/welcome.htm>
- Musto, Marcello. (2022). *The Marx Revival. Conceptes clau i noves Interpretacions*. Tigre de Paper.
- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (OCDE). (2022). Perspectivas de Empleo de la OCDE 2021. Navegar por la crisis causada por Covid-19 y la recuperación. *OECD*. <https://doi.org/10.1787/5a700c4b-en>
- Slodkowski, Antoni; Sugiura, Eri; Lewis, Leo. (2022, 17 febrer). Inflation bites: what it would take for Japan to get a national pay rise. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/d7680c3c-0bea-4531-9154-ce291d5f9d77>

BLOC II.
**LA OFENSIVA
NEOLIBERAL CONTRA
NATURA, TERRA I
MENJAR**

6. La gran reforma agrària capitalista.

De l'agricultura familiar a les plataformes exportadores, història d'un atzucac

Javier Guzmán

Llicenciat en Ciències Polítiques i Sociologia. Especialista en polítiques agroalimentàries. Actualment Director de Justícia Alimentària, ha desenvolupat el seu treball vinculat a diferents organitzacions internacionals a Amèrica Llatina i Àfrica

Si haguéssim de fer un breu resum dels enormes canvis que ha sofert el sistema alimentari i agrari a l'Estat espanyol, podríem dir que hem passat d'un model on predominava l'agricultura familiar i destinada a mercats locals, a un model industrialitzat, assalariat i focalitzat en l'exportació d'aliments i la inserció en el mercat global alimentari.

Per a què aquesta gran revolució hagi tingut èxit, hi ha un moment i un ingredient clau. El moment, la nostra entrada al mercat únic europeu i l'ingredient necessari, el baix cost laboral en el sector alimentari. És d'aquesta manera que s'ha produït una veritable reforma agrària, però no la clàssica de distribució de terres entre els pagesos, més aviat una en sentit contrari, una caracteritzada per una major concentració de recursos en menys mans i desconnectada dels nostres mercats locals i alimentació.

Però anem a pams. Aquesta reforma, deia, no sols es donarà en el sector agrari, sinó també d'una manera hiperaccelerada i gairebé més intensa en el sector ramader —passant de l'any 1982 amb una majoria de les explotacions que pertanyien a persones físiques fins a l'actualitat, on, com és conegut, el model de ramaderia empresarial és el majoritari i que ha portat endavant una reconversió completa. Una veritable revolució secundada per les ajudes de la PAC i que dona com a resultat un model súper intensiu i verticalitzat, on pràcticament desapareix la ramaderia tradicional, convertint el nostre país, en un parell de dècades prodigioses, per exemple, en el tercer país del món en producció i exportació de carn porcina del món —només darrere de USA i la Xina— amb els enormes i coneguts costos mig ambientals que ha suposat.

I en aquest punt hi ha qui pot pensar que aquestes dècades i transformació del sistema alimentari no ha estat una altra cosa que l'evolució del període anterior, on, com sabem, amb el 'desenvolupisme' i la necessitat de mà d'obra barata industrial, es va produir la gran crisi de l'agricultura tradicional i el conegut èxode rural —que per cert encara no ha cessat.

Si bé és cert que es va produir ja una intensa pèrdua de factor treball, la realitat és que no va haver-hi una gran reestructuració dels models productius, sinó que aquests van tenir lloc, juntament amb la signatura del Tractat d'Adhesió a la Llaavors Comunitat Econòmica Europea (CEE), el 1985. De tal manera, va suposar un canvi que fins i tot els països centrals de la CEE van veure amb reticències la incorporació de l'Estat espanyol a nivell de dúmping comercial a causa dels molts menors costos productius del país que acabava de sortir de la dictadura. Per això es va incloure una clàusula aranzelària per a les exportacions hortofructícoles espanyoles de 10 anys. Un període que es va escurçar en posar-se en marxa el mercat únic l'any 1993, i aquesta va ser la segona data clau. Això va suposar l'aparició de 500 milions de consumidors sense aranzels i sense fronteres que, al costat d'altres factors productius d'infraestructures de comunicació i moviments migratoris, han estat decisius per a la inserció al mercat global i el gran creixement espanyol en producció i exportació. Ni les persones més optimistes del sector, segurament, podrien haver imaginat, a mitjans dels anys 80, que avui la plataforma agroexportadora del sud de l'Estat seria la líder mundial de les exportacions en fruites i hortalisses i que vendria la mateixa quantitat que Itàlia, França, Bèlgica, Holanda i Alemanya juntes.

Així hem passat en menys de quatre dècades, d'una exportació de 2,4 milions de tones a prop de 14 milions de tones. I és just en la dècada dels 80 i 90 quan entrem de ple en l'alimentació capitalista global. Mirem algunes dades per veure la dimensió de l'assumpte.

L'Estat espanyol produeix gairebé una quarta part de totes les fruites —no cítriques— i hortalisses de la Unió Europea. És també el primer exportador europeu i el tercer a nivell mundial. L'exportació de fruites i hortalisses fresques l'any 2021 va ser de 13,4 milions de tones —5,7 milions d'hortalisses i 7,6 milions de fruites. Les seves destinacions són Alemanya, França, el Regne Unit i Holanda, principalment. Pel que fa als cítrics, la Comunitat Valenciana és la principal regió exportadora del món. El 60% de la collita s'exporta, sent el seu destí principal els supermercats d'Alemanya, França i el Regne Unit. L'Estat espanyol és el segon país del món en superfície d'hivernacles —molt prop del primer, la Xina—, gairebé la meitat es concentren a la regió d'Almeria, costa de Granada i Múrcia. A això cal sumar Huelva, amb les maduixes i altres fruits vermells, els cítrics del Llevant i les fruites amb os del ponent català. Andalusia exporta uns 4,4 milions de tones anuals, la Comunitat Valenciana 3,8 milions de tones,

la Regió de Múrcia 1,3 milions de tones i Catalunya —zona de Lleida— gairebé un milió de tones.

L'Estat espanyol és el número 1 a la Unió Europea en porcs sacrificats. Pels nostres escorxadors passen i moren anualment més de 56 milions de porcs, un de cada quatre porcs sacrificats a la UE. Els dos nuclis principals productors de carn són Catalunya i Aragó, que produeixen el 41% i el 18% de tota la carn estatal, respectivament. Catalunya produeix 2 milions de tones de carn de porc anuals. Fa 20 anys, produïa 950.000 tones, menys de la meitat. I és que la cadena global de la carn de porc té com un dels seus centres d'operacions Catalunya, la qual cosa la converteix en una immensa plataforma productora i exportadora: un polígon industrial de fabricació porcina que importa part dels components necessaris —pinsos, additius, animals, farmacologia, etc.—, els assembla —fet que provoca greus impactes socials i ambientals— i, finalment, exporta el producte final —la carn de porc— a mercats internacionals. L'objectiu principal d'aquesta producció és l'exportació. En concret, el 79%. Catalunya exporta el 51,53% del total de la carn exportada per l'Estat i el 22,56% del que exporta la UE.

També la indústria de transformació del peix i marisc espanyola és una de les més importants del món, amb els seus 825.000 tones de productes fabricats a l'any. D'aquest volum, el més important correspon a les conserves, i el rei absolut d'aquestes són les llaunes de tonyina —el 70% de totes les conserves i preparats—, seguides a distància de musclos, sardines, verats i anxoves. Un selecte grup de grans corporacions controlen el 75% del volum de negoci i el 70% de tota l'ocupació —unes 20 000 persones. Aproximadament el 70% de la producció s'exporta a tot arreu, encara que els principals destins són França, Itàlia, Portugal, Països Baixos i Alemanya —a la UE— i el Regne Unit, els Estats Units, el Marroc i Turquia —fora de la UE. Les conserves de tonyina són el producte pesquer més consumit a nivell mundial, fins al punt que el 75% de les captures de tonyina es destina a les conserves. El mercat de la tonyina, com el de la resta de les mercaderies globals, es caracteritza per una estructura oligopòlica. Les companyies mundials més significatives estan distribuïdes entre els principals països productors, amb un elevat nivell de concentració. En les conserves de tonyina, l'Estat espanyol és un actor mundial clau. És el primer país europeu en l'extracció i transformació de tonyines per a conserves, amb un 64% del total i 374.000 tones a l'any, i el segon del món darrera de Tailàndia.

Quan es veuen aquestes dades totes juntes, la gent es sorpren: ens hem convertit en una autèntica plataforma exportadora d'aliments. La seva orientació cap a mercats externs, la seva aparentment elevada tecnificació i la seva intensa utilització de mà d'obra han convertit als territoris en els quals s'assenten en l'escenari d'intensos processos de mobilitat del treball i del capital, com ho són Huelva, Múrcia, Almeria, Catalunya i Galícia. Autèntics *hubs* d'alimentació global, entorn dels quals es produeix una intensíssima transformació social, política i

ambiental. Aquestes plataformes agroexportadoras són nodes de connexió dins de la xarxa alimentària global. Suposen la creació de microestats dins d'un estat, zones franques de la producció agroalimentària caracteritzades per una alta concentració espacial, una intensa connexió entre si, estructures socials pròpies i un entorn institucional que abasta des d'institucions polítiques a centres especialitzats de recerca.

D'això ha anat aquesta gran reforma capitalista agrària, no de la modernització de l'agricultura familiar, sinó de la seva desaparició. No és un model pensat a ajudar-los a competir venent als mercats europeus, sinó un sistema creat i al servei d'entramats macroempresarials que suposen un important node de poder econòmic i polític.

Els anys 80 van suposar, per tant, un abans i després. I és que la globalització dels sistemes alimentaris ho ha transformat tot. La nova fase del capitalisme ha suposat la reconfiguració dels sistemes alimentaris provocant una esquerda irreversible entre els models alimentaris capitalistes clàssics i els neoliberals. Una fractura que es vertebrava en els territoris generant pols de concentració de capital, treball, inversió i altres de desertificació, perifèria i abandó. La globalització del sistema agroalimentari ha donat lloc al sorgiment, de llarg a llarg del planeta, de nous enclavaments d'agricultura intensiva.

I per a què aquest miracle neoliberal hagi tingut lloc, cal parlar del gran ingredient secret, que —per a garantir la competitivitat dels productes agrícoles en els mercats globals— no és un altre que el fet que les empreses del sector, amb el suport de les institucions públiques, s'han basat en la pressió constant a la baixa dels costos laborals. Inicialment, la mà d'obra temporera va ser autòctona, però es va produir un transvasament d'aquesta a altres sectors econòmics.

Va començar llavors una cerca dels grups socials més vulnerables, que continua avui dia. Des dels anys 80 cap aquí, han anat apareixent diferents normatives i legislacions que han anat regulant els fluxos migratoris, i les seves condicions han estat la bastimentada reguladora que ha acompanyat i impulsat el procés d'internacionalització del sector. De treballadors autòctons pobres es va passar a treballadors pobres estrangers, de població estrangera subsahariana a població de l'est d'Europa, de població de l'est a població marroquina, d'homes a dones, de poloneses a senegaleses, de senegaleses a marroquines. Aquesta cerca de mà d'obra subordinada i amb menys drets que la resta sempre ha comptat amb cobertura legal. Basta analitzar les diferents lleis d'estrangeria sota el prisma de les necessitats empresarials del sector agroexportador. La contractació de mà d'obra vulnerable i migrant en la agroexportació s'ha estat realitzant a través de dos mecanismes: la contractació en origen —que és la majoritària en alguns sectors com el de la maduixa i altres fruits vermells de la regió de Huelva— i la contractació de mà d'obra estrangera que ja està dins de les fronteres de l'Estat. Part d'aquesta mà d'obra està regularitzada; una altra part, no.

La contractació en origen compta amb la política de contingents, la regulació dels quals es remunta als anys 90. Aquesta política d'anar a buscar persones treballadores vulnerables als seus països d'origen, portar-les, que treballin i després retornar-les, s'ha anat armant legalment en diverses fases. El procediment per a reclutar persones temporeres estrangeres que no es troben a l'Estat espanyol ha passat a denominar-se gestió col·lectiva de contractacions en origen. Aquest procediment proporciona a les explotacions fructícoles la mà d'obra necessària per a les activitats de temporada a través de l'autorització de residència temporal. A més de coordinar les lleis d'estrangeria amb els interessos agroexportadors, es crea un mercat laboral diferenciat, amb menys drets que la resta de la població. Com a exemple: amb les seves gairebé 7.000 hectàrees de cultiu, a Huelva es conrea el 95% de la maduixa que es produeix a l'Estat. La patronal de la maduixa estima que es necessiten uns 100.000 llocs de treball a cada campanya. Les dones suposen el 80% de la plantilla de gener a juny, i són retornades després al seu país d'origen. Unes 14.000 venen del Marroc. Cada any ferris plens de dones marroquines desembarquen a Algesires procedents de Tànger. Milers de dones són reclutades —després d'un procés de selecció més que qüestionable—, transportades i distribuïdes en les diferents explotacions. El segon mecanisme és la contractació de mà d'obra estrangera que ja és al país. El principal 'calador' empresarial per a obtenir la mà d'obra vulnerable necessària es troba entre aquest grup de població i entre la població estrangera amb permís de residència legal.

Dels contractes registrats a persones treballadores estrangeres, el 32% corresponen al sector agrari. A Huelva representa el 89% dels contractes a persones estrangeres; a Múrcia, el 82%; a Almeria, el 62%; a Lleida, el 51%. La contractació estrangera està, per tant, sobre representada en determinats sectors i regions. I això, més enllà de la naturalesa de temporalitat d'unes certes activitats agrícoles, té molt a veure amb les condicions que s'ofereixen i amb qui està disposat a acceptar-les. Mantenir la posició privilegiada que el sector hortofructícola ha aconseguit en els mercats europeus no és fàcil. Les xarxes alimentàries globals són un territori hostil on es barregen els aspectes econòmics amb els geopolítics i les crisis globals. La posició dominant de l'Estat espanyol es troba seriosament amenaçada des de dos fronts. Així, d'una banda observem el poder cada vegada més creixent del Marroc com a subministrador dels mateixos productes que els del mar de plàstic, la forta embranzida d'Egipte o Sud-àfrica com a subministradors de cítrics o la presència cada vegada major de productors de l'est europeu en els mercats centrals del continent.

La fragilitat d'aquests sistemes globals comporta la necessitat d'ajustar constantment els costos per poder mantenir la quota de mercat internacional. I com es poden abaratir els costos? Si cal reduir costos només hi ha un factor sobre el qual es pot realment actuar: la mà d'obra, que a més té una importància aclaparadora. Prenguem el cas dels cítrics. Si agrupem la mà d'obra de les fases de producció, recol·lecció i processament tenim que gairebé el 40% dels costos són mà d'obra.

Així s'explica l'arsenal d'exploatació laboral que hem vist. No sols es tracta de salaris baixos, sinó de salaris pagats a preu fet —en funció de la producció—, de treballar més hores de les convingudes, de no pagar hores extraordinàries, de declarar menys dies a la Seguretat Social, de no facilitar un allotjament adequat o del paper totalment central que tenen les ETT en moltes regions agroexportadores. Finalment, ressaltar que el sistema actual necessita l'existència d'una segmentació per ètnia i per gènere. La substitució ètnica —facilitada per les polítiques d'immigració, regularització, contingents i contractes en origen— forma part de la cerca de grups de població vulnerables, disposats a acceptar la precarietat. Pel que fa al gènere, l'argument esgrimit per part de l'empresariat és que les dones són menys conflictives, més treballadores i fins i tot millors per al treball del camp per qüestions físiques. En definitiva, les tria com a part d'una estratègia per a reduir conflictes socials i laborals.

És a dir, durant les dècades dels 80 i 90 es va desenvolupar un model d'agricultura industrial, globalitzat, basat en la creació de grans mercats globals alimentaris, sobre la base d'hidrocarburs barats i 'inacabables' i una competència a la baixa dels costos laborals. En l'actual escenari, des del punt de vista energètic, climàtic, de respecte als drets humans, salut alimentària, etc, aquest model esdevé una enorme amenaça que ha de ser desmantellat i transformat per assegurar la nostra alimentació. Una transformació sobre bases molt diferents a les que ha tingut aquesta autèntica turborevolució alimentària que hem vist. Una transformació basada en models de producció més descentralitzats, basats en mercats locals, en dietes sanes i adaptades i amb objectius ambientals i climàtics a mig termini, on ara els factors d'èxit clau seran la recuperació de l'agricultura familiar i l'articulació i enfortiment dels mercats locals.

7. Infraestructures energètiques, extractivisme i despoblament.

De les promeses i els relats a la realitat territorial

Sergi Saladié Gil

Doctor en Geografia per la Universitat Rovira i Virgili (URV). Professor associat i investigador al Departament de Geografia de la URV. Professional autònom realitzant tasques en planejament territorial, paisatge i energia

L'aproximació que Slavoj Žižek (2006) fa sobre les relacions entre els territoris 'llestos' i 'no llestos' –on els primers exporten als segons els elements o pràctiques negatives–, és una bona base de partida per intentar explicar el perquè d'algunes de les dinàmiques d'implantació dels diversos sistemes de producció d'energia elèctrica en el territori català, i de les seves conseqüències socials i econòmiques en aquests territoris.

Efectivament, al marge de l'existència o no del recurs energètic en qüestió en un territori concret—especialment important per explicar algunes lògiques d'implantació de sistemes de producció d'electricitat que usen recursos renovables com l'aigua o el vent, la marginalitat, perifèria i/o invisibilitat d'alguns territoris respecte els centres (Rosales, 2008; Sempere, 2008; Zografos i Saladié, 2012), generalment acompanyada d'una absència de planificació territorial i especialment de projectes de futur propis de cadascun d'aquests territoris marginals—, expliquen en bona mesura els processos d'implantació de centrals de producció d'energia elèctrica.

Aquesta situació s'estén molt bé quan hom es pregunta 'perquè' les centrals nuclears a Catalunya estan instal·lades a les Terres de l'Ebre. És conegut (La Clau, 2011) que l'any 1964 França i Espanya van signar un acord per construir una central nuclear que pretenien ubicar prop de la línia fronterera—concretament al litoral del municipi de Pals (Baix Empordà). El projecte, però, va quedar anul·lat l'any 1965 per l'oposició

d'empresaris i polítics de la Costa Brava just quan es preparava l'ascens turístic d'aquesta destinació turística. La central nuclear finalment es va acabar construïnt als peus del Coll de Balaguer—al sud del municipi de Vandellòs (Baix Camp), just en una de les entrades a les Terres de l'Ebre.

El procés d'electrificació a Catalunya, però, va iniciar-se uns decennis abans, entre finals del segle XIX i principis del XX, i va anar estretament lligat al procés industrialitzador, en un context geogràfic marcat per l'absència de recursos energètics —carbó, gas,..., etc.— endògens. L'elevat grau de dependència energètica respecte d'aquests recursos va poder ser parcialment mitigat: primer, per les modestes centrals tèrmiques; i després, pels aprofitaments hidroelèctrics dels rius, especialment els pirinencs.

Tal i com indica Capel (1994) i Alayo (2007), és a partir del 1883 quan s'instal·la a Catalunya la primera central elèctrica d'una certa entitat. Es tracta de la central tèrmica construïda entre el carrer Mata i l'avinguda del Paral·lel de Barcelona. Aquesta central—propietat de la societat Española de Electricidad—, tenia 220 KW de potència, i aportava “la part essencial de l'electricitat consumida a Barcelona” (Capel, 1994). Més tard, a partir de 1896, la Compañia Barcelonesa de Electricidad va afegir noves centrals tèrmiques a la ciutat per anar cobrint l'increment de la demanda d'electricitat.

A partir de 1911 apareix una nova empresa de producció d'electricitat, la Barcelona Traction, Light and Power Company Limited, també coneguda popularment com ‘La Canadenca’ —fundada per l'enginyer Frank S. Pearson. Aquesta empresa inicia la seva expansió a Catalunya amb la construcció de grans preses hidroelèctriques al sistema prepirinenc, per una banda, i l'adquisició d'empreses elèctriques catalanes, per l'altra. Entre aquestes empreses adquirides per la Barcelona Traction hi ha la Compañia Barcelonesa de Electricidad (1912), Saltos del Segre (1912), Energía Eléctrica de Cataluña (1923), Sociedad Española Hidráulica del Freser (1923), Saltos del Ebro SA (1930), Hidroeléctrica del Segre (1933), o Saltos de Cataluña SA (1935). La construcció de grans centrals hidroelèctriques al Pre-Pirineu significà la inundació de valls i nuclis, així com la construcció de línies d'alta tensió a 110.000 Volts per al transport de l'electricitat fins a Barcelona. Com a conseqüència de l'entrada de Barcelona Traction, ja des de l'any 1914 la potència elèctrica instal·lada de les centrals hidroelèctriques superava la potència elèctrica de les centrals tèrmiques.

Després d'unes primeres dècades de segle XX –quan el creixement de l'oferta d'electricitat va esperonar un increment de la demanda més o menys constant–, arribarien un anys de contenció de la demanda, provocada pels episodis de la Guerra Civil i la postguerra. Aquest context de retrocés social i econòmic, es caracteritza des del punt de vista elèctric per l'absència de nous grans projectes de construcció de centrals de producció.

En paral·lel a una certa recuperació de l'economia a partir de la dècada de 1950 –i que ja no tindria aturador fins la crisi global de 2008–, es va donar un nou impuls a les construccions hidroelèctriques de la mà de FECSA: es va augmentar la potència de les centrals tèrmiques i es van instal·lar les centrals nuclears més potents del país (Capel, 1994). Efectivament, entre 1950 i 1990 es van construir noves centrals hidroelèctriques al Pre-Pirineu i Pirineu, es van construir noves centrals tèrmiques (Badalona al 1957 i 1965, Besòs al 1968 i 1972, Cercs al 1971, i Cubelles al 1979), i se'n van repotenciar d'antigues (St. Adrià de Besòs, 1973), i es van construir les centrals nuclears de Vandellòs I (1973), Ascó I (1984), Ascó II (1986), i Vandellòs II (1988).

A finals del segle XX, es dona un cert estancament de la demanda –que coincideix en un moment en que hi havia una sobre-oferta de centrals productores d'electricitat–, i que fins i tot va provocar la intervenció del Govern de l'Estat espanyol rescatant les empreses del sistema elèctric (Eguiagaray, 2008; El Siglo, 2005). Tot plegat comporta l'absència de projectes de construcció de grans centrals tèrmiques, nuclears o hidroelèctriques. Ans al contrari, és un temps on es produeix el tancament progressiu de les antigues centrals tèrmiques de gasoil –com les de Badalona i Besòs–, si bé, però, a la darrera dècada del segle XX s'inicia el desplegament de l'energia eòlica a Catalunya amb els projectes de construcció de les primeres centrals eòliques de Roses (1991) a l'Alt Empordà, i Pebesa al municipi de Tortosa (1994) al Baix Ebre. Es tractava de centrals eòliques de petites dimensions –0'6MW i 6 aerogeneradors i de 4'05MW i 27 aerogeneradors, respectivament– amb una tecnologia encara senzilla. Ja a la segona meitat de la dècada s'inicia la implantació de centrals eòliques d'un major nombre d'aerogeneradors cada cop més potents. Així, l'any 1998 es construeix la central eòlica de Trucaforta cavall de les comarques del Priorat i el Baix Camp –amb una potència de 30'08MW i 91 aerogeneradors–, i l'any 1999, la central eòlica de les Colladetes a El Perelló (Baix Ebre) –amb 35'7MW i 54 aerogeneradors.

Durant els primers anys de la primera dècada del segle XXI –i coincidint amb uns anys de fort creixement econòmic i immobiliari a l'Estat espanyol–, s'inicia el procés de construcció de diverses centrals eòliques i l'aparició de diversos projectes per a la construcció de centrals tèrmiques de cycle combinat.

En el cas de les centrals eòliques, aquestes s'han desplegat especialment a les comarques meridionals de Catalunya. En el període 2000-2013 es construeixen a Catalunya 43 centrals eòliques amb una potència elèctrica instal·lada de 1.272,32MW i 812 aerogeneradors. Les centrals eòliques estan repartides en un total de 39 municipis i 11 comarques, amb la comarca de la Terra Alta concentrant el 25% de la potència eòlica.

Pel que respecta als nous projectes de centrals tèrmiques, a principis de la dècada del 2000, les empreses elèctriques van fer una aposta per la instal·lació de centrals tèrmiques de cycle combinat. Aquest tipus de centrals utilitzen preferentment el gas natural com a combustible principal, i milloren l'eficiència respecte les tèrmiques convencionals, arribant fins al 50% de l'aprofitament tèrmic per generar electricitat –les tèrmiques convencionals i les nuclears només aprofiten un 35% de l'escalfor generada per a la producció d'electricitat.

Si bé la tendència de localització d'aquestes noves centrals de cycle combinat va anar encaminada a la substitució de les velles centrals tèrmiques de l'entorn del Besós, van aparèixer altres projectes per ubicar-ne de noves a les comarques meridionals –com la central que plantejava l'empresa ENRON per construir una tèrmica de 1600MW a Móra la Nova i que hagués esdevingut la més gran d'Europa. Durant el període 2000-2008, es van instal·lar a Catalunya un total de sis grups de cycle combinat de 400MW cadascun. A l'àmbit del Besós, l'any 2002 se'n van instal·lar dues amb una potència total de 819MW, al polígon químic sud de Tarragona entre 2003 i 2004 es van instal·lar dos grups amb una potència total de 824MW, mentre que a Vandellòs-Hospitalet (Baix Camp) l'any 2007 es van posar en marxa dos grups més amb una potència total de 833MW.

I, en efecte, durant el període 2000-2008 a l'entorn del Besós es donen de baixa un total de cinc centrals tèrmiques convencionals (gas i fuel), amb una potència total de 1.144MW. Per la seva banda, continuaven actives –tot i que funcionant molt poques hores al cap de l'any– les tèrmiques convencionals de fuel/gas de Foix (520MW), St. Adrià I (350MW), i St. Adrià III (309MW), i la tèrmica de carbó de Cercs (162MW). Totes

aquestes centrals de fuel/gas i carbó han estat clausurades i, en alguns casos desmantellades, en la darrera dècada.

Així doncs, actualment a Catalunya hi ha un total de 11.859MW de potència elèctrica instal·lada, de la que el 66% correspon a energies no renovables –especialment centrals nuclears (25,6%) i tèrmiques de cicle combinat (31,9%)– i el 34% a energies renovables –principalment hidràulica (19,9%) i eòlica (10,7%). L' any 2021 es va generar el 82,6% de l'energia elèctrica amb fonts no renovables i tant sols el 17,4% amb renovables (Figura 1).

Figura1. Centrals de producció elèctrica instal·lades a Catalunya (2021)

Tipologia	Potència		Producció	
	MW	%	GWh	%
Hidràulica	2.362	19,9	3.547	8,9
Eòlica	1.271	10,7	2.627	6,6
Solar	307	2,6	465	1,2
Altres renovables	91	0,8	295	0,7
Renovables	4.031	34,0	6.934	17,4
Nuclear	3.033	25,6	23.385	58,7
Cicle combinat	3.788	31,9	4.833	12,1
Cogeneració i altres	1.007	8,5	4.707	11,8
No renovables	7.828	66,0	32.925	82,6
Total	11.859	100,0	39.859	100,0

Font: Elaboració pròpia a partir de Red Eléctrica de España

En relació a l'estructura del sistema elèctric instaurat a Catalunya, i relacionat amb el pes que hi tenen les energies fòssils i nuclears, hi ha diversos aspectes a destacar. En primer lloc, hi ha un clar desequilibri territorial entre els centres productors i els centres consumidors. Així doncs, mentre les comarques del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre generen més del 70% de l'electricitat, només en consumeixen un 15'4%. A l'extrem oposat hi ha les comarques de la Regió metropolitana de Barcelona i Comarques Centrals, amb una generació elèctrica del 15% i un consum del 67,9%, o les Comarques Gironines amb una producció de l'1% i un consum del 10,8% (ICAEN, 2021). Aquest desequilibri està sobretot relacionat amb el fet que en tractar-se majoritàriament d'instal·lacions que són percebudes com a molestes per part de la població –especialment les nuclears–, majoritàriament aquests tipus de centrals es troben situades en

territoris poc poblats i per tant amb consums molt baixos d'electricitat. Aquesta dinàmica territorial també es dona en el cas de l'energia eòlica, ja que cal remarcar que el 77% dels municipis –30 de 39 municipis– amb centrals eòliques a Catalunya tenen menys 1.000 habitants (Saladié, 2022).

En segon lloc, aquesta localització dels centres productors allunyats dels centres consumidors provoca que l'electricitat s'hagi de transportar a través de línies d'alta tensió –més de 220KV– o molt alta tensió –més de 400KV–, provocant pèrdues d'electricitat estimades d'entre un 10 i un 15%. A més a més, cal considerar que en el procés de producció elèctrica en les centrals nuclears i les centrals tèrmiques hi ha pèrdues d'energia d'entre el 50 i el 65%–que és la diferència entre l'energia generada a les centrals i l'electricitat efectivament produïda–, i que es perd en forma de vapor o aigua calenta a través dels sistemes de refrigeració. Per tant, és un sistema elèctric molt ineficient.

En tercer lloc, el sistema de generació elèctrica està concentrat en grans plantes productores controlades per unes poques empreses –Endesa, Iberdrola, Naturgy,...–, integrades en un sistema centralitzat de regulació del sistema elèctric per part de Red Eléctrica de España. Aquest fenomen també es dona en el cas de les renovables, ja que actualment entre cinc grans empreses –Enel/Endesa, Iberdrola, Naturgy, EDP i Acciona– controlen el 60% de les centrals eòliques instal·lades a l'Estat espanyol (AEE, 2022).

Tot plegat fa que es tracti d'un sistema molt allunyat dels ciutadans i que els territoris on estan instal·lades aquestes grans centrals tampoc es vegin massa beneficiats. En el cas d'Ascó –que té dues centrals nuclears al seu municipi–, per exemple, ha perdut 203 habitants des de que funcionen les centrals –passant de 1.847 habitants l'any 1986 a 1.644 habitants l'any 2020; o el que és el mateix, un -11% de població amb un ritme de -6 habitants/any de mitjana. La comarca de la Ribera d'Ebre, on està el municipi d'Ascó, tenia l'any 2017 el PIB per càpita més alt de Catalunya amb 50.500€ –situant-se com a primera comarca catalana i molt per sobre de la mitjana general de 31.000€–, però en canvi es situava amb una Renda Familiar Disponible Bruta per habitant de 14.600€, per sota de la mitjana catalana al voltant dels 17.200€. Fins i tot, en èpoques de 'bonança econòmica', la Ribera d'Ebre presentava el percentatge més elevat de població considerada pobra –un 17'4% segons l'informe *La pobresa a Catalunya* (Caixa Catalunya, 2002).

Aquest desequilibri entre beneficis generats en un territori per l'activitat de producció elèctrica i la repercussió que efectivament té sobre la població, encara es veu més clarament amb les dades del municipi de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant. Aquest municipi tenia l'any 2017 un PIB per càpita de 92.100€ –sent el segon més alt dels 218 municipis catalans de més de 5.000 habitants per als que es calcula aquest paràmetre, i situant-se molt per sobre de la mitjana catalana de 31.000€–; però en canvi, al mateix temps i el mateix any, tenia una Renda Familiar Disponible Bruta per càpita de 14.300€–situant-se al lloc 165 dels 218 municipis de més de 5.000 habitants, i per sota de la mitjana del país situada en 17.200€ (IDESCAT, 2020).

En el cas de l'èolica, cal tenir present que el 80% (31 de 39) dels municipis amb centrals èoliques han perdut població des de l'entrada en funcionament del projectes. La Terra Alta –que concentra el 25% de la potència èolica instal·lada a Catalunya– és la comarca que ha perdut més percentatge de població entre el 2008 i el 2018 amb un -9,7% (-1.251 habitants). Aquest fenomen també es dona a altres territoris com el País Valencià –on el 90% dels municipis èolics (20 de 22) també han perdut població des de que tenen centrals èoliques (del Romero, 2021)–, al Baix Aragó (Duarte et al., 2020) i en general arreu on hi ha centrals èoliques en funcionament (Fabra et al, 2023). La pèrdua demogràfica segurament està relacionada amb la dinàmica estructural del món rural, però també amb el fet que els ingressos municipals derivats de la fiscalitat que s'aplica avui a les centrals èoliques –un 3'4% de la facturació, uns 5.000 euros per MW instal·lat i al voltant de 250.000 euros anualment en un municipi típic– no són suficients per a donar suport a polítiques públiques que evitin el despoblament dels municipis èolics (Saladié, 2014).

En resum, el sistema elèctric actualment vigent a Catalunya està basat amb fonts contaminants i perilloses, amb centres productors allunyats dels centres consumidors, amb grans centrals controlades per poques empreses, i amb escassa transcendència socioeconòmica en els territoris on estan instal·lades.

Es tracta d'un model centralitzat injust socialment i territorialment, que fa suportar la producció d'electricitat sobre territoris eminentment rurals, accentuant el desequilibri territorial, a més a més d'aportar poc o gens a l'estabilitat econòmica i demogràfica d'aquests territoris. En definitiva, és un model de producció elèctrica que vol imposar 'Dues Catalunyaes' –geogràfiques i de poder: una dicotomia geogràfica entre territoris productors

rurals i consumidors urbans, així com una desigual correlació de poder entre empreses productores propietàries de les instal·lacions i el conjunt de la ciutadania que poc o res pot incidir en el sistema elèctric.

El poder intenta acaparar en mans d'uns pocs el potencial transformador i democratitzador que té la transició energètica basada en les energies renovables i que, posades en mans de la ciutadania, permetrien una transició energètica radical i completa. L'energia renovable flueix en qualsevol racó del planeta, i és absurd voler centralitzar-la i cobrar-la. A les mans de la ciutadania està la capacitat de revertir aquesta situació.

Referències bibliogràfiques

AEE. (2022). *Anuario eólico 2022. Asociación Empresarial Eólica.*

<https://www.aeeolica.org/anuario/2022/>

Alayo, Joan Carles. (2007). *L'electricitat a Catalunya: de 1875 a 1935.* Pagès editors.

Capel, Horacio. (1994). La electricidad en Cataluña, una historia por hacer. A Capel, Horacio (Dir.), *Las Tres Chimeneas. Implantación industrial, cambio tecnológico y transformación de un espacio urbano barcelonés.* FECSA, vol. III, 165-216. Recuperat de <https://www.ub.edu/geocrit/sv-13.htm>

Del Romero Renau, Luis. (2021). *Informe Bailías. Sobre la relación entre desarrollo de centrales eólicas y lucha contra la despoblación: El caso de la Comunitat Valenciana tras veinte años de desarrollo eólico.* Asociación Recartografías. <https://paisajesteruel.org/wp-content/uploads/2023/01/II-Informe-Bailias.pdf>

Duarte Pac, Rosa et al.(2020). *Evaluación de los impactos sociales, económicos y demográficos de la generación de energía solar y eólica en el medio rural aragonés: comarca Campo de Belchite y otros municipios.* Universidad de Zaragoza.

http://www.omezyma.org/files/Impacto_parques_eolicos_resumido.pdf

Eguiagaray, Juan Manuel. (2008). Reflexiones sobre la incertidumbre energética. *Cuadernos de Energía*,21.

Fabra, Natalia et al. (2023). *Do renewables create local jobs?.* Banco de España. <https://www.bde.es/f/webbde/SES/Secciones/Publicaciones/PublicacionesSeriadas/DocumentosTrabajo/23/Files/dt2307e.pdf>

- ICAEN. 2021. *Consum d'energia elèctrica per municipis i sectors de Catalunya*. Institut Català de l'Energia. <https://analisi.transparenciacatalunya.cat/Energia/Consum-d-energia-el-ctrica-per-municipis-i-sectors/8idm-becu>
- IDESCAT. (2020). *Anuari estadístic de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Institut d'Estadística de Catalunya. <https://www.idescat.cat/indicadors/?i-d=aec>
- La-Clau. (2011, 20 març). El 1964, França i Espanya volien una central nuclear a la Costa Brava. *La Clau, Actualitat i Societat a Catalunya Nord i Sud*. <https://www.la-clau.net/ca/general/el-1964-franca-i-espanya-volien-una-central-nuclear-a-la-costa-brava-27861/>
- Rosales, Emili. (2008). Una visió literària: les Terres de l'Ebre, un paisatge invisible. A Llop, Carles, Leder, Francesca i Fabregat, Emeteri (Eds.), *Visions del paisatge de les Terres de l'Ebre* (pp. 49-153). Onada Edicions.
- Saladié Gil, Sergi. (2014). *Impacte econòmic de les centrals eòliques en els presupostos municipals a Catalunya*. Pagès editors, Institut d'Estudis Ilerdencs, Ajuntament de la Granadella. http://www.municipiseolics.cat/docs/Impacte_Economic_Centrals_Eoliques_AMEC.pdf
- Saladié Gil, Sergi. (2022). La transició energètica. A Cerarols Rosa i Nogué, Joan (Eds.), *L'altre món rural. Reflexions i experiències de la nova ruralitat catalana*. Tigre de Paper.
- Sempere, Joaquim. (2008). Energia eòlica i territori: arguments i protestes. El cas dels projectes eòlics de la Terra Alta. A Montagut, Teresa (Coord.), *Societat Catalana 2008* (pp 138–154). Associació Catalana de Sociologia.
- Zografos, Christosi; Saladié Gil, Sergi. (2012). La ecologia política de conflictes sobre energia eòlica. Un estudio de caso en Cataluña. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 58(1), 177–192.
- Žižek, Slavoj. (2006, 11 Abril). The Liberal Communists of Porto Davos. *In These Times*. <https://inthesetimes.com/article/the-liberal-communists-of-porto-davos>

8. Infraestructures al límit?

El port i l'aeroport de Barcelona davant la crisi climàtica

Rafa Burgos

Llicenciat en Història (UAB) i Periodisme (UPF), i Guia Oficial de Turisme per la Generalitat de Catalunya. Col·labora en diferents mitjans de comunicació i exerceix de docent a ESCOLATUR. Comparteix aquestes tasques amb les de conferenciant i escriptor.

*S'estimen a les roques
els irradiadors
amb les gavines boges*

Joan Salvat-Papasseit³⁸

Mou gairebé una quarta part del comerç exterior marítim de l'Estat. Tres quartes part del català. I el valor total de les mercaderies s'apropa als noranta mil milions d'euros. Són xifres del Port de Barcelona de l'any 2021. Sense oblidar, això sí, el milió i mig de passatgers, entre creuers i ferris, que el van posicionar com a líder europeu del sector amb set terminals internacionals. La instal·lació veïna, l'Aeroport, no es queda pas enrere. S'enfilava fins als 19 milions de passatgers durant el mateix exercici, un 50 % més que en l'anterior, molt limitat a causa de la COVID-19. Unes dades que, malgrat el sotrac de la pandèmia, presentaven símptomes de recuperació el 2022. Cal recordar que el 2019 la instal·lació del Prat va superar tots els rècords amb més de 52 milions de persones.

Uns resultats que semblen no tenir topall i permeten als gestors presentar les dues infraestructures com un model d'èxit inqüestionable. Una de les

³⁸ El poeta, orfe de pare amb sis anys, acabaria ingressant a l'Asil Naval, institució situada en un vaixell ancorat al Port de Barcelona. S'hi estaria cinc anys. La seva primera feina fou de vigilant portuari en els magatzems on actualment s'hi troba el Moll de la Fusta (Salvat-Papasseit, 2012: 11).

zones econòmicament més actives d'Europa que es complementa amb la Zona Franca, on hi conviuen Mercabarna o el Parc Logístic. No obstant això, aquests resultats han estat replicats per diferents col·lectius amb motiu dels projectes d'ampliació previstos, però també davant la dificultat d'encaixar un creixement continu amb polítiques mediambientals que rebaixin els nivells de contaminació a Barcelona i la seva àrea metropolitana. Arribar fins aquí, però, ha estat un procés llarg i no exempt de crítiques —sobretot en els darrers anys— amb el delta del Llobregat com a element aglutinador.

Els orígens del Port

Els terrenys que es troben situats entre la ciutat de Barcelona i la desembocadura del riu Llobregat, amb la muntanya de Montjuïc com a frontissa, van ser aiguamolls fins al segle XVI, quan es dessecaren algunes zones amb l'objectiu d'augmentar les terres de conreu. Més endavant, una infraestructura clau fou la construcció, entre els anys 1817 i 1820, de l'anomenat canal de la Infanta. Acabaria desapareixent a mitjans del segle XX com a conseqüència de la contaminació que arrossegaven les seves aigües a causa de les indústries que hi abocaven tot tipus de substàncies contaminants. Unes indústries que van començar a instal·lar-se a finals del segle XIX, amb la Casa Santiveri entre les pioneres. Un projecte únic a Espanya consistent en produir aliments dietètics gràcies a la iniciativa de l'empresari Jaume SantiveriPiniés, qui es va recuperar d'una malaltia incurable després de passar per un balneari naturista alemany.

L'any 1929 la zona veuria arribar els primers barraquistes, després d'haver estat desallotjats de Montjuïc amb motiu de la celebració de l'Exposició Internacional de Barcelona. Una operació que va donar lloc al barri batejat amb el nom d'Eduardo Aunós, el lleidatà que fou ministre durant la dictadura de Primo de Rivera i, després, amb el general Francisco Franco (Pernau, 2012: 48-49).

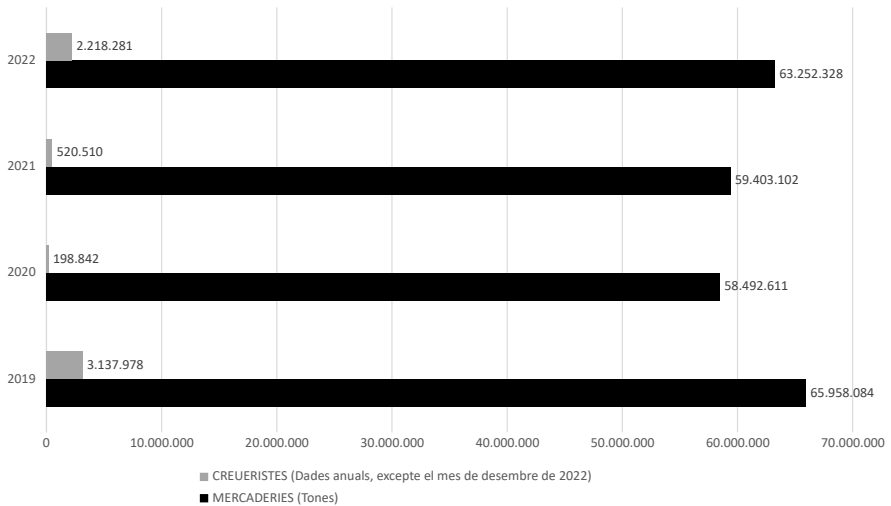
Entremig, trobem els intents d'empresaris i polítics de dotar a la ciutat de Barcelona d'un dipòsit franc —és a dir, amb exempcions tributàries— a imatge de la concessió atorgada a la ciutat de Cadis el 1914. La fita arribaria el 1917, en plena Primera Guerra Mundial europea, mentre Espanya romanía neutral i en treia profit de la situació. Les naus d'aquests magatzems especials se situarien a la zona de l'actual Moll de la Fusta, altrament conegut com Bosch i Alsina. Un procés no sense tibantors entre

l'Ajuntament, d'una banda, i la Junta del Port amb la gestora Compañía Crédito y Docks (1881-1969), de l'altra. Curiosament, l'industrial Ròmul Bosch i Alsina fou alcalde de Barcelona el 1905, formà part del Crédito i Docks o de la Junta d'Obres del Port de Barcelona. La seva flota de vaixells, Vapores de Rómulo Bosch (1888), només la superava la Compañía Transatlántica d'Antonio López y López, marqués de Comillas. En aquesta darrera hi treballà com a fogoner el pare del poeta Joan Salvat-Papasseit, qui moriria a bord del vapor Montevideo el 1901 quedant ell orfe.

Un clar exemple de l'entrellat de càrrecs i interessos de molts dels empresaris que van formar part dels orígens de la instal·lació marítima. El seu fill, Ròmul Bosch i Catarineu, apostaria pel cotó i les obres d'art. La seva col·lecció acabaria en mans de l'empresari Julio Muñoz Ramonet, enriquit gràcies als bons contactes que va establir durant els primers anys de la dictadura franquista. L'accés en exclusiva a les quotes —*cupos*— del cotó o els negocis derivats de l'estraperlo hi ajudarien.

Però, què feia tan especial aquesta zona i perquè era tan desitjada per l'empresariat català? Doncs, principalment, pel qualificatiu de 'franca'. O, com molt bé esmenta l'historiador Daniel Venteo: "El gran creixement del port barceloní va propiciar la idea de crear una zona neutral, o franca a efectes fiscals, per fomentar l'activitat industrial. L'any 1909 es presentava el Pla del Llobregat, que no va reeixir per la pressió tant dels agricultors afectats com de les associacions d'empreses industrials espanyoles davant del que qualificaven com un privilegi per als catalans que no estaven disposats a acceptar" (VVAA, 2011: 25).

Figura 1. Tràfic de creueristes i mercaderies al Port de Barcelona

Font: Elaboració a partir de dades de l'Autoritat Portuària de Barcelona – Port de Barcelona

Val a dir, però, que ja hi havia constància de la demanda d'una zona franca per al port barceloní a principis del segle XVIII, segons l'economista Narcís Feliu de la Peña (1642-1712). En aquest cas, l'oposició vindria de la veïna localitat de Mataró. Hi veia un obstacle per al desenvolupament del seu comerç marítim.

Amb la dictadura de Primo de Rivera es va impulsar la idea de crear no pas un dipòsit sinó una gran Zona Franca. Un projecte esperonat arran d'una proposta anterior: el conegut pla Josep Cavestany. Un pla que derivaria en canvis territorials l'any 1920. Així, Barcelona es feia amb unes 900 hectàrees fins llavors pertanyents a la Marina de l'Hospitalet o amb un part més petita de terrenys situats al Prat de Llobregat. El 1930 arribaria un nou projecte signat per l'enginyer Blas Sorribas. Quedaria també en un no res. No fou fins l'arribada de l'automobilística Seat l'any 1953 que agafaria empenta. El fet de comptar amb terrenys cedits pel govern, i gaudir de franquícia duanera, va ser clau. Després s'hi sumarien Motor Ibérica i Enasa-Pegaso. Mercabarna s'hi traslladaria a la Zona Franca el 1971.

Qui mana aquí?

En l'actualitat, l'Autoritat Portuària de Barcelona (APB)—Port de Barcelona és l'organisme públic que gestiona la instal·lació, amb el Ministeri de Transports, Mobilitat i Agenda Urbana com a màxim responsable. Al Consell d'Administració hi trobem representants de la Generalitat, l'Ajuntament de Barcelona, el Prat de Llobregat o la Cambra de Comerç. Així com els sindicats UGT i CCOO. Des de finals del 2022 el president del consell és Lluís Salvadó (ERC), en substitució de Damià Calvet (Junts).

Un fet similar succeeix amb el Consorci de la Zona Franca de Barcelona (CZFB), on l'actual president o delegat especial de l'Estat és l'exalcalde socialista de Terrassa Pere Navarro —amb María José del Rallo, secretària general de Transport, com a vicepresidenta. El pes d'una infraestructura clau com aquesta ja el va tenir clar, com hem vist, el dictador Primo de Rivera. I el control per part de l'Estat va ser un dels objectius d'aquest antic capità general de Catalunya. Així, el 20 de febrer del 1926 se signava un Reial Decret on quedava prou clar el paper subsidiari de l'Ajuntament de Barcelona:

“...las zonas, depósitos y puertos francos no deben ser, no pueden ser sólo elementos de interés local, ni aun regional; han de ser de interés general para la nación y de utilidad pública por excelencia, y de ahí que su concesión y explotación ha de obedecer a un plan general en el que, sin perjudicarse unos a otros, constituyan en suarmónico conjunto la expansión del comercio nacional. De ello se desprende la necesidad de que el Estado, si no sudirección, conservesiempre la tutela de alta inspección y soberanía que lecorresponde y que es necesaria para la unidad de conjunto de todosesosorganismos” (VVAA, 2015: 190).

Tot seguit es nomenava un Comissari Regi, responsabilitat que va recaure en Fernando Álvarez de la Campa —primer alcalde de Barcelona nomenat pel dictador Primo de Rivera. El triat per obtenir el càrrec de president del Port, un cop finalitzada la Guerra Civil espanyola, fou el llavors alcalde i empresari Miquel Mateu Pla, amb Luis Martínez de Galinsoga com a delegat del Govern. Un Galinsoga que compaginava aquesta tasca amb la de director del diari La Vanguardia. Fins ben entrada la dècada dels 60 del segle passat era el govern franquista qui nomenava els directors dels diaris. Davant una homilia feta en català a l'església de Sant Ildefons de Barcelona, el mes de juny del 1960, Galinsoga va deixar anar un: “¡Todos

los catalanes son una mierda!” (Polo, 2005: 165). Una campanya de boicot contra la publicació acabaria provocant el seu cessament.

D'altres nomenaments posteriors per gestionar la infraestructura no van ser pas menys polèmics. Així, el delegat de l'Estat entre els anys 1977 i 1979 fou l'advocat José Luis Bruna de Quixano, qui comptà com a secretari amb Antonio de la Rosa Vázquez —de fet, hi treballava des de l'octubre del 1963. El primer seria condemnat a 23 anys de presó pels delictes de malversació i falsificació documental; el segon es calcula que hauria desfalcat 1.230 milions de pessetes —més de 7 milions d'euros— en la venda de terrenys inexistents en diferents localitats de la comarca del Vallès Oriental. Va fugir del país. Es dona la circumstància que era el pare del també empresari i exdirector general de la Banca Garriga Nogués, Javier de la Rosa, condemnat pel delicte d'apropiació indeguda en el conegut cas KIO. Com recordava el periodista Roger Jiménez:

“Josep Maria Huertas Claveria explicava també en un article com ell va intentar publicar un comentari sobre l'estafa de la Zona Franca i el seu editor, Sebastià Auger [a qui l'alcalde Josep Maria de Porcioles li confiaria la hisenda municipal],³⁹ president del grup Mundo li ho va impedir. Huertas va demanar explicacions i la resposta va ser molt clara:

—Vostè sap com cobra cada final de mes?

—Sí senyor, amb un xec.

—I de quin banc és el xec?

—Del Garriga Nogués.

—Ho veu home, ara ja sap per què no es pot publicar això” (Jiménez, 1995: 154-155).

Després hi van passar pel Consorci com a delegats de l'Estat l'aristòcrata Carles Güell de Sentmenat, Ramon Mas, Carles Ponsa Ballart —propietari de l'empresa TimeExport, ahora pertanyent a Filesa, a través de les quals es va vehicular el finançament irregular del PSOE amb Josep Maria Sala com a cervell— o Enrique Lacalle —la justícia va arxivar un cas de pagaments irregulars per part de Javier de la Rosa al PP de Catalunya durant el període en què Lacalle estava al capdavant de la formació conservadora. Pere Navarro ocupa el càrrec des de 2018. I ho fa en paral·lel al del president del Barcelona-Catalunya Centre Logístic (BCL), un cop Damià Calvet cedia el testimoni a finals del 2022.

³⁹ Afegit per l'autor.

Llums i ombres

El BCL, fundat el 2003, és una associació formada per entitats públiques i privades que estan relacionades amb el sector logístic. Entre les públiques hi trobem la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Barcelona, l'Autoritat Portuària de Barcelona o el Consorci de la Zona Franca. A banda de comptar amb socis privats com Mango, Almirall o el bufet d'advocats Cuatrecasas. Un conjunt d'institucions i empreses que són clau per fer de Catalunya una de les economies més dinàmiques des del punt de vista de les exportacions. I en això, les infraestructures són bàsiques. Segons les dades relatives al 2021, el valor dels béns que van sortir del Principat ascendia a 80.564 milions d'euros.⁴⁰

El seu director general, Santiago Bassols, explica que al Centre hi són representats “els actors que formen part de tota la cadena logística: infraestructures, sistemes de transport (marítim, terrestre, aeri o ferrocarril), així com els clients finals: importadors, exportadors, distribuïdors i fabricants”. I recorda com el seu principal objectiu “és la millora en la competitivitat del sistema logístic a partir de tres eixos: l'econòmic o productiu, la sostenibilitat ambiental i, en tercer lloc, la sostenibilitat social”.⁴¹

Bassols deixa ben clar que el sistema logístic reacciona a una demanda prèvia, ells no la creen pas. I a partir d'aquí, en funció d'una sèrie de comissions que es dediquen a fer reflexions tècniques —mai polítiques, puntualitza—, actuen en àmbits tan dispars com l'autoconsum, els punts de recàrrega elèctrica, la descarbonització o la mobilitat sostenible de mercaderies —no pas de persones.

Aquest darrer punt, on s'inclourien els trens i camions, genera certa reticència per part d'algunes associacions ambientalistes. Així, i malgrat els plans d'implementació de fonts energètiques com l'electricitat o l'hidrogen, en Jaume Osete, membre del moviment Rebel·lió o Extinció i de la plataforma Zero Port, els considera insuficients. Veu bé l'electrificació, però afegeix que té una incidència petita en el cas dels creuers, doncs

⁴⁰ Dades extretes de l'Idescat —a partir de dades del Departament de Duanes i Impostos Especials de l'Agència Estatal d'Administració Tributària. Disponible a: <https://www.idescat.cat/indicadors/?id=anuals&n=10453&col=1>

⁴¹ Entrevista de l'autor amb Santiago Bassols, director general del Barcelona Catalunya Centre Logístic (BCL), feta el divendres 23 de desembre del 2022.

“contaminen més mentre circulen, no pas quan són ancorats al port”.⁴² El plantejament de la plataforma Zero Port, apunta, és l’eliminació total dels creuers l’any 2025. I treballen amb aquest objectiu.

I, pel que fa al tren, recorda com la ubicació d’algunes vies projectades en la llera del riu Llobregat no és pas una bona idea i, de fet, creu que podria generar problemes. A més, recorda com en paral·lel al tren també hi ha planejat un increment de les carreteres per al pas de camions. “S’estan donant missatges contradictoris, doncs si bé s’augmenta el transport de mercaderies per tren, també ho fan els kilòmetres d’autopistes projectades”, segons Osete. Com informava el mateix Port de Barcelona a mitjan del 2022, la segona fase d’obres relativa als accessos ferroviaris tindrà un cost de més de 31 milions d’euros i seran finançades gràcies als fons NextGeneration de la Unió Europea. Expliquen com “els terrenys on s’executaran tenen una molt baixa qualitat portant, incompatible amb les necessitats de la infraestructura ferroviària, i per aquest motiu, cal procedir a desenvolupar els corresponents treballs de consolidació”.⁴³

En relació al tema de la transició energètica, i en particular a la instal·lació de plaques solars als sostres de les naus ubicades en la zona, Osete creu que abans cal una bona planificació de l’energia que es necessita. Sobretot, per evitar que el resultat sigui un oligopoli d’empreses que el controlin. Per la seva banda, en Jaume Grau, biòleg i membre d’Ecologistes en Acció, considera una mesura fonamental per autoproduir i autoconsumir l’ús de plaques fotovoltaïques. Tot i això, alerta de la impossibilitat física de mantenir el mateix nivell de consum energètic que prové de fonts fòssils amb la producció elèctrica “perquè en cap cas es podrà assolir”.⁴⁴

Santiago Bassols (BCIL) creu que una altra manera de reduir l’impacte dels sistemes de consum i de producció és el *reshoring* —o retorn de la producció al país d’origen. I ho explica així: “Hem d’incorporar una part dels sistemes de producció en un punt proper al mercat en lloc de, per exemple, concentrar-ho tot al Sud-est asiàtic o la Xina, fet que ha estat

⁴² Entrevista de l’autor amb Jaume Osete, membre del moviment Rebel·lió o Extinció i de la plataforma Zero Port, feta el dijous 29 de desembre del 2022.

⁴³ Extret de: <https://www.portdebarcelona.cat/web/comunicacio/noticies-2022>. (Nota de premsa 5/7/2022).

⁴⁴ Entrevista de l’autor amb Jaume Grau, biòleg i membre d’Ecologistes en Acció, feta el divendres 23 de desembre del 2022.

possible pel ‘dumping’ fiscal i social d’aquest país. Això facilitaria la reducció del moviment de contenidors”. I afegeix una mesura que pot ajudar en un futur pròxim: la producció d’objectes a partir de les impressores 3D.

La idea d’electrificar la instal·lació costanera barcelonina apareix, de fet, al IV Pla Estratègic del Port, que comprèn el període 2021-2025. Afectaria al 50% dels molls. En paral·lel, el pla preveu generar 40.000 llocs de feina directes. A banda d’obrir l’espai a la ciutadania amb la creació de 40 ha. de zones verdes que enllacin el parc agrari del Llobregat amb la muntanya de Montjuïc.⁴⁵ La idea és tenir electrificats tots els punts d’atracada de creuers l’any 2030 a través del projecte anomenat Nexigen —Next + Generation + Oxigen— que suposarà una inversió de 110 milions d’euros. Un compromís adquirit pel Port de Barcelona en signar, amb d’altres 27 instal·lacions, la declaració One Ocean Summit. El seu objectiu consisteix a reduir l’impacte ambiental d’aquest tipus d’infraestructures. Una proposta feta amb motiu de la trobada internacional celebrada al port francès de Brest a inicis del 2022.

L’Aeroport: pregàries desateses

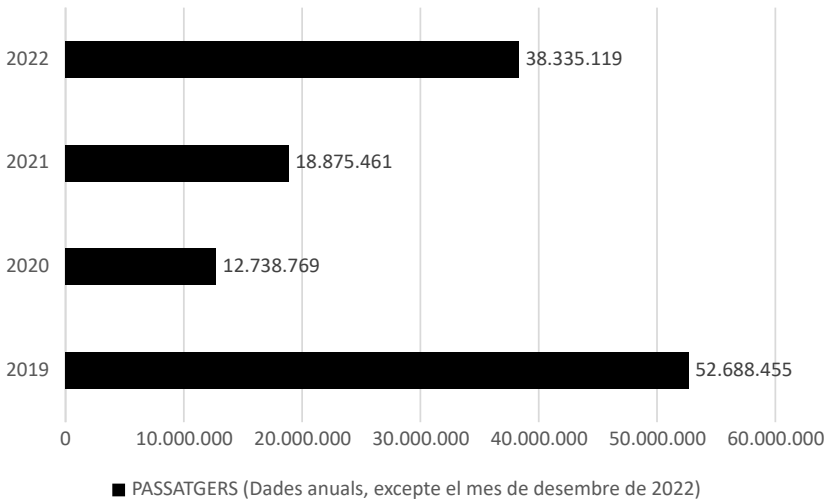
Un dels punts de trobada de la burgesia catalana a finals del segle XIX, a banda del Gran Teatre del Liceu, era l’hipòdrom de Can Tunis. Un entorn que en l’actualitat forma part de les instal·lacions del Port de Barcelona, després d’abonar sis milions d’euros a l’Ajuntament i procedir a l’enderrocament dels darrers habitatges que hi quedaven. On ara s’acumulen els contenidors i els camions, l’any 1910 es feia la primera exhibició de tot l’Estat d’un vol a motor. El protagonista de la proesa fou el francès Julien Mamet. Tot just un any després, l’Hélène Dutrieu es convertia en la primera dona en pilotar i sobrevolar Espanya. Dels primers terrenys adaptats per a aquests enlairaments a la zona de l’Estany del Remolares passaria al Prat de Llobregat, des d’on es va establir la primera connexió aèria. Un connexió que no unia pas Barcelona amb Madrid —aquesta arribaria el 1927—, sinó amb Mallorca. L’entorn quedaria fixat com a seu del primer i principal aeroport de Catalunya. Un procés de més d’un segle que ha posicionat la instal·lació de Barcelona com el segon aeròdrom de l’Estat

⁴⁵ IV Pla Estratègic del Port de Barcelona 2021-2025:

https://contentv5.portdebarcelona.cat/cntmng/gd/d/workspace/SpacesStore/4baab59b-6c80-4c32-bbd1-e12f723917f8/IV_PLA ESTRATEGIC.pdf

amb gairebé 19 milions de passatgers l'any 2021 —un 41% més respecte l'any anterior. Tot plegat, lluny dels més de 52 milions que va assolir en l'exercici relatiu al 2019.

Figura 2. Trànsit de passatgers a l'aeroport Josep Tarradellas Barcelona el Prat

Font: AENA

Un número d'operacions molt elevat en uns terrenys d'especial protecció situats entre les localitats del Prat de Llobregat i Viladecans. Sobretot, la zona al voltant del Delta del Llobregat, que compta amb les següents particularitats oficials: Zona Especial Conservació (ZEC) i Zona d'Especial Protecció d'Aus (ZEPA). Estan, de fet, inclosos dins la Xarxa Natura 2000. Malgrat això, la Comissió Europea va acabar expedientant l'Estat per la manca de protecció del Delta amb motiu de la darrera ampliació aeroportuària duta a terme entre els anys 2004 i 2009.

Al número 16 del BOE del divendres 18 de gener del 2002,⁴⁶ relatiu a l'impacte ambiental del projecte, s'enumeraven les mesures compensatòries

⁴⁶ Resolución de 9 de enero de 2002, de la Secretaría General de Medio Ambiente, por la que se formula declaración de impacto ambiental del proyecto de ampliación del aeropuerto de Barcelona: <https://www.boe.es/boe/dias/2002/01/18/pdfs/A02400-02411.pdf>

que el govern es comprometia a aplicar per mantenir el delicat ecosistema que envolta la instal·lació. Moltes d'elles encara no s'han executat. Una incompliment que ha generat un procediment d'infracció (CE, 2021) per part de la Comissió Europea com a conseqüència de l'incompliment de les obligacions acordades: evitar el deteriorament dels hàbitats naturals, una avaluació adequada de les repercussions d'algunes instal·lacions, l'aplicació de totes les mesures compensatòries que ajudin a protegir el pla Natura 2000 o la modificació dels límits de la Zona d'Espcial Protecció d'Aus o ZEPA que facilitin la seva conservació.

Uns incompliments que han generat un qüestionament que va molt més enllà de la infraestructura aeroportuària. Malgrat això, alguns sectors econòmics continuen apostant per ampliar l'aeroport. Descartada, en un principi, a finals del 2021 davant les mobilitzacions socials i la resistència del moviment ecologista, agents com Foment del Treball —o partits polítics com el PSC o Junts per Catalunya— van posar com a condició per aprovar els pressupostos autonòmics presentats per ERC a principis del 2023 recuperar el projecte constructiu. El diputat de Junts per Catalunya, Ramon Tremosa, qui es va incorporar a l'equip de la candidatura de l'exalcalde Xavier Trias per recuperar el poder a l'Ajuntament de Barcelona, considera que les dificultats per dur a terme l'ampliació es deuen a José Maria Aznar:

“L'aeroport de Barcelona podria escapar del parany mediambiental que el govern del PP de José María Aznar, l'any 1998, li va imposar per mitjà de la seva inclusió a la Xarxa Natura 2000 de la UE” (Tremosa, 2020: 122).

L'Ariadna Cotén i en Joan Manel del Llano, membres de la plataforma Zero Port, asseguren que les ampliacions previstes no tenen cap sentit mentre no estiguin fetes totes les compensacions compromeses. A més, recorden com en un dels articles de la directiva Habitats de la Unió Europea es deixa ben clar que s'ha de tenir en compte també la repercussió que aquests projectes causen en zones properes. I, en relació al projecte de la Ciutat Aeroportuària —una zona logística i comercial situada entre l'aeroport i el Prat de Llobregat—, l'Ariadna reconeix que aquests terrenys quedarien fora de l'anterior projecte. És a dir, es podrien aprovar. En qualsevol cas, AENA necessitaria inversors per tirar-lo endavant. Al seu Pla Estratègic 2022-2026, la gestora pública continua incloent-lo i explicita que s'aixecaria sobre una superfície de 151 ha. amb una primera fase que n'ocuparia 36 ha (AENA, 2022).

Per la seva banda, en Joan Manel del Llano recorda com aquest i altres projectes no deixen de “insistir en el mateix model de sempre, el de la hipermobilitat global que no pensa en circuits més locals o en aprofitar oportunitats de gestors propers com l’agricultura o la ramaderia. Hi ha unes 4.000 ha. de terreny que parcialment resten abandonades i es podria potenciar aquest sector i crear sinergies amb productes com la carxofes o les cireres”.⁴⁷

En Jaume Osete, de Rebel·lió o Extinció, alerta que s’està agafant el camí contrari. “És un ecocidi i m’atreveixo a afirmar, bé, n’estic convençut, que l’ampliació no tirarà endavant”, diu. “El fet que hi hagi espais protegits, zona Natura 2000 o ZEPA, el fan inviable, atès que impedeix aquestes suposades futures obres”, conclou. I avisa que “per sostenibilitat s’hauria d’anar a una reducció en el moviment de persones i béns tot relocalitzant l’economia”. El debat, conclou, és “apostar per un canvi que ens porti del concepte del malbaratament al principi de suficiència”. I rebla: “No vol dir viure pitjor, doncs sovint un consum inferior significa més i millor benestar”.

Jaume Grau, biòleg i membre de la plataforma SOS Baix Llobregat i l’Hospitalet, reflexiona: “En un context de crisi o col·lapse dels sistemes socioeconòmics i d’acumulació de riqueses en poques mans no es pot amagar el cap sota terra com un estruç. I apostar per projectes com els Jocs Olímpics d’Hivern o el Hard Rock Cafe és apostar per un model que accentua el problema, no pas el soluciona. Seguir creixent és negatiu per a la societat, tot i que potser no per a les constructores”. En el cas concret de l’aeroport, en Grau afegeix que la seva ampliació està previst pagar-la a partir de les previsions de creixement del número de vols i els ingressos que se’n deriven. “Europa no permetrà l’ampliació de l’aeroport, doncs incomplirien la seva obligació de protegir els ecosistemes i tindria, a més, un cost polític molt gran”, conclou.

La infraestructura aèria barcelonina està gestionada per AENA, controlada alhora per l’entitat pública ENAIRE amb un 51% de l’accionariat. De la resta, sobresurten els inversors Blackrock Inc. (3%), el multimilionari anglès Christopher Anthony Hohn a través de The Children’s Investment Master Fund (2,96%) o la gestora de fons Veritas Asset Management (3%). La presideix el socialista Maurici Lucena i, entre els consellers, hi

⁴⁷ Entrevista de l’autor amb l’Ariadna Cotén i en Joan Manel del Llano, membres de la plataforma Zero Port, feta el dimarts 27 de desembre del 2022.

ha Amancio López Seijas —Grupo Hotusa-Eurostars— o Tomás Varela —procedent del banc privat suís Julius Baer i qui va substituir en el càrrec l'expolític cristianodemòcrata Josep Antoni Duran i Lleida.

Referències bibliogràfiques

- AENA, SME, S.A. (2022). PlanEstratégico 2022-2026. AENA. <https://www.aena.es/es/accionistas-e-inversores/informacion-general/plan-estrategico.html>
- Comissió Europea (CE). (2021). Carta d'emplaçament de la Comissió Europea al Govern espanyol. *Zeroport*.<https://zeroportbcn.files.wordpress.com/2021/09/comissiocc81-europea-a-govern-espanyol.pdf>
- Jiménez, Roger. (1995). *Les desventures de Port Aventura. El cas De la Rosa*. Editorial Empúries.
- Pernau, Gabriel. (2012). *Sants-Montjuïc*. Cossetània Edicions i Ajuntament de Barcelona.
- Polo, Xavier. (2005). «*Todos los catalanes son una mierda*». *Les grans gestes contra el franquisme*. Proa.
- Salvat-Papasseit, Joan. (2012). *L'irradiador del port i les gavines*. Edicions 62.
- Tremosa, Ramon. (2020). *Catalunya, potència logística natural. L'Estat contra el mercat*. Pòrtic.
- VVAA. (2011). *Catalunya logística. Catalunya en la cadena logística global*. Marge Books.
- VVAA. (2015). *Barcelona i el mar. Activitat portuària i façana litoral, segles XVIII-XXI*. Segon Volum. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Museu Marítim de Barcelona.

9. Vint-i-set COPs més tard, serveix d'alguna cosa el CMNUCC?

Poders i contra-poders en les cimeres internacionals del clima

Gisela Torrents Monegal

Graduada en Ciències Ambientals (UAB), estudiant del màster en Carbon Management a la Universitat d'Edimburg, especialitzada en crisi climàtica i política internacional del clima. Tècnica de Justícia Climàtica i Drets Ecològics a l'Observatori DESC

Context

La crisi climàtica posa sota la lupa la capacitat de coordinació de tots els governs del món i de les Nacions Unides com a entitat vertebradora de la sortida de la crisi. Després de trenta anys des de la formació del Conveni Marc de les Nacions Unides contra el Canvi Climàtic (CMNUCC), les emissions globals de Gasos amb Efecte d'Hivernacle (GEH) segueixen en augment, incrementant cada cop més les probabilitats d'un augment pronunciat de la temperatura mitjana de la Terra.

A simple vista, sembla que el CMNUCC no ha tingut, fins el moment, la capacitat de portar sobre la taula els canvis socials i econòmics reals que ens haurien d'allunyar de l'economia fòssil. Així, i a causa de la creixent preocupació activista i mediàtica respecte la crisi climàtica, la capacitat de mobilització institucional oferta per les Nacions Unides i el CMNUCC s'està posant en dubte.

Són les Nacions Unides l'espai per posar-nos d'acord respecte les polítiques internacionals de mitigació, adaptació i finançament de la crisi? O pel contrari són una institució obsoleta i el planeta necessita del naixement d'un nou espai d'acord entre països? Què en diuen els resultats d'aquests 30 anys de negociacions?

El CMNUCC

Comencem per l'inici. Què és el CMNUCC? El Conveni Marc de les Nacions Unides contra el Canvi Climàtic —conegut internacionalment com a UNFCCC per les seves sigles en anglès— és el principal instrument jurídic de resposta internacional a la crisi climàtica. Després d'anys des dels primers indicis científics de les conseqüències d'emetre GEH de forma desmesurada, les Nacions Unides va decidir, l'any 1992, crear un espai oficial de negociació davant d'una situació climàtica que semblava cada cop més fora de control. Així ho van decidir els representants de països de tot el món a Río —Brasil— en el si de la Cimera de la Terra, que va tenir lloc del 3 al 14 de juny i que va ser, també, el si de la celebració del vintè aniversari de la primera conferència de Medi Ambient —Estocolm, 1972. Un cop aprovada la creació del CMNUCC l'any 1992, aquest va entrar en vigor el 21 de març del 1994, i el 1995 va ser testimoni de la primera Conferència de les Parts —COP, per les seves sigles en anglès— a Berlín.

Les COP

Les Conferències de les Parts del CMNUCC són les trobades anuals i l'espai on es decideixen les línies internacionals d'acció davant del canvi climàtic. Aquestes reunions es fan cada vegada en un país diferent —cobrint les 6 regions de les Nacions Unides: Àfrica, Àsia, Europa, Amèrica Llatina i el Carib, Amèrica del Nord i Oceania— i hi assisteixen milers de persones. Entre tota aquesta gent assistent, hi podem diferenciar diversos grups: les delegacions de persones negociadores de cadascun dels països signants del CMNUCC, les persones treballadores de les Nacions Unides, premsa de tot el món i persones observadores internacionals. Les persones observadores poden ser molt diverses. S'hi accepten entitats ecologistes i de recerca, pagesos, entitats feministes i joves, però també entitats de negocis i indústria.

Breu història de les COPs i on no hem de tornar a trepitjar

Des del 1995 fins a dia d'avui s'han celebrat 27 COPs, una cada any —exceptuant l'any 2020 a causa de la COVID19. Però què s'hi ha acordat exactament? Explicar les anades i vingudes del Conveni Marc des del 1995 comportaria força més pàgines de les que té aquest capítol. Cada una de les COP té la seva història particular, els esforços de molts països

darrera i la feina de moltes persones tècniques i especialistes per arribar a bons ports. Tot i això, jo crec que el que és important és que ens centrem en els dos grans *hits* del CMNUCC: el Protocol de Kyoto, de 1997, que explicarem de passada, i l'Acord de París, de 2015, que explicarem més extensament perquè és el marc legal que incumbeix tota l'acció climàtica actual.

El Protocol de Kyoto va ser el primer gran acord climàtic de reducció d'emissions internacionals. Es va firmar l'11 de desembre de 1997, durant la celebració de la COP3 a Kyoto, Japó. El protocol va entrar en vigor el 16 de febrer del 2005, després de la firma i ratificació de Rússia, i tenia dos terminis temporals d'implementació. Un primer que anava des del 2008 al 2012 i un segon que s'establia des de 2013 fins 2020 —aquest últim aprovat a la COP18 celebrada a Doha el 2012. L'objectiu d'aquest protocol, que va ser firmat i ratificat per 184 països (Gencat, s.d.), era reduir les emissions de GEH⁴⁸ en un 5% per l'any 2012, respecte l'any 1990. Per fer-ho, 38 països firmants⁴⁹ havien de reduir, més o menys segons el que van acordar cadascuna, les seves emissions nacionals.

Va funcionar la primera part d'implementació del Protocol (2008-2012)? El resultat pot arribar a ser una mica confús. Alguns països van fallar estrepitosament amb la fita, però alguns altres van reduir les seves emissions correctament. Inclús, alguns països van reduir més del que tocava (Clark, 2021).⁵⁰ Ara bé, s'ha de tenir en compte que, a meitat del període d'implementació, Estats Units i Canadà es van fer enrere del pacte, reduint els països implicats de 38 a 36 i raó per la qual no s'inclouen les seves emissions —molt més altes del pactat— en els resultats del Protocol (UN-FCCC, s.d.a; Shishlov, Morel i Bellassen, 2016).

Segons els últims informes, els països que van emetre més del que tocava durant aquell període, fallant en els seus objectius del protocol, van ser: Àustria, Dinamarca, Islàndia, Japó, Liechtenstein, Luxemburg, Noruega,

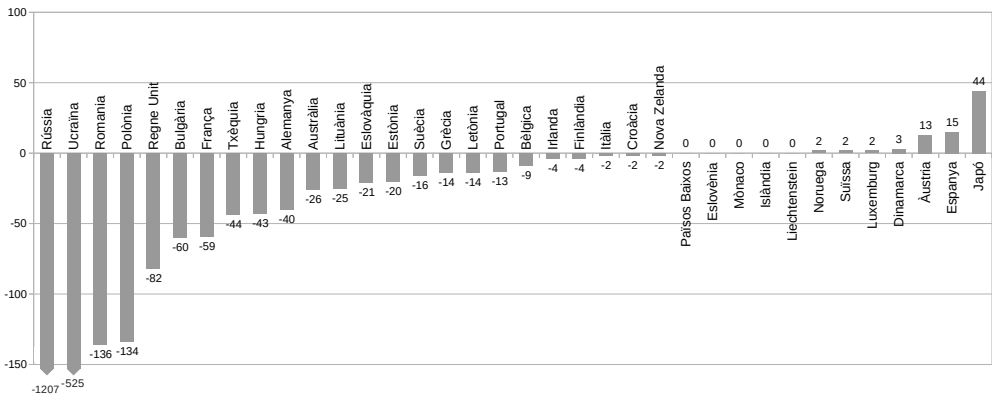
⁴⁸ En aquest cas: CO₂, CH₄, N₂O, HFCs, PFCs i SF₆.

⁴⁹ Països inclosos en el primer termini de reduccions: EU-15, Bulgària, República Txeca, Estònia, Letònia, Liechtenstein, Lituània, Mònaco, Romania, Eslovàquia, Eslovènia, Suïssa, Estats Units, Canadà, Hongria, Japó, Polònia, Croàcia, Nova Zelanda, Rússia, Ucraïna, Noruega, Austràlia i Islàndia.

⁵⁰ Sense LULUCF.

Espanya i Suïssa⁵¹ (Figura 1). En general, però, el seu error va ser compensat pels països que sí van aconseguir els seus objectius —a vegades amb escreixos—, arribant a superar la fita de reduccions general pels 36 països en 2.4 Gt de GEH (Shishlov, Morel i Bellassen, 2016).

Figura 1. Diferència absoluta entre la mitjana anual d'emissions nacionals dels països del Protocol de Kyoto i els seus objectius de mitigació pel període 2008-2012

Font: Elaboració pròpia a partir de Shishlov, Morel i Bellassen, 2016

Aquest resultat positiu del Protocol, però, queda en dubte per tres grans raons. La primera és que, com hem dit, no tenim en compte les emissions dels països que es van tirar enrere i que, casualment, són dels més emissors del món —Estats Units i Canadà. La segona és que hem de tenir en compte les implicacions que la crisi financera de 2008 hagi pogut tenir en la producció de béns i serveis i, per tant, en una reducció forçada de les emissions en alguns països.

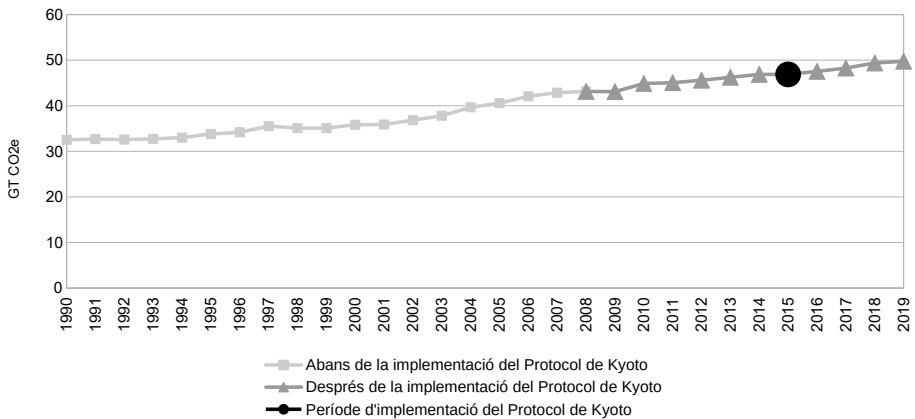
La tercera, i una de les raons principals per posar en dubte l'èxit del Protocol, és que els resultats d'aquest van quedar minimitzats per les emissions internacionals: el que potser no s'esperava el CMNUCC era que la resta dels països que no formaven part d'aquest grup que havia de reduir emissions, amb els anys, cada cop desenvoluparia més la seva indústria, emetent cada cop més i més GEH, i acabaria venent els seus productes als països que sí que reduïen les emissions nacionals.

⁵¹ Incloent LULUCF.

Així, mentre aquests 36 països no produïen tantes emissions, cada cop compraven més productes altament contaminants a països que no estaven establint polítiques climàtiques. Si tinguéssim en compte les emissions de tot allò que els 36 països van consumir des de 2008 fins a 2012, en comptes de només les emissions internes dels 36 països, ens adonaríem que les emissions no van baixar, sinó que simplement es van moure d'un país a un altre (Clark, 2021).

El segon període d'implementació del Protocol de Kyoto, 2013-2020, va tenir algunes complicacions extra. El descontentament general respecte la implementació del primer període i la falta d'esforços per part d'Estats Units i Canadà en desmarcar-se del protocol, així com d'alguns països enriquits per no haver reduït prou les seves emissions, va comportar que el mateix Protocol es quedés quasi sense suport durant aquest segon període. El resultat real de tot aquest procés el podem veure a continuació (Figura 2) (ClimateWatch, s.d.), on es mostren les emissions internacionals de GEH des de 1990, comptant amb la implementació del protocol -2008 cap endavant-.

Figura 2. Emissions global de gasos amb efecte d'hivernacle, en gt, des de 1990 fins 2019

Font: Editada a partir de l'elaboració de ClimateWatch (ClimateWatch, s.d.)

Durant la implementació d'aquest protocol i en la recerca d'aliances pel segon termini d'implementació, van aflorar en les negociacions les necessitats i els interessos tan diferents que mantenien els països del Nord

respecte els països del Sud Global, eixamplant cada cop més una barrera d'enteniment que afectava les meses de negociacions climàtiques. Així mateix, la derrota del segon període va acabar amb un trencament de ponts entre països enriquits i empobrits que, probablement, va agreujar l'espera d'anys fins que es va poder firmar un nou acord entre totes les parts del CMNUCC l'any 2015, l'Acord de París.

L'Acord de París, on som ara i on no podem tornar a fallar

L'Acord de París és el marc legal internacional més important del moment en l'àmbit climàtic. Es va firmar l'any 2015 a la COP21, a París, i actualment té la ratificació de 194 països (UNFCCC, s.d.b). L'objectiu general és semblant al del Protocol de Kyoto: reduir emissions de GEH per limitar l'augment de la temperatura de la Terra a 1,5°C. Aquest cop però, no només s'hi impliquen 38 països, sinó tots els firmants de l'Acord, cadascun esforçant-se més o menys en la reducció d'emissions segons les seves capacitats nacionals.

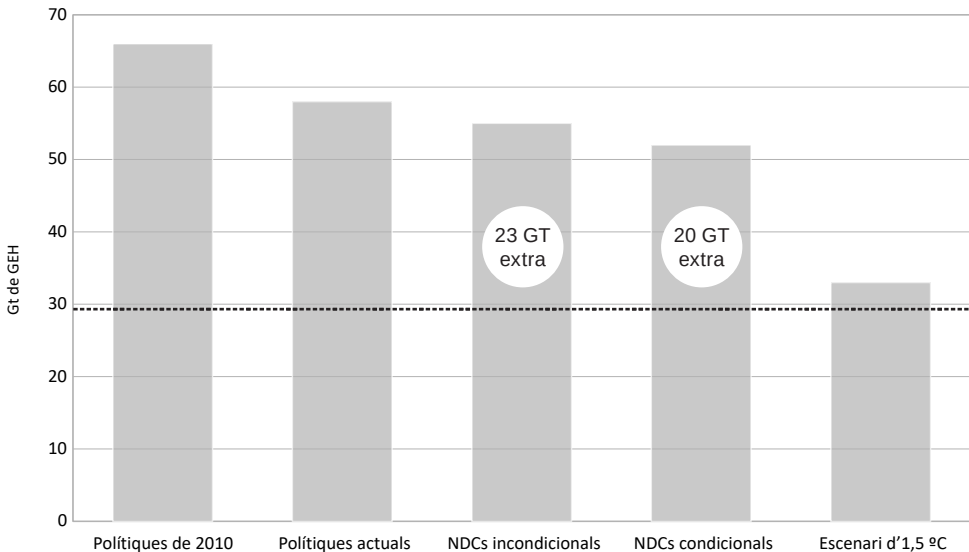
Aquest cop, cada part firmant decideix quantes emissions pot i vol reduir, de manera voluntària, i aquest compromís de reducció es comunica al CMNUCC a través d'un document clau amb el nom de Contribució Nacionalment Determinada (NDC). La NDC d'un país, doncs, són tots els compromisos —no només de reducció d'emissions sinó també d'adaptació a la crisi climàtica, entre d'altres— que aquest està disposat a dur a terme per aportar el seu gra de sorra a l'èxit col·lectiu de l'Acord de París.

L'Acord de París presenta moltes millores respecte el Protocol de Kyoto, i una de les més importants és que inclou mecanismes d'augment de l'ambició a mesura que l'acord va sent aplicat als diferents territoris. Les NDC s'entreguen, generalment, cada 5 anys, i presenten els compromisos d'un període de 10, en un mecanisme que ajuda a l'augment d'ambició a través del temps a mesura que es vagin aplicant polítiques climàtiques i les NDC es vagin renovant. L'últim període d'entrega ordinària de les NDC va ser 2020 —i la següent serà el 2025. Per cada període d'entrega de NDC, les Nacions Unides fa recomptes de les reduccions nacionals de totes les parts, arribant a tenir la reducció internacional total i delimitar si aquesta s'ajusta, o no, a l'escenari d'emissions que ens portaria a un futur d'escalfament d'1,5°C.

Ara bé, està funcionant aquest mecanisme? Per ara no. Amb les promeses de reduccions d'emissions que figuren a les NDC actualment —la majoria entregades durant 2020, i algunes revisades i millorades durant l'any 2022—, la suma total de reduccions d'emissions ens porta molt lluny de la reducció que necessitem per 2030. Concretament, per anar bé, l'any 2030 hauríem d'emetre unes 33 Gt de GEH. Les NDC ens porten a emetre entre 55 i 52 Gt de GEH —dependent de si els països reben ajudes per implementar la seva NDC, 'NDC condicional', o no 'NDC incondicional'. D'aquesta manera, la diferència entre les emissions anuals que hauríem de tenir per l'any 2030 i les emissions que tindrem si seguim les NDC actuals és encara d'entre 20 i 23 Gt de GEH (Figura 3).

Tot això tenint en compte que cada país implementa polítiques climàtiques domèstiques que el portin a complir amb els seus objectius nacionals, i si el que s'ha escrit a les NDC es compleix al peu de la lletra i a temps (UNEP i CONCITO, 2022). Inclús sota la més perfecta implementació de les promeses climàtiques internacionals actuals, encara estem, per tant, molt i molt lluny d'alinejar-nos amb l'objectiu de temperatura de l'Acord de París. De fet, la bona implementació d'aquestes NDC ens porten a un augment de la temperatura de la Terra d'entre 2,4 i 2,6 °C (UNEP i CONCITO, 2022).

Figura 3. Escenaris d'emissions de gasos amb efecte d'hivernacle, per l'any 2030, en gt

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de UNEP (UNEP i CONCITO, 2022).

Per posar-nos en l'escenari d'augment d'1,5°C, les emissions han de ser reduïdes un 45% en comparació amb les emissions sota les polítiques actuals, de cara al 2030 (UNEP & CONCITO, 2022). Veient la situació actual, durant la COP27 —2022, Egipte— s'ha tornat a fer una crida als països firmants de l'Acord de París per reformular les seves NDC durant l'any 2023, augmentant els seus objectius nacionals de reduccions d'emissions. L'Acord de París és un pacte ambiciós. Firmar un acord, però, no serveix de massa si no s'implementa correctament. Per això, ara cal treballar amb les ambicions de tots els governs nacionals perquè responguin al mandat de l'Acord d'una forma convenient i eficaç, a través de les renovacions i millores de les seves NDC.

És el CMNUCC un espai vàlid per tots aquests acords?

Veient la situació actual, és comprensible la falta de confiança que part de la població té de cara als processos del CMNUCC. Tot i això, l'Acord de París ha aconseguit unir quasi tots els països del món en una fita comuna. En aquest sentit, la necessitat de tenir un espai dedicat al multilateralisme en la crisi climàtica esdevé patent. Sense una reacció conjunta, ordenada i pactada per tota la societat davant d'una situació de perill com és aquesta crisi, les solucions podrien passar per decisions unilaterals de països concrets o, simplement, per la procrastinació climàtica. El CMNUCC, tot i les seves barreres, esdevé així un espai de trobada on Nord i Sud Global poden discutir i ser escoltats per igual.

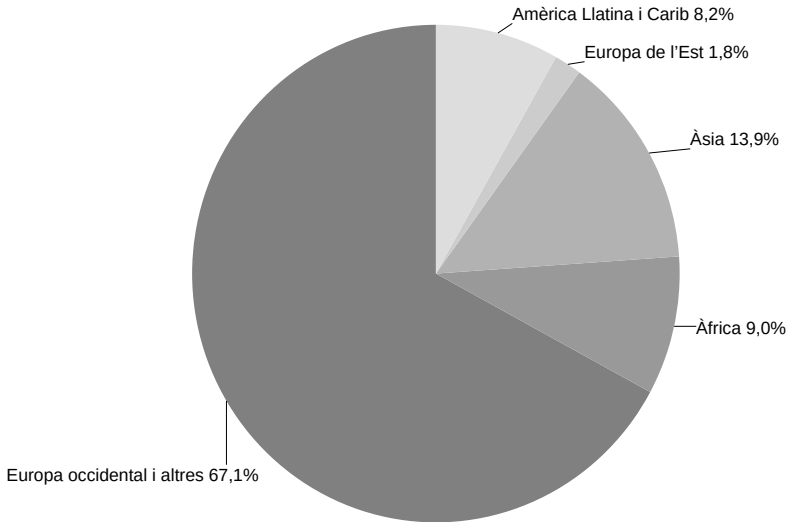
Malgrat l'interès comú de mantenir el CMNUCC com un espai de solució institucional a la crisi climàtica, on les diferents veus amb coses a dir sobre la crisi climàtica hi tenen cabuda, el conveni encara flaqueja en termes de representació igualitària. En aquest sentit, a continuació s'exposen algunes de les característiques que podrien estar dificultant la presa de decisions ambicioses i justes per part del conveni marc:

Delegacions de persones negociadores del Nord i Sud Global

La representació real dels països del Nord i Sud Global dins de les COPS pot arribar a ser desigual, per molt que tots els països tinguin el mateix pes dins d'un procés formal de negociacions. Els països més enriquits tenen habitualment més recursos per pagar més sous, vols i dietes a les persones negociadores en cada COP. Així, els països del Sud Global acos-

tumen a portar equips negociadors més petits, amb el desavantatge tècnic que això comporta a les meses. I a més de la desigualtat que es veu en les delegacions negociadores, quan s'observen les delegacions de persones observadores acceptades per les Nacions Unides per observar els processos de negociacions, la major part venen d'Europa (Figura 4).

Figura 4. Entitats observadores acceptades en els processos del CMNUCC, per regions, en %

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del CMNUCC (UNFCCC, s.d.c)

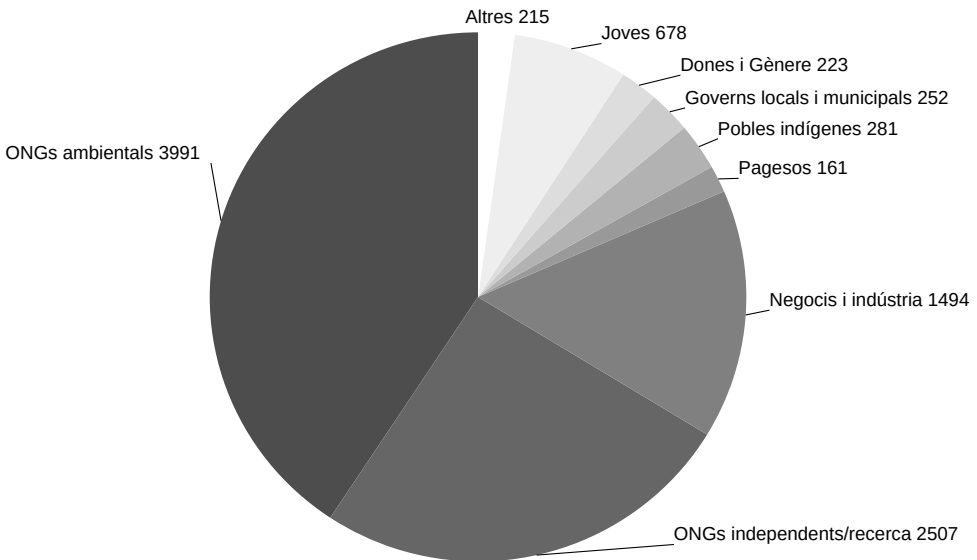
Dones

Dins de les delegacions negociadores, el percentatge de dones ha anat augmentant amb el temps. En la primera COP tan sols hi havia un 12% de dones en les meses de negociacions. En la COP27, n'hi ha hagut un 37%. Tanmateix, encara que el número hagi augmentat, encara no s'ha arribat a un punt d'equitat (McSweeney, 2021). Però quan analitzem el gènere de les persones observadores, els números donen la volta, amb un 65,6% de dones entre les intervencions de les ONG a la COP27 (UNFCCC, s.d.d). Podem veure, per tant, que les dones, a les COP, acostumen a tenir un rol més marcat com a observadores en ONG que com a negociadores a les meses oficials.

Indígenes

Tot i que les comunitats indígenes de tot el món gestionen moltes zones naturals i sobrepassen una població de 370 milions de persones (IIP-FCC, s.d.), les veus indígenes no són suficientment escoltades a les COP (Lakhani, 2021). És estrany que les delegacions negociadores portin a persones indígenes a les seves llistes. Així que, habitualment, les persones que hi assisteixen s'hi inscriuen com a observadores. En la COP27, entre totes les persones observadores, només 281 persones representaven pobles indígenes (Figura 5).

Figura 5. Persones observadores acreditades a la COP27 segons naturalesa de l'entitat on treballen

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del CMNUCC (UNFCCC, s.d.e)

Lobbies dels combustibles fòssils

Així com les veus dels pobles indígenes es troben a faltar en les reunions del CMNUCC, algunes veus s'hi troben en excés. És el cas, per exemple, dels *lobbyistes* fòssils, treballadors de la indústria fòssil que representen

l'interès de les seves empreses en el negoci de l'extracció, refinació o venda de petroli, gas i carbó, en les negociacions. Aquest fet no és lliure de crítiques, ja que defensar els interessos privats de la indústria fòssil en el si del CMNUCC crea, per se, un conflicte d'interès flagrant en les negociacions. En la COP27, concretament, s'hi van trobar 636 persones (Michaelson, 2022) registrades per aquesta indústria, que utilitzen l'espai del CMNUCC per establir els seus interessos privats. Si aquestes persones vinguessin sota el paraigües d'una sola delegació, aquesta seria més nombrosa que qualsevol altra delegació de cap país assistent en aquesta COP.⁵²

Apunts finals

El CMNUCC, com a instrument institucional de solució a la crisi climàtica, és essencial com a únic espai actual on el multilateralisme i el diàleg entre quasi tots els països del món repercuteix en acords climàtics de consens. Tot i així, el procés d'implementació de l'Acord de París està sent molt lent i descoratjador per a moltes persones, i la manca de representació real de les diferents realitats planetàries i la dificultat per arribar a acords ambiciosos obre les portes a un gran espai de millora i reforma del CMNUCC. A dia d'avui, el CMNUCC no ha pogut encara definir la implementació del procés de la mitigació real de la crisi climàtica.

Referències bibliogràfiques

- Clark, Duncan. (2021, 25 agost). Has the Kyoto protocol made any difference to carbon emissions? *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/blog/2012/nov/26/kyoto-protocol-carbon-emissions>
- ClimateWatch. (s.d.). Historical GHG Emissions. *Climate Watch*. https://www.climatewatchdata.org/ghg-emissions?breakBy=regions&chartType=line&end_year=2019&start_year=1990
- Generalitat de Catalunya. (s.d.). COP3 Kyoto 1997. *Canvi climàtic, Gencat*. https://canvicultimatic.gencat.cat/ca/oficina/actuacio_internacional/participacio_cop/cop3_kyoto_1997/index.html

⁵² Exceptuant la delegació dels Emirats Àrabs, que va portar una delegació de 1.070 persones a la COP27.

- Lakhani, Nina. (2021, 4 novembre). 'A continuation of colonialism': indigenous activists say their voices are missing at Cop26. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2021/nov/02/cop26-indigenous-activists-climate-crisis>
- McSweeney, Robert. (2021, 4 novembre). Analysis: How delegations at COP climate sumits have changed over time. *Carbon Brief*. <https://www.carbonbrief.org/analysis-how-delegations-at-cop-climate-summits-have-changed-over-time/>
- Michaelson, Ruth. (2022, 11 novembre). 'Explosion' in number of fossil fuel lobbyists at Cop27 climate summit. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2022/nov/10/big-rise-in-number-of-fossil-fuel-lobbyists-at-cop27-climate-summit>
- Quienes somos? (s.d.). International Indigenous People's Forum on Climate Change (IIPFCC). <http://www.iipfcc.org/quienes-somos>
- Shishlov, Igor; Morel, Romain; Bellassen, Valentin. (2016). Compliance of the Parties to the Kyoto Protocol in the first commitment period. *Climate Policy*, 16(6), 768-782. <https://doi.org/10.1080/14693062.2016.1164658>
- UNEP i CONCITO. (2022). Emissions Gap Report 2022. *UNEP*. <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2022>
- UNFCCC. (s.d.a). Kyoto Protocol - Targets for the first commitment period. *United Nations Climate Change (UNFCCC)*. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-kyoto-protocol/what-is-the-kyoto-protocol/kyoto-protocol-targets-for-the-first-commitment-period>
- UNFCCC. (s.d.b). Paris Agreement - Status of Ratification. *United Nations Climate Change (UNFCCC)*. <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification>
- UNFCCC. (s.d.c). Statistics. *United Nations Climate Change (UNFCCC)*. <https://unfccc.int/process-and-meetings/parties-non-party-stakeholders/non-party-stakeholders/statistics#Statistics-on-participation-and-in-session-engagement>
- UNFCCC. (s.d.d). Statistics. *United Nations Climate Change (UNFCCC)*. <https://unfccc.int/process-and-meetings/parties-non-party-stakeholders/non-party-stakeholders/statistics#Statistics-on-participation-and-in-session-engagement>
- UNFCCC. (s.d.e). Statistics. *United Nations Climate Change (UNFCCC)*. <https://unfccc.int/process-and-meetings/parties-non-party-stakeholders/non-party-stakeholders/statistics#Statistics-on-participation-and-in-session-engagement>

10. La cursa per la cadena de valor de la transició verda

Alfons Pérez

Enginyer i investigador de l'Observatori del Deute en la Globalització (ODG) ha passat els darrers anys analitzant la dimensió exterior de la política energètica i climàtica de la Unió Europea a Amèrica Llatina, Nord d'Àfrica i el Caucas

Pandèmia, crisi energètica i inflació podrien ser tres descriptors que expliquen l'abrupte guió de la tercera dècada del segle XXI. Aquests esdeveniments aparentment excepcionals han fet aflorar la importància de repensar el nostre model social i econòmic, i sobretot la seva interacció amb el sistema natural del qual en són subordinats. Malgrat aquest context de crisi multidimensional, la cursa per capturar el negoci verd, aquell que converteix la transició en transacció i la tecnologia en la solució per tot, està desfermada. Els EUA, la Xina i la Unió Europea pugnen pel lideratge de la transició verda.⁵³ Les grans corporacions acaparen finançament públic per fer-la efectiva i assegurar-se un rol protagonista. Al Sud Global, països com Xile, Argentina, Bolívia, Brasil, la República Democràtica del Congo, Madagascar, Sudàfrica, Moçambic, Zimbabwe, Filipines, Indonèsia, Vietnam, etc., alberguen la base material de les tecnologies netes. Entre aquells, els que es circumscriuen en l'àmbit dels nous progressismes a Amèrica Llatina, combinen un discurs post-extractivista⁵⁴ amb una via pragmàtica per guanyar etapes en la cadena de valor de la transició verda.

⁵³ Quan parlem de transició verda ens referirem a la transició proposada i impulsada majoritàriament per les institucions del Nord Global i el poder corporatiu. Es caracteritza per acollir les tesis del capitalisme verd i per promoure la tecnologia, els grans actors privats i els mercats com a part imprescindible de la transició.

⁵⁴ Es refereix a superar l'extractivisme. És a dir, superar un model econòmic basat en l'explotació de grans volums de recursos naturals per l'exportació.

Per altra banda, després de l'impacte de la pandèmia, els espais de vida social organitzada es van recompondre. El moviment ecologista segueix ressaltant el caràcter d'urgència de la crisi ecosocial, el moviment feminista recalca la importància de situar la reproducció de la vida al centre de la transició, les treballadores organitzades advoquen per una transició justa i els col·lectius i organitzacions del Sud Global volen trencar les relacions colonials que s'aprofundeixen amb la implantació massiva de tecnologies netes i la digitalització.

El conflicte, doncs, està servit i s'evidencia en la cursa per la cadena de valor de la transició verda. Així doncs, en el present capítol explorarem aquesta cursa, perquè, tot i l'aparença que res no canvia, sí hi ha coses noves sota el sol.

La pandèmia, el Deal i el lideratge corporatiu

Malauradament, l'arribada de la pandèmia va confinar les energies del moviment climàtic que emergia durant el 2019. Es va dissipar una part de la seva força per crear autonomia i ser la contrapart necessària per pressionar l'accionar institucional. Així, el *Deal*,⁵⁵ el pacte, perdia la pressió popular i aplanava el camí per la gran col·laboració publicoprivada en què s'ha convertit actualment la transició verda, amb una aposta tecnològica que acapara i delimita el debat. Els rols de la col·laboració es repartien d'aquesta forma: la part pública havia d'oferir incentius —garanties i finançament— perquè la part privada emprengués amb seguretat. I l'endeutament públic va farcir la col·laboració de finançament. Per una banda, només 12 dies després de que l'OMS decretés la pandèmia, se suspenia la pedra angular de la disciplina econòmica europea, el Pacte d'Estabilitat i Creixement, donant capacitat de despesa als Estats per pal·liar les conseqüències de la pandèmia. Per altra banda, la Comissió Europea va anunciar l'emissió de 800.000 milions d'euros de deute mutualitzat que podrien convertir la UE en el major emissor de deute del món. Els fons recaptats servirien per finançar el pla de recuperació econòmica de la pandèmia que, en aquest cas, es va caracteritzar com a verda.⁵⁶

⁵⁵ *Deal* fa referència al *Green New Deal*, el marc estratègic i programàtic de les diverses institucions públiques del Nord Global per fer front al canvi climàtic.

⁵⁶ A diferència d'altres moments de crisi econòmica on les polítiques ambientals sempre havien estat subordinades, institucions com el Banc Mundial, el Fons

Això ni era nou ni apareixia del no-res. L'agenda publicoprivada sempre ha estat present. Ara bé, la pandèmia i els plans de recuperació certifiquen aquesta aliança per liderar la transició. Hi ha dades que ho corroboren: durant la pandèmia, les petrolieres Royal Dutch Shell, Total i Oxy —i les mineres Anglo American i Vale— van publicar fulls de ruta per assolir la neutralitat climàtica, la millor estratègia del moment per aconseguir diner públic. De la mateixa manera, quan la Unió Europea va posar en joc els fons de recuperació NextGenerationEU (NGEU), les grans empreses europees, entre les quals les de l'IBEX35, van sortir amb una bateria inacabable de projectes per acaparar el negoci verd.⁵⁷

Heus aquí la disjuntiva del moment. Els moviments climàtics es rearticulaven per exigir urgència en l'acció i instruments de democratització com les assemblees ciutadanes. Les institucions, en canvi, cedien el lideratge a les grans corporacions causants de la situació de crisi climàtica amb la idea de que eren les úniques que podien actuar amb urgència. I no anaven del tot errades: les dècades de desmantellament neoliberal d'allò públic han minvat i tenallat les seves capacitats materials d'intervenir en l'economia. A més, el neoliberalisme ha aconseguit colonitzar els imaginaris fins a tal punt que fora de l'àmbit de la subordinació publicoprivada no queda res.

Alhora, però, també van sortir veus crítiques que començaven a parlar obertament de la fragilitat de les cadenes globals de subministrament, de la vulnerabilitat infringida per la deslocalització industrial i de les dependències associades a l'especialització territorial de la producció.

Crisi energètica, alimentària i inflacionària

En ple desplegament dels plans de recuperació verda a la UE, i amb uns preus de l'energia disparats, el 25 de febrer de 2022 la Federació Russa va

Monetari Internacional, l'OCDE o la mateixa Comissió Europea van impulsar una recuperació verda de la pandèmia, l'anomenada *Green Recovery*.

⁵⁷ Les grans energètiques Iberdrola, Endesa, Naturgy, Enagás, Repsol i Petronor, sumades a empreses del sector de la construcció, l'automoció, l'aviació, l'agroindústria i el turisme, com ara Aena, Iberia, Airbús, ACS, Acciona, Ferrovial, Seat i Fertiberia van proposar, en aquell moment, projectes per sobre dels 100.000 milions d'euros. Les iniciatives amb més pressupost anaven a mobilitat elèctrica i l'hidrogen verd.

envair el territori ucraïnès. En mig d'un pànic generalitzat pel subministrament energètic es van aplicar de manera exprés polítiques de contenció perquè la crisi energètica no es desfermés. La injecció de barrils de petroli als mercats internacionals, els acords per limitar el consum elèctric i de gas i la subvenció nacional de la benzina i el petroli van ser algunes d'aquestes mesures. Però potser la peça més rellevant que s'ha posat en joc des de la guerra és el REPowerEU.⁵⁸ El pla per acabar la dependència de Rússia transforma la transició energètica en una transició per la seguretat energètica i ha tingut la capacitat de redirigir 225.000 milions d'€ dels NGEU pels seus objectius.

Tot i les polítiques de contenció, els preus de l'energia van enfilar-se a nivells mai no vistos i la inflació —de costos— a Europa va escalar fins a les dues xifres. Els bancs centrals —Reserva Federal dels EUA, Banc Central Europeu i Banc d'Anglaterra, entre d'altres— van adoptar mesures dràstiques de pujada dels tipus d'interès amb implicacions negatives directes pels estats i les famílies endeutades. A més, la crisi energètica es va convertir en una crisi alimentària, sobretot als països del Sud. El graner ucraïnès —10% del mercat mundial de blat, 15% de blat de moro i 13% de civada— va deixar d'exportar cereals a l'Àfrica —Egipte, Sudan, Iemen, Kènia o Nigèria— i els fertilitzants nitrogenats que requereixen gas natural com a matèria primera van començar a escassejar.

En conclusió, en les institucions europees, altra vegada saltaven les alarmes per l'alta dependència de l'exterior. L'aposta de la UE cap a una economia digitalitzada i de serveis topava amb una realitat material que la convertia en més fràgil i exposada.

Guanyar la indústria (I). De la mina a la fàbrica

En el context europeu, el document *Compromís energètic de la UE en un món canviant*, annex del REPowerEU, afirma que cal “reforçar la cadena de valor europea mitjançant la identificació dels recursos minerals i de projectes de matèries primeres com a part de l'interès estratègic europeu”. El mateix document diu que cal fomentar la mineria domèstica per

⁵⁸ El REPowerEU afirma que patim una doble emergència: la climàtica i la dependència de Rússia; i que per trencar les dependències i assegurar el subministrament seran necessàries inversions en infraestructures de gas i petroli, i utilitzar les capacitats de carbó, nuclear i gas nacional més enllà del previst

aconseguir una major “sobirania dels recursos” tot i que hauria d’enfrontar dificultats com l’absència d’algunes matèries primeres crítiques,⁵⁹ l’alt nivell de regulació ambiental i l’oposició popular. D’aquí que s’aposti per les “associacions de cadena de valor de matèries primeres” amb Àfrica, Amèrica Llatina, els Balcans Occidentals i Austràlia a través d’acords comercials o memoràndums d’enteniment. En major concreció, per exemple, el text explica les possibilitats que “Xile es converteixi en un gran productor d’hidrogen verd en el futur a més de subministrar matèries primeres fonamentals com el liti”.

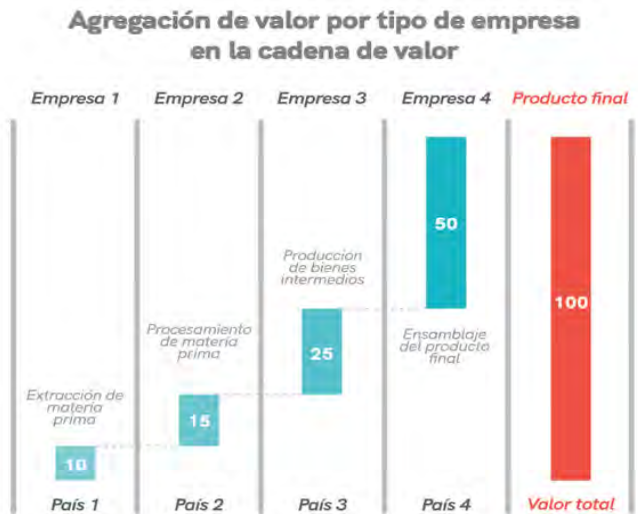
Sense oblidar que la llista de països amb una alta concentració de matèries primeres crítiques és llarga,⁶⁰ podem aturar-nos en un cas paradigmàtic de la cursa per la cadena de valor de la transició verda: el “triangle del liti”⁶¹ entre Xile, Argentina i Bolívia. Els tres països tenen estratègies sensiblement diferents però que convergeixen en un punt: capturar etapes de la cadena de valor del liti, un element, ara per ara, essencial per les bateries dels vehicles elèctrics. És a dir, no volen extreure i entregar el preuat mineral perquè d’altres generin el valor afegit. Volen desenvolupar les capacitats per fer-ho a casa.

⁵⁹ La Unió Europea ha definit la ‘matèria primera crítica’ com la que té una gran importància per l’economia de la UE i que el seu subministrament està associat a un alt risc.

⁶⁰ Pel que fa a les reserves, la República Democràtica del Congo té més del 50% del cobalt, seguida de Austràlia (17%) i Cuba (7%); el níquel es concentra a Indonèsia (24%), Austràlia (23%) i Brasil (12%); el liti a Xile (52%), Austràlia (17%) i Argentina (10%); el manganès a Sudàfrica (39%), Brasil (20%) i Austràlia (17%); el grafit a Turquia (30%), la Xina (24%) i Brasil (24%); i les terres rares a la Xina (38%), Vietnam (19%) i Brasil (18%).

⁶¹ La denominació ‘triangle del liti’ es posa entre cometes perquè es considera una descripció colonial i extractiva que redueix els paisatges i cultures que habiten al territori a un recurs i l’àrea on es concentra.

Figura 1. Agregació de valor per tipus d'empresa en la cadena de valor⁶²

Este es un ejemplo ilustrativo del funcionamiento de una cadena de valor

Elaboración: Fundación Solón

Font: Fundación Solón

L'any 2008, l'Estat Plurinacional de Bolívia va nacionalitzar el liti i dos anys després va publicar l'*Estratègia d'industrialització dels recursos evaporítics* per estendre la participació de l'Estat a la totalitat de la cadena de valor mitjançant de la participació exclusiva en el procés d'extracció del recurs. En les altres etapes —producció de precursors, càtodes, cel·les i packs de bateries— s'obria a la col·laboració amb privats nacionals i internacionals sempre que acceptessin una participació estatal majoritària. Les experiències amb empreses xineses —Xinjiang TBEA Group-Bao-

⁶² La cadena de valor del liti per la bateria ió-liti dels vehicles elèctrics té quatre etapes principals: extracció de la matèria primera, processament, producció de béns intermedis —precursors, càtodes i cel·les— i assemblatge del producte final. L'extracció és la fase amb menys valor afegit (10%) a diferència de l'etapa d'assemblatge (50%).

cheng— i alemanyes —ACI Systems— no han avançat al ritme esperat i, de moment, no s’han aconseguit resultats concrets.

Per altra banda, Xile i Argentina⁶³ tenen models de governança similars. En aquests països la inversió estrangera lidera la mineria del liti. Amb tot, l’actual onada de governs d’esquerres a Sud-Amèrica, especialment els nous progressismes, es debat entre una orientació teoricondiscursiva post-extractivista i un pragmatisme que pugui aprofitar els ingressos que pot generar el recurs. El govern de Gabriel Boric a Xile, per exemple, aspira a poder consolidar el seu projecte d’empresa nacional del liti que actuarà com una societat publicoprivada amb una representació majoritària de l’Estat. El mateix president xilè difonia la idea que l’empresa desenvoluparà una nova indústria nacional amb protagonisme de les comunitats i agregant valor a la producció.

A l’hora de la veritat, les dificultats no són poques. Les condicions macroeconòmiques funcionen com a grillons i limitadors. L’elevat grau d’endeutament de Bolívia i sobretot de l’Argentina, provoca la necessitat d’aconseguir ingressos a curt termini. La manera més ràpida per fer-ho, si tens la producció apunt, és extreure i vendre. També els tractats de comerç i inversió són un obstacle a les lleis progressistes en benefici del negoci privat, ja que permeten boicotejar i denunciar aquestes lleis sota l’empara de tribunals d’arbitratge privats que imposen sentències amb costos milionaris als Estats.

En algunes ocasions, la pressió per controlar les mines i els seus recursos pot arribar a un nivell insuportable. El mateix expresident de Bolívia Evo Morales relacionava directament el cop d’estat que va patir l’any 2019 amb el control del liti i la seva industrialització. Una posterior recerca periodística del grup d’investigació *Declassified UK* va demostrar que l’ambaixador britànic a Bolívia, Jeff Glekin, va jugar un paper de suport al cop d’estat i que, només quatre mesos després, va reunir-se amb els nous dirigents de YLB —Yacimientos de Litio Bolivianos— per mostrar l’interès del govern britànic per donar suport a la investigació, formació i innovació en la producció de liti.

⁶³ En el cas xilè, el liti es va declarar, l’any 1976, de valor estratègic. Per tant, l’Estat té la possibilitat de generar contractes amb empreses i exigir que es garanteixi que part del procés d’agregació de valor es realitzi a territori nacional. En el cas argentí, correspon a les províncies el domini originari dels recursos naturals i poden regular el seu ús.

Figura 2. Producció de liti a las Salinas Grandes, Província de Jujuy, Argentina

Font: Foto de xeni4ka

Guanyar la indústria (II). De la fàbrica a la botiga

La cursa de la fàbrica a la botiga s'ha escenificat al darrer fòrum de Davos. El fenomen d'atraure la inversió per la indústria de les tecnologies netes s'ha convertit en una veritable pugna.

Per una banda, el senat dels EUA va aprovar, l'agost de 2022, la Llei de Reducció de la Inflació, una llei que contempla la inversió de 369.000 milions de dòlars pels programes de seguretat energètica i canvi climàtic en els propers 10 anys. La UE ha interpretat la Llei de Reducció de la Inflació com un perjudici per les empreses europees, sobretot les relacionades amb tecnologies netes i especialment la indústria de l'automòbil. Considera que viola normes del comerç internacional i addueix que més de 200.000 milions de dòlars estan vinculats a disposicions sobre continguts produïts localment que infringeixen les normes de l'Organització Mundial del Comerç (OMC).

Un exemple de què pot passar el trobem en el recent anunci de Ford. L'empresa automobilística es planteja retallar més de 3.000 llocs de treball a Europa per endur-se'n una part als EUA.⁶⁴ A més, Martin Sander, director de la divisió de cotxes elèctrics de Ford a Europa, adverteix que la reducció de mà d'obra entre el vehicle elèctric i el de combustió a la fase de producció oscil·la entre un 30% i 50%, i això implicarà reestructuracions al sector.

La proposta europea a Davos, que té una barreja d'aliança i contraofensiva, es va concretar en tres punts. Primer, anunciar que l'estratègia de relació amb la Xina era de "reduir el risc en comptes de desacoblar-se" entenent que lluitar contra el gegant asiàtic no té sentit i que s'han d'utilitzar les eines de la UE per evitar la competència deslleial dels productes xinesos. La segona acció és la creació d'un "club de les matèries primeres", una coalició impulsada pels EUA i la UE que busca combatre el monopoli xinès. Per últim, la Comissió Europea ha presentat el Pla Industrial del Pacte Verd que fixa objectius per la descarbonització de la indústria. Alhora, la CE està treballant sobre un paquet d'inversions i subsidis públics per combatre la Llei de Reducció de la Inflació dels EUA i no perdre el negoci verd.

Per acabar, cal ressaltar que tant la Xina com els EUA juguen amb avantatge per guanyar. La Xina, després d'acabar amb la seva política de COVID-zero, té energia i mà d'obra barata, recursos minerals i una regulació molt més permissiva amb l'activitat industrial. Pel seu cantó, els EUA tenen recursos energètics i minerals propis, i una política monetària que marca tendència en un món encara molt dolaritzat.

Reflexions finals. Transició amb justícia

Tot apunta a que hi ha una doble cursa pel negoci verd: entre allò públic per oferir les millors condicions —facilitats administratives, suport econòmic, garanties, etc.— al privat; i entre el privat per aconseguir aquests recursos. L'afirmació subjacent és que només les grans empreses tenen la capacitat d'executar amb la urgència necessària. Això és una conseqüència de basar la transició verda prioritzant la tecnologia perquè, de facto, atorga de manera inequívoca un lideratge i avantatge inabastable al privat.

⁶⁴ Gran part d'aquesta retallada seria a les plantes alemanyes —Colònia i Saarlouis— però també podria afectar a Almussafes, País Valencià.

La segona afirmaria que, ara per ara, la pugna per la cadena de valor vol dir pels governs del Sud superar l'etapa purament extractiva, guanyant la indústria. Ara bé, les organitzacions indígenes, camperoles i ecologistes del Sud Global reivindiquen superar l'extractivisme i la dependència dels recursos pels danys socials i ambientals històrics que ha provocat. Els seus governs, en canvi, tenen una retòrica post-extractiva però, a la pràctica, no aturen l'extracció. La seva proposta pragmàtica busca una millora de les tècniques extractives i desenvolupar el sector industrial. Tanmateix, quan ho intenten, topen amb una realitat ben complexa —necessiten inversió, capacitats tècniques, altres minerals per la fabricació, etc.— que té com a conseqüència que, a curt termini, se centrin en l'activitat extractiva.

En tercer lloc, els actors al Nord Global volen assegurar la mina. Aquí el conflicte resideix en la concentració geogràfica dels minerals crítics i la consegüent pressió sobre aquests territoris. Així doncs, la 'diplomàcia mineral'⁶⁵ treballa per assegurar els preuats elements.

Dit això, quins podrien ser els límits per elaborar una proposta alternativa? Segurament hauríem de parlar de la disminució del metabolisme social, és a dir, advocar per un descens controlat i democràticament planificat del consum energètic, material, d'emissions i residus; en els països del Nord Global. La teoria que millor recull aquesta idea és el Decreixement⁶⁶ que, a més, aposta per una veritable relocalització de les economies i confronta el consumisme i l'obsessió pels béns materials.

El Decreixement sempre suscita un debat conceptual inacabable sobre la seva idoneïtat. Enfoquem-nos, doncs, en una possible concreció. Primerament, si ancorem les propostes en l'actualitat trobem que per pal·liar els efectes de la crisi energètica s'han dut a terme 'polítiques conjunturals de contenció'. Algunes d'elles s'haurien de convertir en 'polítiques permanents de suficiència'. Aquelles que tenen per objectiu principal reduir el consum d'energia es poden prendre com a referents per fer les més ambi-

⁶⁵ De la mateixa manera que es parla de diplomàcia energètica al conjunt de relacions internacionals que faciliten i asseguruen el subministrament, la diplomàcia mineral té el mateix objectiu pels minerals, sobretot els considerats crítics.

⁶⁶ El Decreixement és un plantejament polític, econòmic i social que s'oposa al paradigma del creixement econòmic. En el text s'escriu en majúscula perquè sovint s'associa només a la disminució del consum energètic i material quan, en realitat, la teoria del Decreixement va molt més enllà.

cioses i perpetuar-les amb un clara planificació de descens de la demanda d'energia.

En segon lloc, caldria ampliar els plans i fons de transició justa. Aquests instruments han d'acompanyar les treballadores de sectors afectats per la transició i s'han centrat, principalment, en els territoris amb mineria de carbó. En aquest moment, haurien d'arribar als sectors industrials que són grans consumidors d'energia i que produeixen béns superflus. El debat aquí ens portaria a confrontar idees sobre què és un bé superflu, què és una necessitat bàsica, etc.; però precisament per una transició justa necessitem aquest tipus de debats.

La tercera proposta seria guanyar etapes de la cadena de valor per aprofundir en la justícia. Això, al Nord Global, es traduiria en centrar-se en les etapes de la recuperació i reciclatge. Les societats del Nord Global han provocat un espoli històric dels recursos del Sud Global. Començar a fer-se'n responsables podria voler dir pensar en un sector industrial que estigués centrat en la mineria urbana.⁶⁷

Aquestes tres propostes, tot i no ser la resposta a tots els problemes, ens ajuden a re situar la transició fora del debat dominat per la tecnologia i subordinar-lo a les limitacions materials i energètiques. A més, proven d'introduir un marc de justícia a la reconversió industrial pel negoci verd que comportarà, per una banda, relocalitzacions i reestructuracions amb l'únic objectiu de millorar la rendibilitat; i per altra banda, un fort impacte negatiu a altres territoris.

Referències bibliogràfiques

Agència Internacional de l'Energia (IEA). (2023). Energy Technology Perspectives 2023. IEA. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/a86b480e-2b03-4e25-bae1-da1395e0b620/EnergyTechnologyPerspectives2023.pdf>

Cinco Días. (2023, 24 gener). Ford planea recortar 3.200 empleos en Europa y llevarse parte del trabajo a EE UU. *Cinco Días*.

https://cincodias.elpais.com/cincodias/2023/01/23/companias/1674491464_305108.html

⁶⁷ Es refereix a extreure metalls i minerals dels abocadors i no de la natura.

- Comissió Europea. (2022). PlanREPowerEU. Comunicación de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité Europeo de las Regiones. *Comisión Europea*. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:fc930f14-d7ae-11ec-a95f-01aa75ed71a1.0004.02/DOC_1&format=PDF
- Comissió Europea. (2022). Compromiso energético de la UE en un mundo cambiante. Comunicación de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité Europeo de las Regiones. *Comisión Europea*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022JC0023&from=ES>
- Comissió Europea. (2023). A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age. Comunicación de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité Europeo de las Regiones. *Comisión Europea*. https://commission.europa.eu/system/files/2023-02/COM_2023_62_2_EN_ACT_A%20Green%20Deal%20Industrial%20Plan%20for%20the%20Net-Zero%20Age.pdf
- Curtis, Mark; Kennard, Matt. (2021). The British ambassador who supported a coup. *Declassified UK*. <https://declassifieduk.org/the-british-ambassador-who-supported-a-coup/>
- Fornillo, Bruno (Coord.); Argento, Melisa; Gamba, Martina; Kazimierski, Martín; Puente, Florencia; Romeo, Gustavo; Santos, Elaine; Slipak, Ariel; Urrutia, Santiago; i Zicari, Julián. (2019). *Litio en Sudamérica: Geopolítica, energía y territorios*(B. Fornillo, Ed.). CLACSO. <http://www.jstor.org/stable/j.ctvtwx25t>
- Jones, Benjamin; Acuña, Francisco; Rodríguez, Víctor. (2021). *Cadena de valor del litio. Análisis de la cadena global de valor de las baterías de iones de litio para vehículos eléctricos*. CEPAL. <https://www.cepal.org/es/publicaciones/47108-cadena-valor-litio-analisis-la-cadena-global-valor-baterias-iones-litio>
- Observatori del Deute en la Globalització (ODG). (2022). Crisi energètica a Europa. Què podem esperar? Anàlisi i previsions per un hivern cru al continent. *ODG*. https://odg.cat/wp-content/uploads/2022/07/Crisi_energetica_Europa_CAT.pdf
- Observatorio Plurinacional de Salares Andinos. (2021). *Salares Andinos. Ecología de saberes por la protección de nuestros salares y humedales*. Fundación Tanti. https://cl.boell.org/sites/default/files/2021-03/Libro_Salares%20Andinos_version_definitiva_castellano.pdf
- Pérez, Alfons. (2021). *Pactes Verds en temps de pandèmies. El futur es disputa ara*. Observatori del Deute en la Globalització, ICARIA i Libros en Ac-

ción. https://odg.cat/wp-content/uploads/2021/02/PACTESVERDS-CAT_ONLINE-1.pdf

Pérez, Alfons. (2022, 13 setembre). *La política energètica europea al servei de la guerra*. La Directa. directa.cat/la-politica-energetica-europea-al-servei-de-la-guerra/

Scherer, Nicola; González Briz, Erika; Blázquez Sánchez, Nuria. (2021). Guía-NextGenerationEU: más sombras que luces. Análisis de los fondos europeos de recuperación y resiliencia: oportunidades, deficiencias y propuestas. *Observatori del Deute en la Globalització (ODG)*. https://odg.cat/wp-content/uploads/2021/03/Guia-NextGenerationEU_CAST_web_DEF_compressed.pdf

Scherer, Nicola; González Briz, Erika; Blázquez Sánchez, Nuria. (2019). Las colaboraciones público-privadas (CPPs) como herramientas de privatización. El caso del Estado español. *Observatori del Deute en la Globalització (ODG)*. https://odg.cat/wp-content/uploads/2019/10/ODG-CPP1_ESP-CAST-2.pdf

Senado de la República de Chile. (2022, 11 juny). Creación de la Empresa Nacional del Litio: el desafío legislativo que viene. *Senado de la República de Chile*. <https://www.senado.cl/creacion-de-la-empresa-nacional-del-litio-el-desafio-legislativo-que-viene>

Turiel, Antonio. (2022). *Sense energia. Breu guia per al Gran Descens*. Alfabeto Editorial, S.L.

United States Congress. (2022). Summary: Inflation Reduction Act of 2022. https://www.democrats.senate.gov/imo/media/doc/inflation_reduction_act_one_page_summary.pdf

BLOC III.
**LA OFENSIVA
NEOLIBERAL CONTRA
CURES, SALUT I SOSTRE**

11. L'acció de l'Estat davant els fluxes financers durant la crisi habitacional a Espanya: *alleujant o amplificant els impactes socials de la financiarització?*

Irene Sabaté Muriel

Antropòloga social i professora al Departament d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona (UB), on dona classes d'antropologia econòmica i urbana. També és membre de la Junta de l'Observatori DESC

Aquest article analitzarà els entrelaçaments, complicitats i col·lisions entre els processos de financiarització de l'habitatge i l'acció estatal, a partir de l'experiència de la crisi habitacional a Espanya i Catalunya durant els darrers quinze anys. Com ha interactuat l'estat amb els moviments de les finances durant la darrera dècada, en el context de la crisi habitacional? Ha contribuït a alleujar els impactes socials de la financiarització en relació amb el dret a l'habitatge, o, al contrari, els ha amplificat?

La crisi habitacional espanyola i les seves arrels financeres

La crisi habitacional experimentada a Espanya durant més d'una dècada ha consistit en varies onades solapades. Primer, les execucions hipotecàries van afectar molts deutors després de l'esclat de la bombolla immobiliària el 2007,⁶⁸ tot expulsant-los fora a de les seves llars i perpetuant la seva condició de deutors de la quantitat pendent després de la subhasta (Colau i Alemany, 2012). Més tard, a partir del 2014, una bombolla dels preus del lloguer va comportar un predomini dels desnonaments per im-

⁶⁸ Entre el 2007 i el primer trimestre del 2020 es van iniciar més de 800.000 execucions hipotecàries, segons les dades del Consejo General del Poder Judicial, 2020.

pagament de la renda per sobre dels hipotecaris. Malgrat que les xifres oficials de desnonaments de llars llogateres només inclouen els que han estat objecte d'un procés judicial, el nombre total de llogaters desplaçats s'incrementaria molt si s'hi afegeixen els anomenats 'desnonaments invisibles', causats pels augments pronunciats de la renda o pel rebuig de renovar els contractes per part de la propietat (Anzano, 2018). D'aquesta manera, una crisi habitacional pre-existent i irresolta es cronificava i s'agreujava per moltes persones, tot esdevenint una condició estructural que suposa una vulneració sistemàtica del dret a un habitatge adequat (Ginebra, Delgado i Domingo, 2020).

Partirem de la premissa que existeix una relació íntima entre la crisi habitacional que acabem de descriure i un procés subjacent de finançarització de l'habitatge. Varis elements apunten a aquesta relació. Primer, la transformació de les ciutats espanyoles les darreres dècades ha estat guiada per polítiques neoliberals que promouen una penetració creixent de les lògiques financeres en els àmbits de l'urbanisme (Vives i Rullán, 2014; Coq-Huelva, 2013) i la provisió d'habitatge (Palomera, 2014). Segon, l'habitatge ha estat tractat com un magatzem de valor (Aalbers, 2008) i com un actiu financer vinculat a la concessió de préstecs hipotecaris i la titulització. A continuació, les estratègies financeres predominants es vinculen amb les inversions corporatives en habitatge de lloguer, sovint en grans paquets. En tots aquests processos, els actors financers han jugat un paper central, ja fossin bancs, que van donar suport tant a l'activitat promotora com a la compra d'habitatge durant la bombolla immobiliària, o els fons d'inversió i altres inversors que van irrompre al mercat del lloguer espanyol, sovint amb estratègies especulatives, i que van fomentar una creixent concentració d'actius immobiliaris a les mans de grans propietaris corporatius.

Un cop establerta aquesta correlació entre la finançarització de l'habitatge i la crisi habitacional, i per tal d'examinar el rol de l'estat en els moviments i contra-moviments de les finances, analitzarem varis tipus de material empíric: dades qualitatives recollides durant un treball etnogràfic dut a terme entre 2012 i 2015; observacions fetes durant la participació de l'autora en la fundació del Sindicat de Llogateres els anys 2016-2018, i una exploració retrospectiva de fonts secundàries sobre els casos d'estudi

seleccionats⁶⁹ —incloent-hi legislació, articles de premsa, i materials dels moviments socials. Pretenem així il·luminar l'articulació entre la finançarització i l'acció estatal tot mostrant intervencions estatals específiques —o la seva absència.

Casos d'acció estatal en el camp de l'habitatge

Les intervencions de l'estat en el camp de l'habitatge poden modular —alleujar o bé amplificar— els impactes de les dinàmiques financeres sobre l'accés a habitatge adequat per part de la població. Aquestes intervencions, amb diverses intensitats i temporalitats, poden consistir en regulacions legals imposades sobre els mercats financers i immobiliaris i sobre les relacions entre inquilins i propietaris, així com en polítiques d'habitatge implementades als sectors tan privat com públic.

Laissez-faire i intervenció estatal tardana

Pot ser que, en certs moments dels cicles macroeconòmics on l'acumulació financera està tenint un impacte diferencial en les condicions de vida de diferents sectors de població, com va ocórrer durant la bombolla immobiliària espanyola i el seu esclat posterior, les administracions públiques adoptin una actitud passiva, a causa de l'adopció prèvia de reformes neoliberals o la manca d'incentius o pressions per intervenir en l'economia. Podem interpretar així els anys que va trigar el govern espanyol a reaccionar, primer, davant de la concessió de préstecs abusius en els anys de prosperitat previs a 2007 (Nasarre, 2011; Zunzunegui, 2013; Sabaté, 2020), i, segon, del augment de la morositat hipotecària i l'onada d'execucions que ja començava a manifestar-se el 2008.⁷⁰ Els primers in-

⁶⁹ Malgrat que el marc geogràfic de varis exemples d'acció estatal és el nacional, també es centrarà l'atenció a Catalunya i, més concretament, a l'àrea metropolitana de Barcelona, on la crisi habitacional ha colpejat fort, i on les mobilitzacions socials resultants han estat particularment prominents. El nostre estudi inclourà campanyes legislatives dels moviments pel dret a l'habitatge —particularment de la PAH (Colau i Alemany, 2012; Mir et al., 2013; França, 2017) i del Sindicat de Llogateres (Anzano, 2018; Palomera, 2018)— que han reivindicat, suggerit i, en alguns casos, forçat la intervenció estatal, encara que sovint amb efectes limitats.

⁷⁰ La xifra d'execucions s'havia més que doblat en un any, de 25.943 el 2007 a 58.686 el 2008 (Font: Consejo General del Poder Judicial).

tents d'intervenció, molt tímids, no es van produir fins el 2012 (Di Feliciano i Aalbers, 2018), quan ja eren més de 320.000 les famílies que havien perdut les seves llars a mans dels bancs⁷¹ i moltes d'elles romanien endeutades a continuació. La crisi habitacional ja havia assolit un moment de gravetat.

Quan vam conèixer en Máximo i la seva esposa, migrants de l'Equador, la primavera del 2012, ja es trobaven entre aquells per qui les reformes legals havien arribat massa tard. Havien obtingut la seva hipoteca a principis de la dècada anterior, atorgada per una caixa d'estalvis catalana ben coneguda. Però no els havia estat concedida directament, sinó amb la mediació d'un 'prescriptor' que buscava clients entre la població poc solvent. Com era recurrent en aquella època entre les persones migrades, s'havien avalat mútuament amb un conegut, algú que havien conegut a l'hospital en néixer el seu fill gran, i amb qui havien perdut el contacte posteriorment. Més tard, amb la irrupció de la crisi, Máximo i la seva esposa van perdre les feines, a excepció d'algunes hores de treball domèstic informal que ella havia conservat. No van poder afrontar les quotes hipotecàries i, un cop en mora, no van poder forçar una negociació amb el banc. La seva manca de poder de negociació els va deixar a mercè de l'abús i la discrecionalitat del banc. A primera vista no es podia fer gran cosa, tret de, gràcies a la seva condició migratòria, tornar-se'n al país d'origen per mirar de fugir del deute. Tot i així, en Máximo va lluitar des de l'assemblea de la PAH i va esdevenir un dels pioners de l'extensió del moviment des de Barcelona cap a la seva ciutat, dins l'àrea metropolitana. Després d'una acampada de varis dies davant de l'oficina bancària, i d'haver aparegut a la premsa local, va assolir alguns dels seus objectius, com ara la cancel·lació de l'aval i la dació en pagament, és a dir, la cancel·lació del deute romanent després de tornar al banc la possessió de l'habitatge. Però la parella encara es trobava sense llar, endeutada i desocupada, sense perspectives de recuperació després d'un llarg període de dificultats econòmiques. Van continuar reclamant una alternativa habitacional durant alguns mesos, mentre en Máximo continuava la seva tasca activista i d'assessorament a altres deutors. Però finalment, l'estiu del 2012, quan es trobaven a punt de tenir un tercer fill, van decidir tornar-se a l'Equador, on un dels germans d'en Máximo li podia oferir una feina.

⁷¹ Font: Consejo General del Poder Judicial.

El març i el novembre d'aquell mateix any es van aprovar dos decrets.⁷² El primer contenia un 'protocol de bones pràctiques' per als bancs, amb la recomanació de concedir mesures d'alleujament als deutors que es trobesin 'sota el llindar de l'exclusió', i el segon establia una moratòria de desnonaments per al mateix perfil de deutors. Per poder acollir-s'hi, havien de complir uns requisits molt concrets, com ara adoptar una actitud de 'deutors de bona fe', tot provant que es trobaven en situació de 'necessitat real' (Sabaté, 2022), i que ja havien intentat refinançar el seu deute abans de demanar l'alleujament. El resultat va ser que, com vam poder observar a les assemblees de la PAH aquell any, gairebé ningú es va poder beneficiar d'aquelles mesures. A més, atès que les recomanacions no eren vinculants, la seva implementació depenia totalment de la voluntat del banc, sempre a escala individual i, fins i tot quan el banc s'hi avenia, el laberint burocràtic que esperava als deutors (Aziz, 2016) no era fàcil de travessar. El govern conservador havia aconseguit intervenir prou tard i de manera prou innòcua com per no perjudicar els interessos de la banca. No seria fins molt més tard, a principis del 2015, que el Congreso de los Diputados va aprovar la primera llei de fallida personal —la *Ley de de mecanismo de segunda oportunidad, reducción de carga financiera y otras medidas de orden social*⁷³—, tot omplint així el que havia estat una llacuna legislativa que, durant els pitjors anys de la crisi, havia deixat els deutors hipotecaris a mercè de la *Ley Hipotecaria* del 1946.

Recolzament obert de l'estat als interessos financers

En alguns casos, el paper dels *lobbies* forçant directament l'acció legislativa que facilita o fins i tot promou la financiarització esdevé particularment clar. Potser el cas més evident d'aquesta acció en relació amb la crisi habitacional espanyola és la legislació aprovada en el període 2012-13 que va fer possible la transició a un nou cicle de financiarització davant l'esclat de les bombolles immobiliària i hipotecària, i el declivi resultant de la titulització hipotecària (García Lamarca, 2020). Amb la reforma

⁷² Real Decreto-ley 6/2012, de 9 de marzo, i Real Decreto-ley 27/2012, de 15 de noviembre.

⁷³ Real Decreto-ley 1/2015, de 27 de febrero.

de la regulació del mercat de lloguer el 2013,⁷⁴ la durada dels contractes es va escurçar de 5 a 3 anys, i els augments anuals de les rendes ja no es limitava a cap índex, entre d'altres mesures.

Aquestes novetats van afeblir la seguretat de la tinença (Módenes, 2019) i van promoure augments del preu del lloguer sense mantenir cap proporcionalitat amb els ingressos i poder adquisitiu dels inquilins. Però aquests efectes s'entenen millor en combinació amb altres novetats legislatives introduïdes els darrers anys, com les que van permetre la creació de les SOCIMIs el 2009, i més tard, el 2012, els van concedir unes exempcions fiscals sense precedents. Aquests avantatges van atraure inversions especulatives al mercat del lloguer (García Lamarca, 2020; González Guzmán, 2018; Jansochka et al., 2019). Per completar el que alguns han anomenat una 'tempesta perfecta', els obstacles potencials a l'extracció de beneficis per part dels propietaris, com podia ser la incapacitat de fer front als preus creixents per part dels llogaters, van ser també previstes i contrarestades amb una altra reforma legal, la de la Ley de Enjuiciamiento Civil, que va agilitzar els processos judicials i va permetre als jutges establir desnonaments amb 'data oberta', una estratègia que dificulta l'organització col·lectiva per aturar-los a la porta.

Aquesta mutació de la finançament de l'habitatge no va ser específica del context espanyol, sinó que es va donar també en altres països com el Regne Unit, els Estats Units o Alemanya (Fields i Uffer, 2016). Però els inversors en habitatge de lloguer van gaudir els avantatges que representa la posició perifèrica d'Espanya dins de la Unió Europea, així com la disponibilitat d'un ampli parc d'habitatges en mans dels bancs provinents de les execucions hipotecàries, que en aquell moment eren considerats com a 'actius tòxics'.⁷⁵ Com a resultat, els fons internacionals van aparèixer i van adquirir ràpidament grans quantitats d'habitatges a preus molt baixos.

Els impactes d'aquestes estratègies d'extracció financera derivades de la irrupció dels fons i inversors institucionals al mercat de lloguer espanyol

⁷⁴ Ley 29/1994, de 24 de noviembre, de Arrendamientos Urbanos, modificada el 5/6/2013.

⁷⁵ Alguns d'ells ja havien estat transferits a la companyia de gestió d'actius creada per l'estat, la SAREB, que més endavant emprendria privatitzacions (Gabarre, 2019) en comptes d'aprofitar l'oportunitat per augmentar l'insuficient parc d'habitatge públic.

van esdevenir visibles quan, uns anys més tard, els preus es van disparar⁷⁶ i va començar a haver un cert debat públic sobre els anomenats ‘desnonaments invisibles’⁷⁷ provocats per les pujades de preu que de fet expul-saven els inquilins tot i estar al dia dels pagaments, però que no es podien permetre el nou preu imposat per la propietat, tant dins del període d’un contracte, com entre dos contractes. Aquesta va ser la problemàtica més prevalent plantejada a les primeres assemblees obertes del Sindicat de Llogateres, creat a Barcelona el 2017, que ràpidament van atraure l’atenció pública i mediàtica. En aquell moment, les persones que s’apropaven al Sindicat eren fonamentalment membres de les classes mitjanes i populars de la l’area metropolitana de Barcelona, les quals estaven experimentant una precarització considerable a causa de la desproporció entre els seus ingressos i les despeses a què havien de fer front, entre les quals el lloguer tenia un pes principal.⁷⁸

Un exemple pioner d’aquest nou fenomen, i de les resistències que els llogaters podien desplegar per fer-hi front, va ser el cas d’un edifici ubicat a Sant Joan Despí, un municipi proper a Barcelona.⁷⁹ Algunes de les 150 llars llogateres que hi vivien van començar a rebre avisos d’augment del lloguer quan els seus contractes de 3 anys van anar finalitzant el 2018. L’edifici havia estat venut pel seu promotor, que havia fet fallida, a una empresa de nova creació, que al seu torn va ser comprada per una subsidiària britànica del banc d’inversió Goldman Sachs.⁸⁰ Una administració de finques domiciliada a Barcelona representava els interessos de la pro-

⁷⁶ El lloguer mitjà a Catalunya es va incrementar de 539€ el 2014 a 735€ el 2019, mentre que a la ciutat de Barcelona va passar de 688€ a 978€ en aquell mateix període. Tot i la pandèmia que va esclatar el 2020, els preus del lloguer no van disminuir, amb una mitjana de 745€ a Catalunya i 979€ a Barcelona el tercer trimestre d’aquell any (Generalitat de Catalunya, Secretaria d’Habitat Urbà i Territori).

⁷⁷ Anomenats *no-faultevictions* al Regne Unit.

⁷⁸ És el cas particularment dels inquilins amb baixos ingressos, el 46% dels quals dedicaven més del 40% dels seus ingressos a despeses d’habitatge el 2019, segons dades de l’OCDE. També era una preocupació central pel jovent a Barcelona, el 23% del qual patia sobrecàrrega el 2018-19 (IERMB i Idescat, 2019).

⁷⁹ Més detalls sobre aquest cas a <https://sindicatdellogateres.org/victoria-a-sant-joan-despi/>

⁸⁰ En el temps del conflicte, el president d’aquesta nova companyia era el CEO de Goldman Sachs a Espanya.

pietat. Els inquilins eren fonamentalment parelles joves de classe treballadora amb criatures, famílies formades quan l'accés a l'habitatge de propietat havia esdevingut molt difícil, i que per tant havien decidit llogar, tot arrelant-se al barri. Alguns dels augments imposats com a condició per als nous contractes assolien el 100% de la renda anterior. Semblava que els inquilins no tenien cap més opció que acceptar les demandes de la propietat, o bé abandonar les seves llars. Tanmateix, donada la situació generalitzada d'encariment dels lloguers i la manca de parc de lloguer a la zona per real·lotjar 150 llars, van decidir organitzar-se col·lectivament, amb una estratègia sense precedents. Per fer-ho, van recórrer al Sindicat de Llogateres, acabat de crear, i també van buscar el suport d'una associació de veïns i de tots els grups polítics del ple municipal. Van organitzar assemblees, van penjar pancartes als balcons, i van començar a pressionar al representant de la propietat per forçar l'obertura de negociacions. Amb només unes poques excepcions, els veïns que s'apropaven a la finalització del contracte no van acceptar les noves condicions fins que no s'obtingué un resultat acceptable de les negociacions col·lectives. Aquest resultat va consistir en augments del 20% per tots, que s'aplicarien esglaonadament. Per als contractes que prescrivien el 2019 i 2020 la batalla romania oberta, però la solució arrencada d'un propietari transnacional per als 94 casos més urgents, que altrament no haguessin pogut romandre a casa seva, no tenia precedents en aquell moment. La negociació col·lectiva, i fins i tot la prefiguració d'una vaga de lloguers quan alguns inquilins amb contractes prescrits es van quedar als seus pisos durant el període de negociacions, van ser fites importants d'aquesta lluita contra els mecanismes d'extracció financera en el camp del lloguer.

En paral·lel a aquests desnonaments invisibles derivats de la desregulació dels increments de les rendes i de la bombolla de preus resultant, els desnonaments derivats de l'impagament del lloguer també anaven en augment. A les assemblees de la PAH, aquests casos anaven substituint els derivats de la morositat hipotecària. En conjunt, es va fer evident que, mentre l'onada d'execucions hipotecàries anava lentament a la baixa, després d'haver expulsat centenars de milers de famílies de la propietat residencial, i sovint deixant-les un deute romanent, les llars llogateres, alguns d'elles prèviament afectades per les execucions, esdevenien les noves víctimes de la financiarització de l'habitatge. I això esdevenia amb la complicitat dels poders públics i els legisladors que havien desenvolupat una estratègia per a rescatar el sector bancari i per tornar a estimular el negoci immobiliari, en bona mesura mitjançant l'atracció d'inversions

estrangeres procedents de la indústria financera global, gràcies a un marc legal fet a mida per a aquest tipus d'actors.

Intervenció estatal feble, aplicació inefectiva de les lleis i contra-reformes judicials

Junt amb els exemples d'inacció o inoperància de l'estat, cal també assenyal·lar que els darrers anys s'ha aprovat legislació per alleujar el patiment social resultant d'aquesta crisi. La nova legislació, tanmateix, rarament ha estat fruit d'iniciatives institucionals. Ben al contrari, ha sortit endavant gràcies a la pressió popular, ja sigui a través d'iniciatives legislatives populars (ILPs) liderades per moviments socials, o mitjançant estratègies de negociació amb legisladors i administracions públiques per part de representants dels mateixos moviments, de la mà de campanyes de comunicació orientades a promoure la consciència i el suport públics. A continuació descriurem breument dos exemples significatius d'aquests processos situats a Catalunya.

El primer cas es remunta al juliol del 2015, quan, després de set anys de crisi que havien colpejat moltes llars en forma d'impagament hipotecari i execucions entre d'altres circumstàncies, una coalició de moviments socials, amb la PAH entre ells,⁸¹ va portar un text legislatiu al Parlament català.⁸² El text contemplava la condonació del deute hipotecari per a famílies amb dificultats econòmiques, la prohibició dels desnonaments per impagament d'hipoteques i lloguers en absència d'alternativa habitacional, la responsabilitat de les entitats financeres i els grans tenidors d'oferir lloguers assequibles, la conversió temporal d'habitatges vacants en mans de fons i bancs en habitatge públic, i la garantia del subministrament d'electricitat, aigua i gas per a les llars incapaces de pagar les factures. En conjunt, el projecte de llei pretenia forçar actors econòmics poderosos —com ara bancs, fons, grans tenidors i companyies energètiques— a assumir responsabilitat pels danys que la crisi habitacional i econòmica estava causant entre la població catalana. La Llei 24/2015 va ser aprovada amb el suport de la majoria de grups parlamentaris, a excepció del Partit Popular (PP), que va dissenyar una estratègia judicial per revertir els canvis introduïts. El 2019, el Govern català va aprovar un nou Decret

⁸¹ Junt amb l' Observatori DESC i l'Aliança contra la Pobresa Energètica.

⁸² El procés és descrit al web <https://ilphabitatge.cat/es/>

(17/2019) per estendre les proteccions socials contra la crisi habitacional ja incloses al text anterior.

Com a segon exemple de canvi legislatiu impulsat per la societat civil organitzada, el setembre del 2020, el Sindicat de Llogateres català, amb el suport de més de 4.000 entitats socials i després de molts esforços per contrarestar l'hegemonia dels discursos neoliberals i el dogma de l'auto-regulació del mercat, va aconseguir que quatre grups parlamentaris —una majoria suficient— votés a favor d'una llei de contenció de les rendes del lloguer. La Llei 11/2020 constituïa una mesura sense precedents orientada a alleujar la inassequibilitat dels lloguers enmig d'una bombolla de preus i de les noves dificultats econòmiques sobrevingudes amb la crisi sanitària de la COVID-19. De nou, aquesta primera legislació de control de preus feia perillar l'aspiració dels propietaris a una extracció de rendes il·limitada, i constituïa per tant una amenaça per als forts interessos econòmics en joc al mercat de lloguer. Com en el cas anterior, ja al final de la votació parlamentària, el Partit Popular va anunciar que apel·laria al Tribunal Constitucional contra el que ells consideraven un atac a la propietat privada.

Com es pot comprovar en els dos exemples descrits, certa legislació recent té un potencial considerable per a la garantia del dret a un habitatge adequat, la qual cosa va invariablement en detriment dels beneficis financers. Tanmateix, en ambdós casos, els governs i administracions —a varis nivells administratius— han mostrat una manca de determinació a l'hora de fer complir la llei, sancionar aquells qui la vulneren, o proporcionar dotacions pressupostàries suficients per a la seva implementació. A més, com a resultat de disputes interterritorials, les quals sovint tenen a veure amb les estratègies electoralistes dels partits polítics, aquestes lleis han estat sovint qüestionades pels representants de la indústria immobiliària, tant en l'esfera del debat públic, com a les pràctiques concretes dels qui representen els seus interessos. Mitjançant diversos mecanismes, com la premsa majoritària o les xarxes socials, es difon informació enganyosa sobre la validesa i les implicacions de la llei. Vam poder observar els efectes d'aquestes estratègies, per exemple, quan Daniel i Inés, una parella de llogaters que havien viscut en el seu pis de lloguer durant els darrers vuit anys i ara desitjaven romandre-hi, es trobaven negociant un nou contracte amb l'administració de finques que representava la seva propietària. D'acord amb les noves mesures de control dels lloguers, tenien dret a mantenir-se amb el preu del lloguer congelat. Durant les conversacions

mantingudes aquells dies, l'administradora ho va reconèixer, però també va expressar la seva opinió de que la congelació que ara els beneficiava no duraria massa temps, atès que “hi havia dubtes seriosos sobre la seva constitucionalitat”.

També la manca de supervisió i control per part de les administracions públiques, i per tant la impunitat dels propietaris malgrat l'estipulació al text de la llei de sancions per als infractors, queda il·lustrada pel cas de l'Ariadna i en Federico, integrants d'una altra llar llogatera. Durant la negociació de les condicions del contracte de lloguer per al seu nou pis, van haver de patir l'hostilitat d'una intermediària, que es va enfurismar quan els futurs inquilins van invocar la llei de contenció de rendes. Més tard els tornaria a trucar per anunciar-los de manera condescendent que la propietària havia acceptat la seva proposta, malgrat ells havien “jugat amb foc”, tot insinuant que, pel fet d'haver esmentat els seus drets legals, havien estat a punt de ser descartats i substituïts per altres candidats més disposats a acceptar condicions contractuals il·legals. Aquests exemples reflecteixen, sens dubte, la pronunciada asimetria existent entre les dues parts contractants, així com l'abast limitat de les regulacions basades en drets sobre aquests tipus de relacions contractuals, en el marc d'una forta dominació dels poders financers i immobiliaris que no només es manifesta en els discursos hegemònics, sinó que també dona forma a les pràctiques concretes de persones que, com els intermediaris, actuen simultàniament com a *gatekeepers* de l'accés a l'habitatge, i com a guardians dels interessos financers dels propietaris.

Més enllà d'aquestes micropràctiques en el mercat de lloguer, la manera més efectiva de bloquejar d'arrel els canvis legislatius han estat els recursos sistemàtics al Tribunal Constitucional, que han aconseguit la suspensió total o parcial d'algunes lleis. Va ser el cas de la Llei 24/2015, que no es va poder aplicar durant quasi tres anys (2016-2019), mentre un recurs presentat pel govern espanyol del PP es trobava a l'espera de sentència. La suspensió va cessar el 2019, després que el PSOE accedís al govern. Més tard, el gener del 2021, el Decret 17/2019, que havia estès la mateixa llei, va ser suspès amb un argument formal.⁸³ En paral·lel, també va prosperar un recurs contra la llei de control de lloguers catalana, després d'un any i mig de vigència de la llei. Aquests moviments es poden interpretar com

⁸³ Segons el Tribunal, el text hagués hagut d'aprovar-se com a llei i no com a decret del Govern català.

a estratègies per salvaguardar la propietat privada i la llibertat d'empresa com a prioritats absolutes, sense atribuir a l'estat més responsabilitat en matèria d'habitatge que la promoció d'habitatge de protecció oficial. Històricament, aquest discurs ha basat la seva legitimitat en les altes xifres de propietaris dins la societat espanyola, un predomini que garanteix un suport social considerable a prioritzar els drets de propietat en el context de la 'societat de propietaris' espanyola (López i Rodríguez, 2010). Un discurs, tanmateix, que amaga el fet que les vulneracions del dret a l'habitatge en un context de crisi beneficien primer de tot a actors financers i corporatius.

Referències bibliogràfiques

- Aalbers, Manuel B. (2008). The financialization of home and the mortgage market crisis. *Competition & Change*, 12(2), 148–166. doi: 10.1179/102452908X289802.
- Anzano, Xavier. (2018). Sindicat de Llogaters i Llogateres. *El inquilinato insumiso*, *Repositorio institucional de la UOC*. <http://hdl.handle.net/10609/91293>
- Aziz, Georgios. (2016). *Rising up against the subordination of life in Barcelonès: An ethnography of the struggle of the afectadas for a future without debt chains*. MA dissertation, Uppsala Universitet.
- Colau, Ada; Adrià Alemany. (2012). *Vides hipotecades: de la bombolla immobiliària al dret a l'habitatge*. Angle Editorial.
- Coq-Huelva, Daniel. (2013). Urbanisation and financialisation in the context of a rescaling state: the case of Spain. *Antipode*, 45(5), 1213–1231. doi: 10.1111/anti.12011.
- Di Feliciano, Cesare; Aalbers, Manuel B. (2018). The prehistories of neoliberal housing policies in Italy and Spain and the irreification in times of crisis. *Housing Policy Debate*, 28(1), 135–151. doi: 10.1080/10511482.2016.1276468.
- Fields, Desiree; Sabina Uffer. (2016). The financialization of rental housing: a comparative analysis of New York City and Berlin. *Urban Studies*, 53(7), 1486–1502.
- França, Joao. (2017). *Habitar la trinxera. Històries del moviment pel dret a l'habitatge a Barcelona*. Octaedro i Fundació Periodisme Plural.
- Gabarre, Manuel. (2019). *Tocar fondo. La mano invisible detrás de la subida del alquiler*. Traficantes de Sueños.

- García-Lamarca, Melissa. (2020). Real estate crisis resolution regimes and residential REITs: emerging socio-spatial impacts in Barcelona. *Housing Studies*, 36(9), 1407-1426. doi: 10.1080/02673037.2020.1769034
- Ginebra, Marta; Delgado, Lucia; Domingo, Guillem. (2020). L'evolució dels desnonaments 2008-2019: De l'emergència a la consolidació d'una crisi habitacional. *Observatori DESC*.
<https://observatoridesc.org/sites/default/files/publication/files/informe-desnonaments-3.pdf>
- González Guzmán, Jordi. (2018). *The Harms of Speculation. Spanish REITs and the financialization of Barcelona's rental market*. MA thesis, Faculty of Law, Economics and Governance of Utrecht University.
- IERMB and IDESCAT. (2019). Estadístiques metropolitanes sobre condicions de vida 2018-19. *IERMB*. <https://iermb.uab.cat/wp-content/uploads/2020/11/Difusio%CC%81-de-resultats-EMCV-2018-2019.pdf>
- López, Isidro; Rodríguez, Emmanuel.(2010). *Fin de ciclo: financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959–2010)*. Traficantes de Sueños.
- Mir, Jordi; França,Joao; Macías, Carlos; Veciana, Paula.(2013). Fundamentos de la Plataforma de Afectados por la Hipoteca: activismo, asesoramiento colectivo y desobediencia civil no violenta. *Educación Social*, 55, 52–61.
- Módenes, Juan Antonio. (2019). El insostenible aumento de la inseguridad residencial en España. *Perspectives Demogràfiques*, 13, 1-4.
- Nasarre, Sergio. (2011). Malas prácticas bancarias en la actividad hipotecaria. *Revista Crítica de Derecho Inmobiliario*, 727, 2665–2737.
- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (OCDE). (2019). Affordable Housing Database. *OCDE*. <https://www.oecd.org/housing/data/affordable-housing-database>
- Palomera, Jaime.(2014).How did finance capital infiltrate the world of the urban poor? Homeownership and social fragmentation in a Spanish neighborhood. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(1), 218-235.
- Palomera, Jaime. (2018). Els sindicats de llogaters i la lluita per l'habitatge en el nou cicle de financiarització. *Papers*,60, 157-163.
- Sabaté, Irene. (2020). Mortgage lending and economic wrong doing during the Spanish housing bubble. *Research in Economic Anthropology*, 40, 91–107. doi: 10.1108/S0190-128120200000040007.

- Sabaté, Irene. (2022). Do mortgagors in hardship deserve debt relief? Legitimising and challenging inequality during the Spanish home repossessions crisis. A J. Tosici A. Streinzer (Eds.) *Ethnographies of Deservingness. Unpacking Ideologies of Distribution and Inequality*. Berghahn.
- Vives, Sonia; Rullán, Onofre.(2014). La apropiación de las rentas del suelo en la ciudad neoliberal española. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 65, 387–408.
- Zunzunegui, Fernando. (2013). Over-in debtedness and mortgage lending. *Revista de Derecho Bancario y Bursátil*,129, 35–76. doi: 10.2139/ssrn.2242428.

12. La ‘desprotecció’ oficial:

Accions de desinversió en política d’habitatge a Catalunya (2000-2014)

Alfredo Palomera Zaidel i Guillem Domingo Utset

Alfredo Palomera Zaidel, tècnic d’Habitatge i Ciutat a l’Observatori DESC. Llicenciat en Arquitectura (UPC) i Màster Oficial en Gestió urbana al CPSV (UPC-Centre de Política del Sòl i Valoracions)

Guillem Domingo Utset, tècnic d’Habitatge i Ciutat a l’Observatori DESC. Llicenciat en Ciències Ambientals (UAB) i Màster de Gestió de la ciutat (UOC)

Sovint, per entendre l’origen del nostre sistema d’habitatge i el règim de benestar tan escarransit que tenim en l’accés a l’habitatge es menciona al ministre franquista Arrese,⁸⁴ impulsor als anys 1950 de les llars en règim de propietat amb un discurs corporativista i familiar. I en efecte, es tracta d’una explicació encertada. Fou per mitjà de l’habitatge protegit o de renda limitada, amb un preu màxim de compravenda, que es va obrir una via peculiar de cessió de sòl públic a privats per construir habitatge assequible que després hem anat perdent. No per casualitat, sinó per la lògica del model originari, s’han venut tota mena de llars en habitatge de protecció oficial (HPO), sota múltiples legislacions amb duracions breus de la protecció, durant la dictadura i també al llarg del període democràtic. En canvi, als municipis que s’ha construït un patrimoni públic (HPP) destinat al lloguer assequible s’ha pogut intervenir aquests béns i ara conserven a perpetuïtat la seva protecció amb un preu regulat.⁸⁵ Però gran

⁸⁴ Es pot consultar el discurs públic d’Arrese a l’edició de matins del Diari ABC, del 2 de maig de 1959, aquí: <https://digital.march.es/fedora/objects/linz:R-73814/datastreams/OBJ/content>

⁸⁵ Recentment, gràcies a l’aprovació del DL 17/2019, de 23 de desembre, de mesures urgents per millorar l’accés a l’habitatge, ha arribat per fi, al marc normatiu

part del parc residencial conviu en un mercat sense topalls que domina també l'habitatge protegit. I com diu la dita popular “D'aquella pols, venen aquests fangs”: la propietat és l'instrument hegemònic, una promesa a la classe mitjana que, malauradament, es torna vaporosa davant la tendència a la desinversió que pateix la política d'habitatge.

En aquest capítol ens aproximarem de forma crítica a la qüestió de la desinversió en el parc d'habitatge de protecció oficial durant el període d'externalitzacions, sobreendeutament i crisi financera comprès entre l'any 2000 i 2014. Posarem el focus en la bombolla immobiliària, la crisi financera i l'austeritat econòmica. L'objectiu és obtenir un fotograma dels seus impactes sobre els drets i les condicions de vida de la població catalana.

Una política de privatització i un règim de benestar condemnat

El nostre sistema d'habitatge denota falles en la seva concepció, per on s'escolen les inversions públiques que haurien de garantir l'accés a l'habitatge de tothom. Constatem que, al llarg de les dècades, el sòl de patrimoni col·lectiu i les subvencions directes a la construcció s'han regalat al mercat privat. La venda d'habitatge protegit impedeix a un ajuntament disposar-ne per atendre a la població necessitada. La durada de la qualificació és breu i s'acaba diluint la seva càrrega social. Aquest és el balanç resumit dels darrers setanta anys: Segons Trilla i Bosch Meda (2018), si els habitatges protegits s'haguessin sotmès a un sistema de qualificacions de llarga durada, avui parlariem d'un parc de 7.000.000 d'unitats a l'estat espanyol, és a dir un 40% dels habitatges principals. Les xifres que aporta el darrer estudi de l'Observatori DESC i l'Observatori Metropolità de l'Habitatge de Barcelona (2023) constaten un procés alarmant de pèrdua sostinguda fins el 2040 del parc protegit. Dels 72.501 habitatges en protecció que hi havia l'any 2021 a la demarcació de Barcelona, en quedaran

català, la qualificació permanent de gran part del parc protegit que es construeixi a futur. Aquesta norma va establir que la qualificació dels habitatges protegits serà permanentment vigent en els sòls que formin part d'un patrimoni públic de sòl i d'habitatge i en els sòls reservats per a habitatge de protecció pública pel planejament urbanístic mentre pervisqui la qualificació urbanística. Aquest reclam fou una demanda destacada de les entitats socials i de governs locals durant la seva tramitació.

36.470 el 2030 (-49,7%) i 18.830 el 2040 (-74,0%). A Barcelona ciutat es preveu que l'any 2048 s'haurien desqualificat el 88% dels habitatges protegits disponibles el 2009.⁸⁶

La pèrdua notable de la inversió pública en forma d'habitatges protegits que han estat venuts i absorbits pel mercat, a mesura que la seva qualificació s'ha anat exhaurint, no només s'ha donat de forma oficial, sinó que també apreciem mecanismes fraudulents que acceleren el seu declivi. Com passa això? Per exemple, quan es compra pagant fins al preu regulat i una suma extra 'en un maletí' o 'sota la taula', és a dir amb opacitat fiscal i desobeint la funció social de l'habitatge.⁸⁷ No és un saqueig orquestrat per responsables polítics, com ha estat el cas de la Comunitat de Madrid,⁸⁸ però sí que s'ha permès per falta d'inspecció.

L'articulació d'aquest sistema de propietat forma també un règim de benestar entre generacions. A diferència de molts altres països europeus, s'ha garantit l'habitatge amb la transferència familiar de béns en herència. Aquest règim de benestar familiar té falles estructurals fàcils de comprendre, problemes que, per altra banda, ja trobem en el disseny de formes econòmiques premodernes. A l'època feudal el patrimoni patia una

⁸⁶ Dada extreta de la Modificació del Pla General Metropolità per l'obtenció d'habitatge de protecció pública al sòl urbà consolidat de Barcelona. La xifra base el 2009 eren 7.528 habitatges de protecció oficial de venda. Per a més informació, veure la documentació de la seva aprovació definitiva —en concret, sobre la pèrdua del parc assequible, pàg. 64: <https://dogc.gencat.cat/ca/document-del-dogc/?documentId=836704>

⁸⁷ Es tractaria d'un incompliment de la normativa tributària i la Llei 18/2007 del dret a l'habitatge. Els següents articles publicats al diari El País (2010, 2018, 2022) ho posen de relleu:

https://elpais.com/diario/2010/11/04/catalunya/1288836440_850215.html

https://elpais.com/economia/2018/09/13/actualidad/1536848518_508978.html

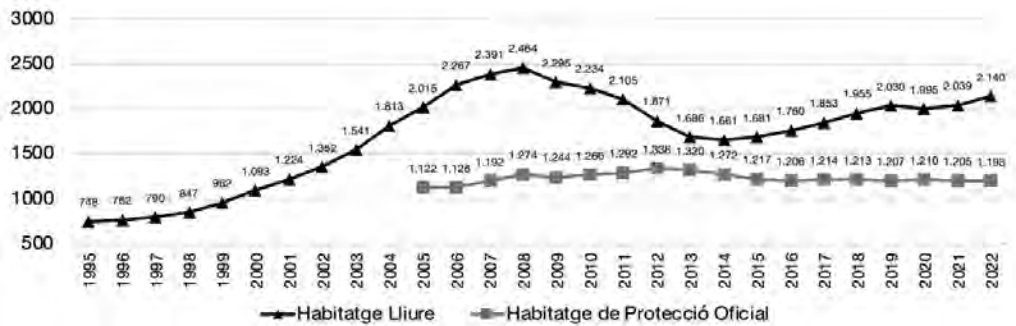
<https://elpais.com/economia/negocios/2023-02-04/asi-son-los-chanchullos-en-la-venta-de-vivienda-prottegida-en-espana-los-muebles-aparte-o-50000-euros-en-negro.html>

⁸⁸ Els fons voltors havien adquirit milers d'habitatges protegits, venuts per la mateixa administració —acció que fou denunciada judicialment i que ha estat condemnada pels Tribunals. Per a més informació:

https://www.eldiario.es/madrid/tsjm-confirma-pp-justificar-viviendas_1_1158404.html, <https://www.europapress.es/madrid/noticia-supremo-anula-forma-definitiva-venta-3000-viviendas-ivima-fondo-inversion-20200311125527.html>

fragmentació entre els fills durant la transmissió en herència. Això dificultava l'acumulació familiar i va forçar a decretar que l'herència es dediqués només al primogènit. L'entrada en la modernitat va veure derogats aquests mandats per considerar-se arcaics (Vilar, 2013). Amb el règim de benestar de l'època postindustrial tenim una preocupació similar quan es garanteix a la població un ideal de ciutadania de classe mitjana a través de la propietat. Aquest és un autèntic model de classe que representa a l'Estat i que l'Estat homologa (Rodríguez i López, 2010). Resulta difícil mantenir el model, ja que els progenitors van adquirir un habitatge, però a la descendència li cal, en cas de no ser fill únic, més d'un habitatge. La fragmentació del bé immoble fa difícil vendre'l i extreure'n dues o més unitats, complicant l'accés a un habitatge digne per a la majoria, encara que els preus de l'habitatge es mantinguin estables entre generacions.

Figura 1. Evolució del preu taxat de l'habitatge a Catalunya (1995-2022)

Font: MITMA

Per desgràcia, es compleix el pitjor dels auguris, ja que a tot plegat li hem de sumar l'increment dels preus de l'habitatge al llarg del cicle 1995-2008 i també de 2015-2022. El primer cicle és fruit de l'absorció de plusvàlues del sòl: el crèdit hipotecari facilitat per la política monetària europea i la liberalització urbanística des de la reforma de la Llei del sòl de 1998 pel govern Aznar, incrementaren els preus sense límit. L'entusiasme d'aquesta època és patent en la iniciativa de molts treballadors que van abocar-se a operacions d'autopromoció, amb suport financer de les caixes i bancs ara absorbides en la reestructuració bancària. Cap ciutadà tenia por de l'escalada de preus, aquesta era una garantia de revalorització dels habi-

tatges construïts o adquirits. En cap cas es veia possible una davallada econòmica com la de 2007. Per conèixer aquests relats podem consultar treballs etnogràfics que ens parlen de llars de classe treballadora i les seves xarxes de parentiu (Palomera, 2015). La capacitat de compra de les llars catalanes va quedar abocada al desastre igual que la política d'habitatge (Bosch, 2017). Els resultats han estat també presents al mercat de lloguer, el qual es buidà amb l'excessiva promoció de la propietat. A Barcelona es va passar del 46,4% de les llars en règim de lloguer el 1981 fins al 28,5% l'any 2001. La desfeta hipotecària retorna les llars al lloguer fins a assolir el 35% de les llars a la capital catalana l'any 2016 (OHB, 2022).

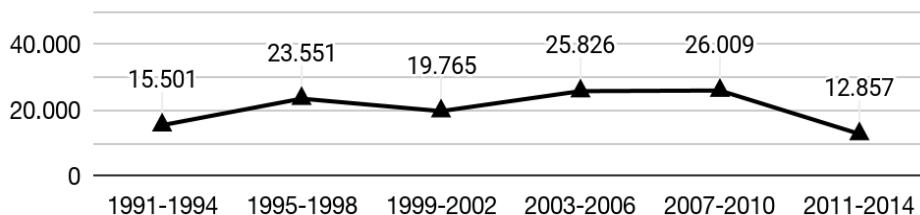
Un cop terminal al sistema per mitjà de la desinversió

Si aquestes dues estructures, sistema d'habitatge i règim de benestar, ja estaven viciades d'inici, el segle XXI ens ha mostrat l'enèsima errada: el buidatge de qualsevol inversió pública en política d'habitatge. El cas que ens ocupa és el català, que, de la mateixa manera que la resta de comunitats autònomes, disposa de competències per gestionar la política d'habitatge pel seu compte.

Des de 2008 fins avui dia, les dades de qualificació d'HPO per promotors públics han demostrat, tal com apreciarem a continuació, que els governs de la Generalitat i d'Espanya han tingut una voluntat inequívoca de reduir la promoció pública d'habitatge protegit. Seria equivalent dir que han prioritzat altres polítiques en comptes d'una de dret a l'habitatge digne i adequat. Si observem el nombre de qualificacions definitives d'HPO a Catalunya entre cicles de cinc anys,⁸⁹ veiem que la variació entre el cicle 2007-2010 i el cicle 2011-2014 és negativa, amb una reducció del 50,6%. Si bé el 2009 s'acabaven 4.162 HPO, el 2013 el govern d'Artur Mas amb Convergència i Unió destrueix aquesta tendència amb només 365 HPO. El *zoom* a les demarcacions de Girona i Tarragona mostra una producció nul·la, de zero habitatges, el 2013 i 2014.

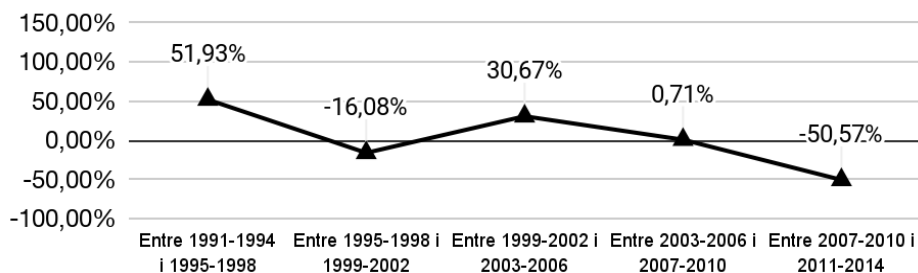
⁸⁹ Dades publicades pel Ministerio de Transportes i Agenda Urbana, 2022.

Figura 2. Evolució quinquennal de les qualificacions definitives d'HPO a Catalunya (1991-2014)

Font: MITMA

Figura 3. Variació quinquennal de les qualificacions definitives d'HPO a Catalunya (1991-2014)

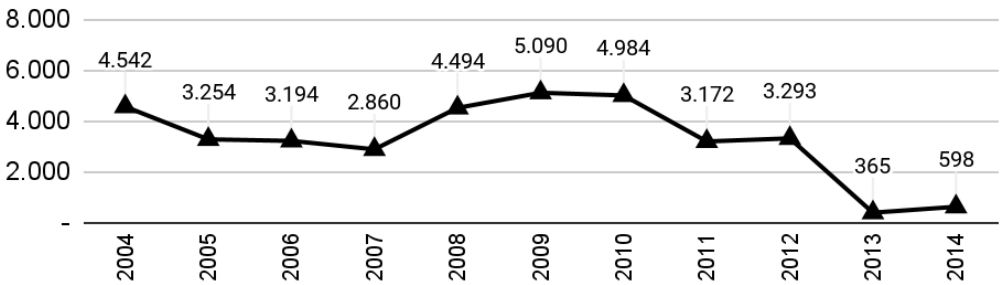

Font: MITMA

Les llars catalanes perdien ingressos i els acords de Basilea II de 2004 feien encara més difícil la compra amb crèdit hipotecari (Gabarre de Sus, 2022), però la política d'habitatge públic no va provar de contenir la situació. Les casualitats no existeixen en la política econòmica: aquest mercat va disparar la 'corba de la desposseïó' en forma de milers de procediments judicials d'execucions hipotecàries i desnonaments (Domènech i Gutiérrez, 2018). La crisi va fer emergir la invisibilitat i la culpabilització de les persones afectades, visibles gràcies a la denúncia de la Plataforma d'Afectades per la Hipoteca (PAH) i el #15M (Delgado, 2022).

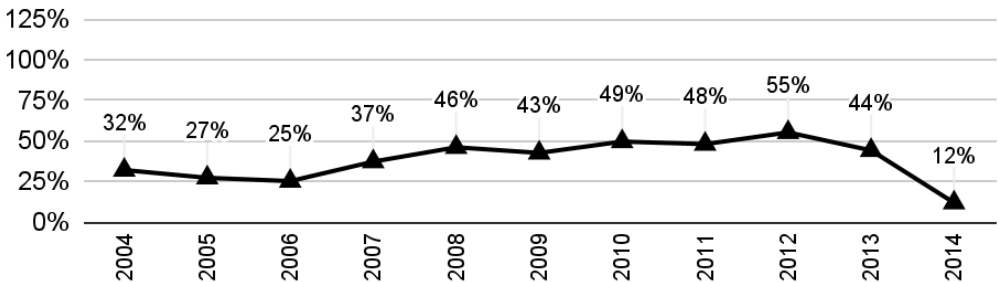
L'habitatge protegit en règim de lloguer hauria d'haver estat la resposta, més que evident. Però els governs de la Generalitat s'han esforçat a deixar-nos bocabadats: si el 2010 la meitat dels HPO produïts per promotors públics i privats eren en règim de lloguer (49%), el 2014 només ho eren un 12%. Barcelona ciutat, amb aproximadament 290.000 llars de lloguer i una àrea metropolitana amb gairebé mig milió de llars de lloguer (OHB, 2018), hauria de ser on s'intensifiqués més la producció d'HPO de lloguer per oferir habitatge assequible en un mercat sense cap topall que contingui els preus. Doncs bé, l'any 2014 el percentatge d'HPO construït per promotors públics i privats destinats al lloguer és insignificant: només un 9%.

Figura 4. Construcció d'hpo per promotors públics, cooperatives i entitats sense ànim de lucre (2004-2014)

Font: Generalitat de Catalunya

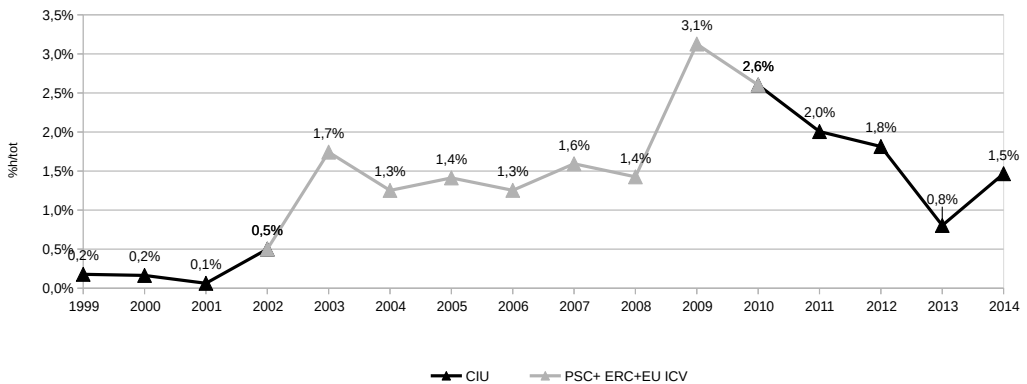
Figura 5. Percentatge de construcció d'HPO de lloguer (públic i privat)

Font: Generalitat de Catalunya

Però n'hi ha prou amb fer una anàlisi de la dedicació que els governs de la Generalitat han tingut en política d'habitatge.⁹⁰ L'entrada al mil·lenni ens va mostrar l'acció del darrer govern presidit per Jordi Pujol (1999-2003) al capdavant de CiU, amb una dedicació d'un 0,1%-0,2% del pressupost per habitatge, una quantitat totalment anecdòtica. Les mesures clau eren l'alienació d'habitatge protegit cap al mercat privat i la transferència de tot el parc d'habitatge de l'Administració de l'Estat espanyol a l'empresa pública ADIGSA, que obliga a la seva rehabilitació incrementant l'any 2002 el pressupost fins a l'1,7%. El govern de Pasqual Maragall amb la coalició de PSC, ERC i ICV suposa un canvi important, amb la promulgació de la Llei 18/2007 del dret a l'habitatge i el sosteniment del pressupost d'habitatge a un rang entre l'1,3% i l'1,8%. L'esclat de la bombolla hipotecària de 2008 obliga a pujar el pressupost fins al 3,1% el 2009. Tot i això, l'arribada del govern d'Artur Mas al capdavant de CiU l'any 2010 és la via per desmantellar el pressupost d'habitatge fins a un 0,8% el 2013. El 2014 torna a pujar fins l'1,5% pel cost de l'Agència de l'Habitatge, que amb prou feines fa promoció pública d'HPO, però dedica tot el pressupost als ajuts al lloguer, una mesura complementària de l'etapa 2003-2010.

Figura 6. Inversió en habitatge als pressupostos de la generalitat de Catalunya, % sobre el total (1999-2014)

Font: Generalitat de Catalunya

⁹⁰ Dades de la Generalitat de Catalunya, pressupostos aprovats.

La causa en la depredació del sòl urbà com a bé d'inversió

El desencadenament d'aquesta orientació política ens obliga a assenyalar l'interès patrimonial per expulsar capes socials metropolitanes de les àrees d'interès pel capital. Quines són aquestes àrees, i per què són el material més preuat d'una nova era del capitalisme?

El capitalisme industrial del segle XIX i XX extreia les seves plusvàlues del treball, i per tant el preu de les mercaderies expressava la plusvàlua sumada al valor del treball social necessari per produir-la —alimentació, aixopluc, salut, etc. Els inversors postindustrials, en canvi, compren patrimoni en sòl i habitatges (Gabarre de Sus, 2022), un valor d'inversió estable només superat per les Lletres del Tresor. A més, el sòl urbà permet incrementar amb facilitat el preu, ja que l'habitatge és un bé limitat, de naturalesa monopolística o no competitiva i molt demandada per la força de treball. S'entén així que els propietaris tenen la paella pel mànec: les plusvàlues s'extreuen de llars amb rendes elevades que substitueixen a llars expulsades (Smith, 1979). Després de 2008 l'expulsió d'estrats socials vulnerables es torna ferotge, amb milers de desnonaments (Domingo i Escorihuela, 2022) i l'increment del preu de compra i de lloguer a les zones metropolitanes.

Les iniciatives polítiques de drets humans han mirat de contenir els efectes d'aquest procés. No són pocs els agents socials que assenyalen l'especulació com un furt que el sector privat fa dels fons públics i l'acció col·lectiva. Comprar el sòl urbà i incrementar preus és una apropiació del valor intangible que les comunitats construeixen. Tant si és privat com públic, de mercat o de protecció oficial, l'habitatge ha de complir una funció social.

Orientació per avui i demà

La panoràmica 2000-2014 fa evident que el sistema residencial de Catalunya i Espanya necessita inversió pública. Ho corroboren les dades comparades a escala europea (OHB, 2021). El nivell de producció d'HPO fou notable en períodes precedents, però la reducció dels ajuts-pressupost —desinversió— i la pèrdua d'aquesta inversió pública (OHB, 2023) fan pensar que les qualificacions encara 'vives' es perdran i s'eixamplarà la necessitat d'habitatge assequible de gran part de la població.

Potser ja ha quedat clar però cal insistir. Els HPO que acaben en mans privades sintetitzen en un sol procés la pèrdua de recursos públics i l'acumulació per desposseïció, essent fenòmens destacables en barris on aquest més es concentra i amb major desigualtat, on sovint s'han malvenut. Fem l'exercici lògic de traçar una de les possibles trajectòries d'un habitatge protegit construït al segle XX. Els solars eren camps transformats en parcel·les a les perifèries metropolitanes, que l'*Instituto Nacional de la Vivienda* va vendre a baix preu a promotors que van construir habitatges. Una família pobra que va migrar per cercar feina a la Catalunya industrialitzada en va pagar una durant tota la vida. Com a minsa herència dels avis, aquesta parcel·la es va vendre a noves veïnes migrants del sud global, amb la signatura d'una hipoteca 'creuada' amb un banc —els avaladors que figuren a la hipoteca ni es coneixien. Quan el sector de la construcció on treballaven es va enfonsar, els van desnonar per impagament. L'entitat financera que va fer la hipoteca també sostenia les empreses constructores, i fruit de la crisi van fer fallida totes juntes, la promotora i el banc. Excepte la família que va signar la hipoteca i va ser expulsada, totes van ser rescatades amb diners públics i l'habitatge passà a mans de la SAREB. L'habitatge es manté buit i, si es troba ocupat per una família vulnerable que no pot accedir als preus de mercat ni troba alternatives d'habitatge públic, s'executa sense pietat un nou desnonament. Un fons d'inversió compra l'habitatge a través d'una empresa 'fantasma' registrada amb l'objectiu de fer compres a baix preu. L'habitatge continua buit. Construït amb materials de baixa qualitat i petit com una caps de llumins, el pis és ple de testimonis de supervivència, però ara resta a l'espera d'una enèsima venda, amb porta de metall i alarmes amagades sota els armaris de la cuina. Si mirem enrere, podem veure en aquest exemple i d'altres, la dilapidació constant de caudals públics i el lucre de pocs propietaris?

Com succeeix habitualment, l'acció de la ciutadania organitzada ha posat de nou al centre del debat públic un consens ampli entorn la necessitat d'ampliar el parc d'habitatge assequible. El període d'anys on hem enfocat l'anàlisi i posteriors estan relacionats amb cicles de lluites urbanes entorn el dret a l'habitatge: des de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, entre les ruïnes de l'esclat de la bombolla i la socialització de les pèrdues de la crisi financera, fins a la 'segona primavera' del dret a l'habitatge, encarnada pel Sindicat de Llogateres, els de barri i el cooperativisme en l'habitatge. Això ha causat noves veus als 'governos del canvi' i polítiques d'augment del parc públic de nova generació.

Tanmateix, els *lobbies* immobiliaris no s'amaguen, entossudits a difamar qualsevol proposta de regulació del mercat que aturi desnonaments, expulsions, gentrificació, turistització i bombolla dels lloguers. Davant d'aquesta arrogància, sorgeix un consens polític per construir habitatge públic que ha calat en l'opinió majoritària. D'acord que cal presència d'habitatge públic, sobretot una major dominació social del parc actual per mitjà de la compra pública,⁹¹ però hem de llegir entre línies les motivacions de tal reclam per part del mateix lobby immobiliari, que s'inclina per 'carregar el mort' al sector públic. Això és part la seva manera de desviar la responsabilitat col·lectiva davant la funció social de l'habitatge: el mercat està desbocat i necessita regulació. Va ser el Sindicat de Llogateres qui va avisar d'aquest parany discursiu: "prenent per bona la hipòtesi de la patronal immobiliària i els economistes liberals, hauríem d'esperar fins a l'any 2841 per a acostar-nos a un parc d'habitatge públic capaç, per si sol, d'abaixar els preus".⁹² I atenció, perquè la construcció massiva d'habitatge a la manera dels millors anys de la bombolla immobiliària és una forma de *social-house-washing* que amenaça amb la destrucció d'entorns verds a prop de les ciutats.⁹³

És clar que necessitem una provisió d'habitatge assequible que respongui a l'exigència de l'estat de benestar, com són l'educació, la sanitat o les pensions. El futur passa, doncs, per una aposta indiscutible per l'habitatge assequible permanent, públic o cooperatiu. De fet, les darreres dades disponibles corroboren que tan sols un 3,41% del parc residencial català

⁹¹ Per a més informació, consultar la valoració del Sindicat de Llogateres de 19 de desembre de 2022 sobre els 'Pressupostos en matèria d'habitatge: insuficients i mal orientats'. <https://sindicatdellogateres.org/pressupostos-en-materia-dhabitatge-insuficients-i-mal-orientats/>

⁹² Per a més informació, consultar la valoració del Sindicat de Llogateres 'Cal regular: al ritme actual no tindrem un sistema d'habitatge social com el d'Àustria fins a l'any 2841'. <https://sindicatdellogateres.org/cal-regular-al-ritme-actual-no-tindrem-un-sistema-dhabitatge-social-com-el-daustria-fins-a-lany-2841/>

⁹³ Ens sembla paradigmàtic, entre d'altres, el cas de la comarca del Baix Llobregat. Per a més informació, consultar la web i el mapa interactiu d'amenaques urbanístiques del col·lectiu *SOS Baix Llobregat*: <https://sosbaixllobregat.cat/>, <https://sosbaixllobregat.cat/mapa-interactiu/>

era habitatge de protecció oficial l'any 2021 (110.028), dels quals 1.31% públics (42.447)⁹⁴.

Però no podem repetir errors que ara ens toca pagar i només generen frustració. Cal posar l'atenció en reduir les plusvàlues, protegir el territori i teixir comunitats. La clau que lliga els diferents dilemes és enfrontar la segregació i desigualtats socials urbanes. Els fonaments d'unes polítiques públiques estructurals necessiten una lluita diària contra la cobdícia present al mercat del sòl i de l'habitatge. Dotar de poder a l'esfera pública per regular el mercat és una passa endavant cap al benestar. Mai més podem abandonar l'urbanisme, la construcció i les normes a la llibertat per especular. El sistema d'habitatge no pot fomentar l'acumulació per desposseïció i la destrucció del territori. Només podem apostar per un model que promogui la universalitat del dret a l'habitatge.

Referències bibliogràfiques

- Bosch, Jordi. (2017). La dimensión económica de la exclusión residencial: Cataluña en el contexto europeo. *ACE: Architecture, City and Environment*, 12(34), 69-96. <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/106061>
- Delgado, Lucía. (Coord). (2022). Estat de l'exclusió residencial: impactes de la Llei 24/2015 i altres mesures de resposta. *Observatori DESC*. https://observatoridesc.org/sites/default/files/publication/files/estat_exclusio_residencial_llei_242015.pdf
- Domènech, Antoni; Gutiérrez, Aaron. (2018). *Paisatges després de la batalla: geografies de la crisi immobiliària*. Societat Catalana de Geografia.
- Domingo Utset, Guillem; Escorihuela Blasco, Irene. (2022). Qui desnona a Barcelona? Anàlisi del paper dels grans propietaris privats en les expulsions de la ciutat. *Observatori DESC*. <https://observatoridesc.org/ca/qui-des->

⁹⁴ En concret, 110.028 habitatges amb protecció vigent el 2021, dels disponibles entre els habitatges de protecció oficial des de l'any 1993 —dades publicades per l'Agència de l'Habitatge de Catalunya. S'han agafat com a referència de les xifres del parc total d'habitatges principals les estimacions del Ministeri de Foment pel 2021 —3.221.789 habitatges—, doncs el darrer cens de població i habitatges és del 2001. Per a més informació:

https://habitatge.gencat.cat/ca/dades/estadistiques_publicacions/indicadors_estadistiques/estadistiques-de-la-politica-dhabitatge-habitatges-proteccio-vigent/

nona-barcelona-analisi-del-paper-dels-grans-propietaris-privats-expulsions-ciutat

Gabarre de Sus, Manuel; Observatori DESC (ODESC). (2022). Els fons voltor: una indústria depredadora de les ciutats i els drets humans. *ODESC*.

<https://observatoridesc.org/ca/fons-voltor-industria-depredadora-ciutats-i-drets-humans>

Observatori Metropolità de l'Habitatge de Barcelona (OHB). (2018). L'habitatge a la metròpoli de Barcelona. *OHB*. https://www.ohb.cat/wp-content/uploads/2019/07/Habitatge_metropolis_2018.pdf

Observatori Metropolità de l'Habitatge (OHB); Observatori DESC (ODESC). (2021). State of housing 2021. Catalunya i Barcelona. *Observatori DESC*.

https://observatoridesc.org/sites/default/files/publication/files/state_of_housing_catalunya-barcelona_2021.pdf

Observatori Metropolità de l'Habitatge de Barcelona (OHB). (2022). Estructura i concentració de la propietat d'habitatges a Barcelona. Conjunt del parc i segment de lloguer 2021. *OHB*. <https://www.ohb.cat/wp-content/uploads/2022/11/O-HB-Presentacio-Laboratori-Propietat-2022.pdf>

Observatori Metropolità de l'Habitatge (OHB) i Observatori DESC (ODESC). (2023). El parc d'habitatge protegit a la metròpoli de Barcelona: estoc existent i la seva evolució. (Pendent de publicació)

Palomera, Jaime. (2015). Tarragona (Fieldwork). *Grassroots Economics*. http://www.ub.edu/grassrootseconomics/?page_id=32

Rodríguez, Emmanuel; López, Isidro. (2010). *Fin de ciclo financiarización territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*. Traficantes de Sueños.

Smith, Neil. (1979). Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital, not People. *Journal of the American Planning Association*, 45(4), 538–48. <https://doi.org/10.1080/01944367908977002>

Trilla, Carme; Bosch, Jordi. (2018). L'habitatge, punt de fuga d'eficàcia de l'Estat de Benestar. *3r Congrés d'Economia i Empresa de Catalunya*.

https://www.scipedia.com/public/Bosch_Meda_Trilla_2018a

Vilar, Pierre. (2013). *Historia de España*. Austral.

13. La Salut pública en temps de crisi

Àngels Martínez Castells i Albano Dante Fachin

Es van conèixer en 2011 a les trinxeres contra la mercantilització i la privatització sanitària. Coses de la vida, van acabar sent diputats al Parlament de Catalunya entre 2015 i 2017. Una legislatura engrescadora i turbulenta en un grup parlamentari turbulent i gens engrescador. Després de l'esclat de dignitat sobirana de l'1-O, van sortir gairebé vius del tràngol parlamentari. Avui, quan poden, pensen i escriuen junts

S'ha explicat tant i tant bé la interacció entre l'economia i la salut que sembla impossible que calgui dir res més per impedir el continu deteriorament de la sanitat pública. Si una revisió històrica propera és indispensable, mai sobra remuntar-nos a unes arrels molt nostres: la tasca feta pels metges higienistes que varen derribar muralles durant el segle XIX, les lluites de les dones que 'també' havien avortat fent front a un codi penal medieval, la valentia de pacients que es varen encadenar a llits d'hospital a Bellvitge, les iniciatives legislatives i penals populars a Catalunya, les escales plenes de centres sanitaris contra les llistes d'espera i la inmissió a pagar un euro de la vergonya per recepta en temps d'austericidisme sanitari. La defensa de la salut pública ha acompanyat fins els Tribunals persones represaliades, i ha entrat al Parlament argumentant el dret a una vida i a una mort digne.

Seguíem un fil roig que ve de lluny: de les conseqüències de la crisi de 1929, que va començar a remetre quan es varen adoptar mesures que posaven límits a la desregulació, varen augmentar els mínims salarials, i es va fer una importantíssima dotació pressupostària en inversió pública. Abans que l'Estat intervingués, patien desnutrició un de cada tres infants i una de cada quatre persones adultes. Els casos de violència de gènere augmentaven, com ho feien els problemes de salut ambiental i laboral. Levy i Sindel (2009) varen ser notaris del creixement de les injustícies socials de com es violaven els drets humans. L'administració Roosevelt tenia clar que no n'hi havia prou amb ajudes a les empreses i els bancs si es

deixava en l'oblit els que més patien la crisi: treballadors i treballadores amb o sense lloc de treball. A més del *New Deal* i la regulació bancària de 1933, Roosevelt va posar límits al capital financer amb un nou paper de la Reserva Federal, va separar la banca comercial i la d'inversió i va crear la garantia de dipòsits, topalls al pagament d'interessos, etc. Amb totes les seves limitacions, la Seguretat Social dels Estats Units es va crear el 1935. Però aviat va començar l'ofensiva del capital.

La sortida de la crisi i de la II Guerra Mundial no va ser la mateixa als Estats Units que a Europa. El diferent accés a la sanitat, la preocupació per la salut pública, serà clau en les diferències. Els països europeus – amb governs de coalició en molts països i alts percentatges de vot cap als Partits Comunistes– no poden optar per polítiques centrades únicament en els interessos del sistema econòmic, i combinen polítiques de plena ocupació (masculina) keynesianes, amb la garantia de serveis públics. En aquest sentit, l'informe Beveridge (1942) conté el nucli del que es considerarà 'l'estat de benestar', patrimoni europeu en la segona meitat del segle XX tot i que als països del sud d'Europa arribà tard per la pervivència de les dictadures: el màxim del benestar –quan s'hi arribi– solament serà 'medioestar'. Era impossible aconseguir els ingressos necessaris per atendre de manera, pública i universal, la sanitat i l'ensenyament sense corregir corrupteles, caciquismes i amiguismes heretats del franquisme. Així, ja amb el Reino de les autonomies, es cronifica un doble desnivell: de classe i territorial. Els nivells salarials són baixos però són la font impositiva més segura –rendes captives– lluny de paradisos fiscals, i sense possibilitat d'eludir o evadir impostos, mentre al seu torn es crea una sobrecàrrega contributiva de les regions més riques. Els hereus dels 'vells valors' imposen despeses excessives en infraestructures 'voltor' –autopistes infrautilitzades, aeroports buits, bombolles especulatives,...– en detriment d'invertir en habitatge social i transport de rodalies. Les partides menys ateses seran les de serveis socials, educació, sanitat, discapacitat, cobertura de l'atur, etc.

Prioritats socials esbiaixades i un dèficit fiscal de delictes: segons l'INE, en els trenta-dos anys que varen passar de 1980 a 2011, Catalunya va aportar de mitjana el 18,7% del PIB espanyol, mentre que la població representava el 15,6% del total, amb un increment del 21,6% en només 12 anys. Dels 6.199.900 habitants del 1999 es va passar als 7.539.618 del 2011, sense finançament ni polítiques socials necessàries. Segons les darreres estimacions, Catalunya aportava el 19,6% dels ingressos del sector

públic central mentre que només en rebia 13,4% en inversions i serveis. El dèficit del 2019 –que equivalia al 53% del Pressupost del Govern–, podia finançar el conjunt de les àrees de Sanitat, Educació i Drets Socials.

Els models econòmics i socials d'Europa i els Estats Units s'acosten

Camí d'un món globalitzat, el capitalisme va donar un cop mestre: va anul·lar la política, va enviar a l'exili l'ètica i va imposar la dictadura de l'economia. Ja no es pot parlar d'una 'societat amb mercat', sinó d'una 'societat de mercat'. Allò econòmic estructura la societat i de tot n'ha fet mercaderia. Aquesta transformació sota les regnes de la competència i el guany esquinça els vincles socials i aprofundeix la fossa entre rics i pobres, amb unes destrosses que costen vides. El 1944, el filòsof i economista hongarès-canadenc Karl Polanyi va escriure als Estats Units una obra –*La Gran Transformació*– que segueix tenint una gran vigència i s'explica la dictadura de l'economia sobre la política amb un efecte colpidor per la democràcia... i per tant, la salut.

En la dècada negra dels anys 80-90 coincideixen en el temps els governs de Reagan i Thatcher, les reconversions industrials, greus atacs contra les classes obreres de diferents països i l'inici de les polítiques privatitzadores del sector públic a gran escala. L'any 1989 serà molt més que el de la caiguda del mur que separava la RDA de la RFA: com va dir una delegada a la Conferència de les Dones de Beijing (1995), el mur de Berlín va caure sobre les dones, és a dir, sobre la cura i l'igualtat. En les polítiques neoliberals s'havia unit el biaix de classe i de gènere en el Consens de Washington, també de 1989, quan el Partit Demòcrata i el Republicà dels EE.UU imposen, amb els grans corporacions, institucions i organitzacions econòmiques i polítiques –l'OMC, el FMI i el BMI–, les venes obertes del món amb la desregulació, la mercantilització i la privatització. Així es construeix un món que, a cada dia que passa, està més en perill, amb l'assalt globalitzat a la salut, els seus determinants socials, l'equitat i la convivència.

La salut a la UE

La progressiva construcció de la UE no ajudarà gaire perquè va néixer d'esquena a la salut. Construïa una ànima de carbó i acer i deixava temes fonamentals com els que més tenen a veure amb els determinants socials al lliure arbitri de cada estat, amb valors, tradicions, cultures i hegemònies desiguals. L'esclat de la malaltia espongiforme bovina obligar a que els alts organismes de la UE s'haguessin d'interessar per la sanitat, però quan finalment emeten directrius, prioritzen el vessant mercantil sota la supremacia dels *lobbies* químics i farmacèutics i potencien orientacions privatitzadores que qüestionen els millors experts des de les revistes més prestigioses de la sanitat i la salut com el British Medical Journal, theLancet, o fins i tot la pròpia OMS.

Europa, encara avui, no ha entès que no es pot separar allò biològic, psicològic i social i li manca una visió integral dels avenços en l'educació, la prevenció, la investigació, la humanització i l'atenció integral de la salut. Les institucions de la UE potser han començat a entendre—amb la crisi de la 'covid' i l'interès dels principals laboratoris europeus—que les investigacions en nous medicaments i vacunes tenen en aquest espai un àmbit més adient per legislar i actuar, però estan encara molt lluny de fer pedagogia efectiva sobre els determinants socials i l'equitat en salut. Mentre la UE sigui una mena de territori d'exclusió rodejat per concertines, per una Mediterrània letal amb camps de refugiats a la seva volta on hi malviuen en les pitjors condicions les persones que han fugit de la guerra i la fam o cerquen una vida millor, seguirà sent de carbó i acer, sota l'amenaça de les fórmules polítiques més autoritàries i amb una insensibilitat crònica en relació a la salut.

Deia Leonardo Boff que per resoldre la crisi de Grècia i d'Itàlia es varen formar —per exigència del Banc Central europeu— governs de tècnics sense participació de cap polític. Es partia de la il·lusió i la mentida de que el problema era econòmic i que s'havia de resoldre per la mateixa via. Però Boff acabava assenyalant-nos que qui només entén d'economia, acaba per no entendre ni tan sols l'economia: la crisi no és economia mal portada, sinó un fracàs de l'ètica i la humanitat.

Salut, crisi, suïcidis

El suïcidi és una de les formes de mort més estesa al món superant els accidents de trànsit, el terrorisme i la violència masclista. Segons l'OMS, un milió de persones se suïcida encara cada any –majoritàriament homes. Com a conseqüència de la crisi del 2008/2009, semblava poder concloure's que un augment del 3% de la taxa d'atur incrementava en un 4,5% la de suïcidis. També els països europeus amb la taxa més alta de suïcidis varen ser els més afectats per les polítiques austericidi, destacant Grècia on va passar d'un 2,8 pre-crisi per 100.000 habitants, a un 6 per 100.000 habitants.

En valorar els efectes de les crisis sobre la salut mental, Sergi Raventós – actual Director de l'Oficina de Pla Pilot sobre la Renda Bàsica– explicava els efectes negatius de la desocupació utilitzant indicadors com l'augment de visites mèdiques per problemes creixents d'ansietat, depressió, alcoholisme i altres drogodependències, la violència de gènere i el consum d'antidepressius i ansiolítics. Així, la mitjana de persones amb problemes psicològics entre les persones en atur era del 34% i en canvi, entre les persones amb ocupació, d'un 16%, destacant la correlació entre protecció social i salut mental. Per a Raventós, a països amb més protecció social com Suècia, els índexs de suïcidi no estan correlacionats amb la desocupació.

Segons l'estudi *Els riscos per a la salut mental de la crisi econòmica a Espanya: evidència en població atesa a centres d'atenció primària entre 2006 i 2009*⁹⁵, a l'Estat espanyol varen augmentar en un 19% els casos de depressió detectats, un 8,4% els d'ansietat i un 4,6% els problemes relacionats amb l'alcohol. Però la preocupació creixent dels professionals de la salut rau en els casos en els que el patiment no és identificable i no es pot atribuir a una malaltia, i tot i així es medicalitzen sense saber-ne ni buscar-ne l'origen.

El treball precari, els canvis en el sistema de treball, l'atur, els desnonaments, l'endeutament i la pobresa són els motius principals que afecten la salut mental d'homes i dones –somatització en el cas de les dones, i drogoaddicció, sobre tot a l'alcohol, en el cas dels homes– encara que sigui de manera diferent.

⁹⁵ Recollit com a notícia a *El punt avui* <https://www.elpuntavui.cat/article/672820-salut-mental-en-risc.html>

Fites de la privatització de la sanitat en el Reino: de la Llei 15/97

En la legislació sanitària de l'Estat, la introducció dels principis mercantilitzadors que 'obria la veda' a les empreses privades en els centres sanitaris públics va venir amb la Llei 15/97 sobre 'Noves Formes de Gestió' i que va obrir un procés de privatització accelerat de tot l'Estat. Abans, l'any 1991, l'Informe Abril justificava les directrius del Consens de Washington i aconsellava introduir la gestió empresarial en els centres sanitaris, donant autonomia de gestió als hospitals que es podien regir pel dret privat, fugint del control legal públic. Malgrat la descentralització de la sanitat que va fer estralls a la Comunitat de Madrid, també es va aplicar a Catalunya i les Balears el 'Model PPP/PFI' que el Partit Popular va iniciar a Madrid i València. Així, a l'Informe del Tribunal de Cuentas sobre hospitals de l'INSALUD del 1998 destacava que 10 hospitals havien "vulnerat sistemàticament els principis de publicitat, concurrència, eficiència i legalitat en la contractació de serveis". En la compra de productes mèdics i farmacèutics –com va tornar a passar amb la pandèmia–, a cada centre es pagava un preu diferent per un mateix medicament, i que podia arribar fins a 4 vegades per sobre el preu de mercat –tot i que en el cas de les mascaretes per protegir de la covid-19, també els governs de PSOE i PP varen pagar sobre preus d'usura. Els Tribunals o Sindicatures de Comptes, en informes successius que arriben fins ara, segueixen denunciant mal control de les històries clíniques, la transgressió de requisits legals i ètics en assajos clínics, les irregularitats en els contractes al personal, i la manca de transparència en els aspectes jurídics i econòmics.

Un paràgraf especial es mereix el Real Decret del 2012 que va demostrar fins a quin punt la deriva privatitzadora de la legislació sanitària mata, amb Ana Mato intentant acabar amb la universalitat del Sistema Nacional de Salut (SNS). Tot i que deia voler "garantir la sostenibilitat del SNS i millorar la qualitat i la seguretat de les prestacions", refusava el dret a l'atenció sanitària universal, equitativa i de qualitat per estimular la privatització de l'atenció a la salut i afavorir l'augment de les desigualtats socials, segons l'estatus migratori, l'edat, la classe social, el lloc de residència o el gènere de les persones.

Així, es pretenia suprimir el dret universal i individual, vinculant el dret a l'atenció sanitària a la cotització social. Això no solament augmentava la desigualtat en l'accés de les persones amb contractació irregular, sinó

que tenia un biaix de gènere i contra la gent més jove. Tanmateix, per a la gent més gran, imposava el repagament per medicaments als pensionistes i n'incrementava el repagament: i d'altra banda, pretenia eliminar el dret de les dones a l'avortament. Però encara que algunes mesures no estiguin plenament en vigor per la força de les grans mobilitzacions sanitàries, els valors conservadors perduren.

El 'model català'

La història comença l'any 1981, quan la Generalitat de Catalunya rep les competències en matèria sanitària. Si fins llavors qui es feia càrrec de la sanitat dels catalans eren l'Insalud –serveis sanitaris– i l'Imsero –gent gran i serveis socials–, a partir de llavors serà la Generalitat l'encarregada d'aquests afers. Per poder fer-ho, l'Estat transfereix a la Generalitat les competències sanitàries. Però hi ha un problema: aquests dispositius que entrega l'Insalud mai han estat suficients per atendre la salut de tots els catalans. Els equipaments sanitaris que la Generalitat rep de l'Estat només representen el 30% dels llits hospitalaris. El sistema netament públic que hereta la Generalitat és un sistema raquític, desenvolupat durant el franquisme, que no arriba a tothom.

Per tancar aquest forat sense cobrir que deixava el sistema estatal a Catalunya, es desenvolupa, al llarg de dècades, una xarxa sanitària heterogènia disseminada arreu del territori: hospitals municipals, de les diputacions, centres de beneficència, centres mutuels i centres privats, molts dels quals funcionen en règim concertat i donen servei en nom de l'Insalud. Un sistema descentralitzat que recull l'esforç del territori per dotar-se d'uns mínims serveis sanitaris. Així doncs, com dèiem, quan la Generalitat va rebre el traspàs, en realitat només rep un 30% dels dispositius i un pressupost que no és res de l'altre món. Davant aquest escenari, la Generalitat havia de triar entre dues opcions: o bé començar a construir nous hospitals arreu del territori per tal de que aquest sistema públic passés del 30% al 100%; o bé continuar aprofitant la xarxa d'hospitals municipals, de beneficència i mutuels creada durant dècades i integrar-la dintre del sistema públic que, a partir d'ara, gestionarà la Generalitat.

Es va escollir aquesta segona opció i així va néixer el que avui es coneix com el 'model català'. En aquell moment la Generalitat estava en mans de CiU, però la decisió d'integrar tots aquests hospitals dintre el sistema pú-

blic va comptar amb un amplíssim suport polític. A favor d'aquest model hi havia dos avantatges. El primer era de caire econòmic, ja que permetia disposar d'una xarxa que ja estava muntada sense haver de construir hospitals nous arreu del territori. El segon avantatge era de caire polític-empresarial. D'una banda, el sector empresarial –tradicionalment propera CiU– va veure raons per recolzar aquest sistema, ja que molts hospitals que prestaven serveis eren privats i un sistema públic completament desenvolupat hauria provocat la ruïna d'aquests hospitals. De l'altra, molts d'aquests hospitals municipals estaven a municipis en mans de forces polítiques diferents de CiU i molts alcaldes – la majoria del PSC-PSOE– no volien renunciar a controlar un pressupost tan important com el sanitari. El procés d'integració dels antics hospitals a la xarxa pública es va fer mitjançant la creació de consorcis. Un procés que Ramon Serna, cofundador del sindicat CATAAC-CTS/iac, explica all llarg del seu treball sobre el procés de privatització de la sanitat a Catalunya:

“El objetivo de la Ley General de Sanidad de 1986, a saber, que los Servicios de Salud de las diferentes comunidades autónomas integraran en suseno a todos los centros y servicios que dieran un servicio sanitario público, no era compartido por el «pujolismo» que, aquel mismo año, empezó a constituir consorcios con voluntad de futuro y a «cederles» la gestión de los hospitales que se construían con fondos de la Generalitat. Consorcios (ocho entre 1986 y 1992) que, por el hecho de integrar fundaciones de carácter religioso, mutuas, cajas de ahorros y gobiernos locales en manos de otras fuerzas políticas, y por tanto repartir el pastel de la gestión, consolidaban las «relaciones de confianza y de poder» de las que nos habla Raquel Gallego como esencia del mercado relacional en que se convirtió nuestro «modelo» sanitario” (Serna, 2010).

Avui, a Catalunya tenim un sistema mixt format per l'Institut Català de la Salut (ICS) i el sector concertat. L'ICS és bàsicament la part que la Generalitat va rebre de l'Estat. Es podria dir que és el més semblant al que entenem com a sistema sanitari públic: treballadors estatutaris, gestió dependent directament dels poders públics i, això és molt important, sistemes de control dependents directament del Parlament. El sector concertat és, com hem dit, un sistema heterogeni on podem trobar consorcis que regeixen hospitals que pertanyen a un municipi o hospitals formats per la unió de diversos municipis, participacions de consells comarcals i/o diputacions. Per complicar encara més la cosa, la Generalitat va crear empreses públiques que se sumaven a les municipals existents i va afavorir la creació de més fundacions amb les quals va arribar a concerts, fins i tot

amb la participació de caixes d'estalvis –molt lligades a diputacions i consells. D'altra banda, la Generalitat va continuar contractant –en règim de concert– empreses semiprivades, organitzacions de beneficència hereves de diverses ordres religioses, etc. I, per últim, hi trobem empreses 100% privades. Així doncs, una de les principals característiques del sector concertat és l'heterogeneïtat i la gran varietat de proveïdors sanitaris. Aquest sistema dual (ICS i concertat) és la columna vertebral del sistema sanitari català: el 'model català' que des de fa trenta anys defensen aferrissadament tant CiU com PSC. Els dos grans partits de l'escena política catalana dels últims anys s'han barallat per gairebé tots els temes, però la sanitat, l'organització del sistema sanitari, sempre ha estat un punt de trobada.

A què es deu aquest acord, aquesta 'sociovergència' al voltant del model català? Una possible explicació sobre la predilecció pels consorcis dels dos grans partits catalans ens l'ofereix Serna:

“Cataluña escogió pues, con un consenso político difícilmente igualable, un modelo con «una orientación sensiblemente enfocada al reforzamiento del ámbito privado». Los políticos se aseguraban así puestos de trabajo ante los cambios previsibles en el poder, jubilaciones doradas en fundaciones o su paso a empresas privadas con más posibilidades de negociar con el dinero público” (Serna, 2010).

Té molt de sentit, no? Col·locar gent al funcionarial ICS és molt més difícil que fer-ho a fundacions, hospitals de comarca, consorcis públic-privats,... Lamentablement, la hipòtesi de Ramon Serna no només era encertada, sinó que, fins i tot, es va quedar curta.

Conclusions

L'any 2023 comença amb anuncis de vagues de la sanitat i l'ensenyament públic i l'amenaça d'una nova davallada del cicle econòmic. El malestar en els serveis públics no es limita sols a Catalunya. El personal de la sanitat reivindica com exigència de mínims revertir les retallades del 2012 iniciades en la crisi del 2008. Però els orígens de la crisi de salut venen de molt més lluny i el sector de la sanitat no podrà aconseguir els seus objectius si no aconsegueix revertir, a més a més de les retallades, els valors i les polítiques que les han fet possibles.

Mentrestant ens endinsem en un horitzó de menys professionals per enveïlliment i jubilació d'especialistes, i creix la desmotivació dels nous metges i metgesses per dedicar-se al que hauria de ser arreu el gran fonament de la sanitat: l'atenció primària. Així, mentre en el projecte de Pressupostos pel 2023 es destinava tan sols un 17'9% a Atenció Primària, a les mobilitzacions es reclamava un 25%. No són només els sous i les condicions de treball deplorables: la situació precària de l'Atenció Primària genera un efecte papallona i incentiva el col·lapse de les urgències hospitalàries. Creix el nombre de persones que s'afilien a mútues privades fent augmentar les desigualtats econòmiques. El deteriorament dels determinants socials de la salut s'aguditzava mentre s'utilitza l'espantall, real o no tant, de que l'economia entra en una fase de recessió. Però si es comparteix la idea de que els cicles econòmics són una realitat, més tard o més d'hora vindrà la fase descendent, i sentirem repetir de nou el 'mantra' de que 'la crisi és un repte i una oportunitat'... un repte de supervivència pels més febles i una oportunitat dels privilegiats per augmentar encara més les desigualtats de tota mena i afeblir el sector públic de l'economia. Cada dia costa més mantenir l'aparença de que la sanitat pública i universal és una prioritat de les polítiques públiques.

Margaret Chan, Directora General de l'Organització Mundial de la Salut entre 2007 i 2017, va intervenir davant de l'Assemblea General de les Nacions Unides afirmant que el sector de la salut no havia tingut ni veu ni vot quan es van formular les polítiques que es poden trobar a l'origen de la crisi econòmica del 2008. Tanmateix, n'estava patint la major part de les conseqüències. Chan va citar l'Informe anual sobre la salut al món del 2008 on s'avalua críticament la manera d'organitzar, finançar i aplicar l'atenció de salut a tot el món traduïda en una situació sanitària perillosament inestable i mancada d'equitat. Va referir que les diferències d'esperança de vida entre els països més rics i els més pobres superaven els 40 anys, i que, dels 136 milions de dones que s'estima que van donar a llum aquell any, uns 58 milions no van rebre cap assistència mèdica durant el part, amb el consegüent perill per a la vida i la dels seus fills. Però als efectes que incumbeixen l'ES, va assenyalar que la fórmula de cobrir més de la meitat de tota la despesa sanitària amb pagaments directes per part de 5600 milions d'habitants de països d'ingressos baixos i mitjans és molt ineficient, ja que "quan es veu obligada a pagar per rebre atenció, la gent tendeix a esperar fins que el problema està tan avançat que el tractament resulta difícil, si no impossible, i els costos són molt més grans".

Així, l'amarga paradoxa del nostre temps és que ara que la salut es considera, amb raó, un determinant clau per un progrés econòmic viable i un vector essencial per reduir la desigualtat i la pobresa, els costos de l'atenció de salut, quan els Estats no han assumit la seva gestió a través d'un sistema progressiu d'impostos, enfonsen cada any a més de 100 milions de persones a la ruïna o per sota del llindar de pobresa. En aquest sentit, la Comissió OMS sobre Determinants Socials de la Salut va publicar el seu informe recomanant als governs que facin de l'equitat un objectiu polític explícit a tots els sectors, ja que són les decisions polítiques les que determinen en última instància com es gestiona l'economia, com s'estructura la societat i si els grups més vulnerables reben protecció social. Les diferències en matèria de resultats sanitaris, l'enfonsament de la sanitat pública a Grècia amb la crisi del deute, o al Regne Unit i el Regne d'Espanya amb el triomf de les orientacions neoliberals, no són una fatalitat divina: són els marcadors del fracàs de les polítiques que avantposen el benefici dels poderosos a les necessitats, els drets, la salut i la vida de les persones.

Referències bibliogràfiques

- Artal, Rosa Maria. (2021). *La Borsa o la Vida*. Roca Editorial.
- Artazcoz Lazcano, Lucía. (2005). La salut des de la sensibilitat de gènere. *Quaderns de l'Institut*, (2). Institut Català de les Dones.
- Bandrés, Eduardo i González, Rosa . (2015). La reduccion del Gasto sanitario en España durante la crisis. *Cuadernos de Información Económica*, (248). https://www.funcas.es/wp-content/uploads/Migracion/Articulos/FUN-CAS_CIE/248art05.pdf
- Baquero Vargas, Javier. (2004). *Privatización y negocio sanitario: La salud del capital*. Tierra de Nadie Ediciones.
- Baquero Vargas, Javier i San José Pérez, Carmen. (2008). La mercantilización de la sanidad. *Revista de Economía Crítica*, (6). 73-101.
- Barbarà Molina, Antoni. (2009). Capitalisme i crisi o salut, nosaltres triem. *L'Espurna*, (8).
- Benach, Joan i Borrell, Carme. (2014, 21 maig). Els Determinants socials de la Salut. *Espai Fàbrica* <https://espaifabrica.cat/els-determinants-socials-de-la-salut-2/>
- Benach Rovira, Joan i Muntaner Bonet, Carles.(2009). Desigualtats en salut: una epidèmia que podem evitar. *L'Espurna*, (8).

- Benach Rovira, Joan., Muntaner Bonet, Carles, Tarafa Orpinell, Gemma, Valverde Gafaell, Clara. (2012). *Nuestra sanidad está en venta y nuestra salud también*. Icaria Editorial.
- Casanueva Artís, Annalí i Martínez Castells, Àngels. (2010). La crisis en femenino plural. *Revista de Economía Crítica*, (9). 53-74 <https://www.revistaeconomicacritica.org/index.php/rec/article/view/457/441>
- Comisión sobre Determinantes de Salud de la OMS. (2009). *Subsanar las desigualdades en una generación*. OMS http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/9789243563701_spa.pdf
- Dante Fachin, Albano i Sibina, Marta. (2013). *Artur Mas, on són els meus diners*. Pol·len Edicions.
- Estrada Cañon, Laia i Millan Nebot, Xavier. (2020). *Sortim de la UCI*. Tigre de Paper.
- Levy, Barry S. i Sidel, Victor W. (2009). Crisis económica y salud pública. *Medicina Social*, 4 (2). 92-98. <https://www.medicinasocial.info/index.php/medicinasocial/article/view/322/646>
- Lleonart, Xavier. (2014, 30 abril). El paper dels hospitals davant de les retallades. *Espai Fàbrica*. <https://espaifabrica.cat/el-paper-dels-hospitals-davant-de-les-retallades-quin-paper-han-de-tenir-en-la-sanitat-publica-que-volem/>
- Lleonart, Xavier. (2014, 30 juliol). La sanitat pública i el Siscat, aclarint conceptes. *Espai Fàbrica* <https://espaifabrica.cat/la-sanitat-publica-i-el-siscat-aclarint-conceptes/>
- Martínez Rodríguez, Ana, Vergara Duarte, Montse, Benach Rovira, Joan, Tarafa Orpinell, Gemma. (2014). *Com comercien amb la teva salut*. Icaria Editorial.
- Martínez Castells, Àngels. (2014, 29 abril). La salut, una visió en el temps, l'espai i l'acció. *Espai Fàbrica*. <https://espaifabrica.cat/la-salut-una-visio-en-el-temps-lespai-i-laccio/>
- Ortún Rubio, Vicente i Puig-Junoy, Jaume. (2004). És sostenible el model sanitari a Catalunya? *Revista Econòmica de Catalunya*, (49-50). 181-189.
- Sánchez Bayle, Marciano. (2009, 30 octubre). Salud y crisis global. *NuevaTribuna.es*. <https://www.nuevatribuna.es/opinion/autor/salud-y-crisis-global/20100920172652041472.html>
- Serna, Ramón. (2010). El proceso de privatización en Cataluña. A John Lister, Mark Hellowell, Delia Álvarez Edo, Allyson Pollock, Juan Benedito, Ramón Serna, Juan Antonio Gómez Liébana (coords.), *¿Por nuestra salud?*

La rehabilitación de los servicios sanitarios (pp. 111-128). Traficantes de Sueños.

Serna, Ramón, Fachin, Albano Dante, Miras, Miquel, Vidal, David. (2012, 30 agost). ¿Quién y cómo privatiza nuestra sanidad? Por un modelo sanitario (catalán) sin corrupción. *Mientrastanto*. <https://mientrastanto.org/boletín-105/notas/observatorio-de-salud-5>

14. La salut mental en un món neoliberal.

Despertar o desertar?

Eva Fernàndez i Lamelas

Infermera diplomada en psiquiatria i Doctora en Antropologia Social i Cultural per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Professora emèrita a l'Escola Universitària d'Infermeria i Teràpia Ocupacional de Terrassa. Assessora en temes de gènere de la CONFAVC. Membre de la junta de l'Observatori DESC. Activista feminista i veïnal

El primer interrogant a l'hora d'abordar la salut mental al nostre país és entorn els significats, cada cop més eteris del que significa allò que anomenem salut mental en un context neoliberal. Vivim un moment de malestar creixent que es tradueix en una demanda inassolible als serveis i professionals de la salut mental, un consum excessiu de psicofàrmacs que engreixa la indústria farmacèutica i manté sedada una part significativa de la població i un marc explicatiu d'aquest patiment que l'individualitza i l'atribueix a cada subjecte desactivant les possibilitats de protesta. En aquest text em proposo analitzar alguns d'aquestes elements així com els indicadors, causes i conseqüències d'aquesta situació i de forma especial, apuntar cap a les úniques possibles alternatives que o seran comunitàries o no seran.

Velles batalles i nous murs

Fa gairebé 50 anys que Marco Cavallo⁹⁶ trencava el mur del manicomi de San Giovanni a Trieste, esdevenint el símbol del Moviment de Psiquia-

⁹⁶ El 25 de febrer de 1973, a Trieste, Marco Cavallo, un cavall de cartró pedra construït per persones ingressades i per treballadores del Manicomi de San Giovanni a Trieste, va sortir trencant les portes del pavelló on havia estat i dels murs d'aquest manicomi. Es tractava del resultat d'un laboratori de teatre social dirigit per Giuliano Scabia.

tria Democràtica que encapçalava Franco Basaglia. Aquest cavall blau duia —du encara— al seu ventre els desitjos de les persones ingressades i treballadores de l'Hospital psiquiàtric. El desig fonamental que el moviment va representar, el respecte als drets de les persones tractades com a malaltes mentals, generar la consciència de les arrels socials dels problemes etiquetats com malalties psiquiàtriques i retornar a la comunitat la seva responsabilitat polititzant-la, no ha estat mai acomplert més enllà d'experiències puntuals.

En sintonia amb aquest moviment també a l'Estat espanyol, joves professionals i sectors de la població van anar prenent consciència de la situació inhumana que es vivia als manicomis, gairebé sempre en mans d'ordres religioses dins del marc de la beneficència. Joves professionals van protagonitzar experiències alternatives i lluites a Oviedo, Conxo, Bétera, Salt o l'Institut Mental de la Sta. Creu a Barcelona.

La reforma psiquiàtrica va arribar el 1986 en el marc de la Llei General de Sanitat. Per primer cop es posava límit als ingressos hospitalaris i es desenvolupaven centres d'atenció comunitària, Manuel Desviat (2020) destaca el vincle que s'establí amb l'Atenció Primària com un dels elements característics de l'experiència a l'Estat espanyol. Si bé la reforma va suposar una millora substancial pel que fa a les persones internades en manicomis, el seu desplegament es va frustrar per diverses raons. El psiquiatra Guillermo Rendueles a l'entrevista realitzada per Aida Terrón (2022) destaca que el model impulsat pel PSOE seguia sent un model molt medicalitzat. La manca de voluntat política, i per tant d'inversions, va deixar inconclusa la necessària xarxa comunitària i tots els esforços de contenció i d'acompanyament van recaure —i recauen encara— en les famílies. A més, la incorporació de les malalties mentals al sistema nacional de salut no va suposar la fi de l'estigma de les persones diagnosticades, el qual encara es manté.

Marco Cavallo volia ser un homenatge a la mula que durant anys havia tirat d'un carro al manicomi per traslladar entre altres la roba bruta a la bugaderia. És interessant que el símbol d'aquesta lluita per l'alliberament de les persones recluses en el manicomi estigui representat per un animal no humà també sotmès a unes condicions de vida i de treball d'explotació. Per un aprofundiment en la història d'aquest laboratori es pot consultar De Miguel y Canuto, Juan Carlos. (2014). Teatro y antipsiquiatria en Italia: el caso de Marco Cavallo (1973). *Quaderns de Filologia, Estudis Literaris XIX*, 65-83. <https://ojs.uv.es/index.php/qdfed/article/view/5200>

A finals del segle XX, la psiquiatria va col·laborar en la mercantilització del patiment a través de la prescripció de tractaments farmacològics, psicoterapèutics, mildfuness o coaching (Ortiz Lobo, 2022: 22). Uns tractaments que produeixen iatrogènia, ja sigui deguda als efectes secundaris de les medicacions, ja sigui promovent la dependència i la cronicitat i despolititzant les causes del malestar.

Un nou gir es va donar amb el desballestament de l'estat del benestar i les polítiques d'austeritat. Els estats neoliberals, davant l'epidèmia de discapacitats laborals, van promoure la idea de la persona com a darrera responsable de la seva situació sense considerar els determinants socials. Van proliferar els assessoraments i teràpies basats en el 'pensament positiu' amb la màxima de *si vols pots*. James Davies (2022), en un llibre significativament anomenat *Sedados*,⁹⁷ exemplifica com sota l'auspici dels diversos governs del Regne Unit des de Margaret Thatcher, es van crear consultories, agències i programes que duïen a terme una autèntica coerció psicològica sobre milers de persones en atur a qui es feia responsables del seu fracàs a l'hora de trobar feina.⁹⁸

Psiquiatria al servei del mercat

Quan parlem de la imparable medicalització i psiquiatrització de la vida ens estem referint a la forma i els mecanismes a través dels quals s'etiqueten com a patològics processos que tenen a veure amb l'esdevenir quotidià que en determinats moments genera malestar. Un malestar que seguint la definició d'Alberto Ortiz Lobo (2008), denomina el patiment psíquic legítim, proporcionat i adaptatiu que forma part de la vida. Està clar —i així ho constata l'autor— que els termes que fem servir estan lluny de ser clars. Qui determina quin és el patiment legítim o quan es pot considerar proporcional o adaptatiu? Es tracta d'elements que depenen de contextos socio-històrics, econòmics i culturals on la classe social i el gènere tenen un paper destacat. El cas dels processos de dol pot ser un bon exemple. D'una banda, quan i en front de quina pèrdua es pot considerar legítim

⁹⁷ Que va inspirar el títol d'aquest text.

⁹⁸ Per a una anàlisi extensa veure Lynne Friedly et al. (2015) Positive affect as coercive strategy: conditionality, activation and the role of psychology in UK government welfare programmes. *MedHumanit*, 41, 40–47. <https://mh.bmj.com/content/medhum/41/1/40.full.pdf>

manifestar el dol? La durada o les manifestacions tenen molt a veure amb els contextos als que al·ludíem però també hi ha una alta dosi de subjectivitat, i és en darrer terme que la biografia de la persona els dota de significat. En canvi, els processos de dol sovint són tractats farmacològicament, de forma que la finalitat adaptativa dels mateixos queda emmascarada, procedint cap a una cronificació.

Malgrat no tenir bases fisiològiques que avalin la biogènesi de les malalties mentals, el paradigma biològic a la psiquiatria és majoritari i les conseqüències són devastadores. L'instrument que ha permès aquesta hegemonia és el DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders). Es tracta d'una taxonomia que va tenir la seva primera edició el 1952 i la darrera, el DSM V, el 2013 (APA, 2014). Aquest manual diagnòstic representa el document de referència per a la psiquiatria actual. Dit de forma senzilla, és una malaltia mental allò que el DSM defineix com a tal. Una prova de la progressiva medicalització de la vida és que si a la primera edició les etiquetes diagnòstiques del DSM I eren 106, al DSM V ja arribaren a 370. És a dir, cada cop més aspectes conflictius o causants de dolor de la vida passen a ser catalogats com a malalties mentals que precisen d'alguna mena d'intervenció i tractament. Al mateix temps, els dentells per a considerar un problema com una malaltia mental han baixat. Cal tenir present que, en absència de dades que es puguin considerar d'alguna forma objectivables, les definicions del DSM s'adopten per consens de comissions d'experts, molts dels quals tenen vincles amb la indústria farmacèutica i en cap cas es va plantejar el conflicte d'interessos.

Un cas emblemàtic d'aquesta connivència entre les farmacèutiques i el sistema diagnòstic és el de la timidesa. Una característica de la personalitat que es pot modular, va passar a ser diagnosticada com ansietat social i tractada amb paroxetina. Els laboratoris van dur a terme una important campanya de màrqueting creant la necessitat, a través de promoure investigacions, d'incrementar el recurs a l'ansietat social com a diagnòstic.

Les etiquetes diagnòstiques del DSM tenen com a conseqüència individualitzar els problemes, negant la possible arrel social dels mateixos, despolititzant-los i desactivant així les possibilitats de dissens i de lluita per la transformació. En ocasions una etiqueta diagnòstica també pot convertir-se en un refugi en un entorn hostil, legitimar demandes, disculpar abusos o excusar de responsabilitats.

El DSM té una clara orientació ideològica, autoritària i patriarcal. Analitzarem breument alguns diagnòstics com a mostra. Trobem, per exemple,

el Trastorn Negativista Desafiament, que serveix per a diagnosticar la conducta d'infants i/o adolescents que mostren un patró d'enuig, irritabilitat, discussions... i especifica criteris com 'discuteix sovint amb l'autoritat o amb els adults', 'desafia activament o rebutja satisfer les demandes de les figures d'autoritat o normes' o que 'sovint molesta els altres de forma deliberada'. Tots són patrons que lliguen amb la forma com hem configurat l'adolescència a la nostra societat.

Pel que fa als biaixos de gènere tenim una mostra molt clara amb la definició del Trastorn Disfòric Premenstrual. Aquest es caracteritzaria per elements com canvis d'humor, estat d'ànim deprimat, disminució del interès en activitats habituals, manca d'energia, sensació d'estar fora de control, entre d'altres. Però allò que resulta més curiós és que inclou símptomes físics com la sensibilitat o inflor als pits, dolor articular o muscular, sensació d'inflor o d'augment de pes, tots ells absolutament normals durant les menstruacions. Com podem veure no sols patologitza un procés natural sinó que el vincula als tòpics de l'estereotip femení.

També en clau de gènere, mereix atenció l'evolució del tractament que fa el DSM, en les seves diverses edicions, de la transsexualitat. Des de la seva inclusió com a trastorn el 1980 fins l'actual definició de la disfòria de gènere, matisant, gràcies a la pressió de l'activisme LGBTI+, però mantenint la funció patologitzant tal com recull Jordi Grau (2017). Per tal de dur a terme aquest diagnòstic cal que la persona expressi una marcada incongruència entre el sexe que un sent o expressa —amb especificacions— i que el problema vagi associat a un malestar clínicament significatiu o deteriorament en l'àmbit social, laboral o altres àrees importants del funcionament. De nou, no es té present com la transfòbia pot estar provocant aquest malestar.

L'eclosió i magnificació d'altres diagnòstics com el Trastorn de Dèficit d'Atenció amb Hiperactivitat (TDAH) o la Síndrome d'Asperger mereixen també una anàlisi en aquest procés de medicalització de problemàtiques socials o de formes diverses de processar els estímuls i actuar.

El patiment en xifres

Examinarem a continuació algunes dades que mostren el malestar creixent en la població, com aquest es transforma en demandes als serveis psiquià-

trics i com la resposta del sistema incrementa la dependència psicològica i fisiològica de les persones que s'hi atansen.

Veiem en primer lloc algunes xifres. Ningú posa en dubte que la pandèmia de la COVID 19 i les mesures que es van prendre van representar un increment del patiment psíquic de la població. Una mostra la tenim en les xifres de suïcidi. La taxa de suïcidi a l'Estat espanyol es va incrementar en un 1,6% el 2021 respecte del 2020, 4.003 persones —entre les quals 2.982 van ser homes i 1.021 dones.⁹⁹ Des del 2018, cada any s'incrementa el nombre de suïcidis. No obstant, la taxa espanyola 7,7 per 100.000 habitants el 2019, segueix estant per sota de la mitjana europea —10,5 suïcidis per 100.000 habitants el mateix any. La pauta segueix la dels països amb ingressos més alts amb el doble o més de suïcidis d'homes vers els de dones (WHO, 2021).¹⁰⁰

Pel que fa al consum de psicofàrmacs, l'Estat espanyol encapçala el rànquing europeu. Pel que fa a ansiolítics i hipnòtics, amb dades de la Agencia Española de Medicamentos y Productos Sanitarios (AEMPS), el consum total s'ha anat incrementant cada any; el 2021 va ser de 93,3 DHD —Dosis Diàries Definides per 1.000 habitants i dia— i el d'antipsicòtics de 13,8 DHD. La prescripció de psicofàrmacs és 1,7 més alta en dones que en homes (Baciagalupe, Cabezas, Baza i Martín, 2020).

Les dades de l'Enquesta de Salut de Catalunya de 2021 mostren que el 22,5% de la població de més de 15 anys manifesta patir malestar emocional, això representa un 27,9% en el cas de les dones i un 17% en el cas dels homes. Aquest malestar és més alt en els grups de més edat i entre les persones de les classes socials més desfavorides.

En relació al diagnòstic de depressió, aquesta afectaria al 9,0% de la població de 15 anys i més. La distribució segueix sent més alta entre les dones,

⁹⁹ Font: INE. Defunciones según la Causa de Muerte. Año 2021. https://www.ine.es/prensa/edcm_2021.pdf

¹⁰⁰ Les dones fan més intents de suïcidi però són els homes els qui presenten xifres més altes de suïcidis consumats al conjunt de la UE. Aquesta incidència es correlaciona amb la construcció social de la masculinitat. Algunes de les causes serien els rols associats a la masculinitat, el major consum de drogues i alcohol, l'associat a la violència masclista —el suïcidi després d'haver mort una dona— o les dificultats per a expressar emocions i demanar ajuda (Rosado Millán, García García, Alfeo Álvarez, et al. 2014).

amb un 12,2%, que entre els homes, amb un 5,7%.¹⁰¹ D'altra banda, aquesta s'incrementa amb l'edat i la diferència entre la classe social menys afavorida (la III) i la més afavorida (la I), que és del 10,8% i del 4,8% respectivament. És a dir, els rics també ploren, però ploren menys.

Un altre indicador important a l'hora de descriure aquest panorama que ens parla del patiment psicològic a la nostra societat és el de casos de violència masclista. Segons l'Observatori del Sistema de Salut de Catalunya, els serveis assistencials van detectar, el 2021, 8.944 casos, els quals representen un increment del 22,5% respecte 2019.¹⁰²

Aquesta descripció somera de xifres ens parla d'un patiment real de les persones i apunta a les arrels socials del mateix. Si les persones en pitjors situacions socioeconòmiques presenten un major patiment psíquic i les dones més pobres estan més exposades a patir violència masclista, la resposta no pot provenir només del sistema mèdic psiquiàtric. Tornem a topar-nos amb el ja vell interrogant de Guillermo Rendueles (2005), “necesito psiquiatra o comité d'Empresa?”

En el context d'individualització i biologització descrit la majoria de les persones opten per la primera opció. La medicalització de la vida ens ha desarmat, individualment i col·lectiva, de recursos propis per tal de fer front a l'adversitat i el patiment.¹⁰³

¹⁰¹ Aquesta major incidència es pot relacionar amb diferents factors com la definició de depressió amb característiques similars a les de l'estereotip femení, les condicions de desigualtat entre homes i dones i als biaixos de gènere a l'atenció clínica que duen a sobrediagnosticar de depressió les dones i a infradiagnosticar els homes (Baciagalupe, Cabezas, Baza Bueno, Martín, 2020).

¹⁰² El grup d'edat amb més episodis va ser el de 16 a 44 anys, amb un 54,1%, i el 69,3% es van donar en dones amb rendes inferiors als 18.000€. També es recull que l'11,2% de dones que han consultat per violència masclista correspon a dones vulnerabilitzades, que s'entén com dones subjectes de prestacions socials. Aquest col·lectiu està sobrerrepresentat respecte de la població de dones en condicions de vulnerabilitat, doncs aquesta és estimada en un 3,9%. A això caldria afegir que es tracta d'un col·lectiu que sovint no arriba als serveis de salut. Per tant, és possible que la xifra real sigui encara més alta. Font: <https://observatorisalut.gencat.cat/ca/observatori-desigualtats-salut/deteccio-de-casos-de-violencia-masclista-en-el-sistema-catala-de-salut/>

¹⁰³ Hi ha excepcions notables com la que representa l'activisme en defensa de condicions dignes d'habitatge, per exemple. D'una banda, l'estudi sobre *Inseguretat Residencial i Salut*, realitzat per l'Agència de Salut Pública de Barcelona, amb la PAH i l'Aliança contra la pobresa Energètica el 2021, mostra l'impacte important dels processos

No obstant, si parlàvem de la narcotització social a què som objecte, també hi ha signes de despertar tant en sectors de professionals crítics que proposen la indicació de no tractament (García Moratalla, 2012) o el Programa de Prescripció Social i Salut¹⁰⁴ per part dels serveis d'Atenció Primària, com entre persones que han estat diagnosticades de trastorns mentals i reivindiquen el seu dret a parlar en primera persona. Es tracta d'un nou activisme sorgit contra mesures coercitives encara molt practicades al nostre país, com les contencions mecàniques, en defensa de la capacitat d'agència i de lluita contra l'estigma. Són moviments internacionals com la Xarxa Internacional *HearingVoices*¹⁰⁵ i col·lectius com la veterana Radio Nikosia,¹⁰⁶ *InsPiradas* de Madrid o *ActivaMent* a Catalunya, entre moltes altres.

Referències bibliogràfiques

- Agencia Española de Medicamentos y Productos Sanitarios (AEMPS). Consumo fármacos ansiolíticos e hipnóticos en Receta Oficial +Mutuas, *DHD*.
<https://www.aemps.gob.es/medicamentos-de-uso-humano/observatorio-de-uso-de-medicamentos/informes-ansioliticos-hipnoticos/>
- Asociación Psiquiátrica Americana (APA). (2014). *DSM-5. Manual diagnóstico y estadístico de los trastornos mentales*. Editorial Médica Panamericana.
- Baciagalupe, Amaia; Cabezas, Andrea; Baza Bueno, Mikel; Martín, Unai. (2020). Informe SESPAS. El género como determinante de la salud mental y sumedicalización. *GacSanit*, 34(S1), 61–67. <https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2020.06.013>
- Davies, James. (2020). *Sedados. Cómo el capitalismo moderno creó la crisis de salud mental*. Capitán Swing.

de desnonament i de precarietat habitacional en la salut i en la salut mental de les persones afectades. D'altra banda, el mateix estudi, a més de diversos testimonis directes, mostra com el fet de formar part de grups d'activisme social i de suport mutu pot ajudar a reduir aquests impactes en la salut i a prevenir suïcidis.

¹⁰⁴ Es tracta d'un programa impulsat per l'Agència de Salut Pública de Catalunya que prescriu activitats en el teixit comunitari com alternativa a la medicalització.

¹⁰⁵ HearingVoices Network: <https://www.hearing-voices.org/>

¹⁰⁶ Ràdio barcelonina sorgida de l'experiència argentina de la Colifata, que emet des de Contrabanda FM: <https://radionikosia.org/es/>

- De Miguel y Canuto, Juan Carlos. (2014). Teatro y antipsiquiatría en Italia: el caso de Marco Cavallo (1973). *Quaderns de Filologia, Estudis Literaris XIX*, 65-83.
- <https://ojs.uv.es/index.php/qdfed/article/view/5200>
- Desviat, Manuel. (2020). Evolució històrica de l'atenció a la salut mental. *Educació social, Revista d'intervenció socioeducativa*, 75,17-43.
- <https://doi.org/10.34810/EducacioSocialn75id367856>
- Friedly, Lynne i Stearn, Robert. (2015). Positive affect as coercive strategy: conditionality, activation and the role of psychology in UK government welfare programmes. *MedHumanit*, 41, 40–47. <https://mh.bmj.com/content/medhum/41/1/40.full.pdf>
- García Moratalla, Beatriz (2012). Indicación de no-tratamiento para personas sin diagnóstico de trastorno mental. *Norte de salud mental*, X(43), 43-52.
- <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3969963>
- Generalitat de Catalunya. Departament de Salut. (2022), El estado de salud, los comportamientos relacionados con la salud y el uso de servicios sanitarios en Cataluña, 2021. *Resumen ejecutivo de los principales resultados de la ESCA de 2021*.
- https://salutweb.gencat.cat/web/.content/_departament/estadistiques-sanitaries/enquestes/Enquesta-de-salut-de-Catalunya/Resultats-de-lenquesta-de-salut-de-Catalunya/documents/2021/resumen-ejecutivo-ESCA-2021.pdf
- Junta Internacional de Fiscalización de Estupefacientes (JIFE). (2021). Sustancias sicotrópicas. *Naciones Unidas (ONU)*.
- https://www.incb.org/documents/Psychotropics/technical-publications/2021/21-08898_Psychotropics_2021_ebook.pdf
- Mas Grau, Jordi. (2017). Del transexualismo a la disforia de Género en el DSM. Cambios terminológicos, misma esencia patologizante. *Revista Internacional de Sociología*, 75(2), e059. <https://doi.org/10.3989/ris.2017.75.2.15.63>
- Novoa, Ana M.; Vázquez-Vera, Hugo; Vázquez-Vera, Constanza; Grup d'Habitatge i Salut. (2021). *Inseguridad residencial y salud*. Agència de Salut Pública de Barcelona. <https://aspb.cat/wp-content/uploads/2021/12/ASPB-inseguridad-residencial-salud-ES.pdf>
- Ortiz Lobo, Alberto. (2008). Los profesionales de salud mental y el tratamiento del malestar. *Átopos*7, 26-34. https://www.atopos.es/pdf_07/Los-profesionales-de-salud-mental.pdf

Plaza, Marta. (2019, 24 març). Cuando la locura toma la palabra. *El Salto Diario*. <https://www.elsaltodiario.com/salud-mental/cuando-la-locura-toma-la-palabra-activismo-salud-diversidad-orgullo-loco>

Rendueles Olmedo, Guillermo. (2005). Bossing, Moving: ¿Necesito psiquiatra o comité de empresa? *Norte de Salud Mental*, 23, 33-46.

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4830316>

Rosado Millán, María Jesús; García García, Francisco; Alfeo Álvarez, Juan Carlos, et al. (2014). El suicidio masculino una cuestión de género. *Revista de Ciencias Sociales Prisma social*, 13, 434-431. <https://www.redalyc.org/pdf/3537/353744532013.pdf>

Salut Mental Catalunya (SMC). (2021). Memòria 2021. https://www.salutmental.org/wp-content/uploads/2022/07/memoria_2021_SMC.pdf

World Health Organization (WHO). (2021). Suicide worldwide in 2019.

<https://www.who.int/publications/i/item/9789240026643>

15. Des d'on pensar la salut avui.

Tres anys després de l'esclat de la pandèmia de COVID-19

Juan M. Pericàs

Metge internista amb formació específica en malalties infeccioses, hepatologia i salut pública. Treballa a l'Hospital Universitari de la Vall d'Hebron i és investigador col·laborador del Johns Hopkins University - Pompeu Fabra University Public Policy Center. Col·labora amb l'Observatori DESC

Introducció: un fals abans i després

Sovint la salut és invisible, passa inadvertida en el dia a dia. Sols pensem en el seu defecte. Percebem només la salut imperfecta o la malaltia. No obstant això, la pandèmia de COVID-19, especialment en els seus primers compassos, s'ha caracteritzat per la incertesa enfront a quelcom desconegut, pel posat poc tranquil·litzador de les institucions tradicionalment paternalistes —els Estats, l'OMS, els (E)CDC, etc.— i la velocitat amb què les sis principals dimensions pandèmiques s'han expandit: els efectes directes del virus en la salut de les persones. La difusió de la pandèmia com a fenomen mediàtic. La celeritat amb què els esforços de recerca i de desenvolupament mèdicsha conduit a un nivell de coneixement descomunal que ha permès la producció de vacunes i d'altres intervencions en l'àmbit de la prevenció i del tractament d'aquesta malaltia. Les mesures preses per les autoritats, amb intenses campanyes de comunicació associades. L'impacte econòmic i els mecanismes de protecció social consegüents. Els efectes en la salut mental del confinament, de la malaltia greu o la mort dels éssers estimats, de la pèrdua del lloc de treball o d'altres condicions personals alterades.

Tots aquests fets sacsejaren la percepció individual i col·lectiva, endegant-se així un procés de re-definició de la salut en la pràctica totalitat de la població mundial de forma simultània. No es vol dir amb això que

tothom hagi percebut l'amenaça i les conseqüències en el concepte de salut de la mateixa manera o amb intensitat semblant. Tampoc que per a tot individu i comunitat amb accés als mitjans de comunicació s'hagi fet palès que els estralls produïts pel SARS-CoV-2, i la disrupció de les seves vides quotidianes arran d'una sèrie de mesures extraordinàries, no eren un fenomen aïllat que només els concernia a ells, sinó que arreu s'estava afrontant una situació aparentment similar. L'enorme difusió d'informació no implica necessàriament que la codificació amb què les persones i col·lectius han processat allò esdevingut sigui equivalent a tots els nivells. No obstant, l'estat d'excepció generat per l'amalgama d'esdeveniments i interpretacions als què hem estat subjectes sí que va donar lloc a un cert consens a l'opinió pública, prou arrelat al menys als països centrals del Nord Global: la pandèmia havia de suposar un abans i un després (Narayan, Curran i Foege, 2021).

La noció a partir de la qual s'instaura a les consciències la convicció de la necessitat, fins i tot l'anhel d'un nou inici (United Nations, 2020), si es superava una crisi que amenaçava la supervivència de la població i la forma de vida hegemònica civilitzada. Semblava que s'obria la porta a un possible esdevenir que fes de la salut un assumpte principalment col·lectiu. Durant un breu període es va desplegar la possibilitat d'una reflexió, estesa a les converses quotidianes, que permetés passar de pensar la salut fonamentalment condicionada pels estils de vida individuals, que portarien a emmalaltir per no saber portar una 'vida bona' i sostenible (European Environmental Agency, 2022), a intuir que aquesta hipòtesi és fonamentava en un miratge.

Aquest capítol conté un intent de reflexió vers les derives possibles i majoritàries de les percepcions de la salut i com aquestes han cristal·litzat en determinades concepcions de salut, més o menys conscients, arrel de la pandèmia de la COVID-19 i alguns dels seus fenòmens associats. Per fer-ho, es repassaran breument alguns dels principals paradigmes a partir dels quals s'ha pensat la salut i la seva relació amb les crisis, partint de la hipòtesi que per entendre el canvi de paradigma, que s'ha accelerat amb la pandèmia, s'ha d'abandonar la noció de crisi com un procés unilineal i bifàsic, i tractar de pensar la salut en el context de múltiples crisis de diferent durada que coincideixen en el temps, a diversos nivells, i que s'influeixen les unes a les altres. És a dir, pensar la salut a partir de la noció de crisi multidimensional i contradictòria.

Un breu repàs als principals paradigmes moderns de salut occidental

En la seva etapa inicial, la pandèmia de COVID-19 fou sovint comparada amb l'epidèmia de grip de 1918 (Liang, Liang i Rosen, 2021). Múltiples països afectats, sense tractaments disponibles, alta letalitat i morbiditat. En el fons, el fil que travessava aquestes anàlisis, fins i tot quan no era reconegut pels propis analistes, era que un segle després havíem de tornar a pensar la salut amb les eines i les limitacions pròpies d'un paradigma de salut europeu noucentista. Un paradigma semblant a allò que sovint s'anomenava de forma simplista l' 'escola higienista de salut'. És a dir, aquella que enlloc d'enfrontar-se de manera altament especialitzada i tecnificada a múltiples malalties en un mateix individu, moltes d'elles cròniques i no transmissibles, havia d'entomar dos problemes principals.

En primer lloc, les malalties infeccioses com a causes predominants de mort i malaltia sense comptar amb mètodes de diagnòstic microbiològic prou sofisticats i sense fàrmacs antimicrobians. Recordem que Fleming descobreix i desenvolupa la penicil·lina a partir de 1928 i que malgrat Jenner havia demostrat els principis de la immunització front la verola a finals del segle XVIII, no fou fins la dècada de 1950 que es desenvolupà la primera vacuna sintètica. Per tant, com molt sovint s'havia d'actuar sense saber d'on procedien les infeccions, el concepte 'higiene' prengué gran preponderància. Recordem també que les intuïcions d'Ignaz Semmelweis, apuntant al fet que eren les infeccions les que motivaven una altíssima mortalitat perinatal, són de mitjans del segle XIX, sorgides al mateix temps que la teoria dels gèrmens de Pasteur; que les tècniques antisèptiques a cirurgia es començaren a aplicar de manera rudimentària per l'equip de Joseph Lister a la mateixa època, i que els estudis de Snow sobre els brots de còlera a Londres, que posaren de manifest la importància de "mesures públiques d'higiene", com el clavegueram, són previs a la teoria de Pasteur. El segon gran problema eren les condicions de vida i treball de la immensa major part de la població, motiu pel qual també es va definir la nova tendència com l' 'escolade medicina social' (Honjo, 2004). Aquests paradigmes coexistien a Europa amb un tercer, que mirava a ultra mar, a les colònies: la 'medicina tropical'.

Entre la Gran Guerra —al final de la qual es produí el pic de l'epidèmia de grip— i la Segona Guerra Mundial, sense que els paradigmes anteriors perdessin completament la seva vigència, va començar a proliferar un pa-

radigma de salut més orientat a la millora dels recursos tècnics, per diagnosticar i atendre de manera eficaç a pacients individuals, tant al camp de batalla com entre la població civil. Poc després de la Segona Guerra Mundial, el 1948, es funda l'Organització Mundial de la Salut (OMS), un òrgan de les nounades Nacions Unides, que en un el seu document fundacional defineix la salut com “un estat de complet benestar físic, mental i social, i no solament l'absència d'afeccions o malalties”. Per tant, una conceptualització molt àmplia, positiva, de salut en relació molt estreta amb la voluntat de construcció d'una societat en pau i que respectés els principis establerts a la Declaració dels Drets Humans, del mateix any (Benach, Pericàs i Martínez-Herrera, 2017).

L'establiment de l'Estat del Benestar als països de l'Europa central, particularment en la forma de sistema sanitari públic i universal en el format paradigmàtic del National Health Service (NHS) britànic impulsat per Aneurin Bevan i dissenyat fonamentalment per Beveridge, també s'inscriu en aquest context, i encara que la medicina preventiva i la salut pública continuaren tenint en aquest un fort paper, la vessant assistencial es va veure reforçada de forma decisiva amb la construcció d'hospitals, la fundació de col·legis professionals per a infermeres, el desenvolupament de fàrmacs com els corticoesteroides i l'estreptomina, o els primers trasplantaments d'òrgans sòlids (Nuffield Trust, 2023). S'instaura una nova concepció que també és paternalista i assistencialista de la salut, i progressivament, malgrat que molts salubristes i sociòlegs de la salut segueixen reivindicant una concepció positiva i col·lectiva de la salut que va més enllà del sistema sanitari, la primera opció es va fent predominant. És el que criticaran alguns anys després pensadors com Ivan Illich, per exemple a *Nèmesi Mèdica* (Illich, 1975), o Michel Foucault (2005), qui veia la institució mèdica i psiquiàtrica com un dels elements definitoris de les noves societats disciplinàries.

També a partir de la dècada dels cinquanta del segle passat es comencen produir una sèrie d'avenços revolucionaris en els camps de la biologia cel·lular i molecular, genètica i informàtica/robòtica que posarien les bases del paradigma hegemònic contemporani als nostres països: el 'paradigma biomèdic', que recentment, amb els desenvolupaments en intel·ligència artificial i anàlisi massiu de dades —el que s'anomenen “òmiques”: genòmica, proteòmica, transcriptòmica, metabolòmica...—, ha rebut la denominació de 'medicina personalitzada'. El paradigma biomèdic té com alguns dels seus trets característics estar centrat en el pacient individual

i la malaltia, pensada com la disfunció d'un o diversos teixits, òrgans o sistemes, i la cura de la malaltia transcorreria per la comprensió dels mecanismes principals pels quals aquests 'circuitos' es desregulen, per poder descobrir dianes terapèutiques. Amb referència amb això trobem per una banda un cert pensament reduccionista i unilineal, pragmàtic; per l'altra, el desenvolupament com a referència per a l'avenç medico-científic del que s'anomenà "medicina basada en l'evidència", és a dir, fonamentar les decisions diagnòstiques i terapèutiques en la qualitat de l'evidència científica disponible a nivell internacional, no en l'empíria o pràctica individual. Mentre aquests canvis tenen lloc es produeixen dos fenòmens molt interrelacionats que hauran d'influir de manera determinant en la concepció de la salut: l'emergència i consolidació de la societat de consum i la globalització —econòmica i política-ideològica— i la híper-connexió —mitjans de transport, mercaderies, internet, xarxes socials. L'esperança de vida s'incrementa de forma notable i la salut es mercantilitza i privatitza progressivament. Ara és l'individu, consumidor lliure, qui tria com viu i emmalalteix. El sistema sanitari pot oferir alguns serveis d'educació sanitària i prevenció, però amb l'excepció d'algunes malalties amb forta càrrega genètica, és el client del sistema sanitari qui té la decisió i la capacitat de tenir salut, o no emmalaltir, a les seves mans.

Des de la filosofia, aquesta evolució i les seves implicacions antropològiques han estat analitzades des de diferents angles, però convé destacar-ne dos: el que ho fa dins l'àmbit del pensament i la crítica social, fonamentalment per rebutjar tot intent públic i centralitzat de vetllar per la salut com un perill de deshumanització i subjecció —amb una certa continuació amb les nocions foucaultianes de "cura de si", "dispositiu" i "empresari de si mateix" (Foucault, 2009), i en general del pensament de la biopolítica, estès a algunes reflexions deleuzianes envers a les societats de control (Deleuze, 2006), per Roberto Esposito (2013), Giorgio Agamben (2016), o més recentment Byung-Chul Han (2017). D'altra banda el corrent que ha seguit pensant la salut com un dret en disputa a l'interior de l'Estat i que posa l'accent en la democratització de les institucions per donar un caire més social i no mercantilitzat a la salut, segons el qual els determinants històrics, socials i ecològics de la salut han d'estar a la base de polítiques públiques que vagin més enllà del sistema sanitari, i la salut no es pot analitzar només amb un prisma quantitatiu sinó tenint en compte les desigualtats —entre d'altres, els inspiradors de les declaracions D'Alma-Ata (OPS/OMS, 1978) i Ottawa (OPS/OMS, 1986), els epidemiòlegs crítics des de Mervyn Susser (1971), Michael Marmot (1999), Héctor Abad

(2007), Naomar de Almeida (2003), Saúl Franco(2017) a Nancy Krieger(2011) o Ana Díez-Roux (2010), i a casa nostra Carme Borrell (2023), Carles Muntaner o Joan Benach (2005), o juristes com Samuel Moyn, que ha tractat en profunditat la relació entre drets humans i salut.

A més, des d'ambdues visions s'ha anat consolidant una crítica a la bio-medicina des de la perspectiva de gènere i d'ètnia/raça que inclou des d'una desconstrucció de la medicalització d'ambdós conceptes fins a una crítica a la medicina basada en l'evidència que durant molt temps —i encara avui— ha basat els assajos clínics amb els que s'aprovaven fàrmacs i es generaven indicacions de tractament en una immensa majoria de participants masculins, blancs i d'edat mitja, passant per una demanda d'atenció als determinants estructurals associats al gènere i el grup ètnic-social —el treball de cures o l'estratificació laboral per país de procedència-ètnia, per exemple.

Salut en crisi, salut de la crisi (multidimensional)

Com dèiem a la introducció, no ens podem acontentar amb un abordatge simplista que vingui a dir-nos que amb la pandèmia s'ha passat d'un moment inicial farcit de promeses a un posterior caracteritzat per desil·lusions sense pal·liatius. Aquest relat simplista ens presenta un inici en què semblava que la ciutadania, solidària front a l'amenaça d'un virus altament letal i les incerteses que aixecava, amb autoritats nacionals i internacionals treballant conjuntament i en col·laboració amb empreses privades per aportar solucions ràpides a la crisi. Escenari que, a més, possibilitava aparentment un canvi de direcció general cap a un sistema més sostenible, de vides més equilibrades i d'una conceptualització com alguna cosa travessada per la interdependència entre els éssers humans i els seus estils de treball i condicions de vida. Això només seria un miratge, un micro-procés decurt viratge cap a un moment 'post' de *business as usual* amb l'afegit que la sensació de vulnerabilitat accelerava la mercantilització de la salut i la dependència dels individus del sistema sanitari, mentre la situació d'emergència possibilitava que les grans companyies incrementessin exponencialment els seus guanys i s'apropriessin del treball i la innovació liderades pel sector públic, de manera encara més ostentosa que abans de l'inici de la pandèmia. Convé analitzar aquesta suposada oportunitat perduda o paradoxa macabra revisant algunes de les arestes que han permès, després d'establir-se una sensació de temps immòbil durant

el confinament inicial —que a ciutats com Buenos Aires va durar gairebé un any— a una acceleració de processos previs i alguns de nous que han donat lloc a una situació qualitativament diferent en la manera en què percebem i pensem la salut.

En el seu llibre *Crisis*, Jared Diamond(2019) revisa el que considera moments històrics decisius que han tingut lloc al llarg de l'últim segle a set països i hi analitza les condicions i actors principals per identificar factors comuns determinants de l'èxit o fracàs en la resolució o superació d'aquestes crisis. L'anàlisi de Diamond ens és útil sobretot per recordar que cada crisi és fruit de la coincidència de múltiples processos latents, alguns de més evidents, i també de l'atzar.

A més de centrar la seva anàlisi de forma gairebé aïllada o idiosincràtica en països concrets, plantejament inadequat per pensar una pandèmia, tant per l'extensió de l'àmbit geogràfic com per la velocitat d'instauració de la crisi, Diamond obvia la construcció de les circumstàncies que porten a aquestes crisis per fenòmens col·lectius, fent molt d'èmfasi en les figures dels líders històrics. Però el nostre principal punt d'allunyament de la seva anàlisi és que fins i tot quan se'n fa càrrec, cap al final del llibre, de les crisis en curs a nivell mundial —que Diamond condensa en crisi nuclear, canvi climàtic, esgotament de recursos naturals essencials, i desigualtat—, hi ha un desistiment de fer l'intent, o bé una manca d'atenció a la identificació dels components que interrelacionen aquestes crisis i els processos pels què conflueixen o es diferencien. Val a dir, no obstant, que la metàfora que fa servir Diamond del mosaic per representar la coexistència d'elements dissímils en un complicat equilibri, tant als individus com als països en crisi, sí demostra un certa eficàcia.

No és aquest el lloc per argumentar a favor o contra de si realment estem entrant, o estem ja fa temps, en una crisi de civilització. Però sí direm que les anàlisis integrades que hi ha hagut d'aquests processos, amb totes les seves debilitats, han tendit a buscar explicacions més amples i complexes de les diverses crisis que desembocaren en el declivi i col·lapse de determinades civilitzacions. Això s'ha fet, amb més o menys encert i des d'interessos diversos, al llarg de la història, per exemple, per explicar el declivi i caiguda de l'imperi romà (Gibbon, 1996), d'occident (Spengler, 2013), la fi dels ideals il·lustrats (Fukuyama, 1992), o més recentment pel propi Diamond al seu llibre *Col·lapse* (Diamond, 2011), o pels estudiosos de l'Antropocè (Lewis i Maslim, 2015; Hickel, 2023).

Probablement, per entendre com està mutant la concepció de salut, especialment en les últimes set dècades, i com la pandèmia de COVID-19 ha pogut actuar com a catalitzador d'algunes facetes d'aquesta mutació, caldria pensar almenys en cinc dimensions de la crisi contemporània i què en sabem sobre els seus efectes directes sobre la salut i la manera en que la copsem. De forma breu, aquestes consistirien en:

Primer, la *crisi econòmica*. Que el capitalisme és un sistema perpètuament en crisi és ben sabut. A les últimes dècades s'han afegit algunes dimensions noves a aquesta crisi estructural del sistema, entre d'altres de caire geopolític i militar, relacionades amb la crisi ecològica, la progressiva financiarització de l'economia (Piketty, 2014; Lapavitsas, 2013), l'increment de les desigualtats (Milanovic, 2011) o les transformacions en el món del treball com la precarització, la progressiva robotització del treball (Mason, 2016) i el fenomen conegut com la Gran Renúncia —*Great Resignation* (Morgan, 2022). Mentre que l'evidència no és conclouent respecte si quan l'activitat general de l'economia capitalista millora la mortalitat global es redueix (Benach i cols., 2022), probablement per un disminució de la sinistralitat i l'estrès, sí que disposem de dades de qualitat que mostren el gran impacte que l'austeritat —mesures restrictives aplicades per organitzacions supranacionals com el FMI, el BCE o el Banc Mundial), la pobresa i la precarietat tenen a la salut en general.

En segon lloc, com ja s'ha esmentat, la dimensió de *crisi ecològica*, que segons molts experts és la més rellevant de totes i la que condiciona fonamentalment el risc d'entrar en una era de pandèmies quasi-perpètuas. Recordem el *Segle de la Gran Prova* de Riechmann (2013) o el *Petrocalipsis* de Turiel (2020).

La 'crisi ètica-política' actual ha posat en entredit el consens bàsic assolits després de la Segona Guerra Mundial als països del Nord Global, i la desafecció cívica. L'emergència de la dreta autoritària, el trencament del sentit comú preponderant entorn a la socialdemocràcia, el buidament de moltes institucions democràtiques, les campanyes parasitàries i alhora de desprestigi de l'Estat del Benestar per part de molts representants electes i les tensions geopolítiques per les amenaces a l'hegemonia estatunidenca són alguns dels fenòmens més rellevants.

La 'crisi sociocultural' inclou entre d'altres la pèrdua progressiva de legitimitat dels ens científics i la posada en qüestió d'una suposada veritat, donant lloc a la conspiranoia irracional; la invisibilització del treball manual i idealització de l'improductiu en el paradigma del *youtuber* o

tick-tocker; l'emergència de gegants empresarials que fan negoci amb les dades personals dels usuaris de dispositius electrònics; la progressiva banalització i estetització de les relacions personals i l'aïllament i despolitització associats a les xarxes socials; l'increment exponencial de les morts per defalliment —*Deaths of Despair*— als EUA per suïcidi, sobredosi de drogues o malalties associades al consum d'alcohol (Case i Deaton, 2020) o el neo-ruralisme.

Finalment, es pot considerar que hi ha una *crisi específica de salut*, relacionada amb increment de l'esperança de vida i de la població mundial, així com de les malalties cròniques no transmissibles, la sobrecàrrega dels sistemes sanitaris, l'amenaça de pandèmies repetides, les noves formes de la guerra, les migracions massives forçades i els efectes mediamientals de la crisi ecològica.

La consolidació de la salut individual com a paradigma antropològic

Un dels fils antropològics comuns que travessa els països del Nord Global és el que ha portat del segle XIX del treballador malalt al consumidor de salut, i de la cura de si mateix de l'individu que gestiona la seva vida com una empresa a l'heroi estoic que accepta amb gaudi —*jouissance*— el desafiament de la implacabilitat de la vida i considera que l'únic dret real és el que cadascú conquereix amb el seu esforç i patiment. Alienació, planificació, auto-vigilància, resignació. Aquests són alguns dels mecanismes principals que intervenen a nivell individual per a la constitució d'aquest individu que abraça la lògica darwinista plantejada pel gurus de la Nova Dreta en el seu arquetip extrem, però que en bona mesura ha impregnat la societat de forma transversal.

El darwinista d'última hora —que no necessàriament s'identifica amb postures feixistes ni supremacistes, sinó com el ciutadà comú, i això és el més perillós per les seves ressonàncies amb la República de Weimar tardana— es tracta fonamentalment d'un home, jove i blanc, a qui se li ha ofert una manera de superar la incertesa i la sensació de vulnerabilitat a través d'un camí d'esforç i auto-gestió que busca el sentit a partir d'una pseudo-reconstrucció de la figura de l'heroi contemporani. Els seguidors de Jordan Peterson i companyia accepten que la vida és despietada i només els individus forts que accepten que la societat no és la solució a

res, que la unitat col·lectiva ha de ser la família patriarcal i, com a molt, la tribu. Evidentment això suposa que no s'ha d'esperar res de l'Estat més enllà de que ens deixi ser 'lliures'. Per tant, és lògic que la salut sigui una qüestió individual i que els serveis sanitaris hagin d'estar en mans privades, portades a terme per individus molt ben formats a qui se'ls ha de pagar generosament pel seu treball. I si hi ha molta gent que no pot, *badluck*: és llei de vida, però jo estic fart de sentir-me confós i vulnerable. Aquesta caricatura serveix per palesar que una de les paradoxes de la crisi multidimensional exacerbada per la pandèmia consisteix en l'ampliació i acceleració d'aquests fenòmens d'auto-responsabilitat, com a resposta a la incertesa i vulnerabilitat, rebutjant el paper protector d'allò públic i denunciant-lo com un fals lenitiu front a la dura realitat de la vida vertadera, que només els ximpls, els dèbils o els paràsits defensen.

D'una banda es constata l'acceleració de l'alienació emfatitzada per Har- mut Rosa (2019), per l'altra es bloqueja el camí cap el que ell anomena 'ressonància'—els termes amb què ens relacionem amb el món, des de les funcions corporals bàsiques fins a les més complexes concepcions cog- nitives, més enllà dels recursos materials, simbòlics o físics— i per tant s'exacerba la gravetat de les grans crisis contemporànies. Alhora, al ter- cer *Homo consumericus*, que descrigué Lipovetsky (2007), propi del que anomenà època de l'hiperconsum ja fa gairebé dues dècades, se li afegeix una capa de complexitat més: no només treballem per poder consumir al nostre temps de lleure per intentar ser feliços, cosa que ens porta a treballar en nosaltres mateixos fins i tot durant el lleure i per tant a caure en un estat perpetu d'ansietat i frustració, sinó que ens hem adonat que si sortim de l'ebrietat del no aturar per una interrupció de la nostra precarier- tat i híper-vigilància quotidiana, i ens veiem obligats a quedar-nos quiets i tancats, l'ansietat no només no desapareix sinó que s'intensifica. D'aquí prové, en part, la por a que el sistema s'aturi per un desastre natural o una pandèmia, i les presses per tornar a la hiperactivitat de bona part de la societat, més enllà de la necessitat de trobar un treball i pagar les factures essencials.

Per pensar aquest fil antropològic, que uneix amb alguns trets comuns a les altres principals dinàmiques contemporànies, no és suficient oposar-li un altre paradigma que consisteixi en acceptar la vulnerabilitat de l'es- pècie, les virtuts de la diversitat, el consens entorn dels Drets Humans, la importància de les cures, de les polítiques públiques integradores que tinguin en compte els determinants socials de la salut, o d'un sistema

sanitari públic i universal. La velocitat i la mercantilització segueixen emmirallant un paradigma en l'altre. És cert que la pandèmia ha actuat en gran mesura com a vehicle d'un 'xoc no dissenyat', a diferència dels què descriu Klein (2007). Sotmesos a la incertesa i a l'espant produït per centenars de milers de morts ocorregudes en pocs mesos, recomptades i transmeses gairebé en directe, els individus han sentit que les seves comunitats més immediates estaven en risc i que l'Estat podia no ser capaç de protegir-los o fins i tot posar-los en risc, ja fos per negligència o de manera premeditada per interès polític —els casos més flagrants probablement són el del Brasil bolsonarista i els EUA de Trump.

Els experts no tenien les respostes adients o bé no eren escoltats; les teories negacionistes s'escampaven, així com les teories de la conspiració, segons les quals les vacunes eren artefactes dissenyats per controlar la població i el SARS-CoV-2, o no existia o bé era un producte deliberat del sistema que volia demostrar que era capaç d'irrompre en les nostres vides i fer-nos encara més obediets. Així, en capes molt extenses de la societat, es generà un anhel perquè la nova normalitat fos el més semblant possible a l'antiga normalitat, però resignant-se a que algunes coses anirien pitjor. Per a molts, el millor era desconnectar, o intentar-ho amb un simulacre neo-rural. Tanmateix, tractar de copsar aquesta complexitat en el pla antropològic i de psicologia social a partir de dicotomies —col·lectiu vs. individual; híper-connexió vs. aïllament; resignació vs. heroisme; protecció vs. intempèrie; hetero-normativitat vs. diversitat; honestetat vulnerable vs. llei del més fort; etc.— ens porta indefectiblement a una comprensió pobra i al mateix pla de pensament que més profit ha tret de la confusió generada per la crisi multidimensional: la del populisme autoritari que inserta missatges simplistes i post-il·lustrats a les pantalles dels subjectes obnubilats per la sobrecàrrega d'informació.

Probablement la consigna i el corresponent significat subjacent que més efectiu s'ha demostrat és el de llibertat vs. imposició opressora, corresponent la segona a qualsevol pensament o actitud que suposi un compromís amb l'Altre, especialment si aquest compromís es garanteix mitjançant la Llei. Una tergiversació de la llibertat negativa d'Isaiah Berlin (2014). Per tant, un atac al moll de l'os de l'Estat de Dret, una degeneració de l'ètica en moral tribal. Com a individu, tinc més dret a imposar el meu dret propi a la resta del que té la cristal·lització —imperfecta— de la norma social en llei a fer efectius els drets d'altri. En la seva vessant més col·lectivis-

ta, els drets s'han de reservar per als locals i protegir-nos dels forasters/estrangers.

En termes de salut això pot tenir conseqüències esfereïdores si arriba a estendre's prou. Sense anar més lluny, Ayuso sosté les seves polítiques de destrucció de la sanitat pública en els vots de molts individus que *grosso modo* subscriuen arguments d'aquest tipus. Però pot anar més enllà. Per començar, com ja s'ha esmentat, si la salut és fruit de les decisions personals —'llibertat'—, no cal salut pública, i per suposat tota política de salut dissenyada per enfrontar els determinants estructurals de la salut és supèrflua. Per altra banda, la sanitat pública pot ser reduïda a la seva mínima expressió, a beneficència per als 'perdedors' necessaris. El solucionisme tecnològic pot arribar a la seva màxima expressió a nivell individual: amb rellotges i altres aparells de biometria puc controlar si la dieta, l'exercici i la son són adients per prevenir i fins i tot diagnosticar precoçment una eventual malaltia i dir-me quin tractament he de comprar i on. La salut com a epítom de mercaderia, eventualment un bé de luxe.

Coda en to (gairebé) optimista

Molts dels fenòmens descrits o proposats en les seccions anteriors no són ni majoritaris ni irreversibles. S'ha volgut aquí tractar de reflexionar sobre alguns corrents que bé han sorgit o han accelerat al fil de la pandèmia, no capturar un *Zeitgeist* mode de fotografia instantània. Es tracta de vectors que en la nostra opinió mereixen una certa atenció en la mesura que són fruit d'una paradoxa decebedora, filla del potencial de canvi de rumb que va oferir a certs nivells la pandèmia. Tot i així, hem de saber veure les vetes promissòries de la crisi multidimensional evidenciada per la pandèmia de la COVID-19 i no deixar que siguin devorades pel *Cronos* re-accelerat.

La pandèmia ha demostrat el potencial de recerca i descobriments útils per a la població que es pot aconseguir en un temps rècord si s'uneixen esforços. Evidentment, hi ha espai per a millores enormes en l'establiment de prioritats, en l'equitat per a la distribució de recursos, en l'evitació del malbaratament dels mateixos i la duplicació *ad nauseam* d'estudis per la manca de coordinació i per algunes de les lògiques perverses de l'acadèmia —realment és una broma de mal gust parlar de *publish or perish* durant una pandèmia. Tanmateix, no només estem millor preparats per afrontar eventuals noves onades de COVID-19, sinó per a futures pandèmies. A més,

la recerca portada a terme durant la pandèmia, en certa mesura induïda o recolzada per l'opinió pública i els mitjans de comunicació, ha servit per donar-li més importància als determinants socials i a les desigualtats en salut, en moltes ocasions fent servir una mirada interseccional i menys androcèntrica. La preocupació per les pandèmies futures ha posat en portada de revistes científiques de gran prestigi com *The Lancet* (2023) la relació de la crisi ecosocial, la salut i l'equitat, a través del concepte *One Health*, que s'ha relacionat de forma més directe amb els drets humans i mediambientals. Els fons *NextGeneration* europeus han permès compensar algunes carències del sistema sanitari i de recerca. El que ha vingut a conèixer-se com a *long covid* ha servit com a plataforma per evidenciar els problemes de salut mental, per a la seva discussió pública, iniciant-se, encara que tímidament, un procés de reducció de l'estigma. Els problemes fonamentals d'habitatge i pobresa energètica patits de forma crònica per una part substancial de la població i que empitjoraren durant el confinament reberen una certa atenció per part de les autoritats, encara que fos només perquè això incrementava el risc de transmissió del virus.

La constatació de que els casos de violència de gènere s'incrementaren i/o empitjoraren durant els períodes de confinament, ha obert certes oportunitats perquè el moviment feminista i els drets de les dones avencin algunes caselles, encara molt insuficients. En l'àmbit del treball, la pandèmia ha portat a estudis més seriosos i millor finançats sobre protecció i precarietat laboral, cosa que també ha transcendit al debat públic. Els fenòmens de desistiment de l'àmbit del treball potenciades per la pandèmia, especialment a capes de població joves i amb nivells educatius alts, ha fet que es plantegin noves polítiques d'ocupació a diversos països. I més recentment, s'estan començant a produir mobilitzacions dels professionals de la salut i la ciutadania per reclamar millores en les condicions de treball i els recursos per millorar l'atenció als usuaris.

Són totes peces molt petites del mosaic de Diamond, sobretot quan les comparem amb les tessel·les enormes de la guerra, l'emergència climàtica o les incessants morts al Mediterrani. Una de les expressions que més circula actualment al món de l'epidemiologia i la salut pública és *Epidemic preparedness*. És molt il·lús pensar que això consisteix només a tenir millors sistemes de vigilància epidemiològica, mètodes microbiològics, equipaments de protecció de personal, i capacitat per produir mascaretes i vacunes. Probablement un dels principals desafiaments de futur és que entenguem això com a societat, i també com a individus. Ens hi va la salut.

Referències bibliogràfiques

- Abad, Héctor. (2007). Filosofía de la salud pública. *Revista de la Facultad Nacional de Salud Pública*, 25(2), 8-12.
- Agamben, Giorgio. (2016). *Homo Sacer. El poder soberano y la nuda vida*. Pre-Textos.
- Benach, Joan; Muntaner, Carles. (2005). *Aprender a mirar la salud. Cómo la desigualdad social daña nuestra salud*. Ed. Intervención Cultural.
- Benach, Joan; Pericàs, Juan M; Martínez-Herrera, Eliana. (2017). La salud bajo el capitalismo. *PAPELES de relaciones ecosociales y cambio global*, 137, 29-56.
- Benach, Joan; Padilla-Pozo, Álvaro; Martínez-Herrera, Eliana; Molina-Betancur, Juan C; Gutiérrez, Maria; Pericàs, Juan M; Gutiérrez-Zamora Navarro, Mariana; Zografos, Christos. (2022). What do we know about the impact of economic recessions on mortality inequalities? *A critical review. Social Science and Medicine*, 296, 114733. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114733>
- Berlin, Isaiah. (2014). *Dos conceptos de libertad. El fin justifica los medios. Mi trayectoria intelectual*. Alianza.
- Borrell, Carme; Novoa, Ana M; Perez, Katherine. (2023). Housing conditions, Health and Health inequalities. *Frontiers on Environmental Health*, 1. <https://doi.org/10.3389/fenvh.2022.1080846>
- Case, Anne; Deaton, Angus. (2020). *Deaths of despair and the future of capitalism*. Princeton University Press.
- De Almeida-Filho, Naomar. (2003). *La ciencia tímida. Ensayos de deconstrucción de la epidemiología*. Lugar Editorial.
- Deleuze, Gilles. (2006). Postscriptum sobre las sociedades de control. A *Conversaciones*. Pre-Textos.
- Diamond, Jared. (2011). *Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive*. Penguin.
- Diamond, Jared. (2019). *Crisis. Cómo reaccionan los países en los momentos decisivos*. Penguin Random House.
- Díez-Roux, Ana, Mair, Christina. (2010). Neighborhoods and health. *Annals of the New York Academy of Sciences*. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2009.05333.x>
- Esposito, Roberto. (2013). *Immunitas. Protección y negación de la vida*. Amorrortu.

- European Environment Agency (EEA). (2022). COVID-19: lessons for sustainability? EEA. <https://www.eea.europa.eu/publications/covid-19-lessons-for-sustainability>
- Foucault, Michel. (2005). *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*. Siglo XXI.
- Foucault, Michel. (2009). *Nacimiento de la biopolítica. Curso del College de France (1978-1979)*. Akal.
- Franco, Saúl. (2017). *Por la salud social*. Ediciones Aurora.
- Fukuyama, Francis. (1992). *El fin de la historia y el último hombre*. Planeta.
- Gibbon, Edward. (1996). *The history of the decline and fall of the Roman Empire*. Penguin Classics.
- Han, Byung-Chul. (2017). *La sociedad del cansancio*. Herder.
- Hickel, Jason. (2020). The sustainable development index: Measuring the ecological efficiency of human development in the anthropocene. *Ecological Economics*, 167. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.011>
- Honjo, Kaori. (2004). Social epidemiology: Definition, history, and research examples. *Environmental Health Preventive Medicine*, 9(5), 193-9.
- Illich, Ivan. (1975). *Némesismédica. La expropiación de la salud*. Barral.
- Klein, Naomi. (2007). *La doctrina del shock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós.
- Krieger, Nancy. (2011). *Epidemiology and the people's health. Theory and context*. Oxford University Press.
- Lapavistas, Costas. (2013). *Profiting without producing. How finance exploits us all*. Verso.
- Lewis, Simon L; Maslin, Mark A. (2015). Defining the Anthropocene. *Nature*, 519, 171-180.
- Liang, ShuTing; TingLiang, Lin; Rosen, Joseph M. (2021). COVID-19: A comparison to the 1918 influenza and how we can defeat it. *Postgraduate Medical Journal*, 97(1147), 273-274.
<http://dx.doi.org/10.1136/postgradmedj-2020-139070>
- Lipovetsky, Gilles. (2007). *La felicidad paradójica. Ensayo sobre la sociedad de hiperconsumo*. Anagrama.
- Marmot, Michael; Wilkinson, Richard. (1999). *Social determinants of health*. Oxford University Press.
- Mason, Paul. (2016). *Postcapitalismo. Hacia un nuevo futuro*. Paidós.

- Milanovic, Branko. (2011). *Global inequality: A new approach for the age of Globalization*. Harvard University Press.
- Morgan, Kate. (2022, 19 agost). Whyworkers just won't stop quitting. *BBC*. <https://www.bbc.com/worklife/article/20220817-why-workers-just-wont-stop-quitting>
- Moyn, Samuel. (2019). *Notenough. Human rights in an unequal world*. Harvard University Press.
- Narayan, K. M. Venkat; Curran, James W;Foege, William H. (2021). The COVID-19 Pandemic as an Opportunity to Ensure a More Successful Future for Science and Public Health. *Journal of the American Academy of Medicine*. 325(6), 525-526. doi:10.1001/jama.2020.23479.
- Nuffield Trust. (2023). Theorigins of the NHS. <https://www.nuffieldtrust.org.uk/health-and-social-care-explained/the-history-of-the-nhs>
- Organización Panamericana de la Salud(OPS/OMS). (1978). Declaración de Alma-Ata. Conferencia Internacional de Atención Primaria de Salud, Alma-Ata. OPS. <https://www.paho.org/es/documentos/declaracion-alma-ata>
- Organización Panamericana de la Salud (OPS/OMS). (1986). Carta de Ottawa para la promoción de la salud.OPS.<https://www.paho.org/hq/dmdocuments/2013/Carta-de-ottawa-para-la-apromocion-de-la-salud-1986-SP.pdf>
- Piketty, Thomas. (2014). *Capital in theTwenty-FirstCentury*. Harvard University Press.
- Riechmann, Jorge. (2013). *El Siglo de la Gran Prueba*. Baile del Sol.
- Rosa, Harmut. (2019). *Resonancia. Una sociología de la relación con el mundo*. Katz.
- Spengler, Oswald. (2013). *La decadencia de Occidente*. Austral.
- Susser, Mervyn; Watson, William. (1971). *Sociology in Medicine*. Oxford University Press.
- TheLancet. 2023. One Health: a call for ecological equity. *TheLancet*. 401, 169.
- Turiel, Antonio. (2020). *Petrocalipsis. Crisis energética global y cómo (no) la solucionaremos*. Alfabeto.
- United Nations. (2020). COVID-19 pandemic, an 'unprecedented wake-up call' for all inhabitants of MotherEarth. UN. <https://news.un.org/en/story/2020/04/1062322>

16. Continuitat o canvi en la desigualtat de gènere?

María Jesús Izquierdo

Catedràtica de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Autora, entre d'altres, de *El malestar en la desigualdad*, *Cuando los amores matan*. *Cambio y conflicto en las relaciones de edad y de género* i *Sin vuelta de hoja*. *Sexismo: poder, placer y trabajo*

Per abordar els canvis socials i culturals que s'han produït en els darrers anys, es pot adoptar una d'aquestes dues perspectives: posar en el centre de la reflexió la situació social, cultural i econòmica de les dones; o bé entendre que la desigualtat de gènere il·lustra el que és la societat, alhora que l'afecta negativament en conjunt. Per tant, cal establir una relació entre els canvis que s'han produït en la situació de la dona i els que s'han produït en la societat.

Sense abandonar la reflexió sobre la situació social de les dones, són objecte de particular atenció els canvis de caràcter social en relació amb la seva situació. La nostra societat, que es caracteritza per un capitalisme de tall liberal, resulta paradoxal en certs aspectes. D'una banda, el liberalisme promou l'imaginari de ciutadania basat en un individu autònom que estableix relacions motivades fonamentalment per l'interès, on els altres no són concebuts com a necessaris sinó com a útils; convé als propis interessos relacionar-se amb ells, i a aquesta concepció l'acompanya el dret a la llibertat. Al mateix temps, la pretensió d'autonomia es recolza en una concepció de la família de caràcter orgànic, la qual cosa significa que desapareix l'individu com a tal i en el seu lloc apareix un nucli de persones cadascuna de les quals té una responsabilitat específica respecte del conjunt. Això significa que es considera la parella com dues mitges taronges, no com dues taronges que s'interrelacionen, cadascuna de les quals té la seva pròpia vida i de la qual forma part la família al costat d'activitats i relacions alienes a aquesta.

Semblant concepció de la família queda consagrada en la Constitució del 1978. Si anem a l'article 35, summament rellevant atès que tracta el que es considera un dels aspectes fonamentals del que caracteritza l'estatut de ciutadà, la participació en el treball remunerat, es manifesta en els següents termes:

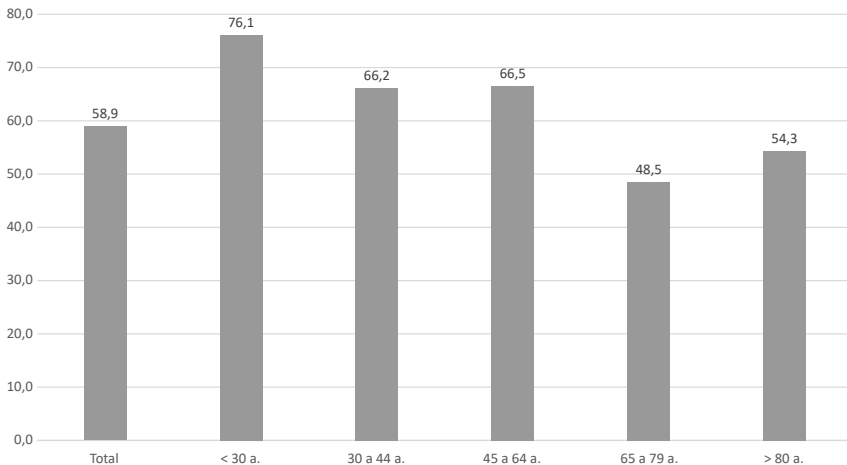
Artículo 35. Todos los espanyoles tienen el deber de trabajar y el derecho al trabajo, a la libre elección de profesión u oficio, a la promoción a través del trabajo y a una remuneración suficiente para satisfacer sus necesidades y las de su familia, sin que en ningún caso pueda hacerse discriminación por razón de sexo.

Interpretem que la referència a 'els espanyols' és assimilable als ciutadans, respecte dels quals es presenta el treball en primer lloc, com un deure, que comporta el dret a obtenir ingressos suficients per satisfer les pròpies necessitats i les de la família. En l'organisme de la família, una funció és la de cap, i podríem interpretar que el ciutadà és justament el cap de família. Implícitament, no es considera que la resta de membres de la família hagin d'accedir a un treball remunerat, en tot cas no és el seu deure. És així com s'entén que les dones siguin el 60,5% de la població inactiva, i l'esclatxa entre dones i homes marca el dèficit de ciutadania d'aquestes. En el període que va de l'any 2002 al 2022, la situació no ha millorat d'una manera significativa, ja que el 2002 eren el 64,8% de la població inactiva (INE, 2020).

Mantenint aquest ritme, es requeririen quaranta-nou anys per tal que les dones fossin la meitat de la població inactiva. Les diferències en les xifres d'inactivitat entre dones i homes obeeixen fonamentalment al fet que el deure de treballar no s'aplica a les dones. Què ens permet fer aquesta afirmació? Prenem com indicador la definició d'activitat segons la qual es considera població activa aquella persona que té una feina remunerada o la cerca activament, essent població ocupada la que té una feina remunerada i aturada la que no té. En definitiva, la disponibilitat per a treballar és voluntària, ja que es contempla la possibilitat de no cercar feina, i la voluntarietat s'aplica particularment a les dones, el que explica la seva posició majoritària entre la població inactiva. Que el treball remunerat sigui opcional per a les dones, només es justifica si les dones no participen dels deures de ciutadania, un dels quals és el treball remunerat. Aquest és el motiu que ens permet afirmar l'existència d'un dèficit de ciutadania en el cas de les dones.

Darrere la situació que descrivim s'amaga un fet característic de la ideologia liberal: la reducció de l'Estat a la mínima expressió, particularment pel que fa a l'estat de benestar. Ara bé, un model d'ordre social de tipus liberal no és viable sense algun dispositiu extern a l'àmbit públic que permeti cobrir bona part de les funcions habitualment atribuïdes a l'estat de benestar, i concebre la família amb caràcter orgànic permet separar de l'esfera pública la cura de les persones dependents. El dispositiu del qual va acompanyada aquesta operació és la divisió sexual del treball. No cal insistir sobre l'efecte negatiu que té sobre les dones, atès que és prou conegut. El que en canvi no ha rebut l'atenció que es mereix és l'impacte de la divisió sexual del treball sobre la societat en conjunt. Per valorar-ho millor, cal destacar la funció socialitzadora del treball, no únicament la productiva. Quan treballem està clar que produïm béns i serveis, el que no es té en compte és que en el procés de treball ens produïm a nosaltres mateixos. El que som depèn, en molt bona mesura, del que fem. És tan important el que fem, que les nostres característiques físiques depenen en un grau considerable del gènere de les activitats que desenvolupem. Serveixi per il·lustrar-ho que els nivells de testosterona estan associats a la cura de criatures, de manera que baixen en el cas dels homes que cuiden de bebès. Això ens indica que el gènere té una dimensió física que sovint s'oblida.

Figura 1. Població de 6 i més anys amb discapacitat que rep cures segons l'edat del cuidador principal (% dones)

Font: INE. (2020). Encuesta de discapacidad, autonomía personal y situaciones de dependencia. Elaboració pròpia

Si el treball fa de nosaltres el que som, no podem considerar neutre en els seus efectes l'eliminació de la divisió sexual del treball. Això és particularment rellevant quan ens plantejem l'eliminació dels efectes del sexisme sobre l'organització de la societat i de les relacions interpersonals. L'aspecte més rellevant del treball de gènere femení és la cura de les persones, siguin criatures, dependents o fins i tot adults perfectament capacitats. Pel que fa a les llars, segons la *Encuesta de discapacidad, autonomía personal y situaciones de dependencia* de 2020, la cura de les persones dependents recau majoritàriament en les dones; i és particularment significatiu el fet que la proporció més alta de dones se situa entre els menors de trenta anys, especialment si es considera que les dades no contemplen la població menor de sis anys.

La cura pot ser viscuda i practicada de diverses maneres: com a unidireccional, “jo et cuido, però tu no em cuides”, o com a recíproca, “jo et cuido, tu em cuides”. La concepció i vivència de la cura com a unidireccional és característica de la divisió sexual del treball, on les dones cuiden dels homes i de les persones dependents. La relació amb la persona dependent és força ambivalent. D'una banda, s'experimenta poder i és probable que aquest s'exerceixi en la mateixa mesura que s'experimenta el sentiment d'haver perdut el control de la pròpia vida. De la banda de la persona dependent, es pot oscil·lar entre dos sentiments: gratitud, rancúnia o tots dos sentiments alhora amb intensitat variable. Només és possible experimentar gratitud si hom és conscient que necessita als altres, reconeix les seves limitacions i reconeix que algú està ocupant-se de les seves necessitats. Ara bé, quan una persona nega les seves limitacions, quan es nega a acceptar que sola no pot fer-se càrrec de si mateixa, experimenta rancúnia per les atencions que rep, nega que les necessita i les viu com un exercici del poder de part de qui l'atén. Inversament per part de la persona cuidadora és possible que, per tal d'experimentar el sentiment de poder, busqui mantenir la relació de dependència en lloc de fer el possible per potenciar l'autonomia de la persona que cuida. En una societat on es concep el ciutadà com un individu autònom i lliure, on es situa la dependència als marges, on no ens reconeixem com a precaris i necessitats dels altres, no estem socialitzats per acceptar que la nostra autonomia és limitada. Les limitacions són viscudes com una tara moral, quan ens posem malalts i no poden anar a treballar experimentem culpa, com si en realitat no ens trobéssim tan malament com per no anar a treballar.

Al nostre parer, la divisió sexual del treball que hem afirmat és un requisit de l'estat liberal, l'objectiu del qual és externalitzar la cura a les dones. Potencia relacions socials amb caràcter purament instrumental, i la seva eliminació és requisit per a la refundació de la societat sustentada en el reconeixement de les nostres limitacions i precarietat, on la justícia basada en la necessitat substitueixi el principi de justícia propi del liberalisme, que és el mèrit; una societat on l'imaginari de ciutadà deixi de ser l'autonomia i passi a ser la dependència. No dubtem que l'autonomia és una aspiració perfectament legítima, i tendim a assolir un grau d'autonomia suficient per a cobrir per nosaltres mateixos les necessitats de la vida quotidiana. El que afirmem, però, de manera categòrica és que som dependents, la nostra vida és impossible sense els altres. Donem per descomptat la llum, l'aigua, els supermercats plens d'aliments, el sistema de transport, els hospitals, les escoles, etc., etc. Ara bé, sentiríem que la nostra vida s'esfondra si fallessin totes aquestes coses que donem per descomptades i que depenen del fet que altres persones les facin.

Fins ara ens hem centrat en l'anàlisi de l'impacte de la divisió sexual del treball en la societat considerada en conjunt. Passarem ara a avaluar el seu impacte sobre les dones. L'arrel de la situació social de les dones es troba en l'atribució a aquestes de la funció de mestresses de casa, fet que les situa en posició de dependència financera respecte de la seva parella. Així i tot, hi ha polítiques fiscals encaminades a estimular la família orgànica i de la seva mà la divisió sexual del treball i la dependència financera de les dones respecte dels homes. L'exemple per excel·lència és la declaració conjunta de la renda. El 1989 es va declarar inconstitucional l'obligatorietat de la tributació conjunta en l'IRPF, per tant, els matrimonis es veien forçats a acollir-se a aquesta figura prèviament.

La reducció per tributació conjunta adopta la seva configuració vigent a la Llei 35/2006, de 28 de novembre. Consisteix en una reducció en la base imposable de 3.400€ per a les unitats familiars biparentals, i de 2.150€ per a les monoparentals. Al parer nostre només es pot justificar la declaració conjunta si concebem la parella com unitat orgànica, i és inacceptable si respectem la individualitat de cadascú dels seus membres, com correspondria a una societat democràtica. Un altre exemple és la desgravació d'aquelles declaracions de renda en què es declara una persona dedicada a les labors pròpies de la llar.

Cal dir que el govern de Pedro Sánchez va proposar l'eliminació de la tributació conjunta. L'argument que es va utilitzar per a fer-ho va ser que

desincentiva les dones per a buscar feina, per a nosaltres la justificació fonamental seria que deixa d'oferir estímuls. Aquesta mesura, que beneficia a gairebé a quatre milions de contribuents individuals, suposa un cost de 1.070 milions d'euros per a les arques públiques i un benefici de la mateixa magnitud per a les famílies amb declaració conjunta de la renda. Segons el càlcul de guanys fiscals dels *Presupuestos Generales del Estado*, el motiu va ser l'exigència per accedir als fons europeus de pujar directament o indirecta els impostos als ciutadans. Només posteriorment es va desenvolupar un argumentari per validar aquesta decisió i és aquí on entra la justificació consistent, en el fet que l'existència de declaració conjunta desincentiva les dones per buscar feina (González Vázquez, 2022). L'informe dels experts que han assessorat el Ministeri d'Hisenda en la reforma fiscal recupera la mesura que en el seu dia no es va arribar a implementar a causa de la forta resistència que va generar.

Finalment, prendrem en consideració els recursos que es dediquen a la supressió de la desigualtat de gènere. Per tal de valorar l'acollida social als canvis i l'expectativa sobre la direcció en què es produeixen, acudirem a les enquestes del CIS. Segons l'enquesta sobre tendències socials (CIS, 2022) d'aquest any, la ciutadania té una actitud positiva davant els canvis socials. D'una banda es pensa que es produiran, si sumem la gent que pensa que hi hauran molts canvis i la que opina que n'hi haurà bastants, el resultat és que el 60 % de la població pensa que les coses canviaran. D'altra banda, quan se'ls demana si seran positius o negatius, pensen que seran positius un 45,2%, mentre que un 25,7% negatius. Per tant, podem concloure que la ciutadania té una actitud positiva davant el canvi. Resta per veure quines són considerades les principals dificultats que s'anticipa es produiran en els deu anys vinents respecte de la violència de gènere, que ocupa màxima atenció per part dels mitjans de comunicació.

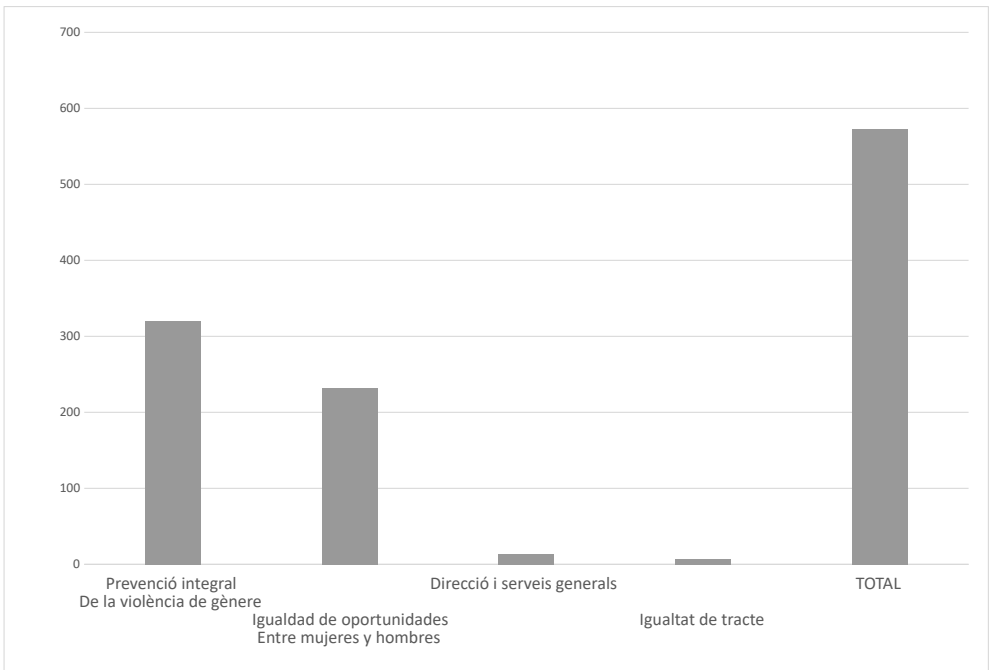
Pel que fa als principals problemes que s'anticipa que es produiran en els propers deu anys, no es manifesta una preocupació significativa respecte de la discriminació i la desigualtat per raons de gènere i la violència de gènere, atès que la gent que manifesta preocupació per aquest fet és un 0,1%. En canvi, i a tall d'exemple, els problemes considerats més importants són el canvi climàtic, amb un 9%, i la fam la falta d'aliments, amb 14,8%. Podem dir que aquest és el context dels pressupostos de gènere.

En el període que va de l'any 2002 al 2022, és a dir, en vint anys, el pressupost destinat a polítiques de gènere ha passat de 23 milions d'euros el 2002 a 525€ el 2022; l'increment ha estat del 2.182,6%. I respecte de 2023,

passarà a ser de 573 milions. Cal destacar que l'increment percentual del pressupost de 2022 dedicat a polítiques de gènere és cinc vegades superior al del pressupost total de l'Estat.

Considerant el pressupost per programes, el que és particularment destacable és la magnitud pressupostària destinada a polítiques contra la violència masclista, que amb 320 milions d'euros absorbeix el 56% del total. En canvi, el que es dedica al foment de la igualtat d'oportunitats és del 41%. El gràfic del Ministerio de Igualdad que presentem a continuació mostra les línies de política generals.

Figura 2. Quants diners destinarem el 2023 a impulsar polítiques des del ministeri d'igualtat?

Font: Ministeri d'Igualtat

El cert és que es manifesta una creixent preocupació per la situació de les dones per part del govern. Al mateix temps, però, la situació és fortament contradictòria, ja que contraposant-se a un pressupost de 523€ per a polítiques d'igualtat, la declaració conjunta de la renda representa una pèrdua

de capacitat recaptatòria de 1.070 milions d'euros. Addicionalment, la part del lleó del pressupost per a dones se l'emporten les accions contra la violència masclista, molt menys del que es destina a les situacions socials que estan a l'arrel de la violència. Vista en conjunt, la situació actual de les dones i l'evolució dels darrers anys, no podem afrontar el futur amb optimisme.

Referències bibliogràfiques

- BBC NEWS Mundo. (2011, 13 setembre). La paternidad reduce la testosterona. *BBC*. https://www.bbc.com/mundo/noticias/2011/09/110913_paternidad_testosterona_men
- Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS). (2022). Encuesta sobre tendencias sociales (II). Estudio nº 3383. *CIS*.
https://www.cis.es/cis/export/sites/default/-Archivos/Marginales/3380_3399/3383/Es3383mar.pdf
- Comité de Personas Expertas. (2022). *Libro blanco sobre la reforma tributaria*.
https://www.ief.es/docs/investigacion/comiteexpertos/LibroBlancoReformaTributaria_2022.pdf
- González Vázquez, Pablo. (2022, 17 març). La tragedia de la tributación conjunta de la renta. *Hay derecho*. <https://www.hayderecho.com/2022/03/17/la-tragedia-de-la-tributacion-conjunta-en-el-irpf/>
- Instituto Nacional de Estadística (INE). (2020). Encuesta de discapacidad, autonomía personal y situaciones de dependencia. *INE*. https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176782&menu=ultiDatos&idp=1254735573175
- Instituto Nacional de Estadística (INE). (2020). Encuesta de población activa. *INE*.
https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176918&menu=resultados&idp=1254735976595

17. Per què allò essencial persisteix invisible?

Les treballadores públiques i el treball de cura abans, durant i després de la pandèmia

Sara Moreno Colom

Doctora en Sociologia, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i investigadora del Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT-UAB) i de l'Institut d'Estudis del Treball (IET-UAB). Especialista en sociologia del treball, sociologia del temps i sociologia del gènere

La crisi de la COVID-19 posa de manifest la importància del treball de cura per a la vida humana i, alhora, la debilitat del sistema públic per atendre les necessitats que se'n deriven. Malgrat l'evidència d'aquesta realitat durant la pandèmia, es manté la manca de reconeixement social, econòmic i polític d'aquest treball i de qui n'assumeix la responsabilitat. Com han posat de relleu diferents veus, la consideració d'essencial no és suficient per millorar la valoració social de la cura ni la seva atenció política, més encara si es compara amb el sector sanitari (Comas i Bofill, 2021). Després de dos anys, la cura de les persones persisteix com una realitat feminitzada i precaritzada: les dones són les principals responsables d'un treball invisible des de la informalitat i precari des de la formalitat.

Prement com a punt de partida aquest escenari, l'objectiu del capítol és contribuir a respondre una qüestió tant simple com complexa: per què allò essencial persisteix invisible? O, dit d'una altra manera, quines raons expliquen l'oxímoron que representa el treball de cura durant la pandèmia al emergir com una essencialitat precària? A fi d'albirar algunes respostes, les properes pàgines revisen d'on venim per entendre on estem en matèria d'organització social de la cura. Un periple que s'inicia amb els orígens epistemològics del terme i finalitza amb l'impacte de la COVID-19.

Què és la cura?

La cura és un concepte complex, polisèmic i difícil de definir, tal com posa de relleu la manca d'una visió teòrica consensuada i unificada (Thomas, 1993). La literatura especialitzada ha tendit a fer ús de definicions dicotòmiques que polaritzen la realitat social que s'amaga darrera del concepte. Alguns exemples d'aquestes confrontacions són: treball i afecte; formal i informal; remunerada i no remunerada; institucional i familiar; pública i privada; o persones grans i criatures.

Davant d'aquesta fragmentació teòrica, s'alcen algunes veus amb propostes conceptuals integradores. D'una banda, Tronto i Fischer (1990) defineixen la cura com una activitat genèrica que inclou totes les activitats necessàries per mantenir, reproduir i reparar el planeta —persones i entorns— tot garantint el sosteniment de la vida. D'altra banda, Daly i Lewis (2000) introdueixen el concepte de *social care* per tal d'integrar el conjunt d'activitats i relacions, de caràcter material, afectiu i simbòlic, vinculades a les necessitats de cura de criatures i persones adultes dependents. Una definició que també inclou el marc normatiu que regula l'organització socioeconòmica on tenen lloc aquestes activitats, alhora que reforça la dimensió material de la cura entesa com un treball. Una proposta que, a més, introdueix el debat sobre la cura i els sistemes de benestar.

Quin lloc ocupa la cura en l'Estat del Benestar?

Prenent com a referència la proposta de Daly i Lewis (2000), d'entrada es poden identificar tres sectors on s'assumeix el treball de cura des de la funció pública: sanitat, educació i atenció a la dependència. Tanmateix, en l'àmbit de la salut, el curar acostuma a eclipsar el cuidar; mentre que en l'àmbit de l'ensenyament, l'exercici d'educar amaga la tasca de criar. De manera que, en sentit estricte, la cura social fa referència a l'atenció de les persones dependents que habitualment assumeix, des de la invisibilitat, personal aliè a la valoració social que ostenta l'àmbit sanitari i educatiu. Aquesta diferència en el valor social dels sectors públics troba la seva raó de ser en el procés històric d'articulació dels sistemes de benestar.

En efecte, la construcció de l'Estat del benestar contribueix a fer invisible el treball de cura. Des dels seus inicis, el model social europeu no considera les necessitats de cura com una responsabilitat pública, a diferència de la cura sanitària (Lewis, 2002; Torns et al., 2014). D'aquesta

manera, els serveis públics que es desenvolupen s'orienten a satisfer les necessitats derivades de l'activitat laboral —educació, sanitat i pensions— sense considerar la dimensió de la cura social. El principal objectiu passa per garantir mà d'obra sana i educada, així com pensions i subsidis per mantenir-la econòmicament en períodes excepcionals on manca l'activitat laboral —atur, baixes per malaltia i jubilació. D'aquesta manera, la responsabilitat de les necessitats de cura queda relegada a l'àmbit privat de la família on les dones en són les principals responsables (Moreno, 2021).

En el context europeu, aquesta arquitectura institucional dóna lloc a diferents règims de cura segons la distribució de responsabilitats entre l'estat, la família i el mercat (Bettio et al., 2006; Lyon i Gluksmann, 2008; Simonazzi, 2009). El cas de l'estat espanyol, com la resta de països del sud d'Europa, es caracteritza pel paper central de la família i la debilitat de la xarxa pública. Com s'explica a Moreno (2018), es considera un exemple de familiarisme implícit (Saraceno, 2010), on el suport familiar acompanya una visió assistencialista dels serveis públics. Uns serveis que es perceben com a substituïts de la família i no com un dret universal de ciutadania. A més, com a resposta a l'escassetat de serveis de cura, destaca la presència de dones immigrades que, des de la formalitat o informalitat del servei domèstic, cobreixen bona part de les necessitats (Parella, 21004; Martínez-Buján, 2011; Moreno, 2016; Barañano i Marchetti, 2016).

Malgrat les diferències entre el ventall de règims de cura, el model social europeu sobre el qual es construeixen mostra símptomes d'esgotament amb la crisi de la cura (Hochschild, 2001), es posa a prova amb la crisi econòmica i fa imploració amb la crisi de la COVID-19.

Sobre la crisi de la cura

L'anomenada crisi de la cura irromp en el context europeu tot dibuixant un escenari on les necessitats sorgides davant dels canvis sociodemogràfics superen els recursos existents per a poder-les atendre (Bettio i Veraschagina, 2012). L'accelerat ritme amb què envelleix la ciutadania traspasa la capacitat dels sistemes de benestar que, fins al moment, permetia atendre les persones dependents. La cura de llarga durada es converteix en una problemàtica per als governs quan el conjunt d'aquests canvis sociodemogràfics coincideix amb la disminució de les prestacions socials per part dels estats i l'augment de la demanda per part de la ciutadania

(Daly i Lewis, 2000). La novetat, doncs, no és la necessitat d'atenció i cura a la dependència sinó l'acceleració del volum i la intensitat del fenomen que emergeix com un nou risc social que cal abordar des de l'Estat del benestar (Rodríguez Cabrero, 2011).

En aquesta tessitura, durant els primers anys del segle XXI l'organització social de la cura pren protagonisme en l'agenda política. En el cas espanyol, el 2006 s'aprova l'anomenada 'Llei de dependència' (LAPAD¹⁰⁷) que reconeix la cura de llarga durada com un dret subjectiu que, d'entrada, es preveu garantir a partir d'una cartera de serveis orientada a la professionalització del sector. No obstant això, com explica Recio (2011), la preocupació política per la cura només s'evidencia en un canvi de discurs que es presenta universalista mentre que persisteixen les pràctiques assistencialistes i els imaginaris familiaristes (Moreno et al., 2016). És sabut que tot dret de nova creació requereix d'una necessitat social que el legítimi, d'un marc normatiu que l'empari i d'un ventall de recursos que permetin el seu desplegament. De manera que, com explica León *et al.* (2021), el reconeixement d'un nou dret sense recursos el limita com a bé comú tot deixant-lo en mans del mercat, la família o la marginalitat institucional. A més, en el cas de la LAPAD, la manca d'un pla de finançament específic en el moment de la seva aprovació pràcticament coincideix amb l'inici de la recessió econòmica del 2008. Tot plegat dóna compte dels obstacles que dificulten el seu desplegament en el context de les mesures d'austeritat que s'apliquen a partir del 2011 en un àmbit que acumula, històricament, dèficits estructurals.

Sobre la crisi econòmica

Com s'apunta a Moreno (2018), Karamessini i Rubery (2014) expliquen la importància d'analitzar tant les conseqüències de la recessió econòmica que origina la crisi de l'ocupació com les conseqüències de les polítiques d'austeritat que s'articulen com a resposta. Mentre que la recessió té un impacte més negatiu sobre l'ocupació masculina per les característiques de l'estructura productiva, les mesures d'austeritat i les retallades de la despesa pública que les acompanyen tenen un impacte més desfavorable sobre l'ocupació femenina. Com recorda Rubery (2014), el sector públic té

¹⁰⁷ Llei 39/2006, de 14 de desembre, de Promoción de la Autonomía Personal y Atención a las personas en situación de dependencia.

un paper cabdal per l'ocupabilitat de les dones perquè els ofereix oportunitats laborals, especialment en l'àmbit de l'educació, la salut i els serveis socials. A més, les mateixes dones són les principals usuàries de molts d'aquests serveis públics i beneficiàries dels programes.

En el cas espanyol, González i Seales (2014) identifiquen tres fases per descriure els efectes de la crisi segons la proposta teòrica de Karamessini i Rubery (2014). Tal i com es mostra a Moreno (2018), les autores assenyalen un primer moment on es destrueix ocupació masculina a diferència d'altres crisis; una segona fase on persisteix, en menor mesura, la pèrdua de llocs de treball tradicionalment ocupats per homes; i, a partir de 2010, tot coincidint amb l'inici de les mesures d'austeritat, una tercera fase que arrossega el desmantellament de les institucions d'igualtat. González i Seales (2014) diferencien dos moments en aquesta darrera fase. D'una banda, l'onada que s'inicia al maig de 2010 fins al novembre del 2011 i que comporta un paquet de retallades d'allò considerat 'prescindible', com ara: el Ministeri d'Igualtat, el retard en l'allargament del permís de paternitat, la revisió del sistema de pensions, les retallades en la LAPAD o la desaparició del xec nadó. I, partir del desembre 2011, una segona onada que introdueix les retallades en els principals pilars del sector públic —salut, educació i serveis socials— que s'acompanyen d'una destrucció d'ocupació pública (Moreno, 2018).

Sobre la debilitat estructural

L'impacte de la crisi econòmica en el desplegament de la LAPAD aguditza les debilitats estructurals del sector de la cura de llarga durada tant des del punt de vista de les condicions laborals com de la qualitat del servei. En bona part, aquestes debilitats tenen a veure amb les pràctiques de gestió que difereixen del que s'aplica en l'àmbit sanitari i educatiu malgrat que a nivell de discurs polític es parli del quart pilar de l'Estat del benestar. Un model de gestió que es caracteritza per la titularitat pública i la gestió privada en uns termes que repercuteix negativament sobre les condicions laborals i la qualitat del servei (Recio, 2014). A la pràctica, aquesta estratègia permet augmentar la cobertura del serveis —places residències, usuaris del Servei d'Atenció Domiciliària (SAD) o centres de dia— amb un menor esforç financer. En el cas espanyol, Moreira et al. (2021) recorden que durant els anys 2005-2015 s'incrementa el parc residencial de 20 places per 1000 habitants a 45 sense suposar una gran inversió pública

—0,46% del PIB— en comparació amb altres països europeus —1,38% a França.

En qualsevol cas, l'externalització implica uns serveis desvinculats de l'Administració, però que en depenen en la seva organització del treball. Malgrat l'estalvi de cost, el sector públic té un paper clau en definir els criteris d'adjudicació dels contractes a les empreses que inclouen aspectes laborals i relatius al servei. Però, de nou, a la pràctica, els ajustaments pressupostaris limiten els recursos destinats a la contractació de les empreses i redueixen el marge d'acció de les institucions públiques per introduir nous criteris al plec de clàusules. A més, hi acostuma a haver una manca de control públic sobre el compliment dels paquets de condicions (Recio, 2014). Així doncs, es consolida un model de gestió públic-privat sense garanties de seguiment de les licitacions. Des de la perspectiva de la prestació dels serveis, es constata que l'ocupació lligada al sector públic reproduïx molts trets del sector privat que impliquen altes taxes de precarietat, feminització i immigració.

En termes globals, segons dades de l'EPA relatives a l'any 2019, el sector ocupacional del treball de cura inclou 684.949 persones, el 54,8% (375.638) de les quals són treballadores de la llar, el 25,3% (173.301) són treballadores del SAD i el 19,9% (136.010) són treballadores en centre residencials. En tots els casos, les dones representen més del 90% i una part important d'elles són d'origen estranger: 62,2% de les treballadores de la llar, 49,2% de les treballadores SAD i el 25,6% de les auxiliars d'infermeria/gerocultores (Comas i Bofill, 2021). Com recorden Carrasquer i Torns (2007), la relació entre el col·lectiu ocupat i el tipus d'ocupació no és casual per explicar la precarietat laboral en el sector de la cura. En aquest sentit, diversos estudis han mostrat com aquesta feminització i precarietat suposa unes condicions laborals clarament discriminatòries per a les dones que es manifesta en forma de baixos salaris, temporalitat, jornades irregulars, parcialitat, falta de drets laborals i escassa capacitat de negociació. A més, es tracta d'un sector especialment desregulat i amb un nivell de protecció inferior a la resta de sectors econòmics (Diaz-Gorfinkiel i Martínez-Buján, 2018; Roca Escoda, 2018; Parella, 2021; Bofill, 2022).

Juntament a les pràctiques de gestió i la precarietat laboral d'un sector feminitzat cal afegir, a la debilitat estructural, el pes d'un imaginari social que naturalitza el treball de cura com una responsabilitat de les dones. L'escàs reconeixement d'aquest treball en termes ocupacionals també està

relacionat amb l'imaginari familiarista que en dificulta la seva professionalització (Moreno et al. 2016). S'observa una divergència entre el discurs públic que aposta per la universalitat, les pràctiques dels diferents actors socials i la preferència per la família com a proveïdora principal (Recio, 2014). A la pràctica, com explica Bofill (2021), emergeix un escenari on l'increment de les necessitats i la falta d'unes polítiques públiques adequades explica perquè la contractació precària de les dones immigrants representa una opció per a moltes famílies, també en les llars amb recursos limitats.

Aquest conjunt de debilitats estructurals del sector de la cura s'aguditza amb la crisi econòmicadel 2008 ifa implosió amb la crisi de la COVID-19.

El periple culmina amb la crisi de la COVID-19

En efecte, com s'ha vist, el paradigma de l'austeritat que arrossega la crisi econòmica iniciada al 2008 reforça la debilitat estructural del sector de la cura basat en l'externalització dels serveis. Teòricament, la lògica de la nova gestió pública busca millorar l'eficiència i eficàcia de l'atenció posant les persones al centre i reduint els processos burocràtics. Tanmateix, a la pràctica, la gestió externalitzada reforça la mercantilització dels serveis al reduir la inversió pública i no acompanyar el seguiment dels contractes amb la inspecció necessària per garantir el compliment dels plecs acordats en la licitació. Com expliquen León et al. (2021), aquesta mercantilització del sistema de provisió pública permet ampliar la cobertura del servei però ho fa a costa de la baixa qualitat del mateix amb condicions laborals precàries i manca de recursos per coordinar el sistema. D'aquesta manera, el cost de la reducció financera recau sobre les condicions laborals de les treballadores i la qualitat del servei que reben les persones usuàries. Les empreses licitadores utilitzen com a variable d'ajust, a fi d'obtenir benefici econòmic, la mà d'obra en termes de salari, jornada laboral, temporalitat, etc. Amb tot, l'externalització reforça la debilitat estructural del sector en tots els serveis amb independència de la seva competència institucional. Així, tant les residències, de competència autonòmica, com el servei d'atenció domiciliaria (SAD), de competència municipal, pateixen les mateixes tensions.

En el context de la crisi de la COVID-19,incrementa la tensió d'aquests serveis, espacialment en les residències, i emergeix la debilitat del sector

tot deixant al descobert les deficiències en termes de capacitat, qualitat i condicions laborals. La pandèmia posa de manifest els problemes estructurals que repercuteixen directament sobre la salut, el benestar i la vida de les persones usuàries. Aquests dèficits s'ajunten amb una gestió política de la crisi que prioritza la lògica sanitària i oblida la lògica del treball reproductiu de la cura que, malgrat formar part del discurs polític, persisteix invisible. Com mostren Moreira *et al.* (2021), en el cas espanyol, la intervenció en les residències arriba, en comparació a la gestió hospitalària, tard, mancada de previsió i amb descoordinació.

En termes laborals es posa de manifest l'essencialitat precaritzada, l'oxímoron que defineix la realitat de les treballadores de la cura durant la pandèmia, tant en el sector públic com, de manera encara més perjudicial, dins l'àmbit domèstic, marcat per la falta de protecció laboral i social. En qualsevol dels casos, totes les treballadores es consideren essencials però, alhora, persisteix i s'agreuja la seva precarietat laboral. Davant la manca de previsió i protecció, afronten el col·lapse del sistema sanitari sense la preparació i els recursos necessaris tot quedant més exposades als riscos implícits en un escenari pandèmic. Les dades relatives al col·lectiu evidencien una major prevalença a la infecció i més baixes laborals, aspectes que repercuteixen negativament en les treballadores. A la vegada, elles mateixes assumeixen una major càrrega de treball ateses les dificultats per cobrir les necessitats de personal. Com explica Comas i Bofill (2021), els serveis hospitalaris absorbeixen bona part del personal a l'oferir millors condicions laborals que les residències. És així com la sobrecàrrega de treball, el risc de contagi, la inseguretat, la por o la dificultat de gestionar i afrontar el volum de morts exerceixen, durant la primera fase de la pandèmia, una pressió sobre les treballadores de residències i SAD que afecta la seva salut mental i emocional. En el cas de les treballadores SAD dels serveis municipals externalitzats, la manca de material i equipaments de protecció s'afegeix a la manca d'informació enmig del desconcert i els protocols contradictoris sobre l'ús dels equips de protecció individual, la prescripció de testos o l'entrada a domicili. Són problemes que, en el cas de les treballadores essencials sense drets, es sumen a la seva vulnerabilitat davant possibles abusos en forma de confinaments forçats i condicions precàries quedant fora de les mesures de govern dirigides a pal·liar els efectes de la pandèmia (Bofill, 2022).

A tall de reflexió final

El sector del treball de cura esdevé un clar exemple de com, en escenaris de crisi, plou sobre mullat. En aquest cas, es podria parlar de la pluja fina que fa rodar l'engranatge d'un cercle viciós on la invisibilitat i la precarietat de les treballadores es reforça amb la manca de reconeixement socioeconòmic de la cura de llarga durada i la vulnerabilitat del col·lectiu receptor amb poca capacitat de formular reivindicacions. Malgrat que el context de pandèmia fa emergir la importància del treball de cura, el discurs polític es construeix sobre la base d'un imaginari social que el segueix naturalitzant com a responsabilitat femenina. Per aquesta raó, persisteix i s'agreuja la precarietat laboral d'un sector que arrossega una debilitat estructural anterior a la crisi econòmica del 2008. Reconèixer i redistribuir la importància del treball de cura és fonamental per convertir aquest cercle viciós en un cercle virtuós, el millor paraigües per protegir-se quan plou.

Referències bibliogràfiques

- Barañano, Margarita i Marchetti, Sabrina. (2016). Perspectivas sobre género, migraciones transnacionales y trabajo: rearticulaciones del trabajo de reproducción social y de cuidados en la Europa del Sur. *Investigaciones feministas*, 7(1), 9-34.
- Bettio, Francesca i Veraschagina, Alina. (Coord.). (2012). *Long-Term Care for the Elderly. Provisions and Providers in 33 European Countries*. Comisión Europea.
- Bofill-Poch, Silvia. (2022). Treballadores essencials sense drets: lluites polítiques i acció comunitària de les treballadores de la llar i les cures durant la pandèmia. *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 46, 96-111.
- Carrasquer, Pilar i Torns, Teresa. (2007). Cultura de la precariedad: conceptualización, pautas y dimensiones. Una aproximación desde la perspectiva de género. *Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales*, 29, 139-156.
- Comas-d'Argemir, Dolors i Bofill-Poch, Sílvia. (Eds.). (2021). El cuidado importa. Impacto de género en las cuidadoras/es de mayores y dependientes en tiempos de la Covid-19. *Fondo Supera Covid-19 Santander- CSIC-CRUE*.
- https://www.antropologia.urv.cat/media/upload/domain_1327/arxius/CUMADE/Informe%20Completo_Definitivo_14.12.21.pdf

- Daly, Mary i Lewia, Jane. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology*, 51(2), 281-298.
- Díaz-Gorfinkiel, Margai Martínez-Buján, Raquel. (2018). Mujeres migrantes y trabajos de cuidados: transformaciones del sector doméstico en España. *Panorama Social*, 27, 23-36.
- González Gago, Elvira i Segales Kirzner, Marcelo. (2014). Women, Gender Equality and The Economic Crisis in Spain. A M. Karamessini i J. Rubery (Eds.), *Women and Austerity. The economic crisis and the future for gender equality* (pp. 228-247). Routledge
- Hochschild, Arlie Russell. (2001). Las cadenas mundiales de afecto y asistencia y la plusvalía emocional. A W. Hutton i A. Giddens (Eds.), *En el límite: la vida en el capitalismo global* (pp. 187-208). Tusquets.
- Karamessini, Maria. (2014). Introduction: women's vulnerability to recession and austerity: a different crisis, a different context. A M. Karamessini i J. Rubery (Eds.), *Women and Austerity. The economic crisis and the future for gender equality* (pp. 1-14). Routledge.
- León, Margarita, Arlotti, Marco, Palomera, David i Ranci, Constanzo. (2021). Trapped in a Blind Spot: The Covid-19 crisis in nursing homes in Italy and Spain. *Social Policy and Society*, 1-20.
- Lewis, Jane (2002). Gender and welfare state change. *European Societies*, 4(4), 331-357.
- Lyon, Dawn i Gluksmann, Miriam. (2008). Comparative configurations of care work across Europe. *Sociology*, 42(1), 101-118.
- Martínez-Buján, Raquel. (2011). La reorganización de los cuidados familiares en un contexto de migración internacional. *Cuadernos de relaciones laborales*, 29(1), 93-123.
- Moreira, Amílcar; León, Margarita; Coda Moscarola, Flaviai; i Roumpakis, Antonios. (2021). In the eye of the storm... again! Social policy responses to COVID-19 in Southern Europe. *Social Policy & Administration*, 55(2), 339-357.
- Moreno Colom, Sara. (2021). Prestigiando el trabajo de cuidados en los servicios de ayuda a domicilio. *Migraciones. Publicación del Instituto Universitario de Estudios sobre Migraciones*, (53), 27-57. <https://doi.org/10.14422/mig.i53y2021.002>
- Moreno, Sara. (2018). Crisi, austeritat i ocupació femenina: trampes i oportunitats. A M. De la Fuente (Coord.), *Innovacions locals contra la desigualtat de gènere a l'ocupació*. ICPS.

- Moreno, Sara; Recio, Carolina; Torns, Teresa; i Borràs, Vicent. (2016). Long-term care in Spain: Difficulties in professionalizing services. *Journal of Women & Aging*, 29(3), 200-215.
- Parella, Sònia. (2004). La interacción entre clase social, género y etnia: el reclutamiento de mujeres inmigrantes en el servicio doméstico. *Mientras Tanto*, 93, 83-99.
- Parella, Sonia. (2021). El sector del trabajo del hogar y de cuidados en España en tiempos de COVID-19. A CIDOB, *Anuario CIDOB de la Inmigración* Barcelona (p.102-114).
- Recio, Carolina. (2011). El sector de atención a las personas en España: una mirada desde el empleo. *Sociología del Trabajo*, 71, 7-25.
- Recio, Carolina. (2014). *El empleo en el sector de atención a las personas en España*. Tesis Doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Roca Escoda, Mireia. (2018). Desigualdades de género en el Servicio de Ayuda a Domicilio: políticas, discursos y prácticas. *Revista Internacional de Organizaciones*, 20, 59-80.
- Rodríguez Cabrero, Gregorio. (2011). Políticas sociales de atención a la dependencia en los Regímenes de Bienestar de la Unión Europea. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 29(1), 13-42.
- Rubery, Jill. (2014). From “women and recession” to “women and austerity”: a framework for analysis. A M. Karamessini i J. Rubery (Eds.), *Women and Austerity. The economic crisis and the future for gender equality*. Routledge.
- Saraceno, Chiara. (2010). Social inequalities in facing old-age dependency: A bigenerational perspective. *Journal of European Social Policy*, 20, 32-44.
- Simonazzi, A. (2009). Care regimes and national employment models. *The Cambridge Journal of Economics*, 33(2), 211-232.
- Thomas, Carol. (1993). De-constructing concepts of care. *Sociology*, 27(4), 649-669.
- Torns, Teresa; Borràs, Vicent; Moreno, Sara; i Recio, Carolina. (2014). *Nuevas profesiones para la organización social del cuidado*.
https://ddd.uab.cat/pub/estudis/2014/126481/nueproorgsoc_a2014.pdf
- Tronto, Joan i Fisher, Berenice. (1990). Toward a Feminist Theory of Caring. A E. Abel i M. Nelson (Eds.), *Circles of Care* (pp. 36-54). SUNY Press.

18. Crisi de reproducció social:

la consciència ecofeminista durant la pandèmia i reptes per a la construcció de models que trenquin amb el capitalisme

Blanca Bayas Fernández

Investigadora de l'Observatori del Deute en Globalització i activista ecofeminista. El seu treball se centra en la defensa dels serveis públics, els comuns i les alternatives dels ecofeminismes i les economies feministes. És Llicenciada en Ciències Polítiques i de l'Administració Pública, Llicenciada en Treball Social i Màster en Política Social i Mediació Comunitària

Introducció

A l'inici de la primera onada de la Covid a l'Estat espanyol acabàvem de sortir d'un nou 8 de març, dia internacional de les Dones Treballadores. Va ser una jornada amb molts dels reclams que es repeteixen any rere any, focalitzats en la denúncia de les diferents i creuades formes de violències masclistes i patriarcals. Aquestes violències tenen com arrel el sistema capitalista i l'actual model neoliberal, que ens ha portat a la crisi estructural de reproducció social ^(Fraser, 2016 i 2018): una superposició de crisis, com són la social, de cures, climàtica, econòmica, política i civilitzatòria. Crisis que impliquen la vulneració de drets bàsics d'una part important de la societat, amb una lògica desigual i combinada, i el desastre ecològic planetari.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Una crisi sistèmica que implica la tensió entre el capital i totes aquelles tasques necessàries per a la reproducció de la vida, així com dels recursos naturals planetaris. La crisi porta a l'explotació del temps i treball de les persones en la dimensió de les cures –principalment dones i identitats dissidents– i a l'extractivisme dels ecosistemes.

I d'aquestes crisis, amb l'arribada de la pandèmia —que justament té origen i és conseqüència de desajustos ecosistèmics¹⁰⁹—, es va arribar a una situació de col·lapse de reproducció social. La crisi sanitària i la seva gestió política van comportar la mort a milions de persones i drets bàsics al descobert per a moltes més. A nivell mundial, ens vam trobar amb uns serveis públics devastats per dècades de retallades neoliberals. Aquesta realitat, sumada a una major necessitat de recursos humans i materials pel context pandèmic, va evidenciar de manera demolidora allò que moltes ja deien fa temps: la centralitat i importància dels serveis essencials i els treballs de cures per a la reproducció de la vida.

Aquest capítol pretén sistematitzar algunes llums i ombres sobre la presa de consciència en la conjuntura mencionada, avaluar quin ha estat el contrast entre l'organització social i la gestió política durant i post-pandèmia a l'Estat espanyol, i els reptes i oportunitats front al model econòmic que va dur a la conjuntura de crisis creuades i encara la continua agreujant.

El que sobresurt de l'iceberg: consciència de la reproducció de la vida *versus* la resposta privada mercantil

La pandèmia va implicar arreu del món una paralització de l'activitat econòmica considerada 'no essencial' i el confinament a les llars —per qui en tingués— en molts contextos. Es va fer palès la vulnerabilitat, en primer terme, d'un sistema econòmic que trenca amb l'equilibri ecosistèmic, porta a desastres naturals i l'expansió de pandèmies i que, al seu torn, no garanteix la cobertura de necessitats bàsiques: dret a l'energia, l'aigua, l'alimentació, l'habitatge, la salut, l'educació i les cures, entre d'altres. El trencament de les cadenes globals d'una economia globalitzada suposava la disminució de circulació de mercaderies al que tenien accés algunes persones; aquesta lògica de mercat però, tampoc implicava abans una garantia de provisió per al conjunt de la població, ni era beneficiosa per al planeta, com tampoc pels alts impactes extractivistes i contaminants associats al seu transport. Paral·lelament, la gestió política no disposava de l'organització i planificació pública per a la cobertura de béns que poguessin resultar bàsics.

¹⁰⁹ La crisi climàtica accentua el fenomen de la zoonosi —que comporta el salt d'una malaltia infecciosa transmesa pels animals no humans (normalment vertebrats) als humans—, com va ser el coronavirus.

Tot i les diferències segons realitats geogràfiques, es va evidenciar de manera generalitzada com els serveis públics tenien greus mancances estructurals de finançament, sent la dimensió sanitària la més significativa per la realitat pandèmica malgrat no ser l'única. En el cas de l'Estat espanyol, per exemple, l'any 2020 el Sistema de Salut no s'havia recuperat encara dels impactes derivats de les retallades en sanitat que s'havien donat entre 2009 i 2018. La resta de serveis i de polítiques públiques també es van visibilitzar com estructures afeblides i amb pocs recursos, com n'és l'àmbit sociosanitari i els casos de les residències de gent gran com a exemples flagrants per les morts que van suposar, o el sector educatiu i del lleure, entre moltes altres.

A l'Estat espanyol, una de les primeres polítiques en aprovar-se a través de l'estat d'alarma va ser posar els medis sanitaris privats a disposició del Ministeri de Sanitat. Això podia ser l'inici d'una implementació de polítiques realment públiques, però ens vam trobar amb una altra realitat. Si bé l'àmbit privat va assumir el diagnòstic i tractament de pacients de Covid –quelcom necessari pel context pandèmic–, això va ser amb unes condicions generalment de molt benefici per a la part privada. Amb algunes diferències entre comunitats autònomes, els centres privats van rebre un import de diners quantiosos –i sempre per sobre del cost– per cada persona atesa.¹¹⁰ Així doncs, la sanitat privada –sector en creixement i que acapara projectes de col·laboració publico-privada¹¹¹–, va tornar a fer un bon negoci.

Altres projectes sota aquesta modalitat de contractació van ser la diversitat de 'contractes d'emergència' que es van tramitar al llarg de la realitat pandèmica; es van aprovar, en relació a la dimensió sanitària, des de la construcció d'hospitals de campanya fins a la compra de mascaretes i serveis de rastrejadors de casos de Covid,¹¹² així com d'altres necessitats

¹¹⁰ A tall d'exemple, a Catalunya, la Generalitat va estipular pagar als centres de la sanitat privada 43.400 euros per cada pacient ingressat a l'UCI. Una quantitat molt per sobre d'altres comunitats autònomes: https://www.eldiario.es/catalunya/sociedad/generalitat-hospitales-concertados-privados-uci_1_5874313.html

¹¹¹ Les col·laboracions publico-privades són l'orquestració entre la inversió pública adreçada a sectors estratègics i projectes urbanístics gestionats per grans empreses globals, generant monopolis i acumulació de beneficis privats.

¹¹² Veure l'exemple d'alguns contractes d'emergència de l'Ajuntament de Madrid i del Ministeri de Defensa amb l'empresa Clece: <https://odg.cat/es/blog/clece-acs/>;

relacionades amb la conjuntura. Aquestes opcions –moltes de les quals es podrien haver realitzat des de la iniciativa pública–, implicaven molt bones condicions per a les empreses a qui se’ls hi adjudicava. Són contractes que es van realitzar amb molt poca transparència i garantia de control públic amb l’argument de la urgència, i el que és pitjor, no sempre amb la qualitat requerida per la necessitat social.

L’aposta per l’opció privada des del nivell institucional contrastava amb el creixent reconeixement social dels serveis públics com és el de la salut. En aquest sentit, van ser molt paradigmàtics els agraïments de la població cap al treball del personal sanitari a través dels aplaudiments diaris en els balcons. Va resultar una pràctica que es va estendre per molts contextos geogràfics, i que també es va extrapolar al reconeixement cap a altres treballadores essencials en alguns casos –com són personal de supermercats, plantilla de neteja de carrers i edificis públics i/o les treballadores en l’àmbit de les cures, entre d’altres.

Es va popularitzar el terme de ‘treballs socialment necessaris’ que van ser àmpliament revaloritzats en molts casos, però que lamentablement a nivell institucional es va reduir a una dimensió principalment simbòlica, traduint-se molt escassament en polítiques o ajudes públiques a les que farem referència breument més endavant. Molts d’aquests treballs es van realitzar en una situació de gran exposició i risc front al contagi de la Covid i amb situacions extremadament precàries. És el cas de les treballadores domèstiques i de les cures, algunes de les quals van veure’s pressionades a no deixar els seus llocs de treball, fins i tot arribant a tenir limitades les seves sortides a l’exterior. A nivell públic es van aprovar per part del Govern espanyol unes ajudes dirigides a aquestes treballadores, però també van arribar només a una petita part del col·lectiu. Això va succeir per la pròpia configuració de la política pública: existia una dificultat d’accés en la seva tramitació administrativa i la situació d’irregularitat en els contractes d’un sector tan precaritzat que limitava a moltes d’elles a rebre’ls.¹¹³

i el cas dels rastrejadors del govern de Catalunya amb Ferrovial: <https://www.elperiodico.cat/ca/economia/20220629/sindicatura-comptes-detecta-sobrecost-milions-ferrovial-salut-13965072>

¹¹³ Veure més informació a <https://www.elsaltodiario.com/coronavirus/covid19-trabajadoras-hogar-cuidados-derechos-laborales-medidas-subsidio>

La part que no emergeix de l'iceberg: respostes privades també a les llars i iniciatives comunitàries als carrers

Durant la pandèmia es van impulsar a nivell públic una sèrie de polítiques urgents en l'àmbit social i econòmic per a pal·liar els impactes derivats de la crisi sanitària i de la continuada paralizació de l'activitat econòmica; van aprovar-se mesures laborals com els ERTE's i altres ajudes socials.¹¹⁴ Això no obstant, aquestes van anar dirigides a uns sectors concrets de la població –com és una part del personal treballador assalariat– i van resultar insuficients per donar cobertura a les necessitats que s'agreujaven per a cada vegada més gent a mesura que avançava la pandèmia.

Com ens sosteníem, llavors, socialment? En tancar-nos a les cases i domicilis –qui en tinguéssim–. Cada persona vàrem tenir la vida que ens presentava la nostra pròpia realitat de portes endins; ens vàrem trobar amb la qualitat i benestar que ens proveïa el nostre entorn social i la nostra butxaca. Una vegada més, la resposta estava en la dimensió privada –en aquest cas domèstica–, des de les nostres realitats en complerta desigualtat de condicions per la nostra configuració individual i familiar: en raó de classe, gènere, entre d'altres variables.

Si les activitats relacionades amb les cures no remunerades representaven al voltant del 53% del total d'hores de treball que es realitzava abans de la pandèmia a l'Estat espanyol (González, Almazán, Lareo, Actis, Bueno, Madorrán, Santiago i de Benito, 2019), aquests treballs van augmentar molt durant la mateixa. Passar a fer vida sota confinament a les llars i no comptar amb el funcionament de molts serveis públics –escoles, residències, etc.– i/o mercantils dedicats a tasques reproductives –restaurants, etc.– va implicar la conseqüent ampliació de tasques reproductives a les cases; també, les referides a la cura de la infància, de la gent depenent i/o la gent gran. El confinament va suposar un canvi organitzatiu important a les llars, amb membres de cada unitat familiar (re)distribuint-se per a assumir l'augment de tasques de cures i havent de conciliar –en moltes ocasions– amb el seu treball assalariat realitzat dintre del domicili. En tot cas, un nivell de treball reproductiu ingent que sosté la vida i que, una vegada més, quedava invisibilitzat i sense suport des de la dimensió pública en tractar-se de tasques no reconegudes ni valoritzades pel siste-

¹¹⁴ Veure les mesures de l'"Escudo social" que van aprovar a nivell del govern de l'Estat espanyol: <https://www.sanidad.gob.es/ssi/covid19/guia.htm>

ma econòmic –malgrat la necessitat que el propi model vigent té d'aquest treball per a continuar funcionant.

Altres realitats a les llars van ser l'increment de casos de violència masclista en una situació de confinament. També l'augment de violències econòmiques i estructurals, com n'és la dificultat de continuar pagant lloguers, hipoteques, subministraments bàsics –aigua, electricitat, gas–, i l'accés a una alimentació saludable i amb suficiència sobretot en àmbits urbans. Davant d'aquest context de necessitats, van néixer i reproduir-se molt ràpidament les anomenades xarxes de suport mutu als barris: això és, iniciatives que es coordinaven entre elles, fins i tot a un nivell estatal, per a cobrir demandes socials que s'agreujaven. Algunes d'elles varen fer també denúncia pública de la situació i de les mesures que calia exigir a les institucions.¹¹⁵ Altres iniciatives populars es van centrar en la producció de mascaretes per part de la pròpia població –algunes en una situació especialment vulnerabilitzada¹¹⁶– i propostes amb mirada ecològica que van prosperar com les cooperatives agroecològiques que van abastir a la població en moments de dificultat de subministrament alimentari. Així mateix, van continuar organitzant-se les comunitats energètiques locals i els models alternatius d'habitatge –com són les cooperatives en cessió d'ús–, mancomunant recursos per a pal·liar les seves necessitats, com també per exemple en l'àmbit de les cures.

Aquesta realitat demostra finalment com la resposta i el sosteniment de les vides no van ser només des de la dimensió privada, sinó que a més a més va contribuir-hi una part comunitària a través de la solidaritat de molta gent. Mentre la societat civil organitzada i les veïnes aprofundien en la consciència sobre la importància dels treballs essencials, dels serveis públics i dels principis d'interdependència i ecodependència, l'Administració s'estava quedant enrere i no va optar per a donar suport a les opcions públiques ni publico-comunitàries –on hi havia organització social per a vertebrar-les– com alternativa a les publico-privades.

¹¹⁵ Per exemple, la Campanya Pla de Xoc Social, amb l'adhesió de més de 350 organitzacions de tot l'Estat espanyol reclamant mesures de protecció laboral, social i econòmica. Veure <https://twitter.com/PlanDeChoque>

¹¹⁶ Per exemple, a Barcelona el Sindicat Popular de Venedores Ambulants:

https://www.eldiario.es/catalunya/barcelona/manteros-barcelona-convierten-tienda-mascarillas_1_1226122.html

En síntesi, va emergir una consciència ecosocial i ecofeminista a nivell de carrer; juntament amb el qüestionament de l'economia de mercat com a sistema per a cobrir les necessitats socials de tota la població, es sumava la crítica a un model econòmic que no només havia portat a la pandèmia sinó que feia augmentar les desigualtats.

On ens trobem ara? La 'recuperació' es focalitza en les mateixes receptes

El gener de 2023 s'ha encetat amb una nova onada de mobilitzacions en defensa dels serveis públics i a favor de mesures socials a diferents indrets.¹¹⁷ És significatiu l'eslògan d'una de les campanyes en defensa de la salut pública: "Els sanitaris no viuen d'aplaudiments". I és que més enllà del moment simbòlic de reconeixement –també secundat pel nivell institucional–, no hi hagut una resposta per a materialitzar aquest suport. O el que és pitjor: mentre els pressupostos de l'àmbit social i dels serveis públics continuen sense ser rellevants en la majoria de països i regions, la crisi energètica mundial es cronifica i els preus dels productes essencials no paren de créixer. En conseqüència, els drets bàsics es veuen progressivament encara més vulnerats per a una major part de la població com ho són l'accés a alimentació, els subministraments bàsics, l'habitatge, la salut o l'educació.

¹¹⁷ A l'Estat espanyol hi hagut importants mobilitzacions en defensa de la sanitat pública a Madrid i han seguit altres comunitats autònomes, com per exemple a Catalunya. A nivell europeu, a França s'han manifestat contra la reforma de les pensions i a Anglaterra hi hagut una mobilització massiva per part de treballadores de diferents sectors, com són els de l'educació, el sanitari i el del transport, entre d'altres.

Font: *Organització de la vaga de sanitat i educació de gener de 2023 a Catalunya*

En aquest context creixent en desigualtats (Christensen, Hallum, Maitland, Parrinello i Putaturo, 2023),¹¹⁸ les propostes de recuperació econòmica aprovades a nivell mundial des de l'inici de la pandèmia plantegen les mateixes receptes de sempre amb un revestiment digital i 'verd' en molts casos. És a dir, polítiques centrades en reforçar els mercats i les lògiques privatitzadores del model neoliberal, tornant a caure en la concentració de capital en grans corporacions en detriment d'una redistribució dels recursos econòmics. A nivell europeu, la prioritització de polítiques –com és el cas dels fons europeus *NextGeneration*– s'han centrat en opcions tecnològiques i suposadament ecològiques, però són diverses les veus que denuncien el 'pintat de verd' dels projectes aprovats. A més a més, successos com la guerra d'Ucraïna mostren la fragilitat de l'aposta per la suposada recuperació 'verda'. I quan la seguretat energètica està en dubte, la utilització del carbó torna a ser la resposta, deixant de banda la progressiva prioritització d'energies renovables que una part de l'àmbit institucional proposava per a l'etapa post-pandèmica.

¹¹⁸ Segons els resultats d'aquestes autores, en un informe per Oxfam Internacional, durant la darrera dècada, els súper rics han acaparat el 50% de la nova riquesa generada. L'1% més ric ha acaparat gairebé dues tercers parts de la nova riquesa generada des del 2020 a nivell global –valorada en 42 bilions de dòlars–, gairebé el doble que el 99% restant de la humanitat; alhora que almenys 1700 milions de treballadores i treballadors viuen en països on la inflació creix per sobre dels salaris.

De manera general, en les iniciatives mencionades hi hagut poca cabuda per a projectes alternatius a les grans empreses i s'ha perdut l'oportunitat d'enfortir el sector públic. Això sí, amb l'actual crisi inflacionària dels productes bàsics a nivell mundial, i tot i la base d'una economia de mercat, s'aproven tímides mesures excepcionals des de la part pública. Aquestes resulten totalment insuficients i a més qüestionables de poder facilitar la cobertura d'algunes necessitats bàsiques, però eren difícilment imaginables per a ser implementades fa només alguns anys. Per exemple, a l'Estat espanyol, aquestes s'han traduït en una rebaixa d'impostos en l'energia i aliments de primera necessitat, ajudes al transport i/o petits suports econòmics directes per a famílies vulnerabilitzades. Aquesta realitat fa veure que el dogma del mercat com el millor distribuïdor-regulador rellisca fins i tot des de la dimensió institucional.

Reptes de futur per a una sortida rupturista

La gestió de la pandèmia i el context actual de desigualtats creixents i augment de l'extrema pobresa reiteren el fracàs del model neoliberal dels últims 50 anys (Hernández i Raffo, 2021). Així, mentre l'acumulació de capital per part d'algunes elits continua ampliant-se, la vulneració de drets per part de més i més capes de la població esdevé, al seu torn, estant-hi aquests dos fenòmens interrelacionats.

El 2023 s'inicia amb l'alerta de l'empitjorament de les actuals emergències –ecològica, social, de cures, etc.–. Es pronostiquen, d'una banda, com els límits biofísics estan arribant al seus punts de no retorn; i de l'altra, com amb el creixement del deute públic, una nova onada d'austeritat expressa ja símptomes de 'estar a tocar' (Cummins i Ortiz, 2022). El panorama pressuposa la continuïtat de privatitzacions i retallades en l'àmbit social i els serveis públics, quelcom que tindria efectes devastadors sobre el conjunt de la població i especialment entre els grups poblacionals més vulnerabilitzats –dones i identitats dissidents, entre d'altres.

Que el model econòmic patirà transformacions és una realitat que avancen des de la dimensió científica. I de moment, a grans termes, la institucionalitat no sembla estar a l'alçada de l'interès general i de tenir prou en compte la necessitat de revertir l'emergència ecològica. Efectivament, en aquests 50 anys de neoliberalisme, pel que fa a les polítiques, plou sobre mullat.

En el context actual, el terreny en disputa és el de les consciències populars i el de les transicions que estan per venir. I la qüestió subjacent és quin és el grau d'organització que es tindrà front a les realitats de col·lapse que estan quallant. Ja des de les últimes dècades, les propostes de polítiques públiques i de mobilització per a un canvi de model econòmic i social des de baix s'accentuen; aquestes s'engloben en una àmplia diversitat de marcs com són les anomenades 'transicions ecosocials i ecofeministes justes' i/o també *Green New Deals* ^(Pérez, 2021).¹¹⁹ Es fonamenten en plantejaments en construcció i/o en disputa, però al seu torn sòlidament treballats i participats per perspectives i realitats diverses i a diferents escales de govern (Riofrancos, 2022): alguns inclouen mesures més de tipus reformista i d'altres amb vocació de transitar cap a un nou model d'arrel. En la seva centralitat es plantegen debats sobre el camí cap a la transformació amb eixos que poden estar polaritzats –o bé ser complementaris alhora–, com són la planificació econòmica estatal (Arboleda, 2021) i/o l'autogestió i autonomicomunitària (Gutiérrez, 2022), el decreixement i/o la redistribució, així com els plantejaments de les transicions en el món del treball.¹²⁰ En moltes d'aquestes iniciatives es recullen propostes que es venen construint des de fa temps i des de diferents mirades: com són les economies feministes, els ecofeminismes, l'ecosocialisme i/o iniciatives d'autogestió i autonomia comunitària, entre d'altres. Plantejaments en defensa dels béns comuns, les sobirania i els drets col·lectius, i que sostenen en moltes ocasions una crítica comuna sobre l'amenaça de les falses solucions que ofereix el model capitalista 'verd i digital', amb mesures de *greenwashing* i *purplewashing*.¹²¹

¹¹⁹ Existeixen diversos *Green New Deals*. Aquests recullen una llarga trajectòria de treball de col·lectius, organitzacions, campanyes i xarxes. Encara que l'essència fundacional del *Green New Deal* parteix d'una intervenció institucional a gran escala, això no exclou que avui dia puguin néixer i ser reconeguts com a 'pactes verds' una altra classe de propostes –com són les ecosocials, ecofeministes, decreixentistes, postextractivistes, post-capitalistes, 'transició justa', etc.– i que tenen una vocació transformadora 'des de baix' i una intenció d'incidència política.

¹²⁰ Per transicions en el món del treball, entenem una nova organització social que passa per la creació d'ocupació en aquells sectors en els quals hi ha involucrades tasques socialment necessàries per rellevar les activitats contaminants, i que no són prioritàries per al benestar de les persones.

¹²¹ Neteges d'imatge que simulen opcions ecologistes (*greenwashing*) i feministes (*purplewashing*).

Figura 2. Com seria un futur ecofeminista possible

Font: Bayas, Begiristain, González, Guiteras, Pérez i Pérez, 2022

En aquest temps de crisis creuades, de situacions que es precipiten agreujant el context més immediat, la sectorialització i fragmentació de les iniciatives i lluites és una realitat que es reproduïx. Però justament per la gravetat de la situació, les aliances entre les actores pel canvi seran no només necessàries, sinó imprescindibles i claus. És a dir, aliances entre els moviments feministes, els ecologistes, els antiracistes i decolonials, els sindicalistes i del món del treball des d'una perspectiva àmplia –en la seva dimensió assalariada i fora d'aquesta, productiva i reproductiva,

i de trencament amb el referit binomi del treball imposat per l'interès capitalista–, en defensa de les propostes públiques democràtiques i les economies alternatives. Per a construir opcions ‘des de baix’ i amb vocació també de dépassar l'àmbit més local per a arribar a una base més ‘estructural’, implicant una transformació ‘per’ i ‘per a’ més gent. Fent passes que avancin cap a nous models resilient, en defensa de la reproducció social –les vides– en el seu conflicte contra l'acumulació del capital.

Referències bibliogràfiques

Arboleda, Martín. (2021). *Gobernar la utopía. Sobre la planificación y el poder popular*. Caja Negra Editora.

Bayas Fernández, Blanca; Begiristain Zubillaga, Mirene; González Pijuan, Irene; Guiteras Blaya, Mònica; Pérez Lázaro, Ruth; Pérez Orozco, Amaia. (2022). Anàlisi de cinc projectes estratègics per a la recuperació i transformació econòmica. Com la inversió pública soccava la transició ecofeminista. *ODG, Colectiva XXX, OMAL i ESF*.

https://odg.cat/wp-content/uploads/2022/11/PERTE_Analisis_ecofeminista.pdf

Bayas Fernández, Blanca; Bregolat i Campos, Joana. (2021). Propostes ecofeministes per repensar les ciutats. Camins públics i comunitaris. *ODG*.

https://odg.cat/wp-content/uploads/2021/10/Ciutats_ecofeministes

Campuzano Guerra, Maria; González Pijuan, Irene; Planas Martín, Míriam; Guiteras Blaya, Mònica. (2020, 10 abril). En defensa de los servicios básicos en tiempos de coronavirus, y siempre. *Pikara Magazine*. <https://www.pikaramagazine.com/2020/04/en-defensa-de-los-servicios-basicos-en-tiempos-de-coronavirus-y-siempre/>

Christensen, Martin-Brehm; Hallum, Christian; Maitland, Alex; Parrinello, Quentin; Putaturo, Chiara. (2023). *La ley del más rico. Gravar la riqueza extrema para acabar con la desigualdad*. Oxfam Internacional <https://oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621477/bp-survival-of-the-richest-160123-es.pdf>

Colectiva XXX i SOF. (2021). Juntas y revueltas: explorando territorios de la economía feminista. *Colectiva XXX i SOF*. <https://www.rosalux.eu/kontext/controllers/document.php/807.b/b/477670.pdf>

Cummins, Matthew; Ortiz, Isabel. (2022). *End Austerity: A Global Report on Budget Cuts and Harmful Social Reforms in 2022-25*. IPD, GSJ, ITUC, PSI,

Action Aid International, Arab Watch Coalition, Bretton Woods Project, Eurodad, Financial Transparency Coalition, Latindadd, TNW i Wemos.

https://assets.nationbuilder.com/eurodad/pages/3039/attachments/original/1664184662/Austerity_Ortiz_Cummins_FINAL_26-09.pdf?1664184662

Fraser, Nancy. (2016). Las contradicciones del capital y los cuidados. *New Left Review*, (100), 99-117. https://assets.nationbuilder.com/eurodad/pages/3039/attachments/original/1664184662/Austerity_Ortiz_Cummins_FINAL_26-09.pdf?1664184662

Fraser, Nancy (entrevista de González, Cristina). (2018). Neoliberalismo y crisis de reproducción social. *ConCienciaSocial*, 2(3), 215-225.

<https://revistas.unc.edu.ar/index.php/ConCienciaSocial/article/view/21643/21425>

González Reyes, Luís; Almazán Gómez, Adrián; Lareo Fernández, Ángel; Actis Mazzola, Walter; Bueno Morera, Luís Miguel; Madorrán Ayerra, Carmen; Santiago Muiño, Emilio; de Benito Morán, Cristina. (2019). *Escenarios de trabajo en la transición ecosocial 2020-2030*. Ecologistas en Acción.

<https://www.ecologistasenaccion.org/wp-content/uploads/2019/12/informe-esenarios-de-trabajo-WEB.pdf>

Gutiérrez Aguilar, Raquel (entrevista de Castro, Mauro). (2022, 8 juliol). Promover las alianzas comunitarias con lo público sería un camino urgente en los momentos actuales. *La Pública*. <https://lapublica.net/es/articulo/alianzas-comunitaries/>

Martí Comas, Júlia. (2020). *Ecofeminist review of the proposals for a Green New Deal*. Transform! european network for alternative thinking and political dialogue. https://www.transform-network.net/fileadmin/user_upload/epaper_ecofeminism-end.pdf

Pérez, Alfons. (2021). *Pactes Verds en temps de pandèmies. El futur es disputa ara*. ODG. https://odg.cat/wp-content/uploads/2021/02/PACTESVERDS-CAT_ONLINE-1.pdf

Pérez Orozco, Amaia; Gonzalo Fernández. (2020). ¿Y si el hámster dejara de mover la rueda capitalista?. *Colectiva XXK i OMAL*.

https://colectivaxxk.net/wp-content/uploads/2021/03/hamster_cast.pdf

Raffo, Leonard i Hernández, Edwin Arbey. (2021). Crisis de reproducción social y pandemia. *Revista de Economía Institucional*, 23 (45), 203–225.

<https://revistas.uexternado.edu.co/index.php/ecoins/article/view/7348/10070>

Riofrancos, Thea (entrevista de Martínez, Rubén). (2022, 17 febrer). Podríamos encaminarnos hacia el ecosocialismo o el ecofascismo. Hay múltiples capas de incertidumbre. *La Pública*.

<https://lapublica.net/es/articulo/ecosocialismo-o-ecofascismo/>

BLOC IV.
**LA OFENSIVA
NEOLIBERAL CONTRA I
A TRAVÉS DE L'ESTAT**

19. Drets socials, dinàmiques neoliberals i un món en transformació

Ricard Gomà

Professor de Ciència Política a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), Director de l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona (IERMB) i Investigador de l'Institut de Govern i Polítiques Públiques (IGOP-UAB)

La construcció de ciutadania social és un procés civilitzatori en tensió permanent. L'acció col·lectiva i institucional que l'ha anat impulsant és ingent; els intents de frenar-lo per mitjà d'agressions ideològiques i pràctiques neoliberals també; i aquesta dialèctica col·lectiva s'ha desplegat en un context de grans transformacions. Aquest capítol intentarà explorar aquests elements. Ho farà per mitjà de quatre apartats trenats per una seqüència temporal. S'apunten, en el primer, les bases i la configuració de l'estat de benestar en la seva etapa fundacional i expansiva (1945-1975). Es dibuixen, en el segon, les pautes de la seva diversificació —els règims de benestar— i les lògiques de reestructuració sota fortes pressions de canvi contextual i d'agressió neoliberal (1980-2010). El tercer apartat ressegueix els fils dels anys de l'austericidi —a partir de 2010. I s'assenyalen, en l'últim, els elements que podrien configurar un nou contracte social a partir de les transicions actuals de canvi d'època.

Les bases i l'expansió de l'Estat de Benestar Keynesià

Al llarg de bona part del segle XIX i la primera meitat del XX es va desplegar un corrent històric de fons activat per dos motors, a la fi indestructibles: l'aspiració democràtica, és a dir, la distribució del poder polític entre el conjunt de la ciutadania i el respecte a la seva pluralitat; i l'aspiració de transformació social, és a dir, l'establiment d'unes bases de dignitat vital per a tothom. Se succeixen episodis i avenços, de la Comuna de Pa-

rís al *New Deal*; de les grans vagues laborals i urbanes a la II República. A partir de 1945, l'ideal emancipatori en clau de ciutadania democràtica i construcció del bé comú troba camins d'avenç en el desenvolupament dels estats de benestar post-bèl·lics. L'Estat de Benestar Keynesià (EBK) neix, en sentit estricte, a les democràcies europees que derroten el feixisme a la II Guerra Mundial. El nou model implica dos elements clau de ruptura històrica: a) la ciutadania social: ja no es tractava —com havia passat abans— de redactar una llei puntual de protecció, dissenyar un programa concret de despesa o crear un determinat instrument fiscal; es tractava de reconèixer i garantir drets universals de ciutadania per mitjà de constitucions socialment avançades; b) el caràcter estructural: lluny de ser una peça marginal i prescindible, l'estat de benestar s'inseria com a component bàsic vertebrador de la societat industrial en contextos de democràcia política.

L'EBK es va configurar com l'espai d'articulació institucional dels drets socials. Es va concretar en un ventall de polítiques l'àmbit material de les quals s'havia d'estendre, d'una banda, a les intervencions sobre l'esfera laboral, és a dir, sobre les pautes d'inserció/exclusió de les persones en la relació salarial; i, d'altra banda, a les intervencions públiques sobre el conflicte distributiu, és a dir, sobre les tensions per l'assignació de tot tipus de recursos entre col·lectius. En l'espai laboral, les polítiques socials començaven a operar, principalment, a través de regulacions per establir l'amplada i la profunditat dels drets individuals i col·lectius en el mercat de treball i en el sistema de relacions laborals. En el camp distributiu, les polítiques de benestar actuaven, principalment, per mitjà de serveis universals —xarxes educatives i sanitàries—, transferències econòmiques —prestacions de garantia d'ingressos— i programes de cobertura de necessitats bàsiques i atenció a la vulnerabilitat —xarxes de serveis socials. Aquesta cartografia de polítiques públiques va esdevenir l'expressió més nítida d'un contracte social que forjava espais d'inclusió inèdits en contextos democràtics i que, tanmateix, deixava fora de les seves clàusules aspectes fonamentals: les inalterades relacions de gènere patriarcals, les cures, dimensions de diversitat,...

La fase d'expansió de l'EBK (1945-1975) va descansar sobre la base de quatre grans factors: a) l'hegemonia cultural de la solidaritat, que es trasllada a l'esfera política per dos potents mecanismes: governs nacionals de majoria socialista o democristiana, i altes taxes de densitat sindical; b) el règim d'acumulació fordista, intensiu en ocupació i articulador de

producció i consum de masses —el qual cristal·litzà a més en el marc d'un cycle expansiu sense precedents; c) la societat industrial, poc complexa, amb la classe com a gran eix estratificador, condicions homogènies i pautes estables de distribució social de necessitats; d) La teoria econòmica keynesiana i la seva concreció en un arsenal de polítiques expansives de sosteniment de la demanda agregada. Aquests quatre factors interaccionen i és en el seu teixit de connexions on rau l'ancoratge i la consolidació històrica de l'EBK. La pràctica keynesiana es va orientar cap al benestar per la mediació ideològica del consens social-demòcrata-cristià. Aquest, alhora, aconsegueix traslladar l'hegemonia cultural a les polítiques públiques en tant que l'estructura de classes segueix fixant el sistema d'actors; i en tant que el model fordista de producció no esgota el seu potencial expansiu.

En el marc d'aquestes coordenades, les polítiques públiques van conduir cap a un increment exponencial de la despesa social. Entre 1945 i 1975, les rendes nacionals es van duplicar, però les despeses en benestar es van multiplicar per quatre. Cap al final d'aquest cycle expansiu, els estats europeus destinaven gairebé la meitat dels seus pressupostos públics a finançar l'agenda social: una mitjana del 25,1% del seu PIB, amb una distribució 55%-45% entre transferències de garantia d'ingressos i xarxes de serveis universals. En una altra dimensió configuradora clau, l'EBK va heretar com a gramàtica operativa els principis organitzatius weberians i va produir, des d'aquesta lògica, l'esquema socioburocràtic de gestió pública. Es tractava d'un model definit per estructures rígides —centralització, jerarquia i especialització sectorial; oferta estandaritzada de serveis aliena a lògiques de diferenciació; i paternalisme professional amb la ciutadania relegada a poc més que usuària de serveis (Pierson i Castles, 2007).

Diversificació i reestructuració: règims de benestar i pressions de canvi

La crisi econòmica dels anys 70 va implicar un primer punt d'inflexió després de l'etapa post-bèl·lica. S'acaba la trajectòria lineal i expansiva de l'EBK i es desencadena un procés molt més multidimensional i complex pel que fa als drets socials, una etapa que es perllongarà fins a la Gran Recessió del 2008 i la resposta austeritària posterior. Les dècades del tombant de segle i de mil·lenni (1980-2010) van venir marcades per

dues dinàmiques principals: diversificació i reestructuració del benestar. Una reestructuració que, alhora, respon a dos tipus de pressions de canvi: les derivades de la creixent presència neoliberal que impugna l'entramat de valors de la ciutadania social; i les resultants de les grans transformacions socioeconòmiques i culturals que tensionen les costures materials de l'EBK. Així doncs, el model tradicional donà pas, d'una banda, a una pluralitat de règims de benestar. A l'Europa nòrdica, anglo-atlàntica i continental, van quallant els seus respectius règims sobre les bases forjades en les dècades anteriors. A l'Europa llatino-mediterrània, les polítiques socials es desenvoluparan amb força només a partir de la fi de les dictadures i les transicions democràtiques dels anys 70 i 80. La reestructuració, d'altra banda, va anar adoptant alguns eixos clau de desplegament: dos de fort biaix neoliberal —el *workfare* i la 'Nova Gestió Pública' (NGP); i dos més vinculats als canvis d'entorn— les polítiques de reconeixement i la governança multinivell dels drets socials. En síntesi, el vell *welfare* keynesià gira cap a un mosaic de règims i s'altera per les pressions creuades del neoliberalisme i la societat postindustrial.

La dinàmica de diversificació

Entendre la diversitat de configuracions institucionals dels drets socials requereix l'ús d'una eina conceptual: el règim de benestar. Es tracta d'un concepte que permet superar la visió de les polítiques socials només com a espais d'interacció entre l'estat i el mercat; i més en concret, com a actuacions simplement correctores de les desigualtats provocades per la lògica del benefici mercantil. La idea de règim de benestar assumeix, d'una banda, que el mercat no és l'única esfera de la societat més enllà dels poders públics, existeixen també les esferes familiar i comunitària com a espais de cobertura de necessitats i producció de suports —i com a espais on es generen també, per exemple, desigualtats de gènere i discriminacions. El concepte de règim de benestar implica, d'altra banda, ubicar l'agenda social en una malla interactiva —en totes direccions— amb el conjunt de les esferes. Les polítiques socials poden desmercantilitzar l'educació o la salut; com poden també desplaçar a l'àmbit públic funcions prèviament realitzades per les famílies o la comunitat —atenció a la petita infància o a les persones grans. I en sentit invers, poden privatitzar —convertir en mercaderies— béns comuns com l'aigua o l'energia; i poden retornar a l'àmbit familiar i/o comunitari funcions que en algun moment absorbí l'estat —la gestió ciutadana d'equipaments públics, per exemple. El règim

de benestar com a eina conceptual permet analitzar, en clau comparativa, les matrius d'interacció corresponents a cada àmbit estatal. A l'Europa del tombant de segle emergeixen grans clústers: la gramàtica de diversificació del vell EBK cristal·litzada en quatre règims (Esping-Andersen, 1990; Adelantado, 2000):

- I) El règim de benestar nòrdic, fruit d'un perllongat predomini socialdemòcrata, es defineix per un model de cobertura universal de prestacions i serveis, basat en el principi de ciutadania i finançat per un sistema d'impostos directes i progressius. Presenta alts nivells de desmercantilització, de redistribució i de reducció de la pobresa. Fonamenta el seu model de mercat de treball en una potent negociació col·lectiva i l'articulació de flexibilitat amb seguretat. Ha avançat, finalment, cap a la igualtat de gènere, proveint una àmplia xarxa de cures i de serveis públics a les famílies.
- II) El règim de benestar anglosaxó, d'arrel laborista però fortament reestructurat en clau neoliberal, ofereix un extens catàleg de prestacions selectives orientades a superar les situacions de més alta necessitat i vulnerabilitat, finançades per un sistema fiscal menys progressiu que el nòrdic. Desmercantilitza i redistribueix de forma feble, i obté resultats moderats de reducció de la pobresa. El seu model laboral presenta poca densitat regulativa i alta temporalitat. Les famílies juguen un rol de benestar a mig camí entre el sistema escandinau de serveis i el potent familiarisme dels estats continentals i mediterranis. Es preserva, per últim, una significativa dimensió comunitària.
- III) El règim de benestar continental es forja des d'una àmplia presència de forces democristianes —Alemanya, Itàlia— i social-conservadores —el neogaullisme francès. Es tracta d'un model que gira entorn dos grans eixos: l'ocupació com a criteri d'accés a prestacions i serveis, i com a base de finançament d'un sistema fortament contributiu; i la família tradicional com a espai d'atenció i cures on es reproduïxen, tanmateix, relacions patriarcals de gènere. El mercat de treball té un grau relativament elevat de regulació i seguretat. Les taxes de desmercantilització, redistribució i protecció de la pobresa se situen en paràmetres intermedis en relació a la resta de models.
- IV) El règim de benestar mediterrani, per últim, parteix d'un desenvolupament més tardà i d'una simultaneïtat entre processos d'expansió i reestructuració. Això, probablement, el fa més eclèctic en la seva configuració. Comparteix serveis universals finançats per la via impositiva amb el model nòrdic; s'acosta als països continentals pel que fa a la feble desfamiliarització i al pes de la seguretat social contributiva; i presenta uns nivells de desigualtat i exclusió alts, més a prop del règim liberal anglosaxó. L'esfera comunitària de benestar té una presència alta en certs territoris.

La dinàmica de reestructuració

La transició de l'EBK a la diversitat de règims ve acompanyada, a partir dels anys 80, per un procés de canvis que sacseja l'estabilitat precedent i esquerda el consens sociopolític a l'entorn de l'expansió dels drets socials. Com s'ha apuntat abans, la reestructuració es desencadena a partir de dos determinants: a) el fort atac neoliberal sobre la ciutadania social, impulsat d'entrada pel govern de Margaret Thatcher al Regne Unit (1979-1990), i amb rèpliques desiguals però rellevants en el conjunt de règims de benestar; b) la fi de la societat industrial i l'inici d'un conjunt de transformacions de llarg abast que acabaran configurant, ja al s.XXI, un escenari de canvi d'època —internet, globalització econòmica, migracions, canvi climàtic— (Del Pino i Rubio, 2013).

- I) La reestructuració neoliberal. En el terreny substantiu, l'agressió neoliberal més intensa i general sobre els drets socials es produeix en l'esfera de l'ocupació i en la connexió d'aquesta amb els sistemes públics de garantia de rendes. Es tracta de l'intent de reconfigurar l'estat de benestar en termes de *workfare*. Pel que fa al mercat de treball, l'aposta combina desregulació laboral i afebliment sistemàtic de la negociació col·lectiva, elements que s'acaben traduint en increment de la precarietat en les condicions de treball, afebliment de drets individuals i sindicals, i augment generalitzat de les relacions d'exploació. Pel que fa al vincle entre ocupació i protecció social, s'activen polítiques de reducció de cobertures i quanties de les prestacions d'atur, s'estableixen models molt durs de condicionaltat —lligats a la recerca activa i a l'acceptació de qualsevol tipus d'oferta— i s'instaura un imaginari de culpabilització individual i desconfiança sobre les persones amb més vulnerabilitat sociolaboral —el *Daniel Blake* de Ken Loach.

L'ofensiva neoliberal no només va pretendre reescriure les clàusules substantives del contracte social postbèl·lic —del *welfare* al *workfare*—, sinó que es va projectar també sobre els models de democràcia i administració. En el pla polític, es va anar desplegant el relat Thatcheriana autoritari del *there is no alternative*; en el pla de l'administració pública es va formular el model de la 'nova gestió pública', caracteritzada per la transferència de la lògica empresarial a l'àmbit públic, les externalitzacions competitives i la substitució de la ciutadania per clients de serveis. Tot això havia de conduir a tancar a pany i forrelllar els espais institucionals —polítics i de gestió— per evitar l'*overloaded state* —estat sobrecarregat; i arraconar les mobilitzacions al xamfrà resistencial, per tal d'evitar alternatives d'innovació social i construcció del comú.

- II) La reestructuració postindustrial. La transició cap a societats postindustrials comporta també alguns girs rellevants en l'esfera de les polítiques i la seva governança. Els més significatius es troben en el sorgiment amb força de les agendes de reconeixement, connectades a dimensions culturals de ciutadania; i en l'aparició del paradigma relacional de govern. Les polítiques de reconeixement es projecten al terreny del gènere —drets feministes i LGTBI—, de la diversitat d'orígens —multiculturalitat— i de les edats —drets vinculats als cicles de vida. El model de la governança relacional s'expressa en l'articulació de xarxes d'actors —*policy network*— que van substituint les velles jerarquies institucionals.

La societat postindustrial s'insereix, a més, en dinàmiques de globalització. Al llarg dels anys 90, l'incipient escala global de l'economia postindustrial empeny a enfortir una dimensió supraestatal de governança. El Tractat de la UE, la unió monetària i l'espai de lliure circulació de persones creen condicions d'oportunitat per a l'emergència d'una dimensió social europea. L'agenda de benestar es va anar forjant a partir de dos vectors: a) les polítiques europees d'ocupació, educació superior, igualtat de gènere i lluita contra l'exclusió; b) l'agenda socioespacial de les polítiques de cohesió: els programes socials, regionals i urbans finançats amb els fons estructurals de la Unió. La construcció de l'Europa social en el context global d'impugnació d'allò col·lectiu genera resultats ambivalents: certes polítiques de la UE esdevenen trinxeres de cohesió; el predomini neoliberal, tanmateix, frena la construcció d'una esfera europea de drets socials.

La dècada austeritària: de la Gran Recessió a la pandèmia

No, l'estat de benestar no va desaparèixer arrossegat per cap tsunami neoliberal o globalitzador. Va diversificar les seves plasmacions territorials, sí; i va ser fortament reestructurat, també, per l'efecte creuat de la reacció ideològica enfront els drets socials —retrocés en l'agenda de redistribució i gestió privatitzada de serveis— i de les pressions exercides per grans transformacions socials —avenç en l'agenda de reconeixement i europeització ambivalent. Al llarg de la primera dècada del s.XXI, aquest conjunt de canvis es produeix en un marc econòmic expansiu —amb forts components especulatiu i insostenible en termes ecològics. El cicle de creixement, tanmateix, s'esgota de forma sobtada: l'any 2008 s'inicia la crisi financera més rellevant dels últims temps —la Gran Recessió. En aquest nou context, s'imposa entre els governs estatals i la UE un gir cap a l'austeritat —retallades de despesa en el conjunt de les polítiques de benestar— en el pla socioe-

conòmic. I una resposta de tipus postdemocràtic en l'esfera política: presa de decisions públiques en espais no elegits per la ciutadania, amb la *troika* —Comissió Europea, BCE, FMI— com a exemple paradigmàtic. S'imposa, en síntesi, l'estratègia de les tres D: desigualtat econòmica —transferència de riquesa de les classes populars als grups socials de rendes més elevades; desposseïció social —transferència de drets de ciutadania i valors d'ús a lògiques d'acumulació privada; i desapoderament polític —transferència de poder ciutadà cap a grups de pressió i agències sense vincle democràtic.

A l'estat espanyol, entre els anys 2008 i 2013 —el període més dur de la crisi—, les polítiques socials pateixen retallades dràstiques: entre el 12% —sanitat i serveis socials— i el 15% —educació—, frenant així una dinàmica ininterrompuda de creixement des de la transició democràtica. El gir austeritari es concentra en l'estat de benestar: dels 25.000 milions de reducció de la despesa pública al llarg de la crisi, un 65,8% —16.800 milions— correspon a despesa social autonòmica: els drets socials i les CC.AA. carreguen amb la major part de la factura de l'austeritat. No només es reverteixen tendències en les polítiques públiques, també en els seus efectes: es frenen tendències de cohesió i s'eixamplen les desigualtats. Entre 2008 i 2014, els ingressos de les llars disminueixen: la crisi empobreix. Però és l'austericidi qui amplia bretxes. Creix la desigualtat de rendes fins al màxim històric en l'índex de Gini: 34,7 el 2014 —32,4 el 2008. La taxa de pobresa relativa —població sota el llindar del 60% de la mediana de renda— augmenta 4,8 punts, fins al 22,5% i l'indicador de carència material severa —dificultat de cobertura de necessitats bàsiques en termes absoluts— es multiplica per dos, assolint el 7,1% el 2014. La combinació d'ambues tendències —pobresa relativa i privacions materials— enfila la taxa de risc d'exclusió fins el 29% —23% el 2008— (AA.VV., 2019).

La combinació creuada dels impactes de l'austeritat amb altres dinàmiques més de fons (nous tipus de llars, transició demogràfica, dinàmiques migratòries, finançarització de l'habitatge) provoca la irrupció d'una cartografia de noves vulnerabilitats.¹²² El 2016, el risc de pobresa de les dones monomarentals arriba a l'estat espanyol al 40,6%, la pobresa infantil escala al 31,5%, l'atur juvenil mostra un diferencial de 20 punts sobre el general —39,3% per 18,9%— i la taxa d'exclusió de la població migrant triplica l'autòctona. En el terreny socioresidencial, entre 2011 i 2016, la taxa de so-

¹²² Es pot consultar a www.iernb.uab.cat per diversos estudis que analitzen els canvis en les condicions de vida al llarg dels últims anys, tant a Barcelona i la seva àrea/regió metropolitana, com a Catalunya i el conjunt de l'estat espanyol.

brecàrrega urbana en despeses d'habitatge va escalar del 39,2% al 53,1% de les llars en règim de lloguer, i la pobresa energètica es dispara, en el mateix període, del 6,4% al 10,2%.

És, en conjunt, un escenari devastador. La reactivació dels anys previs a la pandèmia provoca una millora en els indicadors; persisteixen, però, la vulnerabilitat econòmica —precarietat i pobresa laboral— i la centralitat de l'exclusió habitacional. Els impactes de la Covid-19 fragmenten i polaritzen l'estructura social. Es dona, tanmateix, un fet radicalment diferent i esperançador respecte dels anys de l'austeritat: lluny de les retallades, els governs activen escuts de protecció social amb forts increments de despesa —ERTE, Ingress Mínim Vital— i amb canvis de paradigma que deixen enrere el neoliberalisme laboral —expansió de la contractació indefinida, augment substancial del salari mínim. La resposta en termes de polítiques públiques a la crisi inflacionària post-pandèmia adopta la mateixa lògica protectora i redistributiva —reducció de tarifes de transport públic, intervenció del mercat energètic, nous impostos a les grans corporacions industrials i bancàries. Més enllà de les polítiques, s'enforteix la cultura de la solidaritat i la consciència que només en clau col·lectiva és possible traçar escenaris de futur. Un temps nou que permet reflexionar sobre la reconstrucció d'una ciutadania social possible, post-neoliberal, per al segle XXI.

Teixir ciutadania més enllà de l'estat de benestar: cap a un nou contracte social

Venim en efecte d'un temps marcat per crisis profundes: la gran recessió, la pandèmia i ara la inflació. S'han activat també dinàmiques de canvi d'època: transformacions intenses, múltiples i ràpides que redefeixen trajectòries personals i horitzons col·lectius. Emergeix una nova era marcada per l'emergència climàtica, la transició digital, la complexitat social i les incerteses radicals. Entre aquestes realitats i els règims de benestar del segle XX s'obre un abisme. Els girs neoliberals recents, d'altra banda, esgoten les seves rèpliques en un context on la clau col·lectiva resorgeix com a necessitat humana. Es dibuixa doncs un temps nou on cartografiar els contractes social, ecològic i de gènere per al segle XXI: un entramat de drets connectat a la societat de les grans transicions; un ventall de polítiques connectades a la nova estructura de riscos i esperances. Cal fer possible espais on forjar igualtat i reconèixer diversitats; on generar autonomia i articular vincles; on protegir la vida i cuidar el planeta. Cal fer possible que tot això es desplegui

en marcs de més democràcia i de més política de proximitat; on el poder se situï ‘en mans’ de la gent i ‘a prop’ de la gent, de la seva quotidianitat. S’hauran d’explorar noves polítiques socials i noves formes de produir-les. Emergeixen tres eixos clau:

Enllaçar igualtat amb diferències i autonomia amb vincles

El temps nou ve creuat per tensions: dimensions emergents de desigualtat, discriminació, absència de llibertat i exclusió relacional. La reconstrucció de drets hauria de conduir a espais d’equitat —forjar igualtat—, diversitat —reconèixer diferències—, autodeterminació personal —generar autonomia— i comunitat —articular vincles. La gramàtica d’una ciutadania social possible per al segle XXI s’escriu en la doble connexió d’igualtat amb diferències i d’autonomia amb vincles. Materialitzar la construcció d’equitat en un marc de diversitats pot requerir, en clau de polítiques públiques, un mínim de quatre girs substantius sobre els termes del vell contracte social: cap a la redistribució, més enllà de les lògiques redistributives clàssiques; cap als feminismes, més enllà de les identitats i les relacions de gènere dominants; cap a la interculturalitat, més enllà de les concepcions tradicionals d’integració; i cap a les edats, més enllà dels enfocaments adultocràtics. Materialitzar la construcció d’autonomia en un marc de fraternitat pot requerir quatre noves transformacions: girs cap a la renda bàsica, per garantir les bases materials de la vida i, per tant, la llibertat real; cap a la transició ecosocial, per a construir justícia climàtica global i sobirania de proximitat —hídrica, energètica i alimentària; cap a les cures, com a béns comuns relacionals orientats a atendre vulnerabilitats quotidianes; i cap a l’agenda urbana, per assegurar els drets a l’habitatge i a la ciutat.

Democratitzar la ciutadania social: construir el comú

Avui en ple s.XXI, la reconstrucció de la ciutadania social exigeix superar tant el monopolisme burocràtic com ‘la nova gestió pública’. Requereix convertir drets socials i polítiques públiques en espais d’aprofundiment democràtic. Aquest nou paradigma de governança del benestar suposa articular un model d’administració pública deliberativa i relacional; produir polítiques per mitjà d’interseccions i aliances públic-comunitàries; i enfortir l’acció col·lectiva en termes de construir i cocrear, més que de resistir. Una governança, en síntesi, orientada a articular el comú més que a gestionar

burocràcies públiques; a generar democràcia activa més que a mercantilitzar relacions.

Un nou paradigma que exigeix, almenys, dues grans trajectòries de canvi (Gomà i Ubasart, 2021). Una és anar cap a una administració pública deliberativa i relacional. Transitar cap a un model amb valors de referència, flexible i responsable, estratègic i creatiu. Una administració amb eines per a incorporar sabers col·lectius, articular el diàleg i la cooperació, i activar dinàmiques de mediació entre actors. La lògica relacional, en conseqüència, hauria d'adoptar un paper vertebrador. L'arquitectura reticular allunya l'acció jeràrquica dels aparells administratius i tendeix a substituir-la per interaccions múltiples entre escales de gestió, organitzacions i ciutadania. L'altra és avançar cap a relacions de coproducció entre polítiques públiques i pràctiques socials. També la creació de polítiques es veu interpel·lada pel projecte de democratització de la ciutadania social. La idea-força de transitar cap a la construcció del comú pot plasmar-se en un mínim de tres tipus d'iniciatives: els plans de barri i les comunalitats urbanes, per reforçar capacitats veïnals i activar lògiques d'intercooperació; la cocreació de polítiques, per tal d'assegurar el protagonisme del teixit social i de les persones com a subjectes actius de la governança democràtica; l'orientació comunitària i la gestió ciutadana d'equipaments, per transitar de serveis públics a béns comuns, del *welfare* al *commonfare*.

Enfortir el municipalisme i la ciutadania de proximitat

El nou municipisme ha mantingut oberta la finestra democràtica, enfront a mercats globals i a fronteres estatals; enfront a lògiques de desprotecció i a fórmules autoritàries. Ha erigit una aposta de reconexió entre institucions i ciutadania; un territori possible de trobada entre drets socials i democràcia participativa. Són les coordenades que fan possible situar la política de proximitat com a eix dels nous contractes social, ecològic i de gènere, des d'una gramàtica de quotidianitat.

En l'escenari de canvi d'època, el dret a la ciutat opera com a dimensió clau de producció de benestar, concretada en una triangulació de polítiques públiques: localitzar drets socials, generar transicions socioecològiques i forjar economies comunitàries. Enfront la cartografia urbana de les injustícies, emergeix el repte de (re)construcció social de proximitat, des d'una perspectiva fortament innovadora. Es tracta de retornar a les ciutats els mecanismes de solidaritat col·lectiva que el segle XX reservà

als estats-nació i fer-ho per mitjà de polítiques que havien habitat en les perifèries d'aquells mecanismes: redistribució, cures, reconeixement. Enfront el llegat de ciutats insostenibles i amb greus problemes d'injustícia espacial, emergeix el repte de generar transicions ecosocials sobre la base d'hibridar les lògiques ambiental i urbana. Una agenda urbana democràtica i feminista per garantir i recuperar habitatges, carrers i barris. I un ecologisme de la proximitat per protegir la vida: el clima, la qualitat de l'aire, l'alimentació saludable i l'aigua com a bé comú. Enfront a un esquema econòmic on les ciutats operen com a plataformes d'aterratge d'un capital financer que infla bombolles i propaga inseguretats vitals, el dret a la ciutat erigeix l'aposta per una transició digital sense bretxes; per teixits productius i de consum amb forts components de ciència, cultura i creativitat; per ecosistemes territorials verds i cooperatius.

En síntesi, les transicions de canvi d'època generen el repte de rearticular justícia social, estat de benestar i democràcia. L'estat de benestar del segle XXI només pot abordar la construcció de justícia des d'una substancial transformació de la ciutadania social: des de polítiques públiques amb capacitat de connectar igualtat amb diferències, autodeterminació personal amb vincles de fraternitat. I l'estat de benestar del segle XXI només pot abordar la construcció de democràcia des d'un nou paradigma d'administracions públiques, des de la coproducció de polítiques i pràctiques socials, i des d'una dimensió de proximitat ubicada en l'eix del projecte.

Referències bibliogràfiques

- AA.VV. (2019). *Informe sobre exclusión y desarrollo social en España*. FOESSA.
- Adelantado, José. (2000). *Cambios en el estado de bienestar*. Icària.
- Del Pino, Eloísa; Rubio, María Josefa. (2013). *Los estados de bienestar en la encrucijada*. Tecnos.
- Esping-Andersen, Gøsta. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Gomà, Ricard i Ubasart, Gemma. (Coord). (2021). *Vidas en transición. (Re)construir ciudadanía social*. Tecnos.
- Nel·lo, Oriol; Blanco, Ismael; Gomà, Ricard. (2022). *El apoyo mutuo en tiempos de crisis*. CLACSO, IERMB, UAB.
- Pierson, Charles; Castles, Francis. (2007). *The welfare state reader*. Polity.

20. Crisis de la societat civil en el protagonisme democràtic

Iraide Alvarez i Pedro Ibarra

Iraide Alvarez, graduada en Ciència Política per la Universitat del País Basc (UPV/EHU). Investigació prioritària en estudis feministes. Actualment és investigadora predoctoral del programa Sociedad, Política i Cultura de la UPV/EHU

Pedro Ibarra, Catedràtic jubilat de Ciència Política de la Universitat del País Basc (UPV/EHU). Responsable de la Fundació Betiko dedicada a l'impuls de publicacions, jornades i investigació de moviments socials

Plantejament

El punt de partida és afirmar que la societat civil o, sense més, el conjunt dels ciutadans i ciutadanes, és la protagonista en la lluita per aconseguir tots els drets. En tant que la ciutadania exerceix i demanda —en la societat i des de la societat— la democràcia, en tots els drets que la componen, és en última instància aquella que aconsegueix o pot aconseguir que a través de l'acció política institucional s'estableixin aquests drets.

En la primera part, veurem com durant els últims temps s'ha afeblit la democràcia, entre altres raons, per la crisi i marginació de determinades ideologies progressistes defensores de la democràcia social. Afebliment i desafecció democràtica en creixents sectors de la societat que al seu torn han generat un insuficient lideratge social en l'assoliment d'aquests drets.

Hi ha una segona part una mica més optimista en la qual veurem fins a quin extrem determinades transformacions en la mobilització social, en nous moviments o amb diferents, poden estar possibilitant una recuperació democràtic-social. Això és, un major protagonisme de diferents

classes o grups socials en l'exigència de polítiques democràtiques, entre elles, i sobretot, la política per la igualtat.

Un primer escenari

La modernitat està en crisi. Diversos esdeveniments, crisis econòmiques, polítiques, socials, culturals, etc., han anat generant una progressiva marginació i menyspreu del pensament modern. Així, la crisi de la convicció i de la mirada moderna orienta una nova actitud política que promou el creixement de l'individu postmodern. El seu estar i posició estan marcades per la solitud, l'allunyament de l'ètica col·lectiva —valors universals—, l'atorgar caràcter absolutament prioritari al desig —al seu desig— del molt pròxim a l'hora de prendre decisions, el viure les seves identitats col·lectives com un passatemps i tendir a multiplicar-les infinitament i, en última instància, el moure's només pel seu interès immediat. És més, si augmentem la distància focal a través de la pràctica del zoom out, veurem que és el mantell de la incertesa qui embolica totes aquestes actituds i posicions. Les orienta, vigila i limita deixant fora del seu territori tot allò que impliqui prendre decisions que suposin afirmació i participació respecte a una estratègia col·lectiva emancipatòria.

Les crisis econòmiques, la deterioració de les condicions de vida, les creixents desigualtats i conflictes violents, i fins i tot guerres, pandèmies i creixents desastres mediambientals, han acabat amb la certesa del segur i meravellós horitzó que atorgava la modernitat. Ara el fracàs de la mirada moderna condueix a buscar la solució, ara ja la seva —la de cadascun— solució, a través de sobreviure des de l'aïllament.

També apareix una ruptura especialment lligada a aquells que vivien i 'complien' amb la modernitat a través del compromís i defensa d'una ideologia progressista i el corresponent suport a la política i als polítics progressistes. Ara, la retirada prové de la desil·lusió, el malestar i el creixent menyspreu i rebuig als seus polítics en comprovar que no duren a terme les propostes compromeses, les propostes transformadores que havien de complir. Rebuig que reforça no només la solitària incertesa establerta per la postmodernitat, sinó aquesta sensació de fracàs generat pel conjunt de les crisis.

En la crisi de la democràcia, destaca el paper que juga la crisi ideològica; com la mateixa margina la cultura, concepció i exigència de la demo-

cràcia. Es parteix d'una concepció de la ideologia com a convicció en la qual, a partir del que ocorre en una determinada societat, es proposa i es presenta com a viable un procés i manera d'organitzar, gestionar i construir la societat i la política en base a unes conviccions fermes que solen anar més enllà d'una anàlisi científica de la realitat i del futur —en tot cas, és sabut que la científicitat en les anàlisis polítiques sol ser més de tipus desideratiu que realista. Aquesta crisi de les ideologies que, genèricament, podem dir progressistes —o també socialistes— en un concepte ampli del terme, posa en escac tant la seva dimensió comunitària i igualitària com el seu potencial transformador de la societat i les polítiques socials.

Com ja s'ha avançat, la democràcia és una dimensió constitutiva d'aquesta ideologia. Hi ha democràcia en tant que els i les representants polítics assumeixen les demandes, propostes i exigències del conjunt de la comunitat, de la societat. Hi ha democràcia en tant que tots els ciutadans i ciutadanes per igual tenen dret a exigir i proposar, des d'aquesta societat, canvis socials dirigits cap a la igualtat i la justícia; així com el dret a moure's i actuar col·lectivament per a aconseguir-lo. Hi ha democràcia perquè els representants legals, els polítics, justifiquen de manera sistemàtica (per) què és el que han decidit; però també perquè aquesta decisió implica una cosa positiva per al conjunt de la societat. La ideologia progressista incorpora i demanda aquests trets de la democràcia, del protagonisme social en el seu projecte de transformació social.

Unes crisis arrossegueu i contaminen a unes altres. Com hem dit, la xarxa de crisi ha generat que la cultura dominant de la incertesa doni pas a la solitud i a la cerca de la supervivència a partir de cadascun o una mateixa. Tota la resta: creure i crear projectes de futur col·lectius, operar des de la convicció que existeix una societat que pot i s'ha de constituir en un subjecte col·lectiu, és descartada pel mecanisme de la incertesa. El problema radica en el fet que un número gens menyspreable d'aquests ciutadans i ciutadanes, marcats ara per aquesta solitud, són els que abans mantenien aquesta ideologia progressista assentada en la democràcia. Així, en el panorama electoral actual creix el vot que directament o indirecta suposa un menyspreu a la democràcia social. Aquest creixement, si bé troba la seva nissaga en un transvasament del vot d'aquella ciutadania —majoritàriament de la classe treballadora— amb una ideologia progressista democràtica, passeja de la mà amb aquells individus l'afecció dels quals per la dreta i ultradreta els ve 'de bressol'. No obstant això, convé assenyalar que l'impacte de la crisi ideològica —i corresponent solitud—

és diferent en cada classe social. Hi ha una classe que ja vivia la realitat d'una natural solitud, si bé ho feia amb una concepció política lligada al desig i a programar els seus interessos. De fet, ni tan sols eren conscients de tenir ni la seva capacitat per a proposar políticament una ideologia. En la classe treballadora, la mescla del fracàs de l'opció ideològica, les pitjors condicions de vida i la solitud i incertesa condueixen a la ruptura i... a triar l'opció política autoritària.

D'aquesta manera, es buida la democràcia perquè aquesta exigència de protagonisme social decisor i assentat en l'exercici dels seus drets, abans alimentat pel seu motor ideològic progressista, va desaparèixer. El panorama de confrontació política existent o, més exactament, el panorama que arriba mediàticament o per altres vies a la immensa majoria de la població, és un mirall d'aquest buidatge democràtic en tant que es tracta d'una confrontació basada en l'insult i la desqualificació. El que apareix en el debat són afirmacions —no arguments— sobre qui és, per al votant, el millor —un sant— i el pitjor —un criminal— polític. Sota aquest panorama apareix el buit del debat de programes, de projectes entorn de com ha de transformar-se o mantenir-se la societat per a aconseguir el benestar de tota la ciutadania, creix el vot autoritari de la dreta no sols perquè augmenten els ciutadans que per la seva 'ideologia' tradicional i conservadora voten des de sempre a la dreta, sinó també perquè altres individus —molts d'ells pertanyents a la classe treballadora— van perdre la seva ideologia transformadora comunitària i la seva vocació democràtica, de tal manera que el que busquen ara és ser convençuts per un personatge contundent que l'única manera de resoldre el seu problema és votar-li a ell. I voten a la dreta perquè és experta històrica a vendre i vèncer amb missatges exclusivament basats en l'emocionant i contundent garantia d'aconseguir la seva millora individual, en l'exaltació de l'autoritat i l'ordre social, i en la desqualificació —avui espectaculars insults— del contrari.

Creix així mateix el nombre de votants indiferents respecte al contingut de les pretensions dels polítics en el seu discurs per a aconseguir el poder o per a defensar-lo. Els resulta també indiferent, banal, el fet que ells —votants— puguin o no manifestar operativament les seves opinions polítiques i organitzar-se per a exigir els seus drets com a ciutadans i ciutadanes. El que realment, i gairebé exclusivament, els interessa és que els i les polítiques resolguin no els problemes de la comunitat, sinó el seu problema, el seu interès. Entenen, a més, que per a aconseguir el seu interès fa falta un polític que imposi autoritat i menyspreu als diferents, que

exerceixi l'autoritat corresponent perquè uns altres, els que es troben en una situació estructural inferior o diferent, li impedeixin a ell solucionar el seu problema. És el que implica el viure en la incertesa i tractar de sobreviure en i des de la solitud.

En el panorama electoral, creixen les opcions polítiques que directament o indirecta van minant, buidant els processos i dimensions constitutives de la democràcia. Els partits de dreta i extrema dreta, al marge de les seves increïbles queixes pel mal demòcrates que són els rivals, els importa un rave la democràcia. En la pràctica, el que pretenen és avançar progressivament cap a un règim autoritari amb una societat que s'abstingui de creure en què és el millor per a tots i totes; que es limiti a obeir a l'Autoritat —amb majúscula; i que cregui que l'única cosa que ha de ser defensat és la desigualtat i el rebuig a la diferència. Una estratègia populista mitjançant la qual el que es proposa al poble en general —no com a comunitat activa, sinó com a suma d'individus aïllats— és que el que han de fer és fer costat al seu líder polític corresponent. Sobre la base del descrit, molts ciutadans i ciutadanes provinents d'aquest vot ideològic democràtic han abandonat aquesta opció i ara voten a dreta i extrema dreta, ampliant així l'espai autoritari. Així és com van creixent.

En la quotidianitat contemporània estem sols i actuem des de la solitud. Està desapareixent la relació entre la política i la societat que s'afirma com a subjecte democràtic. Així va desapareixent la democràcia: els polítics s'allunyen de la societat —de la democràcia social—, i les i els ciutadans —avui més individus que ciutadans— només volen que algú els solucioni el seu problema. Per a molts, aquest algú els bastaria que fos un general de divisió.

Una possible recuperació democràtica

Ara es tractarà de veure si les transformacions que s'estan donant en els objectius, estratègies i accions en nous i vells moviments socials poden impulsar, o si de fet ja estan impulsant, una recuperació de la cultura democràtica i el que impliqui també la recuperació del vot progressista o, sense més, del vot d'esquerra.

Paral·lelament al procés comentat, creix la mobilització social i, en aquesta, apareixen formes i objectius de confrontació diferents. En síntesi, i com després veurem, els mateixos mostren expressament i tàcita un discurs en favor de la globalitat, la defensa del protagonisme social i el distanciament d'espais polítics institucionals. El moviment social, que assumeix en cada lluita —malgrat els

seus orígens limitats— acabar amb tots els greuges i desigualtats en totes les àrees, reforça la globalitat creant espais i moments de confluència en la mobilització d'un ampli número de molt diferents moviments. En aquesta línia, cal veure fins a quin extrem i per què determinats moviments socials que s'assenten en una cultura no moderna, però tampoc postmoderna, poden reorientar un procés de confrontació polític que aspira a la recuperació del protagonisme democràtic. Així, resulta suggeridor veure com s'està construint aquesta nova ideologia —si és que és ideologia en el sentit clàssic que hem definit— i com la mateixa pot estendre's des dels actors que es mobilitzen en l'actualitat cap a aquells sectors socials que anteriorment votaven a l'esquerra. O, més exactament, com s'està substituint la vella ideologia amb la convicció/reflexió/sensació i una certa emoció que lluitant d'una determinada manera com s'està fent a nivell social, dona sentit i credibilitat a que ara, des de la política, també es pot fer transformació social.

Des d'aquesta perspectiva, per a augmentar el vot democràtic radical a partir de la recuperació, extensió i assentament de la ideologia democràtica, semblaria necessari incrementar les —com abans es citaven— experiències socials de mobilització i construcció d'espais propis basades en la solidaritat, en el compartir i en una fi comuna que històricament van tenir un paper certament rellevant en l'extensió i consolidació de les ideologies progressistes. Així, les narracions d'experiències movimentistes que segueixen podent ajudar a entendre la viabilitat d'una connexió entre la lluita social i la lluita política, d'una orientació de noves estratègies ideològiques d'esquerra.

L'experiència del 15M

El 15M i altres mobilitzacions —com el *Occupy Wall Street*, entre altres— que fa una dècada van optar des d'Europa —i en altres parts del món— per aquesta resposta, constitueixen l'experiència que millor exemplifica aquestes noves formes d'acció col·lectiva i, al mateix temps, evidencien la incorporació a les mateixes dels nous escenaris, causes i eines d'acció. Aquests grups van construir una nova identitat col·lectiva en el mateix acte i procés de posada en marxa. En aquest sentit, són actors en els quals sembla bastant clar que una causa cultural motivadora rellevant va ser aquest desassossec provocat per la incertesa que condueix a la necessitat d'una resposta d'aspiració reconstructiva, si bé encara sense una definició clara de la comunitat ni de l'estratègia... total. En conjunt, són processos que trenquen la resignació, la solitud i el desconcert col·lectius i apunten cap al procés de construcció des de les diversitats organitzatives i reivindicatives d'un subjecte social compacte i extens amb l'objectiu comú de

la transformació profunda i també extensa de la societat en la mesura en què, en la seva expressió, qüestiona al propi sistema. D'una banda, busca la totalitat en la seva configuració perquè es tracta d'una comunitat que integra la materialització de la solidaritat quotidiana amb la reivindicació multi-espacial; d'altra, en el seu objectius estratègics, tals que el rebuig a la delegació, al monopoli institucional i/o a les decisions polítiques.

*Moviment feminista*¹²³

Aquí és evident que des de diferents grups del moviment feminista s'ha dut a terme una reflexió i una elaboració amb les seves corresponents conseqüències d'aquestes idees comunitaristes. Així, en la combinació entre decisions alternatives i ideologies, o potser només idees, en la construcció del moviment —des de la perspectiva vital— sembla haver tingut més rellevància la dimensió ideològica. També caldria afegir com una causa específica la incorporació molt rellevant de persones joves en les mobilitzacions. Joves que sí han aportat aquestes demandes, aquests objectius de totalitat i radicalitat abans assenyalats. D'una manera sintètica, i al marge de les diferents causes o processos interns que han conformat aquesta expansió del moviment, es pot dir que almenys el mateix es visualitza avui com una nova forma de confrontació en la mesura en què la reivindicació no es dirigeix a una institució o a un aparell de poder econòmic o polític, sinó més aviat se li exigeix al sistema que canviï de dinàmica, que trenqui aquesta decisió arbitrària que gens substancial pot ser transformat. Es recolza en la convicció que la reivindicació parcial/sectorial serà absorbida pel poder.

D'altra banda, el moviment feminista ha ofert fecundes possibilitats perquè els seus processos reivindicatius trenquin els estadis de solitud i desconcert que assolien al subjecte postmodern, i perquè arrenqui el procés de construcció de subjectes socials —també podríem anomenar-los populars— de gènere amplis, extensos en els quals convergeixen diferents reivindicacions, diferents exigències unides per un objectiu comú i per la convicció que la solidaritat i la lluita conjunta té sentit.

¹²³ Destaquem els textos *Identidades en proceso. Una propuesta a partir del análisis de las movilizaciones feministas contemporáneas* (Martínez, 2019), *Movimientos de mujeres, mujeres en movimiento* (Zabala, 2008) i *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre un conflicto capital-vida* (Pérez-Orozco, 2014).

Noves mobilitzacions ecologistes

Semblaria que el motor cultural dominant seria, més que la intuïció alternativa, un conjunt de conviccions i idees —més que ideologies— ecologistes. No obstant això, el protagonisme de la joventut sí que implica una aportació a aquesta concepció global. Tant les seves condicions de vida com la seva perplexa percepció del món activen aquesta exigència de transformació completa.

Algunes mobilitzacions que es repeteixen:

*l'exemple del 30 de gener de 2020*¹²⁴

No es tracta ara de l'activitat d'un moviment, sinó d'una mobilització social de diferents moviments o organitzacions socials que conflueixen en una acció conjunta. Així, per exemple, el 30 de gener de 2020 es va convocar a Euskadi una vaga general reivindicant canvis socials substancials. Aquesta estava convocada per la Carta de Drets Socials d'Euskal Herria, una confluència de diferents grups socials en els quals, sens dubte, tenen presència rellevant els sindicats, però també altres grups, moviments i organitzacions que exigeixen canvis en altres aspectes socials: des de qüestions d'habitatge a reivindicacions en favor dels drets dels immigrants. Podríem dir que és una plataforma social molt extensa la mobilització de la qual podria apuntar a l'exigència d'una transformació extensa de caràcter quasi global. Suposa, en aquesta línia, una demanda des de la mobilització social de canvis d'ordre social de tal profunditat i extensió que implicarien —en cas d'aconseguir-se— al seu torn canvis del sistema econòmic i, en última instància, també del sistema polític.

De fet, tot i que va donar lloc a una convergència també de diferents organitzacions socials i laborals que portaven ja un temps llarg deliberant i decidint sobre la situació social d'Euskal Herria des d'una perspectiva global, els qui es van mobilitzar aspiraven a constituir-se com un subjecte col·lectiu propi, diferent dels qui en ell conflueixen. Cal preguntar-se si ens trobem davant la prefiguració d'un subjecte popular que entra en la dinàmica abans descrita de demanda total enfront del sistema. En aquesta línia, podríem trobar en la mobilització del dia 30 una certa consciència col·lectiva de considerar que aquí també es dona aquest escenari de sepa-

¹²⁴ Carta de Drets Socials d'Euskal Herria —10 de gener de 2020.

ració descrit —una separació entre el sistema que menysprea i la societat desorientada menyspreada—, i que aquesta mobilització amb pretensions de globalitat es formularia en el camí que albira en l'horitzó la labor de transcendir aquesta bretxa.

Mobilitzacions nacionalistes

Tenint en compte només les confluències entre novetats i tradicions en la mobilització exclusivament dels casos basc —només l'última fase post-ETA— i català, la qüestió és veure quins canvis s'han produït que al seu torn hagin modificat el sentit, els objectius, les estratègies, etc., de la mobilització. Sens dubte, l'escenari polític estatal i les estratègies polítiques provinents del mateix han reforçat tant l'extensió com la radicalització dels processos de confrontació. Això ha estat especialment clar en el cas de Catalunya. Tanmateix, aquesta ampliació de les mobilitzacions cal trobar-la també en raons més internes. Sintetitzant molt, es pot afirmar que s'ha donat un procés de progressiva sobirania, socialització i democratització d'aquests moviments nacionalistes que, en última instància, reclamen poder polític propi o autogovern.

Això vol dir que l'argumentació, amb les seves corresponents conviccions per a reclamar una nació autogovernada, no es basen tant en les concepcions més o menys ètniques de la defensa de la comunitat nacional, sinó en l'exigència de decidir col·lectivament el seu futur polític aquells i aquelles que s'asseguin i reconeixen membres d'una comunitat territorial. Aquesta afirmació i exigència de sobirania s'estén a una concepció social de la mateixa segons la qual és imperativa la construcció d'un país propi que sigui sobirà a decidir col·lectivament també en qüestions que concernen a com viure, com treballar, com educar-se i/o com relacionar-se amb la naturalesa. D'aquesta manera, l'exercici de la sobirania es trasllada no sols, però en gran part, a la pròpia societat. Així mateix, l'impuls prové de la concepció d'una argumentació democràtica que ve a dir que "són els ciutadans els qui decideixen sobre el seu futur" i que porta a estimular aquesta demanda d'autogovern.

Aquesta transformació de l'ideari i dels objectius que l'impulsen ha coadjuvat al fet que s'incorporin a la reivindicació nacional altres sectors socials que entenen que les seves conviccions tant socials com democràtiques estan assumides en aquest procés. D'altra banda, sens dubte, aquestes reivindicacions nacionalistes s'acosten més al nou model que

abans apuntava com a característic d'unes circumstancials noves formes i horitzons de mobilització social. Això és, una transformació més extensa del sistema en les seves dimensions polítiques, però també en les socials i, eventualment, en les econòmiques a través de la reivindicació nacional.

En síntesi

Tenint en compte les experiències movimentistes, es pot afirmar que les lògiques d'acció col·lectiva s'han ampliat, diversificat i transformat de manera substancial durant l'última dècada. Les expressions movimentistes han transitat un doble gir cap a l'espacial-quotidià —materialitzat en drets socioeconòmics de proximitat: habitatge enfront de desnonaments; béns comuns enfront de mercaderies, etc.— i cap al global-digital —un exemple paradigmàtic el constitueixen el feminisme o l'ecologisme internacionals articulats en xarxa. Les expressions cooperatives han construït dissidències —espais autogestionats— i dinàmiques de suport mutu d'arrel ateneista —xarxes de solidaritat ciutadana. Bona part d'això enfila amb l'ona cultural expansiva del 15M, la qual ha provocat, a més, canvis rellevants en l'esfera política, així com en les pautes de relació entre partits i moviments socials. S'ha de sumar, en l'àmbit de Catalunya, el cicle del procés, que ha originat mobilitzacions ciutadanes sense comparació i efectes també importants sobre els agents polítics.

Efectivament, s'estan obrint nous moments, nous processos de mobilització en els quals les transformacions culturals —impulsos, ideologies, etc.— que promouen es relacionen amb els canvis del context polític provocant diferents confrontacions. En aquest sentit, cal considerar com aquests brots alternatius, aquests canvis conjunturals podrien articular-se en la direcció de configurar, en última instància, una societat alternativa. D'altra banda, i al mateix temps, resulta oportú considerar quins són els reptes per a aquest pas de transformació de l'estratègia movimentista cap a la transformació de l'horitzó sistèmic. Creiem que això és possible en imaginar una societat futura basada en la cooperació i la igualtat, en la participació de tots en totes les decisions.

L'existència de determinades xarxes socials, d'organitzacions i moviments aliats entre si en la nostra societat podria, al nostre criteri, a través de determinades pràctiques d'acció i organització, prefigurar aquesta societat del futur. D'altra banda, mitjançant la confluència d'aquestes determinades organitzacions i pràctiques en la confrontació amb el sistema, es podria acon-

seguir l'impacte i ruptura suficient per a assolir aquesta desitjada societat. Així, a tall d'exemple, no és possible aconseguir unes condicions plenes d'igualtat i llibertat per a persones immigrants i refugiades si, al mateix temps, no es canvia substancialment la situació de misèria del Sud global deguda a l'exploració del capital, a les polítiques militars i armamentístiques, a la política de seguretat i a les situacions consolidades de dependència de gènere, entre un llarg etcètera. Trencar la barrera de la classificació implicaria assumir —i s'assumeix, en major o menor mesura— la mobilització en contra de totes aquestes altres dimensions. Tampoc es poden aconseguir condicions de treball i salarials dignes i estables per a tots els treballadors i treballadores si, al mateix temps, no es donen substancials reformes fiscals, no s'atorga als treballadors una rellevant posició decisòria en les empreses, no existeix una banca pública dominant enfront de les privades dirigida al finançament de corporacions, la finalitat fonamental de les quals sigui el desenvolupament de l'ocupació estable, etc. Com en el cas anterior, trencar la divisió funcional i, així es fa, operar també en tots aquests altres camps.

Aquestes organitzacions, a més d'aquesta opció per la totalitat enfront de la classificació, entenen que exercir el seu poder de manera col·lectiva —decidir entre tots i totes— no sols és una cosa operativa, sinó que té valor per si mateix en tant que configura i fa possible que una societat futura aconseguixi la igualtat i l'autogovern. A més a més, incorporen aquesta concepció radical de la democràcia en les seves reivindicacions exigint ser presents també en els corresponents processos decisoris de l'espai institucional. D'altra banda, en relació amb la variable comunitària, pretenen percebre's i, en la mesura del possible, viure's —amb major o menor intensitat— com una comunitat. En qualsevol cas, no accepten la vella classificació de considerar les relacions de solidaritat, afecte i reconeixement mutu com un espai aliè, separat de les pràctiques organitzatives i movimentistes dirigides a obtenir els objectius de l'organització. Entenen, una vegada més, que són part del tot. Que estan en el tot.

Conclusió: l'impacte polític

Aquests nous moviments socials s'emmarquen en un procés de creixent globalització, exigència, protagonisme i aliances que està construint, al seu torn, un nou subjecte democràtic que pressiona i, en certa manera, aconseguix polítiques d'esquerra. Entra dins del probable que el coneixement d'aquestes pràctiques socials condueixi a sectors d'aquestes classes

treballadores —antics membres i activistes de les ideologies progressistes— a reconsiderar la seva posició d'abandó i assumir opcions polítiques amb el vot de caràcter progressista. Així mateix, considerem que la consciència social de la presència de la societat a través de l'experiència d'un discurs col·lectiu que procuri amb força una transformació líquida per la comunitat i que, a més, estigui alliberat i sigui practicat per aquells agents l'objectiu dels quals és l'alliberament i la justícia de tots i totes, hauria de donar sentit, raó; una construcció al vot que, en el fons, vagi dirigit a aconseguir aquesta transformació social. Igualment, estimem que les estratègies movimentistes han d'incorporar una dimensió pragmàtica i presentar-se com a operatiu ideològic sense oblidar la seva capacitat per a generar un cert idealisme.

Des d'aquesta perspectiva, l'eixamplament de la mobilització social, d'acord amb els exemples i experiències que hem proporcionat, ha fet florir formes i objectius de confrontació diferents que, en general, expressen tàcitament un discurs en favor de la globalitat, la llibertat i la justícia en totes les seves dimensions, anant més enllà de les seves reclamacions sectorials d'origen, a saber: la defensa del protagonisme social i el distanciament d'espais polítics institucionals. Així les coses, entra dins del racional i del probable que molts sectors socials, inclosa la gent jove, compreguin i donin suport a aquests moviments. Això potser no aconsegueix una plena recuperació de les ideologies progressistes descrites, però sí que construiria conviccions que ens condueixin a assumir que té sentit fer costat a uns polítics i a una política d'esquerres atès que la mateixa podria aconseguir els escenaris proposats pels moviments socials. Que així sigui.

Referències bibliogràfiques

- Leonardo Aurtenetxe, Jon Joseba. (2022). *Inquietudes del individuo posmoderno. Algunas claves de interpretación del mundo actual: posmodernidad y transhumanismo como corolarios de la difuminación del Sujeto*. El Viejo Topo.
- Martínez, María. (2019). *Identidades en proceso. Una propuesta a partir del análisis de las movilizaciones feministas contemporáneas*. Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Pérez-Orozco, Amaia. (2014). *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre un conflicto capital-vida*. Traficantes de Sueños.
- Zabala, Begoña. (2008). *Movimientos de mujeres, mujeres en movimiento*. Txalaparta.

21. La relació entre l'economia i el sistema polític-jurídic a la UE.

De l'austeritat pressupostària a l'elogi de la despesa pública

Albert Noguera

Catedràtic de Dret constitucional i director de la Càtedra d'habitatge i dret a la ciutat de la Universitat de València (UV). Ha dirigit diferents equips d'investigació, entre ells, Grup d'investigació sobre poder constituent i nou constitucionalisme (DEM+)

La relació entre l'economia i el sistema polític-jurídic

Moltes vegades es comet l'error de pensar que la microeconomia i el Dret civil, en tant que regulen la circulació de mercaderies, són la ciència i la tècnica pròpia del capitalisme, mentre que la macroeconomia i el Dret públic econòmic, en tant regulen la intervenció estatal sobre l'economia, són la ciència i la tècnica contrària al capitalisme. Res més lluny de la realitat. El Dret civil o intercanvi de mercaderies és el fenomen primari però no essencial del capitalisme, el mercat o intercanvi no necessàriament s'han d'usar per a acumular cada vegada més beneficis, sinó que es poden usar amb altres objectius. En canvi, el Dret econòmic sí que constitueix el fenomen essencial del capitalisme. Aquest és aquella part del Dret públic que s'ocupa de planificar el desenvolupament econòmic i social d'un país i regular la cooperació humana en les activitats de creació, distribució, canvi i consum de la riquesa generada pel sistema econòmic, per tal de garantir el procés general d'expansió o revaloració constant del Capital (Correas, 2013).

El procés de reproducció ampliada no es pot donar en un context de mera espontaneïtat, sinó que, per poder funcionar, necessita de circumstàncies econòmiques —producció i venda—, però també de la intervenció política

de l'Estat a través del Dret. La macroeconomia és una ciència i el Dret econòmic una tècnica legislativa, funcionals al desenvolupament i expansió del capitalisme.

A més a més, aquesta relació entre l'economia i l'entramat polític-jurídic no es estàtica sinó que està en canvi constant. Tal com varen manifestar, a les dècades de 1980 i 1990, els autors de l'escola regulacionista —Aglietta (1976), Boyer (1992), Lipietz (1986), etc.—, el desenvolupament del procés d'acumulació ampliada capitalista necessita no sols una transformació i adaptació contínua dels factors econòmics sinó també dels polític-jurídics. A cada règim d'acumulació, és a dir fase del capitalisme, li correspon una manera de regulació particular, és a dir una forma polític-jurídica-ideològica concreta, que acoblada funcionalment amb el primer sosté i garanteix la seva reproducció donant lloc a un model de creixement històric. Tenint en compte que el capitalisme és un sistema en el qual, fruit de les contradiccions existents en el seu interior, es produeixen reorganitzacions periòdiques dels processos productius i de consum que permeten la continuïtat de l'acumulació. Quan fruit d'aquestes transformacions es produeix la distorsió entre els canvis desencadenats pel capitalisme i la impotència de les institucions polític-jurídiques existents per a constituir un marc de regulació macroeconòmic adequat per aquests, s'entra en una crisi. En aquest moment, fan falta reformes en la naturalesa del sistema polític, l'ordenament jurídic, el règim internacional, el sistema de competència, etc., destinades a constituir una nova manera de regulació funcional al nou règim d'acumulació històric. Aquest nou acoblament permet iniciar una nova fase de creixement, que estarà vigent fins que desenvolupi la seva pròpia crisi, i així successivament.

Però cada quan es produeixen aquestes crisis i reacoblaments? Si bé durant anys, teories com la de les ones llargues o ones de Kondrátiev (Brenner, 2003) o les teories dels estadis capitalistes y les Estructures Socials d'Acumulació (ESA) (McDonough, 1995) han intentat estimar cada quants anys es produeixen crisis cícliques del capitalisme, el procés de financiarització de l'economia, iniciat a partir de la dècada de 1970 en endavant, ha fet que el número de punts vulnerables de l'economia mundial hagi augmentat tant fins al punt de constituir-se, avui, en un sistema caracteritzat per la inestabilitat estructural permanent. Un sistema basat en la preeminència del capital global financiaritzat només pot ser estructuralment inestable i generador de fallides successives a gran escala (Saad-Filho, 2010). La crisi ja no és un accident passatger del capitalisme,

com era abans, que després de ser vençut desapareixia per a tornar-se a recuperar la via del progrés i el benestar, sinó que és la seva condició estructural contínua. Des de que es va iniciar la liberalització dels mercats de capitals durant l'era Thatcher-Reagan a principis dels vuitanta, s'han produït, com a mínim, onze grans crisis financeres. Això fa que els canvis en les dinàmiques econòmiques del capitalisme i les reformes en la naturalesa del sistema polític-jurídic destinades a constituir una nova manera de regulació funcional al nou règim d'acumulació, siguin cada vegada més freqüents. Les crisis de 2007-2008 i la posterior del COVID-19, així com les reformes en l'estructura política i jurídica que acompanya a cada una d'elles, en son exemples clars.

La crisi de 2007-2008 i l'austeritat pressupostària

L'esclat de la crisi financera i la impossibilitat des de 2009 de sostenir el deute públic va portar Grècia a la primera petició de 'rescat' a la UE, l'abril de 2010. Posteriorment, Irlanda va demanar ser 'rescatada' el novembre de 2010, Portugal l'abril de 2011 i Grècia va sol·licitar un segon 'rescat' el març de 2012. Això va disparar totes les alarmes dels grans capitals financers que van veure perillar els seus beneficis i va portar, davant el perill d'expansió de la crisi cap a nous països com Espanya o Itàlia, a la necessitat d'adoptar reformes legislatives en el Dret internacional i nacional per a fer front a aquesta situació i garantir que els Estats poguessin i estiguessin obligats a pagar el deute que assegurés mantenir els ingressos de les grans entitats financeres, les quals en un sistema econòmic finançatitzat s'havien convertit en el centre del procés de reproducció ampliada de Capital.

En concret s'adoptaren, entre els anys 2010 i 2014, tres tipus de mesures. D'una banda, s'adoptaren reformes del govern econòmic de la UE utilitzant els mecanismes interns propis del dret comunitari. Em refereixo aquí, bàsicament, a la modificació de l'art. 126 TFUE, l'adopció del Protocol núm. 12 sobre el procediment aplicable en cas de dèficit excessiu, del semestre europeu i el *Six-pack*. Aquest últim és un paquet de sis reglaments que foren complementat, el febrer de 2013, amb l'anomenat *Two-Pack*, dos reglaments més. Es tracta, totes elles, de normes destinades a limitar dèficits públics excessius dels Estats, atorgant per a això facultats a la Comissió europea per a procedir a la supervisió de l'evolució

de la situació pressupostària i del nivell d'endeutament públic dels Estats membres.

D'altra banda, s'aprovaren nous mecanismes de gestió de la crisi en el si dels països de la zona euro, mitjançant normes alienes al Dret Comunitari, encara que estretament vinculades amb la UE. Aquestes foren, principalment, el Tractat d'Estabilitat, Coordinació i Governança en la Unió Econòmica i Monetària (TECG) i el Tractat constitutiu del Mecanisme Europeu d'Estabilitat (MEDE), mecanisme que substituïa a la Facilitat Europea d'Estabilització Financera (FEFF) i el Mecanisme Europeu d'Estabilització Financera (MEEF). El MEDE consisteix en un mecanisme de concessió de finançament als Estats en problemes econòmics per a poder continuar pagant el deute públic, finançament condicionat a l'execució, per part de l'Estat receptor, d'un programa d'ajust econòmic, plasmat en els anomenats memoràndums d'enteniment, destinat a corregir els seus 'desequilibris' per via de privatitzacions i aprovació de lleis regressives en matèria de drets socials.

I, per últim, s'adoptaren, a nivell intern dels Estats, reformes constitucionals per tal d'introduir el principi d'estabilitat pressupostària en les Constitucions nacionals. Els països europeus que van aprovar reformes constitucionals per a incorporar la clàusula d'estabilitat pressupostària en la seva Constitució són Alemanya (2009), Espanya (2011) i Itàlia (2012). Fins i tot abans d'Alemanya existeix l'antecedent de la reforma constitucional de Polònia de 1997. El nou art. 135 de la Constitució espanyola no sols va introduir la clàusula d'estabilitat pressupostària i límit del dèficit públic, sinó que també va constitucionalitzar l'obligació de les administracions públiques d'haver de donar 'prioritat absoluta' en els seus pressupostos al pagament dels interessos i del capital del deute públic sobre altres inversions, encara que amb això se sacrificuin altres objectius o drets constitucionals com la protecció social.

En el cas espanyol és especialment clar com la limitació del dèficit públic implica una regressió en la protecció dels drets socials i els serveis públics. El fet que el tractament jurídic que la Constitució espanyola atorga als drets socials sigui no de drets fonamentals sinó de principis rectoris de lliure disposició fa que la seva garantia estigui estretament vinculada als pressupostos. La relació entre vincle pressupostari i drets socials és encara més evident en l'àmbit autonòmic.

Totes aquestes reformes de l'arquitectura legal permeteren construir un nou model de regulació funcional al règim d'acumulació capitalista fi-

nançaritzat, establint, en el període posterior a la crisi de 2007-2008, un nou acoblament entre context econòmic i règim polític-jurídic capaç de permetre la continuïtat del procés de reproducció ampliada del Capital.

La pandèmia i el retorn a l'elogi de la despesa pública

Amb l'arribada de la pandèmia del COVID-19, canviaren radicalment les polítiques d'austeritat activades arrel de la crisi de 2007-2008. Després d'anys reivindicant l'austeritat pressupostària, ens líders europeus començaren, ara, a manifestar les virtuts de la despesa pública. El 2020, Brusel·les anuncià la suspensió temporal les regles pressupostàries de control de dèficit a través de l'activació de la clàusula de fuita dels arts. 3.1.c) i 3.3.b) del TCEG; així com l'aprovació, mitjançant el document de conclusions del Consell Europeu del 17 al 21 de juliol de 2020, de l'anomenat Instrument per a la Recuperació i la Resiliència (IRR), consistent en transferències de diners cap als Estats per a realitzar inversions. Vol dir això que ha sorgit una nova sensibilitat social en el si de la UE i una voluntat de buscar una sortida de la crisi postpandèmia en favor dels interessos dels sectors populars?

No necessàriament. Que uns pressupostos siguin expansius no significa que busquin beneficiar als sectors populars en detriment dels beneficis dels poderosos. Un increment de la despesa pública pot fer-se per servir als interessos del Capital. Com dèiem a l'inici, en contraposició a la falsa idea que el mercat es regula espontàniament per aquest, el capitalisme ha necessitat, sempre, de la intervenció estatal per a la creació d'un entramat institucional i normatiu que li permetés generar períodes de creixement. Tradicionalment, perquè un empresari hagi pogut obtenir excedent a reinvertir necessitava de polítiques macroeconòmiques que asseguressin que la quantitat cada vegada major de mercaderies produïdes es pugui vendre. Perquè pogués reinvertir a millorar la seva maquinària necessitava de l'existència d'una organització del sistema productiu que assegurí que un altre capitalista fabriqui la maquinària necessària per al primer. O per aconseguir força de treball millor capacitada eren necessàries escoles i universitats per a la seva formació.

En aquest sentit, una anàlisi del paquet d'ajudes econòmiques concedides per la UE als Estats per a la seva reconstrucció post-COVID i les prioritats d'inversió fixades per aquesta com a condició per a la seva recepció

ens fa sospitar que més enllà de perseguir com a meta la garantia de drets socials, els fons concedits als Estats estan principalment destinats a dur a terme un conjunt de reformes estructurals i una transformació cultural que permetin adequar l'estructura estatal, jurídica i social a les noves necessitats de reproducció del Capital en la nova era digital post-pandèmia. L'objectiu no és revertir el model neoliberal sinó accelerar-lo mitjançant inversió.

Els principals problemes amb els quals es troben els grans capitals són: a) una situació de crisi econòmica mundial provocada primer pel coronavirus i, després, per la sobrevinguda guerra d'Ucraïna; i, b) l'existència d'una estructura estatal i social disfuncional a les noves necessitats de desenvolupament del capitalisme que el nou context digital ha creat.

Davant aquest escenari fa falta una nova gran transformació de la bastida institucional, normativa i social, per fer-la funcional al nou règim d'acumulació del Capital, el qual ara es construeix al voltant d'una nova era digitalitzada que obre noves oportunitats de negoci. Una revisió dels dos instruments jurídics sobre els quals la UE estructura l'anomenat pla de reconstrucció post-pandèmia —el pressupost de la UE denominat Marc Financer Pluriennal 2021-2027 (MFP) i el pla de fons addicionals Nova Generació UE (NGUE) permeten veure, clarament, que l'objectiu és aquest. Fixem-nos en quines són les principals parts del Pla NGUE destinades a programes individuals per als Estats i entendrem aquest fi ocult darrere del Pla.

El pla NGUE és un fons addicional de diners destinats a reforçar el pressupost de la UE (MFP) 2021-2027 davant l'adveniment de la pandèmia. En concret, es tracta d'un fons de 750.000 milions d'euros que la UE sol·licita en forma de crèdit als mercats de capitals. Però a què destinarà la UE aquesta quantitat de diners?

Si comparem el document de treball inicial presentat per la Comissió Europea, el febrer de 2020, per iniciar la negociació entre els Estats, amb el document definitiu aprovat en el Consell Europeu de juliol després de la negociació, podem veure, per exemple, que la partida denominada 'Programa de salut' amb 7,7 mil milions d'euros de la proposta inicial fou eliminada, íntegrament, de la definitiva. Altres parts com la de InvesEU —5,6 mil milions d'euros— es mantenen. InvesUE és el nou nom de l'antic Pla d'Inversions per a Europa, conegut com a Pla Juncker, entre els objectius del qual està eliminar els obstacles a la inversió mitjançant tres pilars, el tercer dels quals consisteix a “millorar l'entorn a les empreses

eliminant els obstacles (nacionals i europeus) a la inversió”; llegeixi's més neoliberalisme i lliure mercat. Però la partida del fons de reconstrucció que més s'incrementa és l'Instrument per a la Recuperació i la Resiliència (IRR) que puja a 672,5 mil milions d'euros. En què consisteix aquesta última?

Es tracta de la partida dedicada a la transferència de diners cap als Estats, una part en forma de crèdits i una altra de subvencions, perquè duguin a terme inversions en els seus territoris que, d'acord amb la lletra del NGUE, han de tenir dos eixos prioritaris: la transició ecològica d'acord amb els criteris del Pacte Verd Europeu i la transició digital d'acord amb l'anomenada Estratègia Digital Europea.

El Pacte Verd Europeu, segons ho defineix la pròpia Comissió Europea, és “una nova estratègia de creixement per a la UE tendent a transformar-la en una societat climàticament neutra, equitativa i pròspera, amb una economia moderna, eficient en l'ús dels recursos i competitiva”. Alhora, l'Estratègia Digital Europea fixa com a objectius: “Invertir en competències digitals per a tots els europeus; accelerar el desplegament de banda ampla ultra ràpida per a les llars, escoles i hospitals de la UE; possibilitar que accedeixi al finançament i s'expandeixi una comunitat dinàmica d'empreses emergents i PIMES innovadores i de ràpid creixement; proposar una Llei de serveis digitals que reforci la responsabilitat de les plataformes i aclareixi les normes aplicables als serveis en línia; garantir que en l'economia digital les normes de la UE s'adeqüin al seu propòsit; garantir que a Europa totes les empreses competeixin en condicions justes; millorar l'accés a dades d'alta qualitat al mateix temps que es garanteix la protecció de les dades personals i sensibles; etc.” És simptomàtic veure que el 2016, a Espanya, la patronal CEOE va aprovar el document *Pla Digital 2020: la digitalització de la societat espanyola*, fixant la digitalització com a objectiu estratègic fonamental per dur a terme “una transformació cultural” que “generi nous models de negoci”.

En la presentació, el 30 d'agost a casa d'Amèrica, i davant empresaris i membres de la societat civil, Pedro Sánchez va esbossar els seus plans de “transformació” econòmica de cara a l'inici de curs, en els àmbits necessaris per captar els 140.000 milions que li han correspost a Espanya del fons del IRR. Aquest pla que Sánchez ha anomenat ‘España puede. Recuperación, Transformación, Resiliencia’ té com a eixos principals la transformació digital i la transició ecològica.

Com deia a l'inici, major despesa pública no necessàriament és sinònim de benestar social ni reversió del neoliberalisme. Poden servir per a accelerar-ho. Analitzant l'exposat anteriorment, no sembla haver-hi massa dubtes que l'objectiu del Pla de reconstrucció NGUE i el seu correlat en els Estats, els pressupostos nacionals aprovats durant aquests últims anys, no és, principalment, propiciar un retorn a l'Estat social, sinó utilitzar l'aparell administratiu estatal per a habilitar la transformació cultural i les reformes que permetin adequar l'estructura social i estatal a les necessitats del Capital i de la seva nova fase d'acumulació en el segle XXI: la del capitalisme digital financer que incrusta les tecnologies de la informació en els processos de producció i consum. Es tracta d'un nou reacoblament entre economia i sistema polític-jurídic destinat a l'acceleració del procés neoliberalitzador que canviarà les nostres vides generant més precarietat, vulneració de drets i destrucció de les estructures socials col·lectives.

Referències bibliogràfiques

- Aglietta, Michel. (1976). *Regulación y crisis del capitalismo*. Siglo XXI.
- Boyer, Robert. (1992). *La teoría de la regulación. Un análisis crítico*. Edicions Alfons el Magnànim.
- Brenner, Robert. (2003). *La expansión económica y la burbuja bursátil*. Akal.
- Correas, Oscar. (2013). *Introducción a la crítica del derecho moderno*. Fontamara.
- Lipietz, Alain. (1986). Behind the crisis: the exhaustion of a regime of accumulation. A regulation school perspective on some French empirical works. *Review of Radical Political Economics*, 18, 1-2.
- McDonough, Terrence. (1995). Lenin, imperialism and the stages of capitalist development. *Science & Society*, 59(3), 339-367.
- Saad-Filho, Alfredo. (2010). Crisis in Neoliberalism or Crisis of Neoliberalism?. A L. Panitch, G. Alboi V. Chibber, *Socialist Register 2011: The Crisis This Time* (pp. 242-259). The Merlin Press.

22. Evolució dels entrebancs a la gestió directa de serveis públics locals

Jordi Colomer i Missé

Llicenciat en Ciències Ambientals per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Ha gestionat la fiscalització i municipalització de serveis públics municipals com a consultor. Tècnic ambiental municipal i assessor de diversos governs de transformació

Són 8.511 milions d'euros anuals la despesa que els ens locals de Catalunya declaren com a cost efectiu¹²⁵ dels serveis que van prestar el 2021, cada any un pastís de la magnitud de 2/3 del rescat de Catalunya Caixa. Segons aquestes dades, poc més del 25% seria gestionat de forma privada i la resta de forma pública (Figura 1). La gestió indirecta i externalitzada, però, seria més gran dels 2.254 milions d'euros anuals ja que molts municipis no detallen els imports de les tarifes recaptades en les concessions on el privat gestiona els ingressos.

¹²⁵ La llei de Racionalització i Sostenibilitat de l'Administració Local (LRSAL) —coneguda com a llei Montoro— va introduir l'obligació als ens locals de calcular quin havia estat el cost efectiu del serveis que presten a partir de les dades del pressupost liquidat, incloent els costos directes i els costos indirectes. Les dades es publiquen al web del ministerio d'hisenda i funció pública des del 2013. Entre les dades recollides es diferencien les quatre modalitats de gestió directa dels serveis.

Figura 1. Forma de gestió i cost efectiu ens locals Catalunya 2021

Tipus de gestió	Total Cost Efectiu	
	Import	%
Directa per entitat local	4.142.961.751,45 €	48,7%
Directa per Entitat Pública Empresarial	192.594.085,27 €	2,3%
Directa per organisme autònom de l'entitat local	387.444.765,94 €	4,6%
Directa per societat mercantil local	1.533.950.092,30 €	18,0%
Altres	2.254.390.413,62 €	26,5%
Total	8.511.341.108,58 €	100,0%

Font: Ministerio de Hacienda y Función Pública¹²⁶

Així, el que hi ha és una aferrissada lluita per part de l'oligarquia extractiva per assegurar l'accés a uns recursos públics que els generen ingents beneficis a costa de sobre costos del voltant del 30% respecte la gestió directa, no corrupta,¹²⁷ i que, a més a més, genera més ocupació.¹²⁸ Com es pot sostenir una gestió més cara, que redueix recursos per altres necessitats socials? Destinant molts recursos a construir un imaginari on no hi hagi alternativa possible. Impossibilitat d'alternativa que ha anant evolucionant des de formes extremadament subtils a una guerra oberta pel control del botí a mesura que la percepció d'una possibilitat de gestió pública directa anava superant les traves de la fase anterior.

Fase del relat de l'eficiència (1980-2000)

El relat de l'eficiència arrenca als anys 80 amb la consolidació de la transició, que coincideix amb l'onada neoliberal de privatitzacions capitane-

¹²⁶ <https://www.hacienda.gob.es/es-ES/CDI/Paginas/InformacionPresupuestaria/InformacionEELLS/CosteServicios.aspx>

¹²⁷ Quan parlem de gestió directa, excloem els casos d'utilització corrupte dels ens públics per enriquiment particular; com els casos Adigsa, Innova, Púnica, etc.

¹²⁸ Tribunal de Cuentas. (2013). Informe nº 1.010 de fiscalización del sector público local, ejercicio 2011. <http://www.tcu.es/repositorio/fd3654bc-3504-4181-ade5-63e8a0dea5c2/I1010.pdf>; i Redacció Mallorca Informa (2022, 7 novembre) UGT advierte del "desliz" en coste del servicio de recogida de residuos, siendo un 32% más caro en sector privado. *Mallorca Informa*. <https://mallorcainforma.com/2022/11/07/ugt-advierete-del-desliz-en-coste-del-servicio-de-recogida-de-residuos-siendo-un-32-mas-carro-en-sector-privado/>

jades per Reagan i Thatcher després de l'experiment dels Chicago boys a Xile. És aquell que diu que una de les característiques de l'empresa privada és l'eficiència, contra la ineficiència per burocràcia de la gestió pública.

Però per més que es repetís el *mantra*, calia sotmetre'l a una mínima anàlisi racional. Podríem arribar a acceptar que una empresa privada és eficient en la prestació d'un servei quan es donen les condicions de competència perfecte. On, entre d'altres, les usuàries tindrien la capacitat de canviar de proveïdor cada cop que considerin que un altre els ofereix millor servei. Però això no passa en la gestió dels serveis públics, que bàsicament són monopolis amb usuaris captius. Aquí, l'empresa privada en cap moment ha d'esforçar-se en millorar l'eficiència per mantenir els clients. Els té, bàsicament, assegurats per contracte. Sense l'incentiu de l'eficiència per conservar la clientela, l'objectiu principal serà la maximització del benefici, reduint els costos tot prestant menys serveis o menys inversions, on l'administració responsable del contracte no estigués fiscalitzant. Fiscalització dels serveis públics externalitzats que, en uns ajuntaments infrafinançats, limitats de recursos tècnics i amb electes clarament amateurs i sense experiència de gestió pública, difícilment es podia practicar.

L'habilitat de les empreses de 'solucionar' totes les dificultats de gestió, incloses inversions de vehicles i maquinària que 'ja trobarem més endavant' amb la corresponent prolongació del contracte, facilitar models de plecs 'per avançar feina als tècnics' i salvar pressupostos municipals aportant recursos als ajuntaments en forma d'avançaments de canons concessionals, a costa d'allargar concessions o d'incrementar tarifes a les usuàries del servei, va permetre consolidar aquest model.

Aquesta va ser l'època daurada de les portes giratòries, o, millor encara, dels fitxatges estrella del sector privat per fitxar gestors públics després d'haver-los realitzat el corresponent servei —tot i que aquesta dinàmica es continua mantenint. El cas més paradigmàtic el trobem en el que era gerent de l'Àrea Metropolitana de Serveis Hidràulics i Tractament de residus, entitat hereva de la Corporació Metropolitana de Barcelona del 1968, i que es convertiria el 2010 en l'Àrea Metropolitana de Barcelona, de 1989 a 1995, Àngel Simón. Aquest, al gener de 1995 signa un conveni (Figura 2) on es fixava el càlcul de la retribució —el benefici industrial—

amb la concessionària del grup Agbar de Sant Cugat, que permeten un substancial increment de les tarifes.¹²⁹

Figura 2. Capçalera del document de condicions generals d'elaboració de tarifa

Àrea metropolitana de Barcelona
Entitat del medi ambient

CONDICIONS GENERALS D'ELABORACIÓ DE LA TARIFA
DEL SERVEI D'ABASTAMENT DOMICILIARI D'AIGUA AL
MUNICIPI DE SANT CUGAT DEL VALLÈS

A la ciutat de Barcelona, el 30 de gener de 1995.

REUNITS:

D'una part l'Entitat Metropolitana dels Serveis Hidràulics i del Tractament de Residus, en endavant EMSHTR, amb domicili a Barcelona, al carrer 62 núm. 16-18 de la Zona Franca, i en el seu nom i representació el Sr. Àngel Simon Grimaldos, en la seva qualitat de Gerent de la mateixa.

i de l'altra

l'Entitat Mercantil SAUR, Sociedad de Abastecimientos Urbanos y Rurales, S.A., en

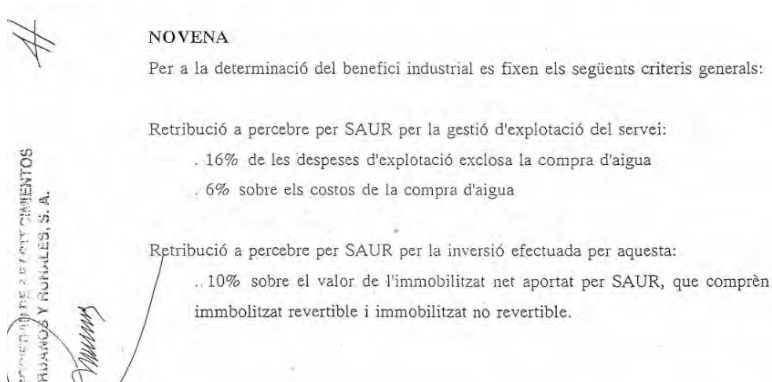
S'estableix, en la clàusula novena, que la retribució seria del 16% de les despeses d'explotació —que seria la pròpia concessionària qui les determinaria¹³⁰ i per tant sense cap incentiu per contenir-les, al contrari; de fet,

¹²⁹ El document *Condicions Generals d'elaboració de la tarifa del servei d'abastament domiciliari d'aigua al municipi de Sant Cugat del Vallès* és aprovat com a contracte per el Consell Metropolità de l'Entitat Metropolitana dels serveis hidràulics i del tractament de residus, tot i que el contracte de concessió l'havia subscrit l'Ajuntament de Sant Cugat el 1974. En la capçalera del document es pot veure com l'Àngel Simon representa l'EMSHTR en qualitat de gerent.

¹³⁰ Així, lluny de la suposada eficiència del sector privat per reduir costos, la concessionària té incentius per incrementar-los, i així obtenir major beneficis si aquests són un percentatge fix de les seves despeses. Aquest és un dels motius perquè

per això el conveni dels treballadors del grup Agbar són dels més alts del mercat—, el 6% de la compra d'aigua i el 10% sobre el valor de l'immobilitzat aportat (Figura 3).¹³¹

Figura 3. Clàusula novena amb les indicacions del percentatge de benefici industrial assegurat.

A banda s'hauria d'incloure en les despeses tant l'amortització tècnica de les inversions com un fons de reversió. És a dir, pagament doble de les inversions, cap enrere en el temps i cap endavant sense cap garantia que es realitzessin les inversions de renovació un cop aquelles realitzades estiguessin amortitzades (Ansola, 2009). El 2009 s'aclareix el tema de la doble inclusió de les inversions a la tarifa, es torna a modificar el conveni i Sorea retorna 15 milions (Ansola, 2009) d'euros per cobraments impropcedents a Sant Cugat.

el conveni dels treballadors del grup Agbar són dels més alts del sector, o perquè l'estudi del 2017 de Global & Local Audit sobre la repercussió de les inversions en les tarifes del període 2009-2015, estableix que els costos repercutits per SOREA són un 37% més alts que els costos de mercat.

¹³¹ L'article 131.1.b) del reglament general de la llei de contractes de les administracions públiques estableix que per calcular el pressupost base de licitació s'ha de calcular un 6% en concepte de benefici industrial. És a partir d'aquesta base que les empreses licitants han de proposar les seves baixes. En aquest contracte, en canvi, es garanteix un 16% de benefici industrial, s'assegura una comissió del 6% per la compra d'aigua, on l'empresa no ha de fer cap gestió, establint-se, a més una retribució del 10% per valor de l'amortitzat net, a banda de l'amortització corresponent.

El mateix 1995, Àngel Simón s'incorpora a AGBAR com a delegat a Portugal, una forma d'esquivar el conflicte d'interessos que li impedeix treballar durant dos anys en el sector privat en l'àmbit on havia desenvolupat responsabilitats públiques. El 1998 passa a ser el director general internacional del sector d'aigua i sanejament d'Agbar, i anirà escalant posicions a l'empresa —gerent d'Agua Andinas de 1999 a 2002; diverses vicepresidències executives de SUEZ; nova matriu d'Agbar entre 2013 i 2022; director general de 2002 a 2010; i president d'Agbar des de 2010 fins l'actualitat. Actualment també és vicepresident sènior per Iberia i Llatinoamèrica de Veolia, la nova matriu de SUEZ.

A finals dels anys 90 van aparèixer dos nous actors que contribuiran a canviar el relat. Per una banda, la proliferació d'estudis sobre el fracàs de la privatització dels serveis públics,¹³² i, per altra, les figures de tècnics ambientals municipals sorgides del impuls de la cimera de Rio del 1992 que es van creant als municipis a finals dels anys 90 i principis dels 2000. Aquests llocs de treball tècnics es dediquen a gestionar, i per tant fiscalitzar, serveis ambientals municipals, documentant nombrosos incompliments i sobrecostos en els contractes. Això fa que algun delegat d'empreses adjudicatàries del sector arribi a dir “amb vosaltres ‘treballar’ és més difícil”.¹³³

Fase del bloqueig subtil (2000-2015)

A partir dels 2000, el relat de l'eficiència ja ha estat superat, però hi haurà diversos moviments per intentar mantenir-lo. De fet, un esforç ingent arribarà a la seva culminació el 2016 amb el curs sobre remunicipalització del Instituto Nacional de Administración Pública (INAP) depenent del ministre Montoro, qui impulsa la LRSAL, on la ponència principal de Joaquim Tornos —president del Consell Consultiu de Catalunya durant la presidència de la Generalitat del PSC i que va haver de dimitir per la contractació de la Generalitat de sis estudis al seu despatx professional— insistia en l'eficiència de la gestió privada dels serveis públics. Curiosa-

¹³² És especialment remarcable la recerca de la Public Services International Research Unit de la Universitat de Greenwich.

¹³³ Comunicació verbal, el 2001, d'un delegat de zona d'empresa concessionària de recollida de residus a l'autor.

ment, en l'article de la seva ponència reflexionava sobre la ineficiència demostrada pel sector públic en el control i direcció dels concessionaris.¹³⁴

Amb l'increment de la fiscalització s'escolten veus com la de Fernando Urruticoechea, que indica en un article a Atlántica (Urruticoechea, 2014) que des de l'any 1995 el Suprem estableix que les tarifes del servei d'abastiment d'aigua són taxes que les haurà de recaptar l'ens local i no el concessionari, que hauria de cobrar via pressupostos municipals; obligant, així, a una major fiscalització del servei. Aquesta jurisprudència es recollirà al segon paràgraf de l'article 22 de la llei general tributària del 2003.

Ara que ja hi ha molts més actors públics disposats a utilitzar les eines legals de fiscalització, el *lobby* de l'aigua entra en la fase de bloqueig subtil desarmant les eines de fiscalització amb canvis legals. Així, al març del 2011, CiU presenta una esmena votada per PSOE i PP al senat que elimina l'esmentat paràgraf de la llei general tributària; tornant així al sistema de preus que facilitava l'increment de tarifes i el suborn als ajuntaments en forma de majors cànon concessional anticipats¹³⁵ en moments de penúria econòmica pels ajuntaments.

Aquesta és l'època de major esplendor dels conflictes d'interessos de manual:

- I) Les donacions (Guell, 2015) de constructores i empreses de serveis a les fundacions dels partits polítics. Destaca el grup Abgar, que en el període 2008-2013 va donar 895.000€ a les fundacions de CDC.
- II) Els programes de formació a càrrecs electes organitzats directament pels lobbies privats, com ara el que va organitzar el 2013 per alcaldes de la Federación de Municipios y Provincias patrocinats pel BBVA i Aqualogy (grup Agbar) per donar "un paso adelante en un modelo de colaboración público-privada (...) en el momento en que se està abor-

¹³⁴ <https://laadministracionaldia.inap.es/noticia.asp?id=1505990>

¹³⁵ Un cànon concessional és un pagament periòdic, normalment anual, que s'efectua a l'administració per el dret d'explotació de la concessió. Conceptualment el cànon havia de ser una part del benefici, però de fet es converteix en un sistema de recaptació per l'administració. Així el concessionari ho acaba considerant com un cost més que repercuteix en la tarifa que aplicarà a les usuàries. En alguns casos els plecs obliguen—habitualment suggerits per les futures concessionàries—a anticipar el pagaments anuals en el moment de l'adjudicació de la concessió. I les concessionàries ho gestionen com un préstec, repercutint el retorn del principal i els corresponents interessos en la tarifa del servei, incrementant-la substancialment.

dando una reforma profunda del Sector Público Local” (Figura 4).¹³⁶

Figura 4. Captura pantalla publicitat formació FEMP-BBVA-Agbar 2013

- III) *Les Recomanacions tècniques de regulació del servei d'abastament d'aigua*¹³⁷ sorgides d'un conveni entre la patronal de l'aigua, AEAS i la Federación de Municipios y Provincias.
- IV) El conveni de formació sobre dret d'aigües entre el Consell General del Poder Judicial, promogut pel vocal del consell general proposat per CiU, Ramon Camp, i la Fundació Agbar, signat el 2011 i que fins el 2015 oferia formació als jutges¹³⁸ on Agbar assumia les "despeses de docents, allotjament, dinars i sopars de treball".¹³⁹ A la nota de

¹³⁶ Es tracta d'una captura de pantalla, la pàgina en qüestió no està actualment disponible. L'únic rastre que en queda el podeu trobar aquí: <https://www.rrhhpress.com/talento/15730-bbva-colaborara-con-la-femp-en-la-formacion-de-alcaldes-y-cargos-electos-locales>

¹³⁷ <https://www.aeas.es/component/content/article/18-manuales/manuales-y-guias-2012/32-recomendaciones-tecnicas-para-la-regulacion-del-servicio-de-abastecimiento-urbano?Itemid=101>

¹³⁸ <https://www.atlanticaxii.org/agbar-dio-cursos-formacion-jueces-cuatro-anos/>

¹³⁹ Aquí podeu veure el conveni: <https://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Poder-Judicial/Consejo-General-del-Poder-Judicial/Actividad-del-CGPJ/Convenios/Todos-los-convenios/Convenio-Marco-de-colaboracion-entre-el-Consejo-General-del-Poder->

premsa que el propi Consell General va publicar (Figura 3), s'indica indica que aquest és un conveni sense precedents a Europa. Aquest conveni es signà un any després que una sentència judicial provés que AGBAR no tenia títol habilitant per la prestació del servei a Barcelona. A partir d'aquí es va arrencar la 'legalització' a mida del servei amb la constitució de l'empresa mixta que va ser declarada il·legal en la sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya de 2016 però anul·lada pel Tribunal Suprem el 2019.

V) L'Esclat de diversos casos de corrupció sobre serveis municipals:

- Pokémon: Xarxa de suborn d'Aquages, grup Agbar, a electes, els obrellaunes, per obtenir adjudicacions en concessions d'abastament d'aigua. La jutgessa instructora qualifica l'empesa de "verdadera organización criminal" (Pontevedra, 2015).
- Cas mercuri, on en la peça 28 s'hi jutja l'adjudicació d'un contracte de 200 milions d'euros a una empresa del grup Vendex, a canvi de pagar 100.000€ pel sopar de presentació de la candidatura de Manel Bustos el 2011 i d'exercir d'agència de col·locació del PSC.

Fase bloqueig intens (2015-2020)

La crisi del deute iniciada el 2007 va tenir un fort impacte en els pressupostos municipals, els quals van experimentar un descens del 20% el 2011. No serà fins el 2021 que es recuperaran els nivells d'ingressos de 2010. És el mandat on hi ha més governs que als seus programes electorals expliciten internalitzacions de serveis. La possibilitat de poder prestar els mateixos serveis sense els sobrecostos de la gestió privada fa que l'onada de municipalitzacions s'incrementi com mai ho havia fet abans. I la reacció dels prestadors privats s'intensifica:

D) Contenciosos administratius, normalment la pròpia concessionària,

Judicial-y-la-Fundacion-AGBAR-para-la-realizacion-de-actuaciones-conjuntas-en-materia-de-formacion

Aquí la nota de premsa i vídeoreportatge que en va fer el propi Consell General del Poder Judicial: https://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Canal_Judicial/CGPJ/CGPJ_y_Fundacion_AGBAR_suscriben_convenio_para_formar_y_debatir_sobre_el_derecho_de_aguas .

¹ aquí la notícia de la finalització del conveni: <https://www.atlanticaxxii.org/agbardio-cursos-formacion-jueces-cuatro-anos/>

contra resolucions de fiscalització o d'internalització de serveis públics.

En aigües destaquen els 42 contenciosos interposats pel grup Abgar (Aznar, 2021) en recurs contra la reversió de les concessions, delegacions a Consells Comarcals o al Consorci per la Gestió Integral de l'Aigua a Catalunya, contra el reglament metropolità que possibilitava la gestió pública municipal de tretze ciutats metropolitanes com Sant Cugat, Ripollet, Barberà o el Prat.

Durant el procés d'internalització del servei d'abastament d'aigua de Terrassa, l'antiga concessionària, Mina, i la seva matriu, Agbar, van arribar a interposar onze contenciosos contra acords municipals relacionats amb el procés de liquidació del contracte i internalització del servei, acordada per Ple del març de 2018. El 2016, l'alcalde d'aleshores Jordi Ballart pel PSC manifestava que havia rebut amenaces (El diario.es, 2016) i el 2017 dimiteix indicant la "convivència del partit amb cert poders i *lobbyes* econòmics" (Vallespín, 2017). El 2018 l'Ajuntament i Mina arriben a un acord pel qual, i per dos anys, l'empresa pública utilitzarà a la filial d'Agbar com a proveïdora de serveis, retirant-se els contenciosos. Al finalitzar els dos anys, i amb Ballart altre cop com alcalde de Terrassa sense el PSC, Agbar reactiva, el 2021, sis contenciosos contra l'Ajuntament.

En residus destaquen els sis contenciosos administratius que SMAT-SA, l'empresa del grup Vendex, imputada per suborns als Bustos en la peça 28 del cas mercuri, interposa l'adjudicació contra l'Ajuntament de Sabadell per acords de fiscalització del contracte. Els contenciosos són contra el requeriment de l'ajuntament perquè presti el servei contractat i facturi únicament el servei realitzat, tal com estableixen els plecs, tres liquidacions anuals de facturacions de serveis que l'ajuntament havia comprovat que l'empresa no havia prestat però sí havia facturat, un requeriment de completar el sistema de control de prestació de servei per GPS que la mateixa empresa havia ofert en la seva proposta, i que era obligació dels plecs i contra un acte recaptatori de les liquidacions anteriorment esmentades.

- II) Querelles criminals contra electes i tècniques responsables de la fiscalització dels contractes. Litigis estratègics per generar 'litispendència', allargar contenciosos administratius, acovardir actors públics, però sobretot per mantenir el màxim de temps possible els contractes privats vigents. En són casos les dues querelles contra Eloi Badia com a regidor d'aigua a l'Ajuntament de Barcelona i diversos càrrecs de l'Àrea Metropolitana per un informe sobre la valoració dels actius de la companyia mixta d'Agbar creada per Trias i el PSC el 2011, per fer front a la resolució de la manca de contracte d'Agbar per operar a Barcelona i per un article al diari Ara sobre informació econòmica de

les concessions d'Agbar. I també les querelles d'SMATSA contra tres càrrecs electes i quatre treballadors públics per les tasques de fiscalització del contracte de residus de l'Ajuntament de Sabadell.

- III) Demandes civils contra electes responsables de fiscalització de contractes per vulneració del dret a l'honor. Així SMATSA utilitzava tot el ventall d'eines de judicis estratègics per preservar els seus privilegis.
- IV) Demandes civils contra personal tècnic per vulneració del dret a l'honor. La culminació de la fase del bloqueig intens arriba, però, amb intenció d'acoquinar i fins i tot aconseguir la inhabilitació professional dels tècnics responsables de fiscalitzar els contractes i/o informar de les irregularitats. L'objectiu evident d'aquestes demandes és exemplificar les persones que haurien de realitzar els informes per desmotivar el seu rigor, i així deixar sense recursos tècnics als electes que volguessin prioritzar la fiscalització. Un cas paradigmàtic va ser la demanda de FCC contra el professional independent a qui l'Ajuntament de Badalona va contractar per avaluar la fiscalització del servei municipal de recollida de residus i neteja viària. En l'auditoria es detecten greus mancances de fiscalització dels serveis municipals i irregularitats en la facturació per valor de 13 milions d'euros. L'Ajuntament va obrir un expedient d'investigació que va concloure la veracitat de l'informe, repartint la responsabilitat de les irregularitats entre mala praxis de l'empresa i deficiències en la fiscalització del contracte per part dels serveis tècnics municipals que havien estat desproveïts de recursos pel primer govern d'Albiol. També va aprovar nous protocols de fiscalització, una modificació de contracte i una reclamació dels imports sobrefacturats responsabilitat de l'empresa. L'Alcalde Sabater va trametre l'informe d'auditoria a fiscalia amb la conclusió de no haver detectat il·lícits penals, però sí irregularitats administratives que podien ser sancionades. Tot i així, FCC va demandar el professional responsable de l'auditoria per danys a l'honor, sol·licitant una indemnització de 1,94 milions d'euros, i abstenir-se de realitzar més diagnosis de fiscalització de contractes. FCC va perdre en primera instància i va ser condemnada amb costes. Tot i així, apel·la i torna a perdre, de nou condemnada en costes tres anys i mig després de la interposició de la demanda.

El cas de Badalona enceta la fase del bloqueig absolut on el PSC s'erigeix com a garant central de la gestió privada dels serveis públics. Així, el 30 de gener del 2018 el govern en minoria de Sabater porta al Ple la reclamació dels 4,1M d'euros atribuïbles a FCC, l'obertura d'expedient sancionador i la modificació del contracte. Tot i els informes jurídics i de la secretaria municipal que avalaven l'acord i la reclamació, la majoria formada per PP, PSC, PdeCat i Unió, i l'abstenció de Cs, fan insuficients els vots favorables a la reclamació de ICV-EUiA, ERC, Guanyem i la re-

gidora no adscrita. El 31/12/20 el PSC devia 7.2 milions d'euros a Caixa-Bank, BBVA, Banco Sabadell.¹⁴⁰ Black Rock havia entrat a l'accionariat del Banc de Sabadell el 2010, de FCC el 2014 i al de Caixa Bank el 2017, i també és màxim accionista al BBVA.

A partir del 2020, s'estaria consolidant la fase de bloqueig absolut, a l'hora que s'iniciaria un altre cicle de construcció d'un nou relat sobre l'eficiència del sector privat, aquest cop més lligada amb la digitalització.

El bloqueig s'articula, però a través dels partits d'ordre, com els que el 2018 van bloquejar les reclamacions a FCC per les quantitats pagades de més, “[h]auríem de saber què ens costaria perdre davant d'una demanda de FCC” (El diari de Badalona, 2018). El cas més paradigmàtic el trobem a l'Àrea Metropolitana de Barcelona, on l'agost del 2021 la comissió d'estudi de la vicepresidència d'ecologia sobre alternatives del model de gestió del servei d'abastament d'aigua en l'àmbit de l'AMB per als 13 municipis que estan fora de l'àmbit de l'empresa mixta, el PSC abandona la comissió que dictamina que el model de gestió més eficient i sostenible és la gestió directa a través de mercantil pública. El PSC abandona la comissió per tal de bloquejar-ne la seva aprovació. Es preferia, doncs, que el servei es continués prestant a precari a través d'un operador privat, que no pas de forma regular amb un gestor públic.

El bloqueig de l'AMB amb 48,89% de representants del PSC al Consell Metropolità, amb Antoni Balmón com a vicepresident executiu i amb una llarga història d'amor amb Agbar (Galiancho i Montero, 2019), a què no té cap problema amb premiar des de l'alcaldia del seu municipi Cornellà,¹⁴¹ arriba a l'extrem que l'ajuntament de Ripollet presenta un contenciós administratiu contra el govern de l'AMB per bloquejar la gestió directa de l'aigua de Ripollet. El 31 de gener de 2023, el PSC, Junts, PdeCat i Vents continuen bloquejant la proposta de Ripollet d'atorgar un conveni entre l'AMB i Ripollet per garantir la seguretat jurídica de la gestió de l'aigua

¹⁴⁰ Es pot consultar a: <https://www.socialistes.cat/es/transparencia/informacio-economica/comptes-anuals/>

¹⁴¹ <https://www.agbar.es/agbar-recibe-el-premio-hispania-nuestra-por-el-proyecto-de-restauracion-y-mejora-paisajistica-de-la-central-cornella/>

(ACN Ripollet, 2023), tombant la moció que Ripollet havia presentat a ple del consell metropolità.¹⁴²

En la gestió directa dels serveis públics locals, les posicions i la representació dels interessos estan clarament definits. Allà on no hi ha majories absolutes, els transmissors de les voluntats de les elits esperen que acabi el mandat i les properes eleccions dilueixin els *outsiders* del *status quo*.

Hem transitat un llarg camí per desemascarar el relat de l'eficiència construït des dels laboratoris dels *thinktanks* que moltes de nosaltres duia gravat sense ni saber-ho a l'inconscient. Ara, a més de persistir en transmetre els aprenentatges guanyats, toca qüestionar-se els vells/nous conflictes d'interessos que col·lectivament ens hem empassat des d'una visió bèl·lica de la salut que teníem inserida a l'inconscient per anys i anys de treball de filantròpics *thinktanks* i que hem deixat que empitjessin les nostres vides mentre milloraven els seus comptes de resultats. Qui pot, des d'una simple anàlisi racional, no veure el conflicte d'interessos d'organismes formalment públics però amb majoria de pressupost privat que repton les solucions que afavoreixen els seus socis privats?

Vàrem tardar més de 20 anys en desemascarar l'eficiència de la gestió privada dels monopolis públics. Ara que hem adquirit la destresa de visibilitzar els conflictes d'interessos, BlackRock també era el màxim inversor a Pfizer i AstraZeneca el maig del 2021, apliquem-ho en tots els àmbits que no ens podem permetre gaires més luxes si el que volem és abandonar les distopies i construir sanes (u)topies.

Referències bibliogràfiques

ACN Ripollet. (2023, 31 de gener). L'AMB tomba la proposta per impulsar la remunicipalització del servei d'aigua a Ripollet. 324.<https://www.ccma.cat/324/lamb-tomba-la-proposta-per-impulsar-la-remunicipalitzacio-del-servei-daigua-a-ripollet/noticia/3209843/>

¹⁴² Aquí podeu consultar l'ordre del dia del Consell Metropolità de l'Àrea Metropolitana de Barcelona del 31/1/23:

https://docs.amb.cat/alfresco/api/-default-/public/alfresco/versions/1/nodes/51620f32-daad-4626-bdf2-d242eed9133a/content/2023_01_31_OD_CM.pdf?attachment=false&mimeType=application/pdf&sizeInBytes=775035

- Ansola, Emma. (2009, 23 de desembre). Sorea retorna a Sant Cugat 15 milions d'euros de la factura de l'aigua. *El PuntAvui*. <https://www.elpuntavui.cat/article/118423-sorea-retorna-a-sant-cugat-15-milions-deuros-de-la-factura-de-laigua.html>
- Aznar, Laura. (2021, 10 de maig). El mapa de la guerra judicial per l'aigua pública. *Crític*. <https://www.elcritic.cat/investigacio/el-mapa-de-la-guerra-de-aigua-91581>
- Galiancho, Juan Luis; Montero, Luis Miguels. (2019, 2 de juliol). Caso aguas de Barcelona: las privilegiadas relaciones de Abgar y el grupo francés Suez con el municipio de Cornellá, gobernado por el PSC. *El Cierre Digital*. <https://elcierredigital.com/investigacion/318841842/escandalo-aguas-barcelona-relaciones-agbar-municipio-cornella.html>
- Global & Local Audit. (2017, 24 d'abril). Informe sobre la repercussió a les tarifes de les inversions realitzades per SOREA a Sant Cugat el 2009-2015.
- Guell, Oriol. (2015, 14 de setembre). Los 100 mayores donantes a la fundación de CDC. *El País*. <https://elpais.com/especiales/2015/donaciones-a-la-fundacion-catdem/>
- Pontevedra, Silvia R. (2015, 31 de juliol). La investigación sobre Agbar llega a la Audiencia Nacional. *El País*. https://elpais.com/politica/2015/07/31/actualidad/1438341093_688864.html?event_log=oklogin
- Urruticoechea, Fernando. (2014, 14 de setembre). Cómo ganar la batalla del agua. *Atlántica XXII revista asturiana de información y pensamiento*. <https://www.atlanticaxxii.org/como-ganar-la-batalla-del-agua/>
- Redacció El diari de Badalona. (2018, 31 de gener). L'oposició nega al govern una reclamació de 4 milions a FCC perquè hi veu motivació ideològica. *Diari de Badalona*. <https://www.diaridebadalona.com/noticia/loposicio-nega-al-govern-una-reclamacio-de-4-milions-a-fcc-perque-hi-veu-motivacio-ideologica/>
- Redacció Eldiario.es. (2016, 10 d'octubre). L'alcalde de Terrassa denuncia que rep amenaces per volermunicipalitzar l'aigua. *El diario.es*. https://www.eldiario.es/catalunya/lalcalde-terrasa-denuncia-amenaces-municipalitzar_1_3795844.html
- Redacció Mallorca Informa. (2022, 7 novembre). UGT advierte del “desliz” en coste del servicio de recogida de residuos, siendo un 32% más caro en sector privado. *Mallorca Informa*. <https://mallorcainforma.com/2022/11/07/ugt-advierte-del-desliz-en-coste-del-servicio-de-recogida-de-residuos-siendo-un-32-mas-carro-en-sector-privado/>

Vallespín, Ivanna. (2017, 2 de novembre). L'alcalde de Terrassa dimiteix i deixa el PSC pel suport del seu partit al 155. *El País*.

https://elpais.com/cat/2017/11/02/catalunya/1509648105_727257.html

23. Externalitzacions dels serveis públics.

Repassant impactes i construint debats nous

Marta Ribera

Jurista i Economista enfocada en la defensa dels drets humans. Tècnica de Justícia Econòmica a l'Observatori DESC i membre d'Espai Zero Vuit

Introducció

Les tendències privatitzadores en la provisió de serveis públics que es van iniciar en els països anglosaxons durant els anys setanta van arribar a l'estat espanyol i Catalunya a finals del segle XX, i es van accentuar amb la crisi financera. El corrent que incorporava aquestes tendències es va denominar Nova Gestió Pública (NGP), i abanderava la incorporació dels principis de mercat dins de la provisió de serveis públics. El seu objectiu era, i és avui encara, impulsar 'l'eficiència' dins de les administracions i empreses de l'estat, tenint com a model d'èxit a imitar la gestió empresarial privada. Alguns dels mètodes més coneguts de la NGP a l'estat espanyol han estat la privatització formal —gestió dels serveis a través d'entitats de titularitat pública sotmeses a dret privat; és a dir, creació d'empreses públiques— i l'externalització —també anomenada privatització funcional.

Tot i la dificultat de trobar dades institucionals i de lliure accés que comprovïn aquestes tendències privatitzadores en l'estat espanyol i en l'àmbit català, iniciatives com el World Inequality Report (Chancel et al., 2021) confirmen a Espanya el transvasament de capital de mans públiques a mans privades. Si el 1980 la riquesa privada a Espanya quadruplicava la pública (400%), el 2020 la primera havia augmentat fins a representar el 750% de la segona.

Diversos autors han subratllat les virtuts del model reivindicat per la NGP, però no hi ha evidència empírica clara que suggereixi la superioritat de

les formes de coordinació publicoprivades, ja sigui en termes d'eficàcia o eficiència: de fet, diverses anàlisis posteriors a la irrupció d'aquest model mostren conclusions dispars. Davant d'aquesta escassetat de dades, dins del sector sanitari s'han dut a terme alguns estudis, i aquests assenyalen que la millora en l'eficiència econòmica i la qualitat del tractament a Catalunya no són demostrables en els casos d'externalització (Sánchez-Marín, Abellán-Perpiñán i Oliva-Moreno, 2014)¹⁴³.

Davant de la falta d'evidència de la superioritat del model externalitzat per la gran majoria de sectors i com a conseqüència també dels seus efectes negatius en la provisió del servei, s'han reivindicat altres models com podria ser el retorn a la gestió pública directa, coneguda com a remunicipalització o reinternalització.

Davant els autors que consideren que el debat s'ha de centrar entorn de l'eficiència econòmica de cada model (Tornos Mas, 2016), no podem ignorar dos factors. El primer és que l'Estat no només actua de garant de drets en la provisió en si de béns i serveis a la ciutadania, sinó que també desprèn aquesta garantia —o la seva absència— en la modalitat en la qual ho fa. El segon és que atribuir solament a la NGP la reivindicació de l'eficiència implica que aquesta sigui sempre econòmica i molt limitada en el temps. Suposa admetre que l'anàlisi d'eficiència s'ha de limitar a la racionalització monetària de la provisió del servei, i que no ha de tenir en compte les implicacions econòmiques i no econòmiques en el llarg de termini. Per exemple: si assumim una anàlisi d'eficiència completa en la provisió de béns i serveis públics, hauríem de preguntar-nos també quin és l'impacte de recaptació tributària i en ocupació futura d'una reducció en inversió en salut o educació pública, o com augmenten els costos sanitaris si es precaritzen condicions laborals arran d'externalitzacions de serveis públics.

Simplificant els debats teòrics de models, podem entendre que els que defensen la gestió directa des de l'administració posen al centre del debat la universalitat en l'accés del servei, i per últim, les noves propostes publico-comunitàries, sorgides dels moviments municipalistes, posen al centre la governança i gestió democràtica del servei.

En aquest article repassarem breument alguns dels impactes del model d'externalització que ha anat guanyant pes en diferents onades en la pro-

¹⁴³ Nota: només el cas de les Entitats de Base Associativa en l'atenció primària a Catalunya presenta resultats de millora conclouents.

visió de serveis públics a Catalunya. Aprofundirem en el cas de les empreses multiservei i en la concentració de volum de contractació en pocs actors empresarials. S'acompanya també d'una breu anàlisi de l'efecte de l'infrafinançament del sector de salut a Catalunya, en context postpandèmia, i es finalitza amb nous horitzons en la provisió de béns i serveis públics que posen al centre el caràcter de béns comuns que tenen aquests serveis.

Contractació pública: l'outsourcing i el model de les empreses multiservei i facilities

Dels dos mètodes de la NGP, diverses administracions, acadèmiques i entitats han posat el focus en laprivatització formal o externalització, que es vehicula a través de diferents eines: convenis, licitacions públiques o subvencions.

A través de la contractació pública, que és el procés on s'emmarquen les licitacions, les administracions públiques representen avui en dia macro actores en el consum de béns i serveis. La rellevància en l'economia de la contractació pública és innegable, ja que s'estima que representa entre un 10% i un 20% del PIB de l'estat espanyol.

Tot i que l'externalització dels serveis públics ha tingut lloc a l'Estat des de fa dècades, les retallades en l'àmbit públic derivades de la crisi de 2008 s'han traduït en valors d'adjudicació cada vegada més competitiu, i en la reducció en el nombre d'empreses que participen en l'àmbit de la contractació pública.

La concentració del volum adjudicat a grans empreses és preocupant en l'àmbit de l'estat espanyol, on el 2017 només el 28% dels adjudicataris van ser PIMES (OECD, 2018). Hi ha una millora evident si mirem l'adjudicació pública al nivell català: el 2019, el 76,9% dels adjudicataris de la Generalitat de Catalunya eren petites i mitjanes empreses. Tot i així, només se'ls va adjudicar el 40,5% de l'import (Direcció General de Contractació Pública, 2021). Al costat de la contribució d'aquestes empreses a l'economia catalana, que el 2018 va ser del 59,4% del valor afegit brut a Catalunya (Guinjoan i Ferrer, 2020), es demostra que queda molt camí per recórrer i fer la participació en la contractació pública menys dependent d'un nombre reduït d'actors. Aquestes grans empreses i multinacionals aconseguen les adjudicacions perquè poden oferir preus més competi-

tius, traslladant el pes dels pressupostos ajustats a despeses operatives i de personal, i no en el seu marge de benefici.

Malgrat que les administracions públiques mantenen la titularitat de la propietat del servei, aquestes transfereixen les responsabilitats de gestió, de recursos humans, l'establiment de les condicions de treball i drets de les persones treballadores a l'empresa subcontractada. I és a causa de l'amplitud d'actuació d'aquestes grans empreses que les administracions esdevenen clientes d'un proveïdor que factura a servei prestat i que té una gran capacitat d'influència des de l'oferta privada sobre la demanda pública.

Estudis recents de l'ODESC han buscat concretar com es dona aquesta concentració de la contractació pública en pocs actors empresarials. En *Radiografia i impacte de la contractació pública catalana en Drets Humans* (Ribera Carbó, 2021) es va determinar que el 21% de tota la contractació executada a Catalunya entre 1998 i 2020 es va fer a només 10 conglomerats empresarials. En una anàlisi més recent de la contractació pública en el sector de la mobilitat a Catalunya, es va determinar que un 37,3% de tot el volum adjudicat entre 2016 i 2020 s'ha fet a favor de també només deu grups empresarials (Ribera Carbó i Femenia Verger, 2021). Això comporta, per tant, que en els organismes de mobilitat el grau d'externalització i d'aplicació d'un model d'*outsourcing* és més alt que la mitjana.

Pel que fa a les dades de contractació totals, l'evolució de la concentració a Catalunya és positiva pel que fa a les dades publicades per la Generalitat, en sentit que la concentració ha disminuït en els últims anys (Ribera Carbó, 2021). Algunes mesures aplicades semblen contribuir a aquesta menor concentració, però encara queda camí per recórrer.

La precarització darrere del model d'*outsourcing* o externalització i del relat de la competitivitat

El model *outsourcing* comporta una davallada de la qualitat del servei proveït i un empitjorament de les condicions de les persones treballadores. Tal com també s'ha assenyalat en informes citats (Ribera Carbó, 2021; Ribera Carbó i Femenia Verger, 2021), la majoria dels grans contractistes identificats a Catalunya han estat denunciats per violacions de drets humans al Sud Global, i també s'ha identificat com almenys un 5% del

total de la contractació va a parar a empreses multiservei (EMS) o *facilities*. Aquestes empreses són conegudes per adoptar pràctiques de *dumping* social que precaritzen les condicions laborals de les seves treballadores, i com un 17% s'adjudica a empreses vinculades a EMS.

Com s'ha avançat també, el model d'*outsourcing* es defineix per la posada en pràctica d'externalitzacions, en què serveis que podrien ser assumits internament per una empresa o entitat són gestionats per una empresa externa.

El model d'*outsourcing* està en auge des de l'esclat de la crisi econòmica de 2008, i no només a Catalunya o a l'Estat espanyol. L'expansió d'aquest model hauria suposat una reducció del preu dels serveis adjudicats a empreses, sota una narrativa que pretenia tornar els serveis i la gestió pública més 'eficients' o 'competitius'. Sota aquesta narrativa, però, s'amaga una precarització de les condicions laborals de les persones que acaben executant aquesta provisió de béns i serveis, sovint a causa del difícil monitoratge de les condicions en les quals s'executen els contractes i una davallada en la qualitat del servei o bé proveït. Les protestes i vagues per les condicions laborals com les realitzades pels i les treballadores de Renfe o Sacyr a l'aeroport del Prat són alguns exemples (Martínez, 2018; CCOO, 2021), com també ho són les vagues dels i les professionals sanitaris a inicis de 2023.

Sota aquesta narrativa de competitivitat també s'amaga la creació de barreres d'accés a contractació pública per als possibles adjudicataris que no poden assumir aquesta reducció en els preus d'adjudicació, i que generalment no són grans empreses. A través d'actualitzacions normatives, s'ha avançat en fer la contractació més accessible a petites i mitjanes empreses (PIMES), i per tant no dependent de grans actores. Sota el Decret Llei 3/2016 de Mesures Urgents en Matèria de Contractació Pública,¹⁴⁴ s'estableix que els organismes contractants han de justificar perquè un contracte no es divideix en lots —art.5.1—, i es pot limitar el nombre de lots al qual un sol contractista pot licitar i quants se'n poden adjudicar —art.5.2. Sota la normativa estatal, també s'ha de justificar la no divisió del con-

¹⁴⁴ Decret Llei 3/2016 de Mesures Urgents en Matèria de Contractació pública, de 31 de maig de 2016. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, Núm. 7133.

tracte en lots, divisió que s'ha de fer sempre que l'objecte del contracte ho permeti —art.99.1 de la Llei de Contractes del Sector Públic 9/2017.¹⁴⁵

EMS i facilities

Unes empreses que han guanyat terreny arran de les ones privatitzadores en la contractació pública són les ja citades EMS o empreses *facility*, empreses que s'especialitzen en la gestió de serveis per a altres companyies; per tant, el seu focus és en la provisió de serveis externalitzats. Algunes fins i tot s'especialitzen en la provisió de serveis públics, adaptant el seu catàleg a les necessitats de les administracions.

Per una banda, les EMS, també anomenades de serveis integrals, es caracteritzen per dedicar-se a proveir al client amb aquells serveis que necessita, sense especialitzar-se en cap, i, per tant, per la falta d'una activitat principal. El ventall de serveis que ofereixen més sovint aquest tipus d'empreses són la neteja, seguretat, hostaleria, manteniment, transport o bugaderia. Així i tot, els serveis que ofereixen no es limiten a les tasques anteriors, considerades auxiliars a processos productius, sinó que també inclouen funcions que afecten el nucli central de les activitats empresarials, com podrien ser la comptabilitat, serveis de *software*, l'assessorament jurídic, l'atenció al client o l'assistència tècnica (Esteve-Segarra, 2015; Fernández Avilés, 2016).

Per altra banda, les empreses *facility* s'assimilen a les EMS en tant que fan la provisió d'un ampli ventall de serveis que s'adapten a les necessitats del client sense especialitzar-se en cap, però la gestió de serveis, operacions i de manteniment es concentra en edificis i instal·lacions. El terme *facility*, 'instal·lació' en anglès, prové del terme *facility management*, gestió d'instal·lacions, que reflecteix el conjunt de tasques que desenvolupen aquestes empreses. Alguns exemples coneguts d'EMS i empreses *facility* a l'Estat espanyol són Multiserveis N davant, Clece, ImesApi, Sacyr o Valoriza. En l'anàlisi de l'impacte de model *outsourcing* en el sector de la mobilitat catalana, des de l'ODESC analitzem el cas de Sacyr i Aena, i l'expansió

¹⁴⁵ Llei 9/2017, de contractes del sector públic, per la qual es transposen a l'ordenament jurídic espanyol les directives del Parlament Europeu i del Consell 2014/23/UE i 2014/24/UE, de 26 de febrer de 2014, de 8 de novembre de 2014., Butlletí Oficial de l'Estat, Núm. 12902.

d'aquest model a països com Colòmbia o Brasil (Ribera Carbó i Femenia Verger, 2021).

Les característiques principals de les EMS *ifacilities* són la pobresa o precarietat laboral i la suposada especialització en la provisió del servei, que desemboca en un empitjorament en la qualitat d'aquest (Ribera Carbó, 2021).

La concentració d'aquest tipus d'empreses en la contractació pública catalana es dona en més intensitat en determinats tipus de serveis. Pel que fa als serveis de clavegueram, brossa, neteja i medi ambient, a les EMS, *facilities* i afins se'ls va adjudicar el 42% de les adjudicacions entre 2016 i 2020, proporció que puja al 57% si afegim les empreses vinculades a aquestes.¹⁴⁶ Pel que fa als serveis comercials al detall d'hostaleria i restauració, el 40% del volum entre 2016 i 2020 va ser adjudicat a EMS, *facilities* i afins, i pels treballs de construcció va ser el 41%. Qualsevol anàlisi, però, sobre l'impacte de les EMS, *facilities* i afins en la contractació pública serà conservador per la dificultat en identificar-les, i que, per tant, l'impacte és segurament més gran.

Provisió de serveis públics i contractació en l'àmbit de la salut

L'àmbit de la salut a Catalunya es troba altament privatitzat: dins de l'estat espanyol, només la Comunitat de Madrid supera a Catalunya en grau de privatització (FDASP, 2022). Pel que fa a la compra pública, l'àmbit sanitari és el que té més pes de volum dins de la contractació catalana: del volum adjudicat entre 2016 i 2020 per la Generalitat de Catalunya, un 41% es va destinar a equipaments i articles mèdics, farmacèutics i d'higiene personal, i a serveis de salut i assistència social.

Com ja s'ha avançat, hi ha pocs estudis que analitzin l'eficiència econòmica i la qualitat del servei de diferents models de provisió de serveis públics. L'àmbit de la salut és dels pocs que compta amb aquestes anàlisis. Tot i la complexitat de les modalitats de provisió, l'estudi *La privatización de la gestión sanitaria: efecto secundario de la crisis y síntoma de mal gobierno* (Sánchez-Martínez, Abellán-Perpiñán i Oliva-Moreno, 2014)

¹⁴⁶ Per empreses vinculades, entenem que són empreses que es troben dins del mateix grup o conglomerat empresarial, o dels que el mateix grup en té un control efectiu.

recull diferents anàlisis i no troba que el model d'externalització —privatització funcional— suposi a Catalunya un menor cost per habitant o d'una major qualitat del servei. L'única excepció són les Entitats de Base Associativa, que es comentarà breument al final de l'article.

Així i tot, cal tenir en compte que la privatització funcional no és l'únic repte en la provisió de serveis públics de salut a Catalunya. Una nova forma de provocar el model *outsourcing* és a través de l'infrafinançament d'un servei que es fa de manera directa¹⁴⁷, de manera que es deteriori la qualitat i es produeixi un viratge de la ciutadania cap al sector privat. Aquest és el cas clar de Catalunya, on l'infrafinançament dels últims 12 anys ha portat a les llistes d'espera més llargues de l'estat espanyol, i on l'afiliació a mútues privades ha batut rècords davant la insatisfacció de l'atenció pública (Metges de Catalunya, 2022; Pérez, 2022). Cal contemplar, per tant, l'infrafinançament en serveis públics com una modalitat de privatització, o si més no, com un pas previ a la mateixa.

Avenços, reptes i nous debats enfront dels impactes del model *outsourcing* en la contractació pública

Per fer que aquesta contractació sigui més accessible a petits actors empresarials, avançant cap a una menor dependència de l'administració en un nombre reduït de grups empresarials, i per fer-la més respectuosa cap als drets laborals i impactes ambientals, des de l'ODESC s'han concretat algunes propostes (Ribera Carbó, 2021; Ribera Carbó i Femenia Verger, 2021). Alguns exemples són: persistir en la divisió en lots; limitar la presentació d'ofertes i/o l'adjudicació de més d'un lot a una mateixa empresa; la introducció de condicions especials d'execució més enllà de les legalment obligatòries; i la introducció de clàusules socials i ambientals. Queda pendent, però, limitar la presentació d'ofertes o adjudicació de més d'un lot quan una empresa es presenta en diferents UTEs o a través d'empreses vinculades, ja que en aquest cas no es té en compte que en realitat és el mateix actor empresarial que concorre sota formes jurídiques diferents.

¹⁴⁷ El principal proveïdor sanitari a Catalunya és l'Institut Català de la Salut (ICS), que tot i que es considera públic pel seu caràcter de provisió directa, té personalitat jurídica pròpia —és una empresa pública—, i recau, per tant, sota el model de privatització formal.

Altres propostes han fet referència a la regulació laboral. Arran de la reforma de 2022 a través del RDL 32/2021¹⁴⁸, s'ha recuperat la ultraactivitat dels convenis¹⁴⁹, però no s'ha derogat completament la inversió de preferència del conveni d'empresa per sobre del de sector, establert prèviament en l'art. 84.2 de l'Estatut dels Treballadors. Aquesta modificació s'aplica només pel que fa als salaris i pels convenis d'empresa negociats durant la vigència d'un conveni sectorial. Per tant, en aspectes com els règims de compensació d'hores extraordinàries, l'horari i la distribució dels temps de treball, i les mesures de conciliació laboral i familiar, continuen tenint preferència d'aplicació aquells establerts en el conveni de l'empresa, i no del sector.

Noves propostes normatives en empresa i drets humans han fet que s'avanci en vincular la validesa de la contractació pública a la vulneració de drets en l'operativitat extraterritorial de l'empresa adjudicatària. Per una banda, la proposició de llei per a la creació del Centre Català d'Empresa i Drets Humans¹⁵⁰ estableix que les sancions imposades pel Centre puguin ser tingudes en compte com a criteri o causa de prohibició en processos de contractació pública. Per altra banda, l'últim esborrany de l'avantprojecte de llei de Diligència Deguda de l'Estat espanyol contempla que el compliment de la llei es pugui introduir com una condició especial d'execució, causant la resolució del contracte si s'incompleix. Els textos, però, ni són definitius ni han estat aprovats, i la llei espanyola fa referència només als incompliments de les obligacions de diligència deguda.

Per últim, proposàvem també des de l'ODESC que és necessari avançar en el debat social sobre el model de gestió de determinats serveis. Creiem que hi ha hagut un avenç en aquest debat, particularment en l'àmbit de les cures.

Davant els impactes del model d'externalització en diferents sectors que s'han donat arran de les onades de privatització que van arribar a Catalunya i a l'estat espanyol a finals del segle XX i que es van accentuar amb

¹⁴⁸ Reial decret llei 32/2021, de mesures urgents per a la reforma laboral, la garantia de l'estabilitat en l'ocupació i la transformació del mercat de treball, de 28 de desembre de 2021. Butlletí Oficial de l'Estat, Núm. 21788.

¹⁴⁹ Això es dona sota la nova redacció de l'art.86 de l'Estatut dels Treballadors.

¹⁵⁰ Proposició de Llei de Creació del Centre de Drets Humans i Empresa, de 1 de juliol de 2020. Registre General del Parlament de Catalunya, entrada núm. 70997.

la crisi financera, han sorgit noves propostes de gestió. Aquestes visen incorporar característiques dels models publico-comunitaris, o reinternalitzar per tal que la provisió es faci de manera directa.

Pel que fa a remunicipalització, l'exemple més clar i recent és l'aigua. El 2017 es va produir la remunicipalització de la gestió de l'aigua a Terrassa i el 2022 s'hi han afegit Girona, Salt i Sarrià de Ter. Pel que fa a models publico-comunitaris, la cessió d'ús de terrenys per part de l'Ajuntament de Barcelona per a habitatge cooperatiu representa un dels avenços en introduir criteris de democratització en la provisió de béns i serveis públics.

Així i tot, on trobem casos que barregen característiques dels models publicoprivats i publico-comunitaris és en el sector de les cures i la salut, que mereixen ser estudiats. Per una banda, l'Ajuntament d'Arbúcies va iniciar el procés de crear una cooperativa de serveis públics pel Servei d'Assistència a Domicili, però es va frenar perquè aquesta forma jurídica no té encaix sota l'actual llei de cooperatives catalana —Llei 12/2015¹⁵¹. Actualment, l'ajuntament està participant en la creació d'una cooperativa de les treballadores, en condició de soci col·laborador, a qui es preveu que s'encomani la gestió del SAD mentre no es puguin registrar cooperatives de Serveis Públics a Catalunya. S'està pendent, per tant, d'aquesta modificació normativa de la Llei 12/2015.

Un altre model que val la pena analitzar són les Entitats de Base Associativa (EBA), pel que fa a la provisió de serveis de salut. Sota el Decret 309/1997¹⁵², s'estableix que aquests ens han d'estar constituïts totalment o majoritària per professionals sanitaris, subscriuint un mínim del 51% del capital social. El funcionament de les EBA està basat en els principis d'autogestió, i es comprometen, per exemple, al fet que els sous dels i les professionals no siguin inferiors als pagats en el sistema públic (Ledesma, 2005). El 2016 hi havia 13 en funcionament a Catalunya (ACEBA, 2016), consolidant-se com un model de provisió de serveis de salut que, tot i canalitzar-se a través de contractació pública, incorpora criteris de demo-

¹⁵¹ Llei 12/2015, de cooperatives, de 9 de juliol de 2015. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, Núm. 6914.

¹⁵² Decret 309/1997, pel qual s'estableixen els requisits d'acreditació de les entitats de base associativa per a la gestió de centres, serveis i establiments de protecció de la salut i d'atenció sanitària i sociosanitària, de 9 de desembre de 1997. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, Núm. 2539.

cratització i governança, aspectes que fan que valgui la pena aprofundir en la seva anàlisi.

Referències bibliogràfiques

Associació Catalana d'Entitats de Base Associativa (ACEBA). (2016). Bases de l'autogestió en salut. L'ADN de les EBA. ACEBA.

<https://www.eapsardenya.cat/wp-content/uploads/2018/03/decaleg-de-les-eba-aceba-juny2016.pdf>

Chancel, Lucas; Piketty, Thomas; Saez, Emmanuel; Zucman, Gabriel (Coord.). (2021). World Inequality Report 2022. *World Inequality Lab*. https://wir2022.wid.world/www-site/uploads/2021/12/WorldInequalityReport2022_Full_Report.pdf

CCOO. (2021, 16 juliol). Centenars de treballadors i treballadores es concentren a l'aeroport per la vaga de la neteja. *Comissions Obreres*. <https://www.ccoo.cat/noticies/centenars-de-treballadors-i-treballadores-es-concentren-a-laeroport-per-la-vaga-de-la-neteja/>

Direcció General de Contractació Pública. (2021). Indicadors de les tipologies d'adjudicataris. Especial referència a les PIME, 2019. *Generalitat de Catalunya*.

<https://contractacio.gencat.cat/web/.content/difusio/dades-indicadors/informes/pime/informe-adjudicataris-2019.pdf>

Esteve Segarra, María Amparo. (2015). *Empresas Multiservicios y contratación temporal por obra y servicio determinado*. Desayuno de trabajo colegio de abogados de Valencia.

Federación de Asociaciones para la Defensa de la Sanidad Pública (FDASP). (2022). La Privatización Sanitaria de las Comunidades Autónomas 2022, Octavo Informe. *FDASP* <https://fadsp.es/wp-content/uploads/2022/05/PrivatizacionCCAA2022.pdf>

Fernández Avilés, José Antonio. (2016). Empresas “multiservicios” y dumping social: estado de la cuestión. *Revista de Trabajo y Seguridad Social (CEF). Comentarios y Casos Prácticos*, (405), 5-12. <https://doi.org/10.51302/rtss.2016.2250>

Ledesma, Albert. (2005). Entidades de base asociativa: un modelo de provisión asistencial participado por los profesionales sanitarios. Valoración actual y retos futuros. *Revista de Administración Sanitaria Siglo XXI*, 3(1), 73-81.

- Martínez, Eesteban. (2018, 28 juliol). La huelga de Renfe marca un complicado inicio de las vacaciones de agosto. *El Correo*.
<https://www.elcorreo.com/economia/trabajo/huelga-renfe-marca-20180727224939-ntrc.html>
- Metges de Catalunya (2022, 10 juny). Lleonart: “Les llistes d’espera són la conseqüència de 12 anys d’infrafinançament sanitari”. *Metges de Catalunya*.
<https://metgesdecatalunya.cat/ca/actualitat/noticies/lleonart-les-llistes-despera-son-la-conseguencia-de-12-anys-dinfrafinancament-sanitari>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2018). Estudios Económicos de la OECD, España. *OECD*. <https://www.oecd.org/economy/surveys/Spain-2018-OECD-economic-survey-vision-general.pdf>
- Guinjoani Ferré, Modest; Bonali Ferrer, Moisès. (2020). Anuari de la Pime Catalana 2020. *Micro, petita i mitjana empresa de Catalunya (PIMEC)*.
https://www.pimec.org/sites/default/files/documents_pagines/anuari_de_la_pime_catalana_2020.pdf
- Pérez, Beatriz. (2022, 23 novembre). Els barcelonins amb mútua privada augmenten mentre per l’infrafinançament de l’atenció primària. *El Periódico*.
<https://www.elperiodico.cat/ca/barcelona/20221123/augment-mutues-privades-sanitat-barcelona-infrafinancament-atencio-primaria-78970430>
- Ribera Carbó, Marta. (2021). Radiografia i impacte de la contractació pública catalana en drets humans. *Observatori DESC*.
https://observatoridesc.org/sites/default/files/publication/files/radiografia_contractacio_publica_odesc_1.pdf
- Rivera Carbó, Marta (Coord.); Femenia Verger, Cati. (2021). Mobilitat Catalana: l’abast del model d’externalització. *Observatori DESC*. <https://observatoridesc.org/ca/mobilitat-catalana-l-abast-del-model-d-externalitzacio>
- Sánchez-Martínez, Fernando I.; Abellán-Perpiñán, José María i Oliva-Moreno, Juan. (2014). La privatización de la gestión sanitaria: efecto secundario de la crisis y síntoma de mal gobierno. Informe SESPAS 2014. *Gaceta Sanit*, 28(S1), 75-80.
- Tornos Mas, Joaquín. (2016). Servicios públicos y remunicipalización. *Revista de la Facultad de Derecho*, (76), 51-76. <https://doi.org/10.18800/derechopu-cp.201601.002>

24. Empreses transnacionals i drets humans.

Instrumentes per a posar fi a la impunitat i assegurar l'accés a la justícia i a la reparació

Adoración Guamán

Professora titular de Dret del Treball a la Universitat de València, Doctora per les Universitats de Paris X-Nanterre i València, llicenciada en Ciències Polítiques i Directora del Màster en Dret Electoral i Observació Electoral Internacional

Les empreses transnacionals (ETN) es troben avui dia entre els actors més importants de l'economia mundial i les seves activitats suposen una de les principals fonts d'abusos i violacions de drets humans i de l'ambient.

Malgrat la seva importància, no existeix un marc jurídic adequat a la realitat d'aquests actors econòmics transnacionals que permeti responsabilitzar-los i sancionar-los per la vulneració de drets humans o els danys a l'ambient. De fet, és habitual qualificar la situació com un angle mort del Dret, que, en el moment actual, ni a nivell estatal ni supranacional és capaç de donar una solució que permeti a les víctimes l'accés a la justícia i l'obtenció de reparació i que impedeixi la situació d'impunitat dels principals actors de l'economia global.

No es tracta d'un problema mancat de tractament jurídic, al contrari. Des dels anys setanta, la qüestió ha estat objecte d'abundants iniciatives en l'àmbit de les Nacions Unides i altres espais supranacionals, en particular l'OCDE, que han donat lloc a regulacions no vinculants sobre les obligacions d'Estats i empreses en relació amb el respecte dels drets humans i de l'ambient. No obstant això, i exceptuant un moment puntual l'any 2003, va ser necessari esperar a la segona dècada del present segle perquè aquestes regulacions no vinculants comencessin a evolucionar —amb diferent grau d'abast— cap a l'obligatorietat: bé a través del conegut procés de la Resolució 26/9 que va impulsar el començament de la negociació

de l'anomenat *Binding Treaty*; bé a través de normes estatals, i ara de la futura Directiva, sobre la diligència deguda empresarial en matèria de drets humans.

Per a justificar la necessitat, importància i pertinència de l'adopció de marcs normatius que obliguin les empreses transnacionals a respectar, al llarg de la totalitat de la seva cadena global de valor, els drets humans i l'ambient, és necessari fer un recorregut que, partint del concepte de ETN i de cadena global de valor, permeti evidenciar la gravetat dels seus impactes i la incapacitat dels instruments jurídics actuals per a oferir solucions.

Els elements essencials per a definir les ETN, atès que no existeix un enquadrament jurídic unívoc, són els de 'descentralització' i 'deslocalització', tots dos permeten descriure la seva estructura i dinàmiques d'actuació i a més es vinculen amb claredat a la *Lex Mercatoria* (Guamán, 2021a), concepte fonamental com a escenari i mig dels fenòmens que comentarem.

És ben sabut que les ETN es caracteritzen per situar la producció ja no en diferents plantes o centres de treball sinó en diferents països, amb escassos vincles amb el territori i la vida o el mercat local i l'elecció del qual respon als incentius oferts pels països receptors de la inversió estrangera que competeixen, entre si. Evidentment, per a efectuar aquesta descentralització les empreses fragmenten el procés productiu i externalitzen les seves activitats, des de les nuclears o pròpies a les accessòries, que seran realitzades per altres actors econòmics amb molt diferents expressions jurídiques i vincles variats, formals o informals, amb les matrius. La producció es reubica en una estructura de xarxa composta per proveïdors, subcontractistes, treballs no formalitzats, etc., col·locant-se en determinades zones del Planeta, caracteritzades per la falta de protecció jurídica —bé per una absència de regulació o bé per fallades en el sistema de garanties— dels drets humans en el seu conjunt, en particular els laborals, i de l'ambient. Aquest model de producció condiona profundament el propi desenvolupament econòmic i sociolaboral, també en el pla normatiu, de determinats països inserits en les baules més baixes d'aquestes estructures, denominades cadenes globals de valor.

Les cadenes són xarxes globalment disperses formades per entitats econòmiques amb diverses realitats que, com a conjunt, desenvolupen activitats tradicionalment realitzades per una sola entitat o per un número reduït. Les cadenes no tenen personalitat jurídica i es coordinen a través de re-

lacions formals o informals, dirigides per una empresa matriu. Al llarg d'extenses cadenes de valor, els costos, riscos, obligacions i responsabilitats es desplacen cap avall, mentre que els beneficis principals es concentren en les matrius.

L'expressió per a definir aquest fenomen de descentralització no és qüestió pacífica. La OIT ha utilitzat de manera general el concepte de “cadena mundial de subministrament” (OIT, 2016) encara que en els seus últims documents ha adoptat ja el terme “cadena de valor”, de contingut més ampli i que trobem en els Principis Rectors de Drets Humans (PRNU). Segons la Guia per a la interpretació dels Principis, “la cadena de valor d'una empresa està constituïda per les activitats que converteixen els inputs en productes mitjançant l'addició de valor. Inclou a les entitats amb les quals manté una relació empresarial directa o indirecta i que bé: a) proporcionen productes o serveis que contribueixen als propis productes o serveis de l'empresa; o b) reben productes o serveis de l'empresa”. En l'àmbit de la Unió Europea, l'esborrany de Directiva sobre diligència deguda de les empreses en matèria de sostenibilitat presentat per la Comissió el 23 de febrer de 2022 va utilitzar ja el terme “cadena de valor”, inclòs també en la proposta del Parlament Europeu de 2021.

L'any 2019 més de dos terços del comerç mundial es va produir a través d'aquestes cadenes (OCDE, 2019). Les dades de 2016 demostren que mentre les ETN donaven ocupació directament o a través de les seves empreses afiliades a 82 milions de persones, el treball realment generat al llarg de les seves cadenes s'ha estimat en més de 453 milions de persones en el món, és a dir, un 20,6% de l'ocupació global (OIT, 2016).

L'extensió de les cadenes i l'elecció dels llocs on col·locar la producció segueix una estratègia de *dumping* social, ambiental o de drets humans que fomenta la coneguda dinàmica de competència normativa entre els Estats (Hepple, 1997; Barnard i Deakin, 2001; Barnard, 2015; Muir Watt, 2004; Bright, 2013), que competeixen entre si per a atreure la inversió estrangera utilitzant els baixos costos o la introducció de riscos socials o ambientals com a element de competitivitat. Aquesta competència desemboca en una carrera a la baixa que incita una gradual i generalitzada reducció dels estàndards de reconeixement i protecció de drets. A més, l'extensió de les cadenes també provoca una competència entre les empreses dels tercers països, que busquen participar de la cadena d'una ETN. Així, els “proveïdors de primer nivell” —aquells que treballen directament amb la ETN i li proporcionen un producte pròxim al final— competeixen entre

ells per la producció que al seu torn després procedeixen a subcontractar (Lebaron, 2014).

Aquestes dinàmiques estan permeses i impulsades per l'expansió de la *Lex Mercatoria*, que podem definir com el nou ordre global que reinterpreta, formalitza i assenta en marcs reguladors nacionals i particularment supranacionals el poder del capital transnacionalitzat, actuant com una eina jurídica fonamental per a protegir els interessos de la inversió estrangera, influenciant de manera decisiva el comportament políticonormatiu dels Estats. És fonamental ressaltar com la nova *Lex Mercatoria* requereix la participació estatal, directa o derivada, i tant dels Estats centrals com dels perifèrics. La seva expansió es justifica no sols pel creixent poder de les ETN sinó per l'actuació conjugada de les Institucions Financeres Internacionals (IFI) idels Estats —capturats o còmplices— que perfeccionen jurídicament els dos elements de la LM: el primer inclou l'actuació de les IFI i abasta les disposicions, polítiques d'ajust i préstecs condicionats, en particular els acordats entre el Fons Monetari Internacional i els Estats; el segon pilar integra els acords de comerç i inversió i els sistemes arbitrals de protecció de la inversió estrangera. Per completar la definició, és imprescindible recordar el concepte de captura corporativa, entenent aquesta com el mecanisme pel qual les elits econòmiques distorsionen la formulació de lleis, normes i regulacions en favor d'alguns grups econòmics, contradient el benestar general (Cañete, 2018; Nercesián, 2021).

Com s'assenyalava anteriorment, enfront d'aquestes dinàmiques corporatives, i des dels anys setanta, s'han vingut assajant estratègies entre les quals només cal assenyalar dues com potencialment efectives pel seu caràcter obligatori, tot i que el seu abast és molt divers. La primera, en el temps i potencial efectivitat, és el conegut com *Binding Treaty*. La negociació d'aquest tractat va començar el 26 de juny de 2014, quan el Consell de drets humans de les Nacions Unides va adoptar la Resolució 26/9 per la qual es va crear “un grup de treball intergovernamental de composició oberta sobre les empreses transnacionals ETN i altres empreses respecte als drets humans, el mandat dels quals és elaborar un instrument jurídicament vinculant per a regular les activitats de les empreses transnacionals i altres empreses en el Dret Internacional dels drets humans”. La Resolució va ser impulsada per l'Equador i Sud-àfrica, tots els països de la Unió Europea presents, així com el Japó i els Estats Units van votar en contra. Després de vuit sessions de negociació i un esborrany —el tercer— de text articulat en fase d'esmenes, el procés evoluciona lentament, embolicat en

un ambient de posicions oposades. En un extrem, se situen una sèrie d'Estats, entre els quals sobresurten els Estats Units i els seus aliats i amb una participació ara més discreta de la Unió Europea i els seus membres, que, amb l'aliança de la Presidència del Grup que ostenta l'Equador, aposten per un Tractat que no integri obligacions directes per a les empreses i on a més es dilueixi l'objectiu de control de les ETN i les seves cadenes, per a posar el pes de responsabilitat en els Estats. Davant se situa el conjunt de la societat civil organitzada, la participació de la qual en el procés està sent fonamental en termes qualitatius i quantitatius, d'acord amb diversos Estats del Sud Global entre els quals destaca Palestina, Sud-àfrica o el conjunt de Grup Africà. Entre les seves propostes més fermes està l'enfocament de l'àmbit subjectiu a les empreses amb activitat transnacional o la incorporació d'obligacions expresses per a les entitats econòmiques.

De manera paral·lela al procés del *Binding Treaty*, la segona dècada d'aquest segle ha portat l'expansió, certament exponencial, de l'instrument conegut com a “diligència deguda empresarial en drets humans i sostenibilitat” (DDDH). Esmentada en les Normes de 2003, va ser l'obra institucional de J.Ruggiel'encarregada de la primera elaboració de la DDDH, integrant-la dins de la seva construcció teòrica de la relació entre empreses i drets humans basada en tres pilars —protegir, respectar i remeiar. La seva elaboració fonamental es va plasmar en els Principis Rectors de Nacions Unides de 2011. La definició bàsica de DDDH elaborada per l'Oficina de l'Alta Comissionada de Nacions Unides per als Drets Humans defineix la DDDH obligatòria com el procés que totes les empreses han d'emprendre per a identificar, prevenir, mitigar i donar compte de com aborden els impactes potencials i reals sobre els drets humans que causen o als quals contribueixen a través de les seves pròpies activitats o aquelles que estan directament vinculades a les seves operacions productes o serveis prestats per les seves relacions comercials. Els quatre components bàsics, presents amb diferent abast en les diferents normes de DDDH, són: la identificació i avaluació dels impactes actuals i potencials als drets humans; la integració i actuació segons les troballes; el seguiment de l'eficàcia de les actuacions i la comunicació de com els impactes estan sent adreçats (Smit et al., 2020).

La institució que més ha treballat i desenvolupat el mecanisme és l'OCDE, començant per les Línies Directrius sobre Empreses Multinacionals, que formen part de la Declaració sobre la Inversió Internacional i Empreses Multinacionals de 1976, fins a les múltiples guies vigents en l'actuali-

tat. En l'àmbit estatal, sobresurt sens dubte la Llei de deure de vigilància (França, 2017), norma degana i amb un impacte indubtable (Guamán, 2022b), i la Llei sobre diligència deguda en cadenes de subministrament (Alemanya, 2021). Un altre ampli conjunt d'Estats membres, entre ells Espanya, estan elaborant normes similars. En l'àmbit de la Unió Europea s'ha iniciat el procediment legislatiu ordinari per a arribar a l'aprovació d'una directiva de caràcter no sectorial sobre la qüestió, l'esborrany de la qual va ser presentat per la Comissió el 23 de febrer de 2022 sota el títol de Directiva sobre diligència deguda de les empreses en matèria de sostenibilitat (Guamán, 2022a). El contingut d'aquest esborrany ha estat àmpliament criticat, tant pels sindicats i moviments socials com per la patronal des d'òptiques diametralment oposades. En aquests moments, existeix una posició comuna del Consell i segueix la seva negociació en el Parlament, amb postures interinstitucionals confrontades.

Entre les opcions reguladores amb caràcter obligatori en tramitació, és evident que el *Binding Treaty*, almenys en el seu plantejament inicial, és l'única opció capaç d'evitar de manera eficaç la impunitat de les ETN i assegurar l'accés a la justícia i a la reparació de les víctimes. El tractat hauria d'assenyar l'obligació de les empreses de respectar els drets humans i no malmetre l'ambient, nuant a aquesta obligació els mecanismes de responsabilitat necessaris que permetin sancionar a les empreses —i en el seu cas als seus directius— per les violacions de drets humans i els danys al medi ambient comeses de manera directa o a través dels agents implicats en la seva generació de valor —la cadena. Aquesta i no una altra era la finalitat de la Resolució 26/9 i del procés del *Binding Treaty* en el seu origen i aquest ha de ser l'objectiu prioritari de qualsevol iniciativa que pretengui regular, d'una manera seriosa, l'obligació de les empreses transnacionals de respectar els drets humans.

Més enllà d'aquest futur tractat, la diligència deguda, amb totes les seves limitacions, s'ha col·locat en el centre de la discussió de política normativa. Amb la seva aplicació, fonamentalment a França, el mecanisme està demostrant propietats expansives i una particular utilitat per a avançar cap a la construcció d'una noció de responsabilitat que sigui capaç de congregar els dos eixos en tensió: la transnacionalització de la producció —les cadenes globals— i la permanència de les davanteres estatals com a límit encara actual per a garantir de manera efectiva els drets humans i molt en particular els laborals (Baylos, 2022; Sanguineti, 2022).

Sense deixar de reconèixer l'anterior, és fonamental assenyalar que aquestes potencialitats de la diligència deguda per a adequar-se a la realitat de les ETN i eludir les barreres jurídiques no la converteixen en la regulació idònia ni molt menys en marc normatiu suficient per a solucionar la qüestió que tractem —indefensió/impunitat. Així, és important reconèixer que es tracta d'un instrument basat en la prevenció i en l'establiment d'una obligació de mitjans (Barreto, 2021), que descansa en les mesures que adoptin les empreses, basades en una anàlisi de riscos, per a prendre el control de les activitats que es realitzen en el conjunt de les seves cadenes. Per això, és essencial que les normes que regulin les obligacions de diligència siguin clares, exhaustives i eficaces, contenint almenys els següents elements: un àmbit subjectiu ampli, orientat clarament a les empreses amb activitat transnacional però sense fixar llimdars elevats que deixin fora a actors econòmics en les cadenes on es produeixin aquests impactes; un àmbit de protecció ampli, que integri un concepte extens de drets humans i de danys al medi ambient; una definició de cadena de valor que inclogui la totalitat d'actors implicats en la generació de valor —*upstream* i *downstream*— respecte del conjunt de la vida del producte final; una sèrie d'especificacions relatives a com ha de realitzar-se l'anàlisi de riscos —el control de les auditories— i què han de contenir els plans de diligència o les obligacions de diligència, des de la prevenció a la remediació; un elevat nivell de participació dels agents socials implicats, especialment els sindicats i una regulació de les consultes concorde als estàndards internacionals més exigents; la inclusió de la perspectiva de gènere com a element transversal fonamental; uns mecanismes de responsabilitat civil eficaços que assegurin que els danys derivats de l'incompliment de les obligacions de diligència deguda són sancionats i que aquesta sanció no inhibeix altres derivades de la comissió de violacions als drets humans i danys a l'ambient; i una sèrie de mesures orientades a l'eliminació de les barreres i obstacles a l'accés a la justícia i a la reparació de les víctimes d'aquestes violacions.

Amb tot l'anterior, les normes de diligència deguda poden permetre una evolució en el camí cap a la responsabilitat de les ETN que, sens dubte, requereix i exigeix fonamentalment l'adopció de solucions en l'àmbit del dret internacional com el *Binding*, però també uns altres com un Conveni de la OIT sobre Cadenes Globals de Valor i per un reconeixement jurídic dels Acords marc Globals. En el mentrestant, l'adopció d'una bona norma de diligència deguda en l'Estat espanyol, en la línia de la francesa, amb les millores assenyalades es planteja com un camí per continuar avançant.

Referències bibliogràfiques

- Barañano, Margarita. (2009). Contexto, concepto y dilemas de la responsabilidad social de las empresas transnacionales europeas: Una aproximación sociológica". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 27(1), 19-52.
- Barnard, Catherine. (2005). Social dumping and race to the bottom: some lessons for the European Union from Delaware. *European Law Review*, 25(1), 57-78.
- Barnard, Catherine i Deakin, Simon. (2001). Market access and regulatory competition. *N.Y.U. Law School and The Jean Monnet Working Paper*, 9/01, 2-4. <http://www.jeanmonnetprogram.org/pa-pers/01/012701.rtf>
- Barretto Ghione, Hugo. (2021). Limitaciones de la noción de diligencia debida en materia laboral: comentarios a la reciente Resolución del Parlamento Europeo. *Derecho laboral: Revista de doctrina, jurisprudencia e informaciones sociales*, 64(281), 21–33. <https://revistas.fcu.edu.uy/index.php/RDL/article/view/2066>
- Baylos, Antonio. (2005). Códigos de conducta y acuerdos-marco de empresas globales: apuntes sobre su exigibilidad jurídica. *LanHarremanak*, 12(1), 103-138.
- Baylos, Antonio. (2022). Empresas transnacionales y diligencia debida. *Diritti, Lavori Mercati, International*, 2.
- Brino, Vania. (2020). *Diritto del lavoro e catene globali del valore. La regolazione dei rapporti di lavoro tra globalizzazione e localismo*. Giappichelli.
- Cañete, Rosa. 2018. *Democracias capturadas: el gobierno de unos pocos*, Oxfam internacional.
- Gil y Gil, José Luís. (2020). La responsabilidad de las empresas multinacionales por vulneración de los estándares laborales. Una perspectiva global. *Lex Social*, 10(2).
- Guamán, Adoración. (2021a). Lex Mercatoria: una aproximación desde la óptica de los derechos humanos. *Revista de la Academia Colombiana de Jurisprudencia*, 1(374), 89-126.
- Guamán Hernández, Adoración. (2021b). *Diligencia Debida en Derechos Humanos ¿una vía para la consecución del trabajo decente? Posibilidades y límites de un concepto en expansión*. Tirant Lo Blanch.
- Guamán Hernández, Adoración. (2022b). La aplicación de la ley francesa de deber de vigilancia: apuntes para una futura regulación española. *Revista de Derecho Social*, 99.

- Guamán Hernández, Adoración; González Moreno, Gabriel. (2018). *Empresas Transnacionales y Derechos Humanos*. Bomarzo.
- Hepple, Bob. (1997). New Approaches to International Labour Regulation. *Industrial Law Journal*, 26(4). <https://doi.org/10.1093/ilj/26.4.353>
- Hernández Zubizarreta, Juan. (2009). *Las empresas transnacionales frente a los derechos humanos: historia de una asimetría normativa, De la responsabilidad social corporativa a las redes contrahegemónicas transnacionales*. Observatorio de las Multinacionales en América Latina Asociación Paz con Dignidad.
- LeBaron, Genevieve. (2014). Subcontracting is not illegal, but is it unethical? Business ethics, forced labor, and economic success. *The Brown Journal of World Affairs*, 20(2), 237-249.
- Maira, María del Mar. (2014). Los acuerdos marco internacionales: sentando las bases de la negociación colectiva de ámbito supranacional. *Lanharremak: Revista de relaciones laborales*, 30, 137-162.
- Malesky, Edmund J.; Mosley, Layna. (2018). Chains of Love? Global Production and the Firm-Level Diffusion of Labor Standards. *American Journal of Political Science*, 62(3).
<https://doi.org/10.1111/ajps.12370>
- Muir Watt, H., (2014). La concurrence entre systèmes juridiques. *Le Group de prospective du Sénat*.
- Sanguinetti Raymond, Wilfredo (Dir.). (2021a). *Comercio internacional, trabajo y derechos humanos*. Ediciones Universidad de Salamanca.
- Sanguinetti Raymond, Wilfredo. (2021b). *La construcción de un nuevo derecho transnacional del trabajo para las cadenas globales de valor*. XXIII Congreso Mundial de la SIDTSS Lima.
- Sanguinetti Raymond, Wilfredo. (2022). La construcción de un nuevo derecho transnacional del trabajo para las cadenas globales de valor. A W. Sanguinetti Raymond i J.B. Vivero Serrano, *Diligencia debida y trabajo decente en las cadenas de valor* (pp. 31-88). Aranzadi.
- Sanguinetti Raymond, Wilfredo. (2022). *Teoría del Derecho Transnacional del Trabajo: La génesis de un estatuto para el trabajo global*. Thomson Reuters Aranzadi.

25. Les fronteres sud, Estats de no-dret i d'impunitat

Patricia Simón

Llicenciada en periodisme per la Universitat de Sevilla (US), especialitzada en Relacions Internacionals per l'Institut d'Estudis Polítics de Lyon i postgraduada en Polítiques Públiques i Estat del Benestar per la Universitat d'Oviedo. És reportera freelance, autora de diversos llibres i experta en informació internacional, països en conflicte i resistències civils

L'1 de novembre de l'any 1998 va aparèixer a la costa de Tarifa, Cadis, el primer cadàver, de què tenim constància, d'una persona que havia mort intentant migrar a Europa en una patera (Zovko, 2019). Ningú podrà dir que no va existir gràcies a la fotografia que va prendre Ildefons Sena. “Tan sols dos mesos després d'aquell 1 de novembre, el gener de 1989, es va repetir la tragèdia a la costa d'Algesires amb un balanç de nou morts. I més tard, una altra, a la qual li seguirien moltes més fins als nostres dies. Una història interminable”, escriuria el fotògraf a Aljaranda 92 (Sena, 2018). Trenta-cinc anys després desconeixem la xifra exacta de morts, perquè el Govern d'Espanya no els comptabilitza i les seves morts han deixat de ser notícia excepte quan la víctima és un menor o la xifra supera els dos dígitos.

La repetició de les imatges de persones desembarcant penosament en els ports espanyols, embolicats en mantes vermelles, sense un context que recordin les decisions polítiques que els obliguen a jugar-se la vida a la recerca d'oportunitats, les ha deshumanitzat front part de la ciutadania. Pel que fa a la majoria dels televidents, la seva visió no produeix informació, coneixement, per no parlar d'empatia o sofriment. Les seves siluetes són només la successió d'uns hologrames destinats a recordar-nos que vivim en un lloc on se succeeix un fenomen natural: igual que recurrentment plou i, sovint, fa sol, hi ha éssers de color negre que sorgeixen del no-res en les embarcacions de Salvament Marítim o en els pantalanos andalusos i canaris. De fet, en els últims anys, amb prou feines s'ha informat que una part important de les embarcacions que arriben a Múrcia procedeixen

d'Algèria, una ruta més llarga, més perillosa i, conseqüentment, més mortífera. Aquest ha estat el resultat de la política de tancament de fronteres de la Unió Europea des del seu començament a la fi dels anys 80: a mesura que aixecava més tanques i que pagava a més països del litoral africà perquè impedissin les sortides, més s'encaria el viatge i més persones morien durant les travessies. Aquest ha estat el principal resultat. Fins avui.

Les persones migrants, especialment les que arriben per via marítima, s'han convertit en mercaderia electoral, com sosté Sami Naïr (2001). L'ala de la dreta aspira al fet que les imatges de la seva arribada s'emetin en bucle i de forma descontextualitzada per així reforçar el discurs que les presenta com a invasores, com una amenaça, i, per tant, contra les quals és necessari desplegar la maquinària securitària i militar per a impedir la seva arribada. Mentrestant, els partits socialdemòcrates porten tres dècades desplegant les polítiques antiimmigració més dures, alhora que difonen un relat bicefàlic: mentre els seus ministeris de Treball i d'Assumptes Socials assumeixen el postulat general que les societats europees necessiten la immigració per a contrarestar la crisi demogràfica, però que ha de ser controlada i per llits legals, els diferents ministres d'Interior, designats amb la funció de calmar els sectors més conservadors de la societat, coordinen el que la investigadora Claire Rodier (2013) i altres juristes especialitzats en drets humans, com Javier de Lucas (Simón, 2016), consideren una guerra de la Unió Europea contra les persones migrants i refugiades.

I com en totes les guerres, l'Estat imposa estats d'excepció en aquells territoris on es lliuren les batalles. Així, des de principis d'aquest segle, el sud de la Unió Europea s'ha anat omplint de forats negres per a la legalitat, on operen Estats de no-Dret quan els seus subjectes són estrangers pobres. En aquest sentit, la frontera sud espanyola ha estat, des de mitjans dels anys 90, el gran laboratori de límit fins el qual es podien violar els drets fonamentals de les persones racialitzades que intentaven entrar sense permís al seu territori. És necessari fer memòria per a ser conscients de la gravetat dels fets promoguts des de les institucions públiques amb total impunitat. I per tal d'entendre el mal que han tingut en la consciència i ètica pública de la societat espanyola. La nostra conformació política i social està, necessàriament, travessada per la crueltat de tanta violència política sostinguda durant dècades per partits de diferents orientacions ideològiques.

El 2005, amb José Luis Rodríguez Zapatero a la presidència, almenys tretze homes van morir per trets quan intentaven creuar la tanca de Melilla. La policia espanyola va assenyalar a la marroquina com a responsable i viceversa. En aquells dies, la gendarmeria del país africà va desterrar a més d'un miler de persones al desert fronterer amb Algèria. Allí, sense aigua ni aliments, no se sap quantes van morir i moltes van sobreviure gràcies a la labor d'activistes com Helena Maleno i ONGs com Metges Sense Fronteres.

Per a llavors, els carrers de la ciutat de Melilla ja acollien a desenes de menors que fugien del centre públic d'acollida La Puríssima per la violència i l'arbitrarietat que ocupaven els seus treballadors. Els desesperats cridat perquè l'Estat complís la llei del menor per part d'entitats com l'associació. Prodein eren sistemàticament desoïts. El 2015, quinze homes morien ofegats quan guàrdies civils els van disparar amb pilotes de goma des de la platja de Ceuta de Tarajal. Les seves morts segueixen en la impunitat. El 2021, el Marroc i Espanya van emprendre una pugna diplomàtica en la qual els peons van ser les més de 10.000 persones que van travessar la frontera en tan sols un parell de dies. El mateix que havia fet el 2015 Turquia amb la Unió Europea, i amb prou feines feia uns mesos, Bielorússia amb Polònia. Dues persones van morir ofegades en aquells dies. Una altra es va precipitar pel mur de deu metres que dona al port per on molts homes intenten colar-se en un dels vaixells que parteixen a la Península. Gairebé ningú recorda les seves morts. Mesos més tard, el 2022, com a mínim 23 homes van ser assassinats quan intentaven travessar la frontera de Melilla. Centenars van resultar ferits en una operació de la policia marroquina en la qual, com ha quedat demostrat per un documental de la BBC, va col·laborar l'espanyola (Eye, Thomas i Walker, 2022).

La gestió de la frontera sud conjuga tots els elements que conformen la matriu de política migratòria europea. En primer lloc, el conscient ús de la doctrina del xoc per part dels governs perquè la societat d'acollida naturalitzi que les persones pobres han de jugar-se la vida per a estar entre elles i, ahora, que aquestes assumeixin que estan de prestat i que, per tant, manquen de drets. És a dir, que són explotables, intercanviables, deportables. A penes el romanent que el capitalisme requereix per a mantenir sota mínims els salaris i drets laborals.

En segon lloc, la cooperació d'uns mitjans de comunicació que estigmatitzen i criminalitzen les persones migrants per a ajudar a pujar els discursos d'odi de la ultradreta. Així és com el 2019, quan Espanya ja havia transitat

les terribles conseqüències de la crisi-estafa del 2007, i quan aquest país portava més de dues dècades sent destí de la immigració, algunes televisions i ràdios van aconseguir que una part de la societat assumís la fal·làcia que els responsables del fet que la seva capacitat adquisitiva fos menor era de la immigració i, especialment, dels menors que havien de migrar sols. Una mentida repetida diàriament, durant anys, en els programes de televisió més vistos aconsegueix crear una realitat paral·lela construïda sobre el major dels absurds: que mentre les grans empreses de l'Ibex 35 publicaven beneficis multimilionaris, els responsables de les altes taxes de desocupació i de precarietat són els qui treballen en pitjors condicions.

I, en tercer lloc, l'assentament d'una perillosa hipòtesi: que perquè l'Estat pugui defensar a la seva població dels qui intenten violar la seva sobirania nacional, i posar així en risc el benestar i la seguretat dels seus legítims habitants, el dret és, cada vegada més, un obstacle. Per això, les polítiques que violen els drets humans de les persones migrants porten anys, també, soccavant els pilars de les democràcies.

Quan un Estat es nega a regularitzar a les persones que viuen en el seu territori el que està fent és desistiment d'una de les seves principals funcions. Un Estat de dret no pot cronificar la condició de clandestinitat de milions de persones i condemnar-les a la major de les vulnerabilitats. Un Estat de dret tampoc pot legalitzar aquelles pràctiques que va negar que realitzava durant anys per incomplir la normativa nacional i internacional, com ha fet amb les devolucions en calent a través d'una reforma del Codi Penal el 2015. Un Estat de dret no pot defugir el seu deure de socors i donar ordres al Salvament Marítim perquè no actuï i sigui la policia marroquina la que detingui als ocupants de les pasteres en aigües espanyoles, com ha demostrat el documental Paral·lel 35 50.

I igual que la nostra frontera sud s'endinsa des dels anys 90 al Marroc, i des dels 2000, al Senegal i Mauritània mitjançant el pagament als seus governs perquè impedeixin les sortides des dels seus territoris, també arriba fins als Pirineus i el sud de França, des d'on són expulsades centenars de persones cada any. De fet, tot el territori espanyol és una frontera, travessada per una imbricada xarxa de batudes policials basades en el perfil ètnic —que les Nacions Unides considera il·legals per ser discriminatòries—, Centres d'Internament d'Emigrants, destinats, fonamentalment, a acoquinar als qui passen per ells, persones empresonades que no han comès cap delictes, només la falta administrativa de no tenir documenta-

ció. La minoria són deportades, però el seu pas per les seves cel·les reforça l'objectiu de les polítiques antiimmigració: no sou benvingudes.

“La violència de la frontera exterior i de les múltiples fronteres interiors garanteix que la població immigrant continuarà conformant-se amb complir el paper que se li ha assignat. Així, ‘la mobilitat ascendent dels treballadors autòctons’, a més de que es produeix només en termes relatius si tenim en compte l’empitjorament general de les condicions de treball, es basa en el manteniment forçat de la població immigrant en les pitjors ocupacions”, escrivia l’investigador Eduardo Romero (2010) en un dels seus assajos dedicats a les migracions.

Aquesta gimcana repressiva i burocràtica, detalladament dissenyada per les institucions nacionals i europees, plena d’obstacles i de sofriment, va començar la seva marxa a Espanya. Però ha estat el referent per a totes les que s’han anat aixecant en els últims temps, a mesura que la geopolítica anava deslligant nous èxodes.

A Itàlia, els acords de cooperació internacional entre el Govern de Silvio Berlusconi i el de Muammar Gaddafi incloïen bosses de plàstic per als cadàvers dels migrants. Quan la intervenció internacional va acabar amb el seu règim el 2011, la Unió Europea va plantejar la consegüent arribada de desenes de milers de persones sol·licitants d’asil, de nou, com un resultat imprevisible. I, per descomptat, la resposta política va ser de rebuig i de subcontractar a les milícies líbies que controlen el país perquè impedeixen la seva sortida. I, una vegada més, el cinisme davant les evidents conseqüències: els mercats d’esclaus, les denúncies de tota mena de vexacions i violències, les morts en la mar per centenars.

I com si es tractés de la taca de sang provocada per tanta mort, la ignomínia va continuar estenent-se cap al Mediterrani oriental, convertint a les illes gregues en presons de persones refugiades i a Turquia en una nova frontera malvada. Pur colonialisme: el Nord Global subornant al Sud perquè treballi darrere dels seus interessos. Però, quins són aquests interessos?

Les institucions europees saben que el fenomen de la immigració és imparable. L’espoli sofert durant segles per Àfrica obliga una part de la seva població a buscar oportunitats en aquells llocs on ja té xarxa, contactes i, sobretot, com explica l’antropòleg Shahram Khosravi (2001), on ja estan connectats mitjançant l’imaginari de la immigració. La immigració forma part de l’horitzó vital en molts territoris, un projecte al qual s’està abocat

quan s'aconsegueix determinada edat per a millorar la pròpia vida i la dels familiars. I totes les barreres que ha anat creant la Unió Europea i els seus respectius governs en aquestes tres dècades no han afeblit aquesta idea. Tot el contrari, l'han embolicat en una èpica que la fa encara més valorada en aquests contextos.

Paradoxalment, qualsevol altra política que hagués fracassat tan estrepitosament en els seus objectius declarats hauria estat modificada. No obstant això, la política de tancament de fronteres no sols es manté sinó que cada any rep més fons. I ho fa perquè ja no és només un dels pilars de la Unió Europea, sinó un lucratiu negoci que implica les grans empreses tecnològiques, aeronàutiques i de seguretat privada que pugnen per fons multimilionaris per a continuar militaritzant i complicant la tecnologia de les tanques de Ceuta i Melilla, les patrulles del Frontex, els radars làser destinats a identificar les pasteres, la privatització dels centres de tancament de persones refugiades... *El negoci de la xenofòbia*, com va titular el seu llibre Rodier.

Però la veritat és que, malgrat tota aquesta maquinària militar i tecnològica, les persones migrants no sols continuen arribant, sinó que una part important de la nostra economia se sustenta en elles. I també en els treballadors i, sobretot, treballadores contractades en origen per a les temporades d'alta producció, especialment en l'àmbit de l'agricultura. Una pràctica que, des de que es va posar en marxa a inicis dels 2000, no ha ocultat la seva visió profundament utilitarista de l'ésser humà, reduint-lo a mà d'obra. "Aquesta lògica unilateral en la qual només preval el benefici ve abrigada pel projecte neoliberal, que entén als immigrants com a mercaderia caducable i substituïble. L'objectiu és desestabilitzar el propi mercat de treball nacional amb la finalitat de mantenir als immigrants en la precarietat", explicava en una entrevista el catedràtic de Filosofia del Dret Javier de Lucas (Simón, 2016).

Per a calmar els ànims dels qui recelaven d'aquesta mesura, inclosos els principals sindicats, pel temor al fet que les persones contractades acabessin quedant-se al territori espanyol, el Govern espanyol va establir uns criteris que continuen funcionant:

Es prioritzarien les dones perquè el Govern va entendre que és més difícil que s'allunyin del seu nucli familiar i, per tant, que es quedin a Espanya. A més, les concep com més treballadores, més formals i més delicades a l'hora de recollir els fruits. I, per si faltés alguna cosa, cobren menys que els homes. I encara així, es va establir un altre requisit: que tinguessin

menors al seu càrrec. Van considerar que així s'asseguraven que una vegada liquidada la seva labor tornarien per on van venir.

Les polítiques migratòries no sols afecten les persones migrants sinó que modulen la concepció que tota la societat té d'elles. I si hi ha una cosa esperançadora després de tota aquesta institucionalització de la violència i el racisme contra les persones migrants és que part de les societats no ho hagi interioritzat ni normalitzat. Perquè és tan gran la potència d'aquesta guerra contra les persones migrants —amb el seu braç legislatiu, el seu braç mediàtic i el seu braç empresarial— que ha aconseguit convertir allò intolerable en part del paisatge de les nostres vides.

Així, quan el 2018 un mitjà alemany (Müller i Prandi, 2018) va publicar la violència sexual soferta per treballadores marroquines en els camps de Huelva, a Espanya la majoria de la població portava dècades convivint amb realitats pròpies de *El raïm de la ira*, la reconeguda novel·la de John Steinbeck, sense voler veure-les. Nombrosos periodistes havíem informat durant anys de les condicions de vida infrahumanes en les quals viuen molts dels treballadors dels hivernacles de Huelva i Almeria, de les condicions d'explotació en les quals sobreviuen milers de persones al camp de Lleida, del tràfic amb finalitats d'explotació sexual i laboral que té lloc en tots els sectors econòmics més desprestigiats de la nostra societat i que ocupen majoritàriament persones migrants i, sobretot, a dones migrants. No importava. No importa. El seu maltractament s'ha convertit en una categoria professional, la del precariat migrant.

La frontera sud espanyola va ser també el primer laboratori per a conformar el que després s'ha estès d'Espanya a Grècia: nodes de deshumanització per a irradiar odi contra les persones migrants a tot el territori europeu. Així, les imatges d'un salt a la tanca de Melilla en el qual participen una vintena de persones, reproduïdes en bucle en els informatius europeus durant dies, aconsegueix transmetre l'angoixa de l'amenaça o de la invasió a una família danesa que rarament ha vist a persones migrants al seu poble.

Les fronteres sud són el camp de batalla en el qual la UE busca legitimar els seus pressupostos multimilionaris contra les mateixes persones migrants que conreen els aliments que mengem, que cuiden dels nens, nenes, ancians, ancianes i de les persones dependents, i que tiren endavant molts sectors econòmics, sovint sense contracte i a canvi de salaris miserables. Perquè la funció d'aquestes polítiques no és que no arribin a sòl europeu, ja que són imprescindibles per al seu funcionament: sinó

que el camí sigui tan tortuós i el cost tan alt, que quan arribin hagin assumit la seva condició d'indesitjable. D'aquesta manera, el poder econòmic s'assegura que una vegada que són al país de destinació, no exigeixin els drets que els corresponen. Per això, els moviments socials de persones migrades i racialitzades són una esperança no sols per a combatre el racisme social i institucional, sinó per a salvar la democràcia dels qui l'estan destruint a força d'implantar lleis pròpies d'un apartheid.

Afortunadament, la situació és irreversible: Europa, incloses les seves fronteres sud, és ja un territori mestís, en el qual la immigració està conformant una nova humanitat que les fronteres no han aconseguit ni aconseguiran frenar.

Referències bibliogràfiques

- Eye, Africa; Thomas, Ed; Walker, Adam. (2022, 2 novembre). Investigación BBC: cómo la policía española vio y no impidió que decenas de migrantes murieran en su frontera con Marruecos. *BBC*. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-internacional-63477686>
- Khosravi, Shahram. (2021). *Yo soy frontera: Autoetnografía de un viajero ilegal*. Virus.
- Müller, Pascalle; Prandi, Stefania. (2018, 18 maig). Violadas en los campos de Europa. *Buzz Feed*. https://www.buzzfeed.com/pascalemueller/violadas-en-campos-europa?utm_term=.vmLydBwR1W#.sdJL639D4G
- Naïr, Sami. (2001). *La inmigración explicada a mi hija*. Círculo de Lectores.
- Rodier, Claire. (2013). *El negocio de la xenofobia. ¿Para qué sirven los controles migratorios?* Clave Intelectual.
- Romero, Eduardo. (2010). *Un deseo apasionado de trabajo más barato y servicial. Migraciones, fronteras y capitalismo*. Cambalache.
- Sena, Ildefonso. (2018). Treinta años de naufragios. *Aljaranda*, 92, 87-91. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6882646.pdf>
- Simón Carrasco, Patricia. (2016). Entrevista a Javier de Lucas: experto en políticas migratorias. *Atlántica XXII: revista asturiana de información y pensamiento*, (46), 41-44.
- Zovko, Maja.(2019). *Itinerarios narrativos de la inmigración actual en España*. Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.

26. Lawfare:

un nou terme per a un vell poder

Benet Salellas i Vilar

Llicenciat en filologia grega i dret, és pare de dos fills. Exerceix com a advocat des del 2003 especialment en l'àmbit penal defensant persones represaliades pel sistema polític i el sistema econòmic. Ha militat en diferents moviments socials i ha estat diputat al Parlament de Catalunya (2015-2017)

El dret és font de legitimitat, i per aquest motiu, el discurs sobre el 'què és legal' i el 'què no és legal' sempre amaga una pretensió de legitimitat dels diferents actors polítics. En la discussió sobre el marge d'actuació del poder i d'aquells que s'hi oposen —sigui quin sigui el sistema legal que predomini, tant els governs com les organitzacions polítiques— han intentat procurar-se el suport dels tribunals per mantenir o modificar la balança de l'equilibri polític. Aquí neix el judici polític. En ell i amb ell, la maquinària jurídica i els seus mecanismes processals es posen en moviment per assolir objectius polítics que transcendeixen la mera satisfacció de la custòdia de l'ordre públic. S'acudeix al tribunal perquè exerceixi influència sobre la distribució del poder i així incrementi l'esfera de l'acció política (Salellas Vilar, 2019: 19).

Les alternatives polítiques de canvi profund que han suposat un desafiament a l'hegemonia del capitalisme planetari a inicis del segle XXI, especialment a l'Amèrica Llatina i el Carib, han rebut un impacte importantíssim d'un fenomen anomenat *lawfare* com a part d'una guerra híbrida endegada en contra seva per l'imperialisme (Tirado Sánchez, 2021: 238). Els casos dels processos judicials per corrupció contra Lula da Silva, Correa o Cristina Kichner se'ns presenten com a ariets d'una nova forma de cop d'estat *light* en nom de la llei per a debilitar les forces polítiques desafiantes amb el *status quo* de l'ordre mundial. El terme neix en un context militar que li dona encara més sentit, descrit pel general nord-americà Charles Dunlap l'any 2001 amb una combinació del terme *law* (llei) i

warfare (guerra): entenent-lo com a mètode de guerra no convencional, mitjançant el qual la llei s'utilitza per assolir un objectiu militar amb tots els avantatges que pot arribar a tenir vèncer a través dels tribunals sense passar pel camp de batalla. L'administració nord-americana, precisament, l'ha inclòs com a arma geopolítica sota l'argument de la lluita contra la corrupció (Proner, 2020)

Des de llavors, el terme ha generat un importantíssim debat sobre el seu significat, fins al punt que s'han creat observatoris de *lawfare* i s'han publicat importants estudis tant en l'àmbit militar com de la ciència política i el dret. Arantxa Tirado l'ha definit de tàctica de guerra inserida en una estratègia bèl·lica multifactorial i d'ampli espectre com és la guerra híbrida que utilitza la llei per neutralitzar o eliminar l'enemic polític amb l'objectiu d'una reconfiguració geopolítica (2021:51); Jaume Castán i Mark Friis, com un instrument basat en el dret de caràcter multifacètic que pot ser utilitzat per un ampli espectre d'actors en àmbit militar i no militar per aconseguir objectius polítics (2023:2).

El lawfare com a arma geopolítica

El propi Dunlap, en aquesta primera popularització del terme, el va fer servir per criticar l'ús estratègic del dret —especialment del dret internacional humanitari— per part dels palestins per deslegitimar les campanyes militars als EUA i Israel, considerant que això representava una amenaça a la seguretat nacional d'aquests estats (Werner, 2010: 62). Per tant, és evident que la codificació internacional generada amb posterioritat a la Segona Guerra Mundial amb les Convencions de Ginebra, la Carta de Drets Humans de l'ONU, els Pactes Internacionals de Drets Civils i Polítics, la Cort Penal Internacional o la Cort Internacional de Justícia —per citar alguns dels tractats internacionals més importants—, són mecanismes limitadors que interfereixen l'ús del poder militar per part dels grans actors mundials. En aquest sentit, podríem afirmar que existeix una certa fugida de l'espai bèl·lic *stricto sensu* cap a un espai de guerra jurídica que, en la preeminència dels drets humans en el centre del debat, impediria el desenvolupament dels conflictes i de l'explotació geopolítica tal com s'havia viscut abans de 1945. Estaríem parlant d'una mena de *lawfare* positiu.

Ara bé, pel que s'exposa en altres capítols d'aquest llibre sabem que no podem ser tan optimistes. Per posar només un exemple: Nicaragua va

guanyar, davant de la Cort Internacional de Justícia, el cas ‘Nicaragua vs Estats Units d’Amèrica’ l’any 1986 i no va aconseguir que la condemna tingués cap efecte. L’existència d’una determinada correlació de forces en el Consell de Seguretat de l’ONU, la no subscripció per part d’alguns dels estats més poderosos de l’Estatut de Roma que crea el Tribunal Penal Internacional i la falta d’efecte coercitiu de les decisions més contra-hegemòniques adoptades pels organismes internacionals, han convertit aquest pretès bon *lawfare* en una utopia.

Això no descarta que en d’altres aspectes, quan qui exerceix el *lawfare* és un actor estatal amb poder, llavors, el resultat pugui ser diferent. En aquest sentit, l’àmbit de les sancions comercials i financeres en el marc d’organismes internacionals per part dels EUA i els seus aliats està consolidant-se com una eina efectiva en la geopolítica —a l’Iraq invasor de Kuwait, a l’Iran nuclear o contra la Rússia invasora d’Ucraïna, per exemple. En aquests contextos, la pàtina jurídica internacional serveix d’embolcall d’iniciatives de clara incidència econòmica. Els pretesos objectius de justícia no són assolits amb aquestes sancions, però en canvi sí que es produeix una intervenció dràstica en la posició d’aquests països en els mercats internacionals en favor d’aquells actors estatals que les han impulsat. I tot això amb conseqüències ben complicades i prou allargades. Així, per exemple, el desembre del 2018, WanzhouMeng—el CEO del gegant xinès Huawei— va ser arrestat al Canadà a petició de les autoritats dels EUA sota acusació de frau. D’acord amb la imputació, Meng havia treballat per una companyia subcontractada per Huawei anomenada Skycom que havia desenvolupat negocis a l’Iran d’una manera que violava la llei americana aplicable, entenent com a tal la *Iranian Transactions and Sanctions Regulations*(Castán i Friis, 2023: 4)

El *lawfare* intern, ‘justícia política’ i ‘justitocràcia’

Una segona concepció del terme es troba més centrada en la lògica interna dels estats, entenent el *lawfare* com l’estratègia perseguida per actors polítics interns d’ús i mal ús d’instruments legals per tal de socavar els oponents polítics (2023:33). No es tracta només de la judicialització de la vida política —és a dir, en l’ús dels tribunals per resoldre conflictes que haurien de ser resolts en l’arena política i per altres mecanismes— sinó d’una estratègia que va més enllà, que busca l’aniquilament de l’adversari (Tirado Sánchez, 2021:49) i en definitiva el canvi de règim polític (Pro-

ner, 2019). La judicialització es presentaria com una condició indispensable que, combinada amb la pèrdua d'independència judicial, donaria lloc a aquest escenari de 'justitocràcia'.

Aquest *lawfare* és el que atreu ara mateix més l'atenció, pel perill que suposa per a les democràcies liberals amb estructures institucionals febles i per com pot esdevenir una nova eina per actuar políticament a l'ombra. Si la guerra és la continuació de la política per altres mitjans, en la vella idea de Clausewitz, potser el *lawfare* és la continuació de la guerra per altres mitjans (Morrisey, 2011). El cert és que hi ha patrons comuns en els processos judicials per delictes de corrupció endegats en el darrer decenni contra els governants de l'esquerra llatinoamericana i els seus equips. Els advocats de Lula da Silva —assumint la perspectiva del professor Comaroff—, en un treball d'anàlisi de l'estratègia del cas, han proposat abordar-la en les tres dimensions presents en la lògica militar: la geogràfica, l'armamentística i les externalitats (Zanin, Martins i Valim, 2022). La primera consistiria en la selecció prèvia de jutges o tribunals on el cas, entès com una batalla, té més probabilitats de ser guanyat. La segona, en l'elecció de la llei amb què es neutralitzarà l'enemic polític. La tercera, en l'entorn que es crea per a desplegar l'operació de *lawfare* on els mitjans de comunicació tenen un protagonisme fonamental per tal de violar el dret dels acusats a la presumpció d'innocència i anticipar la percepció de culpabilitat i la condemna. Aquesta darrera funció s'acompanya a més a més de la construcció d'un personatge malvat, el més grotesc possible (Zaffaroni, Caamaño i Vegh, 2020). totalment desfigurats davant l'opinió pública —fins i tot amb la publicació parcial de les seves converses més íntimes—, amb la finalitat de ratificar que estem davant l'arquetip d'una persona menyspreable, horrorosa, corrupte i, sobretot, vulnerable.

Aquesta estratègia se serveix d'eines processals tàctiques com l'ús d'una prolongada presó provisional per tal d'aconseguir conformitats, la utilització de 'penedits' a qui es premien determinades declaracions, la sobre-acusació (*overcharging*) en el sentit de formular acusació per una llista de fets tan àmplia que dificulti la tasca de la defensa... en definitiva, una autèntica degradació del dret fonamental al 'procés degut' i al que s'hi afegeixen dos aspectes concrets vulnerats d'aquest dret: al jutge imparcial predeterminat per la llei i la presumpció d'innocència, col·locant-nos en un context molt proper a l'anomenat 'dret penal de l'enemic'.

Aquesta categoria formulada per Günther Jakobs beu innegablement de les tesis escrites per Carl Schmitt a l'Alemanya dels anys trenta: defensa

l'existència d'un dret penal convencional per als ciutadans i d'un dret penal de l'enemic adreçat a aquelles persones caracteritzades per la seva perillositat i reiteració criminal, pel seu estil de vida procliu al delictes i al menyspreu de la vida comunitària. Per a aquests darrers, la idea és buscar fórmules de neutralització per aïllar-los socialment amb un model sense garanties processals, amb penes elevades i centrat no tant en el fet delictiu sinó en la personalitat i 'mode de vida' de l'acusat. Aquesta mirada jurídica, molt rellevant a partir dels atemptats a les Torres Bessones —on una part del món jurídic va recuperar-la per a la lluita contra el terrorisme i altres fenòmens vinculats a la criminalitat organitzada—, és ara la utilitzada per lluitar contra la 'corrupció sistèmica' a l'Amèrica Llatina.

Tampoc és innocent l'arena temàtica on se centra aquest *lawfare*. La lluita contra la corrupció i contra el clientelisme polític s'ha anat convertint en el *leitmotiv* d'un programa de desprestigi d'allò públic i dels polítics en general, atacant especialment els governs d'esquerres (Fariñas Dulce, 2019). El missatge alternatiu proposat per la dreta i l'extrema dreta és el de la gestió privada, mercantil i empresarial a mans de grans corporacions globals, la corrupció, els abusos i els delictes de les quals no són mai objecte de càstig (Bernat Molina, 2020: 60).

Ara bé, més enllà d'aquests elements comuns entre diferents processos judicials contra líders progressistes en els darrers temps, es fa difícil assumir una lògica conspirativa, estratègica i planificada des dels despatxos d'un actor o concert d'actors concrets de tota aquesta activitat institucional. El professor Gargarella ha estat l'encarregat de disputar el valor a aquesta categoria¹⁵³, plantejant que a Amèrica Llatina, al costat d'aquests líders d'esquerres, també han estat perseguits polítics de dretes i empresaris conservadors —com ara Uribe, Kuczynski, Alan García o Odebrecht— i que també hi ha hagut líders progressistes com Tabaré Vázquez o Pepe Mujica que han conclòs els seus mandats sense cap procés judicial. Més que parlar de *lawfare*, Gargarella proposa identificar els fenòmens d'acord amb la 'vella teoria de la dependència' i l'enorme capacitat de pressió sobre el poder judicial per part dels actors amb poder, ja siguin en l'esfera política o l'esfera econòmica.

¹⁵³ Veure l'article d'opinió al diari *Clarín* de 25 de març de 2020 https://www.clarin.com/opinion/lawfare-cuento_0_mrNkXtBup8.html i l'entrevista a Roberto Gargarella a *Lavanguardia digital.com* de 12 de març de 2003 <https://lavanguardia digital.com.ar/index.php/2021/03/12/roberto-gargarella-la-liberacion-de-lula-evidencia-que-el-lawfare-es-una-tonteria/>

D'alguna manera, aquesta perspectiva ens retorna a la vella teoria del judici polític esbossada ja per Otto Kirchheimer a mitjans del segle XX per tal de donar compte de tants i tants fenòmens esdevinguts durant aquell segle: els processos de Moscou, el judici per l'incendi del Reichstag o la repressió contra els algerians de l'FLN,..., per citar només uns exemples. La seva obra de referència es va titular precisament *Political Justice: the Use of Legal Procedure for Political Ends* l'any 1961. Segons aquesta obra, el judici polític clàssic canalitza la intenció de determinat règim per a incriminar la conducta pública del seu enemic amb la mirada d'expulsar-lo de l'escena política (2001: 55). Aquesta fórmula conviu amb altres experiències derivades i en funció del context polític i del model d'estat en què aquests processos es produeixin, el paper que tindrà el tribunal i el seu marge de maniobra és superior o inferior. No és que el tribunal no hi tingui res a veure, però a diferència de la justícia ordinària, aquí l'administrador de justícia només és una peça més. Hi ha altres actors que de manera més o menys explícita intervenen en el procés.

Però cal anar una mica més enllà. La llei es troba inherentment subjecta a muntatges específics de poder, interessos i objectius polítics. No podem suggerir que el poder judicial és neutral i es troba corromput per actors polítics. Davant d'això, hem de reconèixer que les fórmules específiques de dominació es troben ja inscrites en el seu disseny i mode de funcionament. El *lawfare* intern podria ser entès com un intent de determinats actors polítics de crear un estat d'excepció amb espais apolítics, és a dir, sense oponents polítics. D'aquesta manera l'estat d'excepció no s'assoliria per la suspensió de la llei sinó per la suspensió dels polítics (Castán i Friis 2023: 38).

Aquesta tesi encaixaria amb l'actualitat dels sistemes jurídics liberals en molts punts del planeta —també a la Unió Europea sud (Bernat Molina, 2020:8)— que tendeixen a aproximar-se a l'estat d'excepció permanent d'Agamben a la base del qual, entre *zoé* i *bios*, presenta una dualitat molt escaient per al model de dret penal que estem denunciant: això és, generant una subcategoria que podem anomenar el 'dret penal de l'enemic' com fa Jakobs o el 'dret penal vergonyant' com fan Zaffaroni, Caamaño i Vegh Weiss (2020). Per això resulta especialment preocupant que el cap de la judicatura espanyola —el president del Tribunal Suprem, Carlos Lesmes— reivindicués en l'obertura de l'any judicial 2020/2021 les paraules

les de Carl Schmitt sobre l'estat d'excepció¹⁵⁴. És l'actualització contemporània d'aquesta deriva relliscosa que s'ha construït dins dels sistemes jurídics liberals cada cop que s'han vist amenaçats per un poder popular, encara que fos incipient.

En aquest conflicte entre 'poder constituït' i 'poder constituent-popular' poden coexistir diferents formes de dualitat de poders en conflicte entre sí, com l'empresarial versus el polític o un poder institucional central versus el poder institucional perifèric. En les seves múltiples combinacions, i sempre des de l'asimetria que permet l'aparició d'aquests espais de conflictivitat política, hi tenen també un espai indiscutible els conflictes territorials. Els casos nord-irlandès, kurd, basc i català amb les seves modulacions i intensitats en són un bon exemple (Castán i Friis, 2023:48-73). El cas català ha suposat un autèntic laboratori experimental sobre la incriminació del 'dret a la protesta' i que, d'una banda, encaixa perfectament amb la tradició jurídica espanyola heretada del règim anterior. I de l'altra, al mateix temps, s'enllaça amb les tendències punitivistes i de control de l'espai públic presents en el darrer decenni en molts països europeus (Selmini i Salellas, 2022). Alhora, aquest grup de casos ens demostra que la 'justícia política' és quelcom molt més inherent als estats i la seva lògica de poder que no pas només a les dinàmiques entre marcs ideològics o polítics divergents.

Conclusió

La interferència del poder judicial en la vida política —en diguem '*lawfare*' o 'justícia política'—, és un fenomen que ve de lluny i que probablement és consubstancial als models d'estat contemporanis, tant d'aquells que han crescut a l'ombra del neoliberalisme com també en el seu moment d'aquells estats d'economia dirigida en l'òrbita soviètica.

En l'anàlisi de l'Estat i de les estratègies polítiques per a conquerir el poder s'obvia massa sovint que el poder judicial és també un actor polític. Un actor polític que en ocasions actua mediatitzat per actors externs però que en altres ocasions exerceix en solitari com a contrapoder de l'hegemonia política amb una agenda pròpia vinculada a la ideologia conservadora

¹⁵⁴ Veure a *Discurso del presidente del Tribunal Supremo en el solemne acto de apertura de los tribunales 2020* publicat a la Memoria Anual del Consejo General del Poder Judicial 2020 (p. 20)

i reproductora de l'Estat. La 'justícia' no només ha vingut a conservar el dret, també ha vingut a generar-ne.

Davant d'això podríem proposar una premissa metodològica clara: les qüestions polítiques s'haurien de discutir i de resoldre en l'arena política, sense interferències de la judicatura. Però això, malauradament, té un punt de quimera voluntarista i probablement ara mateix pel que cal treballar és per fer visible el caràcter polític d'aquest poder —que ho és com ho són tots els altres, malgrat la seva pretesa aparença de neutralitat i la seva insistència a exigir neutralitat a la resta.

Des d'aquest punt, cal seguir construint dret també en visió contra-hegemònica, aprofitant la complexitat jurídica que ve derivada de la superposició de diferents sistemes jurídics i diferents poders polítics i econòmics en el nostre entorn —no sempre alineats entre sí— que han d'anar combatent a més a més la presència periòdica de poders constituents. Nosaltres no podem renunciar a cap trinxera, tampoc a la jurídica. L'extrema dreta ho ha sabut veure molt bé. Hem de contestar-ho més i millor, amb aquelles eines que han estat conquestes del moviment obrer i de l'antifeixisme —els drets laborals, els drets socials, els drets humans— fent-les avançar pas a pas com a dic de contenció del poder. Mentre no puguem conquerir el poder, caldrà contenir-lo.

Referències bibliogràfiques

- Bernat Molina, Ignasi. (2020). Estado de excepción permanente en la Periferia sur de Europa. *Clivatge. Estudis i testimonis sobre el conflicte i el canvi socials*, 8, 24-88
- Castán Pinós, Jaume i Friis Hau, Mark. 2023 *Lawfare. New trajectories in law*. Routledge.
- FariñasDulce, María José (2019). Supremacismo y fascismo. A Adoración Guzmán Hernández, Alfons Aragoneses, Sebastián Martín (Dir.), *Neofascismo. La bestia neoliberal* (pp.107-120). Siglo XXI
- Kirchheimer, Otto. 2001. *Justicia política. El empleo del procedimiento legal para fines políticos*. Comares Editorial.
- Morrissey, John. 2011. Liberal lawfare and biopolitics: US juridical warfare in the war on terror. *Geopolitics*, 16(2), 208-305

- Proner, Carol. (2019). Lawfare como herramienta de los neofascimos. A A. Guamán Hernández, A. Aragonese, S. Martín (Dir.), *Neofascismo. La bestia neoliberal* (pp.219-228). Siglo XXI
- Salellas Vilar, Benet. (2019). *Jo acuso. La defensa en judicis polítics*. Pagès editors.
- Selmini, Rossella i Salellas Vilar, Benet. (2022). Da Barcellona a Leningrado. Riflessioni sulla criminalizzazione del movimento independentista catalano. *Studi sulla questione criminale*, 2, 7-28.
- Tirado Sánchez, Arantxa. 2021. *El lawfare. Golpes de Estado en nombre de la ley*. Akal.
- Zaffaroni, Eugenio Raúl, Caamaño, Cristina i Vegh Weiss, Valeria. (2020). *Bienvenidos al lawfare. Manual práctico para demoler el derecho penal*. Capital Intelectual.
- Zanin, Cristiano, Martins, Valeska i Valim, Rafael. (2022). *Lawfare. Waging War through law*. Routledge
- Werner, Wouter G. 2010. The curious career of lawfare. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 43, 61-72

27. Quasi 50 anys del Pacte Internacional pels Drets Socials, Econòmics i Culturals en vigor.

Efectivitat i nous horitzons

Irene Escorihuela

Llicenciada en Ciències Polítiques i de l'Administració per la Universitat Pompeu Fabra (UPF) i graduada en Dret, també amb Màster d'Advocacia a la Universitat de Barcelona (UB). Directora de l'Observatori DESC, especialitzada en Drets Humans i en dret a l'habitatge

Els drets socials a la (post) pandèmia

Que d'aquesta crisi post-pandèmia en sortiríem de manera molt diferent a la de 2008 ha estat un *leitmotiv* de la resposta des dels poders públics a les previsions econòmiques després de la COVID-19¹⁵⁵. A més, durant els mesos de confinament, es va estendre la certesa que una pandèmia mundial mai abans viscuda canviaria la perspectiva amb què vèiem el nostre dia a dia. Que posaríem la vida al centre. I què permet centrar-nos en la vida? Tenir les necessitats bàsiques cobertes, això és, tenir els drets socials garantits. Certament, les mesures aprovades després d'aquell març de 2020¹⁵⁶ preservaven com mai fins el moment el dret a l'habitatge, el dret al treball, el dret a l'alimentació o el dret a la salut, entre d'altres, davant d'unes afectacions excepcionals. Una moratòria dels lloguers, hipoteques

¹⁵⁵ Es feia referència a evitar retallades en drets socials, com va succeir amb la crisi financera de 2008.

¹⁵⁶ Reial Decret-Llei 8/2020, de 17 de març, de mesures urgents i extraordinàries per a fer front a l'impacte econòmic i social de la Covid-19 i posteriors.

i desnonaments que semblava impossible; uns ERTOS molt estesos; bancs d'aliments arreu¹⁵⁷; reforços imprescindibles de personal sanitari.

No obstant, a l'inici de 2023, amb una incidència de la COVID-19 molt menor, la realitat parla per sí sola: l'assistència primària col·lapsada, les urgències al límit, la pobresa en alça i els lloguers disparats. Només resten les engrunes incertes de la promesa de renda bàsica universal, que tanta força va prendre durant la pandèmia, convertida ara en una renda condicionada; la precarietat laboral segueix devorant les treballadores arreu, malgrat la reforma laboral i la *Llei Rider*, aprovades l'any passat. En resum: els drets socials no es troben en la seva millor hora. Madrid fa mesos que s'aixeca per denunciar el desmantellament de l'atenció primària. Dues jornades de vaga convocades el mes de gener pel sector de la sanitat i l'educació, a Catalunya i a altres comunitats autònomes, han posat sobre la taula reivindicacions necessàries que durant la pandèmia ens haguessin semblat òbvies —“d'aplaudiments no viu la sanitat pública”—, recordava un dels lemes.

Allò que ens semblava tan clar mentre estàvem confinades a casa, la centralitat dels serveis públics i de les cures, d'una banda, i la —possible?— superfluïtat del treball productiu, de l'altra, ha quedat enterbolit mentre tornem a la roda de jornades laborals de 8 hores que estructuraven les nostres vides, a partir de les quals organitzem tota la resta —tot allò important? Família, oci, amistats, descans. Arribats a aquest punt, què hi té a veure el PIDESC? Doncs que si els Estats ens garanteixen aquests drets, complint amb les seves obligacions internacionals, tindrem més temps i possibilitats de gaudir d'allò que acabem de dir que és important a la vida. Protegir els drets socials implica apostar pels serveis públics, rescatar-los de les privatitzacions i la seva mercantilització i posar-los a l'abast de tothom. Finançar-los adequadament per a que les seves professionals puguin oferir la màxima qualitat, per tenir les infraestructures i recursos necessaris d'abast universal. Perquè aquí rau el concepte de drets: en la universalitat i la no-discriminació. I per a això calen lleis i polítiques públiques a l'abast de tothom.

¹⁵⁷ Si bé la intervenció pública pel que fa al sistema alimentari va ser una oportunitat perduda: en lloc de beneficiar petits productors es va prioritzar els grans supermercats (Alorda, 2023).

De l'autotutela de drets a les obligacions internacionals

No hi ha dubte que les grans conquestes de drets han estat gràcies a lluites populars que han forçat, en major o menor mesura, legislacions progressistes per a blindar-los. Des de la jornada laboral de 8 hores després de la vaga de la Canadencs de 1919 fins a la recent llei del “Només Sí és Sí” fruit de les mobilitzacions feministes, passant per les lleis antidesnonaments impulsades per la Plataforma d’Afectats per la Hipoteca i el moviment de l’habitatge. Ens podem preguntar llavors per a què serveixen els compromisos internacionals adquirits respecte els drets humans, si la pressió social és la clau de volta per al reconeixement i garantia dels mateixos. Potser per a que la protecció dels drets no depengui de l’abast de les mobilitzacions que els reivindiquen: no tots els col·lectius tenen la mateixa capacitat d’incidir en la presa de decisions. En la mateixa línia, l’anomenada “autotutela de drets” per part de la ciutadania organitzada és un concepte poderós i, malauradament, imprescindible davant situacions diàries de fallida dels poders públics, però que fa recaure la responsabilitat sobre les pròpies titulars de drets. El Dret Internacional dels Drets Humans (DIDH) ha de venir a dotar d’universalitat aquesta defensa a peu de carrer i responsabilitzar-ne l’Estat. Que la lluita pels drets humans sigui per a conquerir-ne més i viure millor, no per fer complir els compromisos que ja s’han adquirit.

Així doncs, sabem que el DIDH té les seves limitacions, però cal conèixer també les seves virtuts. En primer lloc, els Estats estan compromesos amb obligacions concretes davant d’altres països. En base a això, desconèixer aquestes obligacions sovint té un cost polític i simbòlic important: pocs caps d’Estat o de Govern volen ser acusats de violar drets humans. En segon lloc, existeixen algunes esferes que comporten sancions importants davant aquestes vulneracions, és el cas del Tribunal Europeu de Drets Humans o el Tribunal Penal Internacional, a nivell personal. No és el cas, però, dels drets socials. En tercer lloc, els moviments socials i les organitzacions de drets humans enforteixen les seves lluites quan denuncien incompliments per part de l’Estat dels compromisos internacionals que ells mateixos han signat, i encara més si existeixen pronunciaments d’òrgans de drets humans que així ho afirmen. Es converteix en un argument molt poderós davant dels poders públics.

Certament, no es tracta d’una vareta màgica, i els darrers anys es percep un relatiu debilitament del sistema internacional dels drets humans. En

definitiva: el DIDH i les lluites socials es nodreixen mútuament. Les eines del sistema internacional de drets humans multipliquen la seva potència quan hi ha organitzacions socials participant i facilitant informació a peu de carrer, ja sigui en els exàmens a països o en els seus dictàmens. De la mateixa manera, els col·lectius que defensen drets humans compten amb més capacitat d'incidència quan Nacions Unides o altres organismes de drets humans donen suport a les seves reivindicacions.¹⁵⁸

Desxifrant el PIDESC i el seu Comitè DESC

El Dret Internacional dels Drets Humans és una esfera jurídica en què els Estats s'obliguen a respectar, protegir i realitzar els drets humans. Mitjançant la ratificació dels diferents tractats internacionals, assumeixen responsabilitats en els diversos àmbits dels drets humans —drets de les dones, persones migrants, dels infants... El Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals (PIDESC) es va adoptar l'any 1966 i va entrar en vigor el 1976, fa gairebé 50 anys. Des de llavors, els avenços en drets socials arreu del món ha estat desigual, tot i que es pot afirmar que progressivament s'han anat instaurant normativa i polítiques públiques per a promoure'n el compliment. Pel que fa a l'Estat espanyol, perduren importants mancances pel que fa a la 'justiciabilitat' dels drets socials: les seves vulneracions no es poden denunciar davant dels tribunals interns perquè no són considerats drets, sinó "principis rectors de l'economia". Urgeix una reforma constitucional per a atorgar als drets socials el mateix estatus jurídic que a la resta de drets. Altres qüestions candents a resoldre són els desnonaments, la segregació escolar, la temporalitat laboral o l'infr finançament de l'atenció primària de salut.

El principi clau recollit al PIDESC és l'obligació dels Estats a destinar el màxim de recursos disponibles a fer complir els drets i la prohibició de regressivitat. Aquest és el compromís bàsic que han contret els 171 països que han ratificat el Pacte. Els informes i exàmens a què se sotmeten per a avaluar el seu avenç forma part d'una estructura que podríem anomenar

¹⁵⁸ A tall d'exemple, els darrers mesos tant la Comissària de Drets Humans del Consell d'Europa com el Relator Especial per a un Dret a l'Habitatge Adequat i el de Pobresa i Drets Humans de Nacions Unides han donat suport a les reivindicacions dels moviments per l'habitatge pel que fa a la Llei estatal d'Habitatge en tramitació.

de *softlaw*. Un grup d'experts independents conformen el Comitè DESC, encarregat de supervisar el compliment del Pacte per part dels països.

Aquests principis encara resulten més centrals pels països que han ratificat, a més del PIDESC, el seu Protocol Facultatiu que va entrar en vigor el 5 de maig de 2013 i que permet denunciar l'Estat per vulneració dels drets del Pacte davant el Comitè DESC.¹⁵⁹ Conscients de l'oportunitat que aquest Protocol ens brindava, la societat civil espanyola n'ha fet un ús proactiu, especialment per garantir el dret a l'habitatge, un dels recollits en el Pacte. Davant de casos de desnonaments sense alternativa habitacional, en centenars d'ocasions s'ha fet ús del Protocol i s'ha enviat una queixa a Nacions Unides. S'ha recorregut sobretot a la petició de mesures cautelars en casos en què cap altre recurs funcionava per aturar un desallotjament d'una llar vulnerable. Per descomptat, es tracta de situacions que comporten un risc greu de vulneració del dret, un dany irreparable. Podem afirmar que, almenys en el cas del dret a l'habitatge, el recurs al Comitè DESC de Nacions Unides s'ha bastit com una eina eficaç, davant la manca de garantia d'aquest dret per part dels poders públics ni dels tribunals espanyols. Per això aquest recurs internacional és tan utilitzat. Pel que fa als dictàmens 'de fons', fins a dia d'avui el Comitè ha emès 8 en què considera que l'Estat espanyol ha vulnerat el dret a l'habitatge,¹⁶⁰ i que encara resten, en gran mesura, pendents de resposta per part del Govern.

Com aterrem aquí el que diu Nacions Unides?

Els dictàmens incorporen un seguit de recomanacions de reparació individual per a la víctima, però també recomanacions generals de polítiques públiques o modificacions legislatives força concretes¹⁶¹. Si bé considerem que el coneixement de l'eina i l'ús que se n'ha fet des dels moviments per l'habitatge és extremadament positiu i dona sentit a l'existència d'un

¹⁵⁹ Actualment, 26 països l'han ratificat, i Espanya en va ser un dels primers.

¹⁶⁰ Són els següents: E/C.12/55/D/2/2014; E/C.12/61/D/5/2015; E/C.12/66/D/37/2018; E/C.12/67/D/52/2018; EC/12/69/D/54/2018; EC/12/69/D/85/2018; E/C.12/71/D/127/2019; E/C.12/72/D/26/2018.

¹⁶¹ Com ara introduir el judici de proporcionalitat en els procediments de desnonament per tal que el jutge pugui entrar a valorar cada situació o no executar llançaments sense un habitatge alternatiu.

sistema internacional de protecció dels drets humans, cal aclarir que no sempre funciona. Pot arribar la mesura cautelar als nostres tribunals encarregats d'executar el llançament, en forma d'una carta procedent de Ginebra, i no fer-hi cas. Això s'explica principalment per dos motius. En primer lloc, la reticència d'alguns jutges o jutgesses a aplicar el Dret Internacional dels Drets Humans, considerant que el dret intern és prevalent i que, per molt que Nacions Unides recomani suspendre el llançament, és preferent executar una sentència ferma en seu judicial espanyola. En segon lloc, el rol ambivalent de l'Advocacia de l'Estat, la qual ha fet arribar el missatge que les mesures cautelars dels Comitès de Nacions Unides “no són vinculants”. Els darrers anys s'ha mantingut un debat sobre la seva naturalesa jurídica, si bé és prou clar que els pronunciaments d'aquests òrgans de tractats són vinculants i d'obligat compliment.¹⁶²

A la pràctica, doncs, cal millorar la implementació d'aquestes decisions per a que siguin efectives. De fet, sovint afirmem que Espanya és un laboratori clau a tal efecte, ja que concentra, fins a la data, la gran majoria de dictàmens emesos pel Comitè DESC.¹⁶³ Per tant, la forma com es desenvolupi el compliment dels mateixos serà un mirall per a la resta de països que hagin d'implementar també decisions del Comitè.¹⁶⁴

Recapitulant: ens trobem a dia d'avui davant la necessitat d'establir una via processal d'incorporació d'aquestes decisions al nostre ordenament

¹⁶² Es tracta d'obligacions concretes i no mers criteris interpretatius (Plataforma DESC, 2020). El principi de bona fe i el de *pacta sunt servanda* estableixen fermament que, en haver ratificat el PIDESC, correspon complir-lo.

¹⁶³ Això ha provocat, també, un replantejament del funcionament del propi Comitè pel que fa a les queixes amb un nou reglament per a l'ús del Protocol de queixes.

¹⁶⁴ Si bé ha passat només una dècada des de l'entrada en vigor del Protocol que permet presentar queixes al Comitè DESC, existeixen 7 altres comitès de Nacions Unides, de naturalesa molt similar, que porten funcionant més temps —són, amb tractats ratificats per Espanya, el Comitè de Drets Humans; el Comitè contra la violència de les dones; el Comitè contra la tortura; el Comitè dels drets dels infants; el Comitè de les persones amb discapacitat; el Comitè contra la desaparició forçada; el Comitè per a l'eliminació de la discriminació racial. De nou, ens trobem amb dificultats de saber com aplicar les decisions emeses per aquests òrgans. Així doncs, si bé una sentència pionera del Tribunal Suprem de 2018 reconeixia la vinculatorietat de les decisions dels òrgans de tractats, la jurisprudència posterior no ha estat consistent. Es tracta del cas González Carreño, del Comitè contra la violència de les dones. El Tribunal Suprem va considerar que l'Estat havia d'indemnitzar la víctima perquè no havia complert amb el que establia el dictamen del Comitè (STS 1263/2018).

intern. Cal dissenyar un sistema que aclareixi com s'han de rebre i vehicular les mesures cautelars dels Comitès i les seves decisions, així com qui és responsable de complir-les.¹⁶⁵ A nivell legislatiu es proposava una reforma de la Llei de Tractats de 2014,¹⁶⁶ afegint-hi un nou Títol que faci referència explícita als tractats internacionals de drets humans i com donar-hi compliment. En aquesta línia, el Govern espanyol va treballar durant 2022 en un avantprojecte que, dissortadament, va quedar aturat amb el canvi de responsable de la Secretaria de l'Agenda 2030. Una altra proposta, probablement encara més difícil de dur a terme, apuntava cap a la reforma de la Llei Orgànica del Poder Judicial per assegurar el compliment de les decisions esmentades (Plataforma DESC, 2020; CERMI, 2020).

Apunts de tancament: nous horitzons pels drets socials

Els DESC es van considerar, durant molt temps, drets de segona categoria, menys importants que els drets civils i polítics. Superada aquesta concepció —amb reminiscències arreu, especialment pel que fa a la seva justiciabilitat—, poc a poc els drets socials s'han anat fent pas als nostres textos legislatius, a les reivindicacions socials i a les administracions públiques.

Recentment s'han creat un Ministeri, un Departament de la Generalitat i una Regidoria a l'Ajuntament de Barcelona 'de Drets Socials'. Incorporar el llenguatge de drets humans i implementar canvis en la nomenclatura és important per a la seva visibilització. Ara bé, com sabem, el nom no fa la cosa, i les carteres de drets socials no aborden polítiques públiques per a protegir el dret a l'educació, a l'habitatge o a la salut, sinó que són simples substitutius de 'serveis socials' o 'benestar social', a excepció de la tinència de Drets Socials de l'Ajuntament de Barcelona, on sí s'ubiquen les àrees d'habitatge i salut, per exemple. Per descomptat, cadascun dels drets socials desplega un gran àmbit d'actuació, que és difícil de treballar des d'una sola cartera. Però anomenar 'drets socials' a l'atenció dels col·lectius vulnerables i la lluita contra la pobresa limita el seu significat i pot acabar per desvirtuar-ne el sentit.

¹⁶⁵ Des de la Plataforma DESC proposàvem la creació d'un comitè de seguiment interministerial.

¹⁶⁶ Llei 25/2014, de 27 de novembre, de Tractats i altres Acords Internacionals.

L'exemple més paradigmàtic el trobem a l'actual redacció del II Pla Nacional de Drets Humans per part del govern espanyol.¹⁶⁷ La redacció que s'ha sotmès a consideració per part de les entitats fa referència, sota l'objectiu relatiu a impulsar els drets socials per a tota la població, tan sols a dos elements: el sistema d'atenció a la dependència i el sistema públic de serveis socials. Tota la resta de drets socials queden en apartats diferents. Si el Pla que ha de ser la guia per la implementació dels drets humans els propers anys redueix els drets socials a aquesta esfera, anem mal encaminats. És imprescindible eradicar la pobresa, i la garantia dels drets socials ha de contribuir-hi. Però no podem limitar els drets socials a l'atenció a les persones més vulnerables, a l'actuació del tercer sector social i, en darrera instància, a l'assistencialisme.

Lluny d'això, i com avançàvem a l'inici, la defensa dels DESC passa per augmentar el finançament dels serveis públics de salut i educació; per multiplicar l'habitatge públic; per preservar el sistema de pensions i garantir més drets laborals a totes les persones. Passa per fer créixer els pressupostos de cultura i per generar oportunitats a la producció agroecològica local des de les administracions. En definitiva, cal enfortir els sistemes públics amb més recursos. Més enllà de l'esfera prestacional, garantir els drets socials consisteix també en intervenir en el sector privat: assegurar que les col·laboracions publicoprivades no van en detriment de la cobertura dels drets i revertir, sempre que sigui possible, les privatitzacions, a més de regular el mercat en àmbits on és el principal proveïdor de drets, com és el cas de l'habitatge. Finalment, la lluita pels drets socials necessita d'un contrapoder, de pressió social al carrer que obri noves portes. Comprendre que són reivindicacions legítimes, escoltar-les i entomar-les, o bé deixar espai per a l'autogestió, és vital per a la realització d'aquests drets i el seu avenç.

Algunes d'aquestes lluites han posat sobre la taula la justícia climàtica o ecològica, que es configura com a nou dret en l'àmbit dels DESC. De fet, el Dret Humà a un Medi Ambient Sa¹⁶⁸ va ser reconegut l'estiu passat

¹⁶⁷ Es tracta d'una recomanació clàssica a l'Estat espanyol per part de Nacions Unides, en haver caducat el I Pla:

<https://www.mpr.gob.es/mpr/secrc/ii-plan-nacional-de-derechos-humanos/Paginas/index.aspx>

¹⁶⁸ Es pot consultar a: <https://www.unep.org/es/noticias-y-reportajes/reportajes/decision-historica-la-onu-declara-que-el-medio-ambiente-saludable>

per l'Assemblea General de Nacions Unides. A nivell judicial, diverses sentències han fet passos cap al reconeixement de drets ambientals. Paradoxalment, al mateix temps que això succeïa, es recollia en algunes normatives i jurisprudència els drets de la natura, plantejant un nou paradigma més enllà de l'ésser humà com a subjecte de drets. El dret a la ciutat, els drets digitals o la renda bàsica són altres drets 'emergents' que es reivindiquen als carrers, amb reconeixements jurídics incipients, desbordant el PIDESC.

A aquestes alçades ja sabem que, si bé aconseguir canviar les lleis per a protegir els drets humans des del carrer requereix d'anys de mobilització social i d'incidència a tots els nivells, la seva posada en marxa requereix encara de més esforços i temps. Que els avenços són tímids i la seva aplicació insuficient. Que el sistema econòmic i polític actual ens constreny tant que esgota. Sembla que la tan esmentada 'finestra d'oportunitat' oberta el 2015 amb el 15-M i el 2017 amb el Referèndum s'ha tancat, i amb elles les propostes constituents d'ampliació de drets, a Catalunya i a l'Estat. A menys que 'posem la directa', com van fer a Xile per enderrocar el règim post-Pinochet, fer foc nou i garantir constitucionalment un potent 'catàleg de drets socials' —i, tot i així, de moment ha quedat a l'aire per la seva manca d'aprovació—, haurem d'anar fent petites passes, empenyent dia a dia des de baix per fer respectar els drets que tenim reconeguts internacionalment —i els que vindran.

Referències bibliogràfiques

Abramovich, Víctor; Ávila, Ramiro; et al. (2009). Apuntes sobre la exigibilidad judicial de los derechos sociales. A C. Courtis i R. Ávila Santamaría (Eds.), *La protección judicial de los derechos sociales. Cuadernos electrónicos de filosofía del derecho* (pp. 3-31). Serie Justicia y Derechos Humanos. Neo-constitucionalismo y sociedad, Ministerio de Justicia y Derechos Humanos del Ecuador.

<http://www.oas.org/en/sedi/dsi/docs/derechos-sociales.pdf>

Alorda, Sofia. (2023). Radiografia de les vulneracions de drets humans, desigualtat de gènere i impactes ambientals en les cadenes de subministrament d'exportació agroalimentària de sud a nord en temps de crisi social, emergència climàtica i pandèmia del Covid-19. *Observatori DESC*.

Benito, Juan Carlos. (2019). Los pronunciamientos del comité DESC sobre Derecho a la Vivienda relativos a España. Respuestas jurisprudenciales y le-

- gislativas. *Lex Social: Revista de Derechos Sociales*, 9(2), 579–603. <https://doi.org/10.46661/lexsocial.4228>
- Cardona, Jorge. (2019). The legal value of the views and interim measures adopted by united nations treaty bodies. *Spanish year book of international law*, (23), 146-165. <https://doi.org/10.17103/sybil.23.7>
- Casla, Koldo. (2018, 3 agost). Supreme Court of Spain: UN Treaty Body individual decisions are legally binding. *Universal Rights*. <https://www.universal-rights.org/nyc/beyond-the-council-nyc/supreme-court-of-spain-un-treaty-body-individual-decisions-are-legally-binding/>
- CERMI. (2020). La efectividad en el ordenamiento jurídico nacional de las resoluciones de órganos de seguimiento de tratados internacionales de derechos humanos de los que España es parte: Resultados de la clínica jurídica de derechos humanos. Derechos Humanos y Discapacidad. Informe de España 2020. CINCA.
- Consell de l'Advocacia Catalana i Observatori DESC. (2018). Guia per a l'exigibilitat dels drets econòmics, socials, culturals i ambientals. *Observatori DESC*.
https://observatoridesc.org/sites/default/files/publication/files/guia-per-a-lexigibilitat-dels-drets-economics-socials-culturals-i-ambientals_0.pdf
- Cot, Sergi, et al. (2023, 11 gener). Drets de la natura: protegir el subjecte per protegir la vida. *Catarsi magazin*. <https://catarsimagazin.cat/drets-de-la-natura-protegir-el-subjecte-per-protegir-la-vida/>
- Escorihuela, Irene. (2018). Regresión de derechos y desprotección social. *Políticas públicas y regresión en derechos humanos. Revisa de documentación social* (181). 15-33. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5849707>
- Aguilar Villuendas, Valentín Jesús (2022). *Efectos de los dictámenes de los Comités Internacionales de Derechos Humanos en el ordenamiento jurídico español*. Fundación Abogacía Española. <https://www.abogacia.es/wp-content/uploads/2022/09/WEB-GUIA-EFECTOS-DE-LOS-DI%C3%81CTAMENES-DE-LOS-COMITE%CC%81S-INTERNACIONALES-DE-DERECHOS-HUMANOS-003.pdf>
- Pisarello, Gerardo. (2007). *Los derechos sociales y sus garantías. Elementos para una reconstrucción*. Trotta.
- Pisarello, Gerardo. (2013). *Los derechos sociales como derechos justiciables. Potencialidades y límites*. Bomarzo.
- Plataforma de Afectados por la Hipoteca. (2018). Defendiendo el hogar. Guía para la solicitud de medidas cautelares ante el Comité DESC de Nacio-

nes Unidas por casos de desalojos sin alternativa habitacional. *Grupo de trabajo de medidas cautelares de la Coordinadora de Vivienda de Madrid*. https://afectadosporlahipoteca.com/wp-content/uploads/2018/12/DEFENDIENDO_EL_HOGAR.pdf

Plataforma DESC. (2020). Documento de posicionamiento de la Plataforma DESC en relación con la Circular 1/2020 de la Abogacía del Estado, traslado de nota sobre “la naturaleza jurídica de las resoluciones dictadas por los comités encargados del seguimiento de los tratados de derechos humanos de las Naciones Unidas”. *Observatori DESC*.

<https://observatoridesc.org/sites/default/files/publication/files/documento-dictamenes-desc.pdf>

Ribera, Marta (Coord.). (2023). *Vulneraciones de derechos sociales e impacto ambiental del consumo digital*. Observatori DESC.

Vallecillos, Mar. (2021). *Cosmonautas de la quotidianitat*. Triangular Edicions.

28. Construir comunitat front al col·lapse estatal-corporatiu

Marco Aparicio Wilhelmi

Professor de dret constitucional a la Universitat de Girona i activista dels drets humans. Actualment presideix l'Observatori DESC i és membre de la junta de l'ICIP

Introducció

En temps d'emergències –o més dràsticament, d'esgotament dels cicles vitals, de col·lapse–, l'imaginari capitalista exhaureix la capacitat utòpica sobre la que sempre ha desenvolupat el seu discurs. Sabem ara, amb massa claredat, que la utopia no era la de les alternatives sinó la del propi capitalisme. El benestar en expansió basat en el creixement econòmic i una permanent millora tecnològica ha estat sempre un *topos* privilegiat, una terra promesa exclusiva i sobretot excloent, dins i fora del 'primer' món.

Ens situem avui en un anomenat context de post-pandèmia que, al mateix temps, és de pre-pandèmies possibles i probables, ja anunciades com una més de les conseqüències del maltractament que la utopia capitalista ha infringit a la Natura –entesa com a continent (medi-ambient) i com a recurs dels continguts de l'acumulació privada. Aquest moment post/pre permet i permetrà l'exercici de la permanent excepcionalitat, més o menys intensa, però sempre a l'abast com a eina d'exercici del poder. En realitat, doncs, l'escenari seria més aviat un *continuum*, una crisi de diverses cares, interseccions i velocitats que, com en d'altres temps, és expressió d'accelerats processos d'enriquiment que busquen noves oportunitats de desposseïció. Ara bé, a diferència de temps passats, en aquesta ocasió la concatenació de crisis –hipotecària, financera, sanitària, energètica, inflacionària i, per sobre d'elles, ecològica– i les principals respostes que fins ara s'ofereixen –aprofundiment de l'extractivisme, carrera armamentística, transició 'verda' com a nou nínxol inversor oligopòlic, etc– ens abo-

quen a un nou escenari on la consciència col·lectiva sobre l'esgotament de la promesa del creixement, fa de la crisi una condició existencial de la humanitat en el seu conjunt.

Hem arribat al temps en el que els exercicis de reflexió ja podrien prescindir de la part introductòria de context i recorregut previ. Després d'anys d'excés de diagnosi, podríem dir fins i tot que ja ni paga massa la pena dedicar espai a carregar de capacitat d'impugnació les nostres paraules. El que calen són propostes i, encara més, pràctiques capaces de superar una 'fi de la història' derivada no només del soterrament de la dialèctica, sinó com a conseqüència de l'acceleració de la capacitat destructiva de la manera hegemònica d'estar al món.

Un altre aspecte a remarcar és la directa correspondència entre la necessitat i la dificultat que tenim d'imaginar o preveure moments disruptius en el futur més o menys immediat, esdeveniments que inaugurin el temps de la ruptura i la transformació. Sense aquests moments, ens costa enormement prefigurar la viabilitat dels canvis, la seva profunditat. Sense tall, sense cesura, semblaria com si tot intent o pràctica dissident hagués necessàriament de ser fet aïllat i anecdòtic o realitat destinada a ser absorbida per la poderosa inèrcia del model, que tot ho veu i tot ho pot.

Ens resulten útils aquí les paraules de Bolívar Echevarría (2011) quan, des de l'autocrítica, es refereix al 'mite de la revolució', és a dir, la revolució com l'eliminació de tota una història i com el començament absolut d'una nova; la revolució com la destrucció d'una versió de l'humà i la construcció de l'home nou. Curiosament, aquesta idea de la construcció de l'home nou no és una idea comunista, sinó més aviat una idea molt burgesa. Una idea que ve des de l'època del Renaixement: la idea que l'ésser humà és capaç si es fes a si mateix en ús d'una arbitrarietat plena; aquesta capacitat de destacar-se, desfer-se, deslligar-se i desconnectar-se de la seva pròpia història i d'inventar-se una nova història a partir del 'no-res'. Entra en diàleg amb un text de Habermas en el qual també es tractava de desmuntar el mite: "la consciència revolucionària s'expressa en el convenciment que és possible començar novament. Es reflecteix en ella una transformació de la consciència històrica. La història universal, concentrada com una història singular, serveix com a sistema de referència abstracte per a una activitat que, orientada cap al futur, es creï en capacitat de desfer la connexió del present amb el passat" (Habermas, 1989:56).

Per això, en comptes de buscar l'esclat constituent, necessitem reforçar les capacitats transformadores d'allò instituent, de les pràctiques socials

que més enllà de la reivindicació són capaces de prefigurar, d'instituir pautes relacionals radicalment diferents, necessàriament igualitàries i que es puguin ampliar, replicar. No esperem –o en el millor dels casos, no mirem d'organitzar– la mobilització sobtada i en bloc del subjecte polític transformador. Allò instituent apareix doncs com a capacitat creadora concreta, situada, de nous i vells paràmetres de relació social. Aquests paràmetres reuneixen diferents intensitats respecte de la seva novetat i la seva capacitat transformadora. Si ho preferim, podríem parlar de l'exercici d'un poder constituent d'escala, permanentment obert: una impugnació creativa impulsada per un subjecte col·lectiu que no espera al moment de la gran innovació. Parlem de processos d'acumulació de lucidesa col·lectiva a través de 'formes de fer' que no són només formes 'alternatives' a les hegemòniques, sinó que són en primer terme formes oposades, en confrontació.

Amb aquests pressupòsits, el present text vol contribuir a reivindicar la riquesa i la importància de les pràctiques que, davant de la pretesa victòria cultural de l'individualisme neoliberal, són capaces de posar en comú les necessitats col·lectives més amenaçades. Moltes d'aquestes pràctiques comunaltzadores han perviscut al llarg del temps els diferents embats del projecte de 'l'individualisme possessiu' (McPherson, 2005). Tot i que aquestes resistències han estat presents arreu del planeta, potser la principal referència la constitueixen les lluites dels pobles indígenes: primer per fer front a la invasió, l'espoli i el genocidi colonial –condició prèvia del desenvolupament del capitalisme a escala global–; i després, a les diferents formes de continuïtat colonial (González Casanova, 1969) encara avui vigents.

La història del capitalisme és, en tots els casos, un procés permanent de mercantilització individualitzadora de recursos i de necessitats. Ens referim als *enclosures*: els 'tancaments' que l'historiador nord-americà Peter Linebaugh (2008), entre d'altres autors i autores, ha recollit com a peça clau per al naixement i consolidació del capitalisme. Aquests consistiren –i consisteixen avui– en tancar l'accés col·lectiu als recursos necessaris per la vida –la terra, les pastures, els boscos, l'aigua, etc– i situar-los en un mercat on s'accedeix de manera individualitzada. Enfront d'aquests processos, que com sabem en el context europeu s'acceleren a partir del segle XIX, les resistències i les respostes amb prou feines han pogut posar-hi fre.

La pretesa sinèrgia virtuosa entre Estat i Mercat –amb el Mercat com a espai de dinamització social i creixement econòmic, i l'Estat com a garant de l'interès general i limitador front els 'excessos' del primer– ha demostrat ser, en realitat, un binomi còmplice que –malgrat moments de cerca d'equilibris– en termes generals ha configurat el que la criminologia crítica ha denominat *State Corporate Crime*: el 'crim estatal-corporatiu' que legitima la desposseïció de serveis i recursos col·lectius generant un dany social (*social harm*) que no és reconegut com a dany jurídic, és a dir, que queda impune. A tall d'exemple, la crisi hipotecària va generar un indubtable i immens dany social, amb milers de famílies expulsades de casa seva. Un dany que, en canvi, no va tenir –malgrat casos excepcionals– cap tipus de retret jurídic que permetés fer front a la desposseïció.

Difícilment el Mercat, però tampoc l'Estat sense una societat mobilitzada i articulada comunitàriament, abordaran per si sols un replantejament d'arrel i una reconfiguració profunda de les seves bases per tal de respondre davant de la crisi, de l'esgotament, del col·lapse. En aquest context, les pràctiques del 'Comú' vindrien a emergir com a tercer pol en pugna i amb efectes transformadors de l'Estat i del Mercat, com desenvoluparem. Efectivament, el present text es situa en la línia de reivindicar les pràctiques del 'Comú' com a present i futur d'una transformació eco-social que ens ha de permetre reduir l'impacte destructiu de l'activitat humana i transitar cap a formes d'adaptació més igualitària dels efectes de la crisi climàtica i del conjunt de les crisis encadenades.

Per entomar-ho, i conscients de la limitació de l'extensió que poden tenir aquestes línies, el text opta per dibuixar de forma sintètica un espai de diàleg possible i necessari entre la proposta comunitària que impliquen les lluites indígenes i les formes actuals de 'practicar i fer comú' en el nostre context, a partir de dos exemples específics. Per una banda, en el nostre context situarem un cas d'oposició al desplegament de l'anomenada 'transició verda' a partir de grans complexos de producció energètica capitanejada pel oligopolis de sempre. En el pol indígena del diàleg, prendrem una conceptualització concreta –de les múltiples possibles– del que implica l'existència indígena en comunitat. Es tracta de la noció de 'comunalitat' indígena pensada i viscuda en el context dels pobles indígenes de Oaxaca (Mèxic). Finalment, i tot plegat de manera inevitablement esquemàtica, farem un exercici d'imaginació política on el 'Comú' és la clau vers la recuperació del sentit d'allò públic.

El 'Comú' com a procés

El 'Comú' ha d'entendre's com a procés col·lectiu protagonitzat per subjectes, comunitats en acció que tracten de satisfer les seves necessitats a través d'un cert grau d'autonomia política i una certa capacitat autogestiva dels propis interessos, començant per la seva pròpia definició. Com assenyala Lloredo, en recollir allò que ell categoritza com a concepció política dels 'comuns': "Per a aquestes teories, l'objectiu de l'acció col·lectiva ha de ser 'comunitzar', és a dir, tornar comuns els espais o les coses que, a la concepció tradicional, pertanyien al mercat –allò privat– o a l'Estat –allò públic–, i de tornar-los comuns mitjançant formes de participació denses, en clau directa i deliberativa" (Lloredo, 2020: 230).

Cal assenyalar que parlem de processos de realització, és a dir, de marges de més o menys intensitat o completesa. Una realització més gran ens parla de subjectes amb capacitat de generar més autonomia davant l'Estat i davant el Mercat en el procés de satisfacció d'una determinada necessitat, sigui aquesta el consum energètic, l'habitatge, la salut, la formació educativa, l'alimentació, la criança o la cura de persones grans o persones amb dependència, l'ús i el gaudi de l'espai públic, la producció cultural, etc. Però, alhora, aquesta major completesa –xifrada en termes d'autonomia– no implica deserció sinó, ben al contrari, capacitat d'interacció i de transformació tant de l'Estat com del mercat. En aquest sentit, Laval i Dardot assenyalen que "com ho va veure molt aviat Marx i després va tornar a plantejar-ho Polanyi, l'Estat és des de fa molt de temps un agent molt actiu en la construcció dels mercats. La nova onada d'apropiació de les riqueses és més que mai l'obra conjunta del poder públic i de forces privades" (Laval i Dardot, 2015: 113-114).

Silvia Federici ha remarcat la importància d'entendre que "els comuns no són coses sinó relacions socials. Aquesta és la raó per la qual hi ha qui (com ara Linebaugh) prefereixen parlar de 'comunitzar', un terme que no subratlla la riquesa material compartida sinó el compartir mateix i els vincles de solidaritat que es produeixen en el procés" (Federici, 2019: 50-51). A partir d'aquí, els 'comuns' requereixen una comunitat seguint el principi 'sense comunitat no hi ha comú'.

Tot i la insistència del discurs que ha pretès conformar el subjecte (neo) liberal com a ser autònom, com a individu independent, són ja massa les evidències completes –i anys d'insistència de part de les anàlisis feministes– que no som si no éssers co-dependents, interconnectats, la fragi-

litat dels quals requereix dels entramats socials i comunitaris. Només els triomfadors no necessiten comunitat: “un breu examen del nou cosmopolitisme sembla indicar que els triomfadors (els qui aconsegueixen convertir la individualitat de *‘jure’*, una condició que comparteixen amb la resta d’homes i dones moderns, en individualitat de facto, una capacitat que els distingeix d’un gran nombre de contemporanis) no necessiten comunitat” (Bauman, 2003: 71).

Sens dubte hi ha diferències entre els entramats comunitaris que se sustenten a partir de les identitats indígenes –malgrat que aquestes també coneixen multiplicitat de formes i intensitats– i les realitats que es poden incloure dins del ‘Comú’, que és com estem anomenant de forma genèrica les experiències comunalitzadores en el nostre context. Així, podrem trobar des de fràgils espais d’agregació d’interessos fins a col·lectius d’enorme cohesió i fortalesa organitzativa i d’acció. Però més enllà de les importants diferències –la continuïtat secular dels processos organitzatius i de resistència indígenes en marquen les principals–, interessa ara fixar-nos en les concomitàncies.

“Ens declarem sobirans per decidir sobre el nostre territori”

A mitjans de 2022 diversos diaris catalans recollien una notícia amb una mateixa foto en la que es podia veure una carretera comarcal on s’havia col·locat una tanca amb un rètol al costat on es llegia:

ATENCIÓ

*Esteu entrant al poble de Bellprat
Els habitants d’aquesta vila ens declarem sobirans per decidir sobre el nostre territori, per defensar la natura*

*i la justícia social.
Pas restringit a l’especulació i a la destrucció del medi ambient en nom de les energies renovables.*

Es tracta d’un cas en el que, com en d’altres ocasions, l’interès general destil·lat per les institucions de la democràcia liberal representativa es situa en col·lisió amb les necessitats col·lectives del territori –si més no d’una part important, normalment dels i de les qui tenen menys veu. La

sobirania nacional encarnada per l'Estat versus les sobiranies populars, de les comunitats humanes concretes. Aquesta vegada la contradicció no es troba en l'objectiu declarat –la descarbonització de la producció energètica–, sinó en el mitjà: la pugna es situa entre atorgar el protagonisme als ‘de sempre’ –els qui precisament han conduït la prèvia carbonització d'un model insostenible, les grans corporacions energètiques i el seus entramats financers–, o bé apostar per un sistema de producció i distribució democràtics, descentralitzats, fora de la lògica del màxim benefici privat, amb justícia territorial. Passar de les ZDS (Zones de Sacrifici) –dels territoris de les tres ‘E’: empobrits, envellits i endeutats i accessible botí en mans del mercat–, a les ZAD (*zone à défendre*) –nom adoptat per tot un seguit de resistències col·lectives a França.

Una altra qüestió a remarcar és la semblança del tipus d'acció i del llenguatge emprat per la mobilització de la petita vila de Bellprat (Anoia) amb el repertori de la secular resistència dels pobles indígenes de l'Amèrica Llatina contra el desplegament i l'aprofundiment del colonialisme extractivista –les ‘*tomas de ruta*’, la defensa del territori com a bandera.

Podríem veure senyals inequívocs del trencament, que segurament cada cop es farà més palès, del fil legitimador que ha permès, en el nostre context, mantenir els processos de despossessió i extractius dels recursos naturals dins de certs marges d'acceptació, en tant que inevitable preu a pagar en nom del progrés i el benestar. D'aquesta manera, en termes generals, la resistència de les comunitats afectades per les noves ampliacions de la frontera extractiva ja no podria ser titllada de mer egoisme contextual, ni la seva cohesió organitzativa com a senyal d'un identitarisme exclouent i reaccionari. Tot el contrari, com estem veient en la proliferació de plataformes de pobles, comunitats, veïns i veïnes afectades pels macroprojectes de producció energètica ‘verda’, el rebuig s'acompanya de propostes concretes que són universalitzables i viables perquè, a banda de comptar amb les possibilitats tecnològiques i econòmiques, no defugen la necessitat d'abordar un decidit decreixement del consum energètic correlatiu a un decreixement del consum en general.

Cal subratllar un altre aspecte. Com en qualsevol procés de resposta enfront l'existència d'una necessitat amenaçada, ens trobem davant de l'articulació col·lectiva, de la subjectivització política d'una comunitat agrupada al voltant d'una afectació. Així ha estat sempre i aquesta és la base dels processos que porten al reconeixement dels drets. Ara bé, a diferència de la pauta general en el marc de les societats liberals, cada cop

de manera més evident, ens trobem amb processos de mobilització que no busquen el reconeixement de drets individuals que, un cop recollits normativament, ens atorgaran una posició subjectiva atomitzada, separada de la resta i, per tant, desmobilitzadora.

Emergeix amb claredat la consciència de l'existència de béns comuns que no han de poder ser mercantilitzats, de necessitats compartides que no permeten la seva dissecció individualitzadora, ni tan sols a través dels drets que després l'Estat hagi de protegir, promoure i garantir. Hi ha, per tant, un crit de superació de la clàssica partició entre Estat i Mercat com a principals àmbits per a la satisfacció de les nostres necessitats. Front a 'allò públic' i 'allò privat', emergeix –combinant experiències ja viscudes i noves expressions– 'allò comú'.

Tot i la força que té parlar de l'existència de béns comuns, en realitat del que parlem no és tant d'objectes o recursos concrets, sinó més aviat de formes col·lectives d'identificar necessitats i mecanismes per fer-hi front. Així, també la mobilització, però sobretot les propostes basades en la proliferació de comunitats energètiques com a resposta a l'oligopoli energètic impliquen la construcció de processos de comunalització, la construcció del 'Comú'.

Efectivament, més enllà dels processos de mobilització en defensa d'un territori –aquells que busquen aturar, frenar o si més no remodelar els projectes extractius–, tenim també projectes i pràctiques no només contencioses, sinó també prefiguratives –per emprar la terminologia pròpia de les ciències polítiques– sovint protagonitzades pels mateixos subjectes mobilitzats. Aquestes últimes són pràctiques que visualitzen no allò que es rebutja sinó el que es pretén, l'horitzó d'allò possible. D'aquesta manera, i en l'àmbit de la lluita per la justícia territorial en el desplegament de la transició energètica, han emergit interessants projectes comunitaris de generació elèctrica, tant per part de cooperatives d'autoproducció i consum com per part d'iniciatives locals i comarcals¹⁶⁹. Tanmateix, exis-

¹⁶⁹ El web <https://somcomunitatenergetica.cat/recull> un mapa de les iniciatives en marxa. Per altra banda, resulta interessant la manera en que el web de la Diputació de Barcelona recull la qüestió. Incorpora una pàgina dedicada a comunitats energètiques, on les defineix de la següent manera: "Les comunitats energètiques són probablement l'eina principal per fer realitat l'apoderament ciutadà al sector energètic. La descentralització i la democratització del sector de l'energia són termes cada vegada més coneguts tot i que, a dia d'avui, es troben mancats d'una implantació pràctica significativa". Per mirar de pal·liar aquesta situació, posen a disposició

teixen iniciatives mixtes que adquireixen una dimensió no públicopriuada sinó públicocomunitària. Aquesta darrera expressió de col·lectivització de l'energia renovable s'enllaça amb el potencial transformador d'allò comú en el moment en que impacta la institucionalitat pública per aconseguir que orienti la seva intervenció en conformar espais de co-gestió, de co-decisió, que reforcen les comunitats i permeten un major aprofundiment democràtic d'allò públic. Finalment, moltes d'aquestes formes de col·lectivització es vinculen i reforcen altres espais de comuns, com poden ser les cooperatives d'habitatge.

Pobles indígenes i 'comunalitat' a Oaxaca (Mèxic)

Com a referència de processos seculars de resistència, avui més que mai ens resulta necessari conèixer i integrar les nocions –que són al mateix temps traduccions– que ens aporten veus pròpies del pensament indígena. Donem altaveu a les paraules d'un dels pensadors més influents al debat mexicà, Floriberto Díaz (1951-1995), intel·lectual del poble *ayuujk* (mixe). Assenyala aquest autor que:

“En una comunitat s'estableixen una sèrie de relacions, primer entre la gent i l'espai i, en segon terme, entre les persones. Per a aquestes relacions hi ha regles, interpretades a partir de la pròpia naturalesa i definides amb les experiències de les generacions. A la variant tlahuitoltepecana de *ayuujk*, la comunitat es descriu com una cosa física, aparentment, amb les paraules de *náix*, *kájp* (*náix*: terra; *kájp*: poble). Interpretant, *náix* fa possible l'existència de *kájp* però *kájp* li dóna sentit a *náix*. A partir d'aquí podem entendre la interrelació i la interdependència d'ambdós elements i en aquest sentit es pot donar una definició primària de la comunitat com l'espai on les persones realitzen accions de recreació i de transformació de la natura, en tant que la relació primera és la de la Terra amb la gent, a través del treball” (Díaz, 2007).¹⁷⁰

Les connexions amb la conceptualització del 'Comú' són evidents fins i tot partint d'una comprensió indígena de la relació entre terra (naturalesa) i comunitat. Com es pot veure, l'accent se situa no en el 'bé' material, en

una “Guia per a l'impuls de comunitats energètiques amb perspectiva municipal”:
<https://www.diba.cat/web/mediambient/comunitats-energ%C3%A8tiques>

¹⁷⁰ Traducció pròpia.

el recurs o el ‘bé’ comú, ni tan sols a la comunitat com a col·lectiu humà, sinó en l’espai-acció de ‘recreació i de transformació’, de la Natura i de relació amb la Terra. Floriberto Díaz juntament amb Jaime Luna –pensador zapoteco–, han proposat parlar de ‘comunalitat’ per referir-se a la “immanència de la comunitat”. Concretament Jaime Luna ha assenyalat que ‘Comunalitat’ és un concepte vivencial que permet la comprensió integral, total, natural i comú de fer la vida. Del seu exercici emanaria:

“(…) una filosofia natural sustentada en quatre moments indissolublement units i integrats: a) La naturalesa, geografia, territori, terra o sòl que es trepitja; b) Societat, comunitat, família que trepitja aquesta naturalesa, geografia o sòl; c) Treball, labor, activitat que realitza la societat, comunitat, família que trepitja aquest sòl; i finalment d) allò que s’obté o aconseguix, gaudi, benestar, festa, distracció, satisfacció, cansament amb la seva feina, labor, o activitat aquesta societat, comunitat que trepitja aquest sòl, territori o naturalesa” (Luna 2015: 100).¹⁷¹

Hi apareixen quatre components: l’espai, el subjecte, l’activitat i el resultat –tot i que també és l’origen, la motivació: la necessitat que s’atén. La relació amb la definició del ‘Comú’ és evident doncs tradicionalment ha implicat modes d’organització al voltant de tres components fonamentals: un recurs col·lectiu que es dota d’un règim de gestió en comú per part d’una comunitat. Ara bé, i aquí rau la importància del diàleg, la ‘comunalitat’ no és la suma de diferents aspectes; és, sobretot, el fruit de la intensa interrelació de tots els elements que incorpora. Davant la dissociació i l’atomització pròpies de les societats liberals, el que defineix les comunitats indígenes –i que creiem extensible a tota articulació social que encarni allò comú– és precisament aquesta profunda interrelació.

Aquesta connexió, aquest diàleg amb les nostres realitats, es fa evident en la manera com recull Linebaugh la noció històrica de drets comunals:

“(…) els drets comunals difereixen dels drets humans. En primer lloc, els drets comunals estan inscrits en una ecologia particular (...). Els comuners pensen abans, no en els títols de propietat, sinó en les accions humanes: com es llaurarà aquesta terra? necessita abonament? què és el que creix aquí? Comencen per explorar (...). En segon lloc, la comunalització es basa en un procés de treball, resulta inherent a la pròpia praxi del camp, de les terres altes, del bosc, de la maresma i de la costa. Un adquireix drets comunals gràcies a la seva feina. En tercer lloc, la comu-

¹⁷¹ Traducció pròpia.

nalització és col·lectiva. En quart lloc, com que és independent de l'Estat, la comunalització també és independent de la temporalitat de la llei i del mateix Estat. La Carta Magna no és una llista de drets, garanteix perpetuïtats. S'inscriu profundament a la història humana" (Linebaugh, 2008: 62)¹⁷².

Per fora del Mercat i de l'Estat, per fora de la narrativa vinculada a la legitimitat del poder en la construcció de les democràcies liberals en la que els drets individuals tenen un pes central. Per fora però en interconnexió, en diàleg i disputa. Trobem aquí el punt de partida i d'arribada de la capacitat transformadora dels processos de comunalització. Processos, és a dir, camins per transitar però que d'una manera o altra prefiguren no un tercer gènere compatible amb la mercantilització de les necessitats –el Mercat capitalista– o la seva gestió burocratitzada i individualitzadora –l'Estat liberal–, sinó una eina de transformació tant del Mercat com de l'Estat.

Tancament: la capacitat d'imaginar com a condició de la política

L'aposta per la 'des-mercantilització' i la 'des-estatalització' no significa que l'objectiu sigui la seva desaparició, sinó la seva transformació. Un altre Estat i un altre Mercat són possibles i imprescindibles. Cal insistir-hi: ja sigui per viabilitat –possibilisme– o per convicció, no sembla practicable un horitzó de completa comunalització. Parlem doncs d'un procés d'interferència, de contaminació on els processos de comunalització van guanyant terreny –terreny en disputa, terreny que perd el Mercat i perd l'Estat. Ara bé, aquesta pèrdua de terreny és també un guany d'altres formes d'entendre allò públic –amb més controls socials, amb més formes de co-decisió o co-govern, amb més participació i fiscalització social, popular–; així com altres formes en les que el Mercat permet satisfer necessitats, sota més controls públics, més condicionants que han d'assegurar la seva veritable funció social.

Cal tenir present que les propostes i els conceptes que hem volgut dibuixar en aquest text no funcionen com a components de proveta en un laboratori en el que de manera aïllada es combinen noves fórmules, nous

¹⁷² Traducció pròpia.

models relacionals. Necessàriament s'insereixen en realitats complexes, dinàmiques, on els ritmes i les diverses afectacions de les subsegüents i ja estructurals crisis és difícil de preveure. De totes elles, la crisi climàtica és segurament la que més ens costa de mesurar en el seu abast, en la capacitat (o no) de les adaptacions, en la intensitat de les desigualtats amb les que ens impactarà.

Com a hipòtesi, com a futur possible, cal visualitzar, cal saber imaginar un intens espai d'interrelació entre allò públic/allò privat/allò comú. I a mesura que aquest espai guanyi sinèrgies, aniran canviant el seus components, el seu pes, la manera i implicacions de la interrelació. Serà a partir de subjectivitats col·lectives articulades al voltant de necessitats compartides que es podrà recuperar el sentit d'allò públic construint un interès general entès com a fruit de processos de diàleg i negociació entre iguals des d'on, a més, serà possible delimitar i donar nous sentits al paper del mercat.

Són processos de múltiples escales i dimensions. Si ens fixem només en l'escala més propera –l'àmbit veïnal, el barri, el poble, la ciutat–, ens faltará capacitat transformadora; si només mirem a l'escala global –estatal o fins i tot internacional–, perdrem de vista el pas concret.

En un context en el que la crisi ha esdevingut ja una condició existencial, urgeix accelerar els processos que ens permeten ser comunitat.

Referències bibliogràfiques

- Bauman, Zygmunt. (2003). *Comunidad. En busca de seguridad en un mundo hostil*. Siglo XXI editores.
- Díaz, Floriberto. (2007). *Escrito. Comunalidad, energía viva del pensamiento mixe*. UNAM.
- Echevarría, Bolívar. (2011). *Crítica de la modernidad capitalista. Antología*. Vicepresidencia de la República de Bolivia.
- Federici, Silvia. (2019). *Tornar a encantar el món. El feminisme i la política dels comuns*. Tigre de paper.
- González Casanova, Pablo. (1969). *Sociología de la Explotación*. Siglo XXI editores.
- Laval, Christian i Dardot, Pierre. (2015). *Común. Ensayo sobre la revolución en el siglo XXI*. Gedisa editorial.

- Linebaugh, Peter. (2008). *El Manifiesto de la Carta Magna Comunes y libertades para el pueblo*. Traficantes de Sueños.
- Lloredo Alix, Luis. (2020). Bienes comunes. *Eunomía. Revista en Cultura de la Legalidad*, 19. 214-236.
- Martínez Luna, Jaime. (2015). Conocimiento y comunalidad. *Bajo el Volcán*, 23. 99-112.
- McPherson, C.B. (2005). *La teoría política del individualismo posesivo. De Hobbes a Locke*. Trotta.
- Polanyi, Karl. (1989). *La gran transformación. Crítica del liberalismo económico*. Edicions de La Piqueta.

EPÍLEG

Epíleg —no conclusiu— sobre la situació contemporània

Saül Karsz

Argentí resident a França. Investigador, Doctor en Filosofia per la Universitat de Buenos Aires, el 1961, i Doctor en Sociologia per la Universitat de París, el 1973. Va exercir com a docent a la Universitat de París V-Sorbonne. Ha dedicat gran part de la seva obra a la qüestió del treball social

La revolució neoliberal informa, conforma, reforma, deforma, el món contemporani. Revolució, en efecte: tal és el significant adequat de les mutacions de forma i de fons que travessen les nostres societats. Mutació de les modalitats de producció econòmica, de distribució i de consum a escala mundial, predomini aclaparador si no prepotent de classes i grups dominants, pauperització relativa o absoluta d'altres sectors socials. Al mateix temps es desenvolupen maneres de pensar i de sentir peculiars, relacions interhumanes més interessades que interessants, pràctiques professionals rotundament estandarditzades. Un tret major del neoliberalisme, sentit comú de la nostra època, és la naturalització de les diferències i desigualtats: aquestes apareixen de menys en menys com a esculls de la vida en societat o injustícies a reparar, i de més en més com condicions de progrés, benestar, prosperitat individual i col·lectiva. En els més diversos sectors, la qüestió 'com fer?' suplanta lentament i inexorable la interrogació ancestral 'per què fer?'. La revolució social, tal com va ser entesa i desitjada durant moltes generacions, això és, com abreviació de 'revolució socialista', no té ja el monopoli de la nomenclatura ni tampoc de les aspiracions revolucionàries.

Enfront d'aquest panorama poc encoratjador per a una majoria i fart exaltant per a una minoria es solen presentar dues postures típiques, tan corrents com el neoliberalisme a què es refereixen, cadascuna a la seva manera. Sense ser les úniques, revesteixen un caràcter efectivament representatiu, distintiu.

La primera postura es pretén realista, moderna, pragmàtica, viable. Preconitza, en efecte, una adaptació als temps actuals, als desafiaments singulars de la modernitat, als avanços inaudits perceptibles en tots els nivells de l'existència individual i col·lectiva. Inútil lluitar a contracorrent, d'oposar-se a un progrés pràcticament inexorable. Això no impedeix —afegeix— tractar de corregir alguns excessos marginals del sistema actual —diferència sovint argüida però excepcionalment detallada entre liberalisme, neoliberalisme, ultraliberalisme. L'essencial, en tot cas, és acabar amb la mania de responsabilitzar a la societat pel destí d'individus i grups que, en societats lliures com les nostres, disposen de marges de maniobra i de recursos suficients per a millorar, si realment ho desitgen, la seva condició personal i col·lectiva. Importa abandonar aquestes fantasies excessivament il·lusòries derivades del *New Age*. Acceptar, sobretot, el rotund fracàs de règims socialitzants i comunistes obertament dictatorials. L'igualitarisme és un atzucac; l'abolició de les diferències, una utopia finalment retrògrada. Com ho explicava en el seu temps Adam Smith, el liberalisme forma part de l'ordre natural del món. Res per lamentar, doncs, excepte la ineptitud de determinats individus a treure profit del món actual. “Viure amb la seva època”, tal és l'emblema d'aquesta primera postura enarborada fins i tot per amplis sectors de classes mitjanes que, no obstant això, poc es beneficien de la revolució neoliberal en curs. Moralitat: més enllà dels cercles daurats dels seus beneficiaris materials, el neoliberalisme compta amb seguidors convençuts i sincers, que anomenaríem ‘espontanis’ si no fossin el resultat de minucioses campanyes d'adoctrinament, usuals en l'aparell escolar, els mitjans de comunicació, les configuracions familiars. Sense oblidar una espècie de ‘vocació per l'auto-ceguera’ habitual entre les classes mitges.

Una segona postura, que s'afirma progressista, reivindica la denominació ‘resistència’, marcant així el seu desacord respecte de l'actual ordre de coses i del rumb del món, les seves dissensions parcials o completes respecte de les orientacions avui dia hegemòniques en matèria d'educació, art, salut, administració, etc. Ara bé, com tota resistència, la qüestió àlgida concerneix la base explicativa i els objectius que es prossegueixen. En efecte, tot tipus de resistències són possibles que persegueixen objectius completament diferents, si no oposats. La resistència no existeix en si ni en l'aire. No és progressista per definició, ni *ad vitam aeternam*. Sobretot quan es coneix la proesa neoliberal que ha aconseguit confiscar-se una certa retòrica en altre temps subversiva fins catalogar de retrògrades, si no

de reaccionaris, als qui s'oposen a la seva dominació sindical, econòmica, política.

Aquesta resistència antiliberal convida a crear, a forjar, a inventar, a no resignar-se a l'ordre regnant. Predica alguna forma de desobediència civil, reitera la necessitat de re dissenyar las modalitats avui dia hegemòniques de sociabilitat i de solidaritat, insisteix a fundar un món diferent. Atraient, prometedora perspectiva. Però és difícil comprendre de què es tracta precisament, quines estratègies cal desenvolupar, quins objectius proposa aconseguir. Generosa i oberta en les seves ambicions, aquesta resistència es torna escarida en les seves preconitzacions i realitzacions concretes. Tasca gens simple, per descomptat. Reconeixem aquí la empremta nostàlgica que travessa aquesta postura: l'enyorança d'un passat en el qual les relacions interhumanes —amistoses i amoroses fins i tot— eren simples, clares, franques, les pràctiques professionals estaven deslligades de l'imperi dels protocols, l'afany de lucre no representava una obsessió reiterada i omnipresent. Passat magnífic i, alhora, futur enaltidor.

És pertinent, no obstant això, preguntar-se si aquest passat ha existit en algun lloc del món, en alguna època real. Fins a quin punt la idealització del passat no és la contrapartida de la demonització del present? Cara i seca de la mateixa moneda apòcrifa? Pregunta greu, ja que equivocar-se d'adversari sol conduir a combatre un fantasma més que a afrontar un personatge efectiu... Equivocació útil a la seva manera: dispensa preguntar-se què s'està fent concretament avui dia.

No neguem en absolut que hi ha un 'abans' i un 'després' de la revolució neoliberal. Sigui el cas —particularment exemplar— dels protocols. Avui dia omnipresents, se'ls sol oposar pràctiques professionals i funcionaments institucionals que van ser lliures, autònoms, despullats de prejudicis, responsables pels serveis rendits a la comunitat i no en funció de la seva aplicació mecànica de models prescrits. Aquesta oposició intenta assenyalar un salt qualitatiu. Reposa en realitat sobre un pes equivocat i desemboca en atzucacs. És innegable que els criteris de conformitat passats i actuals difereixen, radicalment fins i tot, però aquesta discrepància no justifica contrastar la total dependència d'avui dia a la completa independència del passat. Això impedeix, ni més ni menys, analitzar els continguts concrets dels uns i els altres. Un esquema del tipus “tot era anteriorment possible, res o gairebé res ho és avui dia” instaura una distància tan sideral com fictícia entre el paradís per definició perdut i l'infern òbviament contemporani. Esquema simple, simplista, reduccionista. Im-

probable que la història humana real acrediti dicotomies tan elementals! I si, de manera més matisada, s'al·lega que aquesta llibertat passada no ha de prendre's al peu de la lletra, ja que en realitat mai va ser completa ni tampoc integral, aquest assenyalament —per a res un simple detall— val també per al present i per als seus funcionaments específics. No es tracta de detalls, sinó de posicionaments romàntics, excessivament globalistes o, al contrari analítics, argumentats, discutibles i per tant millorables. No és el mateix pensar i actuar en termes de blocs massius que en termes de tendències, aliances i confrontacions.

Opció precisa, neta. Ja sigui que el neoliberalisme impera avui dia per la sola força del capital financer internacional en concomitància amb els aparells estatals nacionals, públics i privats, o que aquest predomini té alguna cosa, té molt a veure 'també' amb tendències econòmiques, polítiques i ideològiques que, en el passat, han àmpliament contribuït a la seva emergència actual. Ja sigui que els portaveus del neoliberalisme es troben tots davant, o que estan enfront i 'també', almenys una mica, si no molt, amb nosaltres, en nosaltres, en les nostres anàlisis més aviat primàries, en les nostres proposicions generoses però rudimentàries. Generació màgica o procés dialèctic?

Comparar les cotilles actuals amb les autonomies passades menyscaba una dada fonamental. A saber, sense protocols, guies o orientacions al menys implícites, sense hàbits i sobreentesos, cap pràctica pot tenir lloc, cap professió es pot exercir, cap anàlisi aconsegueix prendre cos. Indefugible situació *de facto*. El professional o els equips poden adoptar, o al contrari rebutjar, aquesta dada implacable. Poden fantasejar que les pràctiques i les institucions en les quals intervenen obeeixen a la seva sola inspiració subjectiva, al seu arbitri lliure i sobirà. Fantasia —deliri?— perfectament possible a condició de freqüentar poc o res les ciències socials, mancar d'un mínim de compromís social, atorgar una confiança 'bíblica' als relats que lloen el règim actual. En la realitat de les pràctiques i de les institucions, una sèrie complexa de paràmetres objectius fan factible, intel·ligible o al contrari resoltament incongruent tal o tal altra postura, tal o tal altre exercici professional. No hi ha pràctiques sense interventors, sense actors més o menys actius —però tampoc n'hi ha únicament amb els actors humans. Igualment imprescindibles són les problemàtiques teòriques, els dispositius metodològics, les lògiques i les argumentacions, els marcs polítics, els compromisos ideològics— amb funcionaments que deuen poc i res als capritxos humans.

Tal és la comparació pertinent. No entri L'Autonomia i La Dependència, sinó entre diferents modalitats sociohistòriques d'autonomia relativa i de dependència efectiva —tant ahir com avui. Es tracta, en efecte, d'interrogar les formes i els continguts de referencials que, en tant això, es troben constantment i universal presents, cada vegada segons modalitats peculiars, continguts, imposicions, marges de maniobra originals. Quines doctrines singulars, quines ètiques particulars, quines utilitzacions i pre-conitzacions específiques es troben cada vegada en obra?

El sistema neoliberal exigeix acatar els protocols, executar-los sense perdre molt de temps amb qüestions supèrflues, raonar en el seu quadre i no transgredir els seus límits. Exigència eminentment discutible, però a la seva manera molt normal en la mesura que tot sistema busca la seva pura i plana reproducció. Ara bé, per què col·laborar en aquest disseny? Quina servitud voluntària —La Boëtie— ens empeny a col·laborar? S'està brindant un ajut inesperat a la lògica neoliberal quan els seus protocols són utilitzats com a finalitats inqüestionades i inqüestionables. Quan es renúncia a interrogar el seu funcionament, a tractar d'identificar els seus sobreentesos. Quan s'esquiva el risc d'interpretar protocols i per tant d'utilitzar-los de manera poc o gens ortodoxa. Quan s'oblida que la potència dels protocols i altres algorismes venen de les instàncies de poder que els imposa i també de la manera que tenim cadascun d'habitar-los, de posar-los cada dia en obra o al contrari en qüestió.

Situem-nos a la mateixa distància d'un inexistent passat sense protocols i d'un inversemblant futur sense referencials. No hi ha pràctiques sense protocols o, almenys, sense referencials implícits, però pot haver-ne sense protocols neoliberals. Tal és el punt fonamental si es pretenen lliurar no combats ciclopis entre entitats mitològiques sinó lluites efectives entre personatges de carn i ossos, entre sistemes reals. Sense protocols neoliberals significa sense referencials conductistes i sistèmics, dos paràmetres teòrics i metodològics privilegiats del neoliberalisme. Es tracta de dissenyar protocols prou sòlids, empíricament pertinents, teòricament fonamentats, adequats al domini on pretenen intervenir i als objectius que pre-conitzen. Protocols rectificables, per suposat la seva construcció mobilitza una dimensió filosòfica, una preocupació per l'ajust de les definicions, el rigor dels conceptes, la claredat de les expressions. En les antípodes, doncs, de la creença segons la qual les paraules —sobretot importants, estratègiques— són evidències en si mateixes: etiquetes efímeres segons bufa el vent. Desconfiança cap als escamotejos induïts pels vocables em-

fàtics, adornats amb aurèoles, pseudocientífics, més o menys ‘anglicats’. Posicionar-se contra el neoliberalisme implica no cedir sobre la pertinència de les paraules. Triple aliança estètica, retòrica, ètica.

Els protocols esdevenen interessants quan resulten d’un treball col·lectiu, de discussions obertes, de definicions verificables, quan intenten superar els efectes de moda, els capritxos subjectius, l’arrogància d’aquells professionals que, fins i tot quan es diuen progressistes, confonen la indispensable justificació del seu quefer amb un insuportable afrontar les seves competències. En aquest sentit, els protocols encarnen una positivitat indubtable, una obertura incontestable. En funció, insistim, de les seves formes i continguts, de les seves modalitats de difusió i d’aplicació.

No hi ha lluita contra els protocols sinó contra un cert tipus i en favor d’altres tipus. Situem-nos més ençà i més enllà del protocolisme, aquest culte gràcies al qual els buròcrates es protegeixen de tota contaminació emanant de les realitats de terreny. Es tracta llavors de promoure protocols el més humans possibles, com sosté la postura de resistència?

L’humà, en efecte, designa el significant major, el terme-clau d’aquesta postura, l’emblema eminentment positiu a partir del qual aquesta postura avalua el present i troba a faltar el passat. L’humà, el pròpiament humà, la qual cosa pertany a la humanitat de l’home: tals són els valors imponderables que el neoliberalisme soscava, que el protocolisme s’entossudeix a condensar en fitxes i a reduir a corbes, que la cerca de guanys a tot cost obliga a menysprear, que el predomini de la quantitat per sobre la qualitat desmereix. Crims de lesa majestat del neoliberalisme, en suma. Raó última i definitiva per a oposar-se a ell.

Segons quines condicions allò humà exerceix aquest rol preeminent i omni-explicatiu? Senyalem en primer lloc el seu estatus: es tracta d’un adjectiu que qualifica la realitat, això és, que jutja si aquesta realitat satisfà o al contrari infringeix una essència que la precedeix. Fins a quin punt i segons quines modalitats la realitat institucional, les pràctiques professionals, els comportaments individuals i col·lectius, constitueixen terrenys propicis o al contrari hostils a l’assoliment humà de l’humà? Atenció: el terme ‘humà’ es repeteix, però acredita cada vegada un estatus radicalment diferent —substantiu en un cas, adjectiu en l’altre. Nom que designa una realitat, adjectiu que estima el seu valor. Sínia d’anades i tornades que condensa el do d’ubiquïtat indispensable al vocable ‘humà’, a fi de puntuar la distància entre els humans tal com són i l’humà que haurien

de ser, entre la realitat existent i la realitat virtual. O, en termes filosòfics, entre la història social i l'humanisme.

Si 'humà' designa una espècie, 'l'humà' enuncia una contrasenya, un sobreentès, una d'aquestes evidències tan evidents com inverificables que en llenguatge més obertament teològic es denominen 'creences'.

Qualificar, estimar, jutjar, és el contrari de definir conjuntures, descriure mecanismes, analitzar lògiques. Per això uns certs afectes i pensaments apareixen en la rúbrica "humans" (adjectiu) i altres en la rúbrica 'inhumans' (adjectiu) —malgrat que els uns i els altres, per més lloables o aberrants que siguin, són obligatòriament proferits, aplaudits o combatuts per humans (substantiu). En resum, sobre la realitat, l'adjectiu té poc o res a dir, argumentar, provar, i molt, infatigablement, a afirmar, declarar i proclamar. Però en cap cas demostrar. Allí resideix la seva crítica eminentment moral, moralitzadora, més declamatorià que efectiva.

El neoliberalisme representa un règim finalment inhumà, que rebutja l'humà fins al punt de menysprear-lo i humiliar-lo quotidianament? A aquesta altura del nostre raonament, una sola resposta és viable. El neoliberalisme no té absolutament res d'inhumà. En certa manera, seria probablement més fàcil que contingués quantitats colossals d'inhumanitat i que, desterrat ben lluny de l'univers humà, constitueixi així una monstruositat malsana, radicalment estrangera. No és en absolut el cas, per descomptat. Exclusivament humanes són les corporacions que ho organitzen, els bancs que ho gestionen, els homes i les dones que es beneficien o al contrari pateixen del seu desenvolupament. El neoliberalisme defensa de manera acèrrima l'humà. Consagra esforços constants a evitar la seva dissolució en el si d'una condició escolar, laboral, sanitària, residencial o cultural, pretesament comuna a tothom. Ho preserva creant zones d'expressió delimitades, nivells d'accés específics, estrats de consum singulars. Ho finança organitzant supèrbies festes de caritat a les quals, per raons òbvies, només s'admeten als afortunats benefactors. Com la concurrència sense pietat entre empreses comercials i industrials, l'emulació i per tant les desigualtats entre individus i grups són un indubtable motor de progrés. Semblant camí acostuma a estar estarrufat de danys que es diuen col·laterals perquè són finalment normals, sovint reparables. O ben insuperables, inevitables, tal els atributs del progrés. Es tracta de prendre el partit de l'Home, de defensar les seves qualitats —però sense confondre l'Home en general amb els homes particulars, històricament i socialment situats.

Superxeria, joc de paraules!, esclata amb forta convicció la postura de resistència. Aquesta última assenyala que recuperar uns certs vocables —humanitat, humà, inhumà— no equival a recuperar el sentit, les implicacions, i sobretot l'abast d'aquests vocables. Al final de comptes, hi ha humà i humà, l'humà total i l'humà simulat. Cal salvaguardar el primer i refutar el segon —fins i tot quan la seva diferenciació sol ser aleatòria...

És cert que les paraules poden ser idèntiques però les lògiques divergents. Precisament perquè no estan en joc essències inalterables, entitats espirituals, sinó representacions forçosament ideològiques de la condició i de l'esdevenir dels humans, representacions eminentment històriques, dinàmiques, canviant. L'humà no gaudeix ni sofreix, mai és humiliat ni tampoc honorat. Es tracta sempre de dones i d'homes en carn i ossos, d'individus i de col·lectius que ocupen determinades posicions socioeconòmiques i mantenen determinades relacions socioculturals. És justament per això que el neoliberalisme pot fer seu 'l'humà', reivindicar-ho bastant sincerament com a ideal, enarborar-ho com un estendard plausible: es tracta d'un comodí que permet esquivar la qüestió de les classes socials, de les relacions de dominació i d'explotació, de les injustícies i de les revoltes. Comodí que funciona millor com menys precís és el seu contingut i més exacerbada la lírica que ho acompanya. Relegada als bastidors, la dimensió política adquireix una consistència purament evanescent. Tal és la sublimació, si no l'ajut —involuntari però eficaç— que l'humanisme prodiga al neoliberalisme. En la seva versió neoliberal, l'humanisme implica preocupar-se en gran manera per l'humà i el mínim possible pels humans.

Enfront, a les postures de resistència, 'l'humà' funciona a mode d'un mandat púdic que permet desdibuixar, tornar opaques, esfumar aquestes condicions reals d'existència. No sempre les oculta però és excepcional que les posi en relleu. Sobreentén que existeixen, que són crucials i al mateix temps simplement contextuais, prescindibles, relativament o completa d'un sol ús. Ambivalència, per no dir pura i simple contradicció consubstancial a les postures de resistència.

Insistim, no obstant això, sobre la discrepància entre totes dues posicions. L'ocultació o bé l'obscur enfocament de les condicions reals d'existència són dues opcions dissimètriques: les dues comparteixen tenebres que, més o menys accentuades, produeixen efectes singulars. L'humà exerceix un rol reformista i avantgardista quan serveix per afirmar que, siguin quines siguin les classes socials i les modalitats de vida, es tracta sempre d'éssers de merescuda dignitat, d'igual honor, d'idèntic respecte. Pobres

i rics, dominats i dominants, homes i dones, tots són igualment éssers humans. Reivindicar la humanitat dels dominats esbossa una perspectiva progressista contra les discriminacions racistes i sexistes, laborals i socials. En aquest sentit, una configuració com aquella dels drets humans és constitutiva de les postures de resistència, allà on el neoliberalisme fa un ús pudorós, purament oratori o de defensa de determinades coalicions i interessos. Es fonamenta així la potència, l'extensió, la difusió de les postures de resistència. I també els seus límits insuperables. En efecte, tots els homes i totes les dones són efectivament humans —però no de la mateixa manera, ni sota condicions comparables, ni amb satisfaccions i frustracions de calibre equivalent. Impossible millorar el destí de nombrosos d'aquests humans sense alterar profundament el destí d'altres humans.

Erigit en comú denominador, més ençà i més enllà de les múltiples diferències de gènere, professió, classe social, 'l'humà' enuncia una queixa o una petició moral. Encara que perfectament comprensible i fàcilment compartit, 'l'humà' no aclareix gran cosa i en dissimula massa altres. La seva intenció moral acostuma a ser mobilitzadora, motivar individus i grups a enrolar-se en tal o tal altra causa, a qüestionar el confort individualista. Però les seves fortes tendències moralitzadores impedeixen definir amb precisió quina s'ha defensar i combatre, segons quines orientacions i quines finalitats. Apunta a alguna cosa que no arriba a caracteritzar precisament. S'aventura en una direcció que no arriba a designar amb rigor. En el terreny de l'acció, 'l'humà' revela el seu caràcter particularment improductiu. Raó de fons: es tracta menys d'una crítica del neoliberalisme que, sobretot, de la promesa constantment postergada d'una crítica susceptible de, tal vegada, advenir. Trets típics de les categories mandroses i de les crítiques indolents.

En resum: no hi ha, mai hi va haver una confrontació “protocol versus llibertat”, però sí lluites constants entre protocols i protocolisme, entre protocols i protocol·lització —tots aquests, termes que necessiten definicions rigoroses, singulars, fetes a mida. Es tracta d'un tema exemplar, en el fons. El seu tractament revesteix un interès pedagògic indubtable, exportable a altres situacions. Molts dels seus ingredients i de la seva lògica apareixen en altres batusses contemporànies.

El neoliberalisme representa una coacció a múltiples vessants tant com un desafiament a múltiples dimensions. Raó per la qual el present capítol és un epíleg perquè s'insereix al final d'un interessant volum, sense per això posseir un caràcter conclusiu i inapel·lable. No clausura el volum. Obre,

més aviat, alguns potencials. Importa ara revisar certes representacions a propòsit del neoliberalisme, així com certes pràctiques, certes estratègies que permetin contenir i, millor encara, superar una revolució de la qual no en som responsables però sí, en menor o major mesura, individualment i col·lectiva, conscientment i inconscientment còmplices.

Marco Aparicio Wilhelmi	Ricard Gomà	Alfredo Palomera Zaidel
Iraide Alvarez	Luis González Reyes	Alfons Pérez
Vidal Aragonés Chicharro	Adoración Guamán	Juan M. Pericàs
Blanca Bayas Fernández	Ernest Gutiérrez	Marta Ribera
Rafa Burgos	Javier Guzmán	Carla Rivera
Mònica Clua-Losada	Pedro Ibarra	Irene Sabaté Muriel
Jordi Colomer i Missé	Pello Igeregi Santamaría	Sergi Saladié Gil
Albano Dante Fachin	María Jesús Izquierdo	Benet Salellas i Vilar
Guillem Domingo Utset	Saül Karsz	Patricia Simón
Irene Escorihuela	Àngels Martínez i Castells	Antoni Soy Casals
Miren Etxezarreta	Sara Moreno Colom	Gisela Torrents Monegal
Eva Fernàndez i Lamelas	Albert Noguera	

En els darrers 50 anys, el neoliberalisme ha tingut un fort impacte en les condicions de vida i els drets socials. Des de finals dels anys 70 fins als nostres dies hem patit, com a mínim, una crisi per dècada que hem anat arrossegant i acumulant com un contínuum de crisis encadenades. Un pòsit de pràctiques i conseqüències encara avui presents que són el resultat de les successives ofensives del capital contra el treball, contra la natura, la terra, el menjar, el sostre, la salut i les cures durant aquest temps. Dècades d'ofensiva continuada per a l'expansió del mercat com a distribuïdor omnipresent de béns essencials i necessitats socials, contra la participació d'Estats i comunitats en la distribució, però també a través del propi Estat capturat a mida.

Icaria editorial

OBSERVATORI
 DESC
25 anys

